

વિવિધ ગ્રંથમાળા નો પૃષ્ઠમેળ/સં.

૨

‘વિવિધ ગ્રંથમાળા’ સંવત ૨૦૦૨ના ઉપમા વર્ષમાં અપાયેલાં પુસ્તકોનો પૃષ્ઠમેળ નીચે મુજબ છે :

નામ	લેખક	પૃષ્ઠમેળ	સંવત	વર્ષ
૧ અંતરની વ્યથા	મોહનલાલ (સોપાન)	૧૯૨૨	૧-૦	૦-૨
૦૨ રમણ મહર્ષિ	સ્વા. માધવનીયં	૧૮૪	૧-૦	૦-૨
૩ ખોરાકના ગુણદોષ	ડૉ. રસિકલાલ પરીખ	૮૦+	૦-૬	૦-૧
૦૪ સ્વર્ગની નિંદગી	સ્વ. અ. મું. પઢિયાર	૩૭૫+	૨-૦	૦-૪
૫ સ્ત્રીઓના વિવિધ મનો	લિ. વિદ્યાગૌરી અને પ્રજ્ઞાસ પટવારી	૨૬૪	૧-૮	૦-૪
૬ બળવાન બનો	પંડિત સાતવલેકરજી	૧૧૨	૦-૮	૦-૧
૭ સુવર્ણયુગ	શ્રી. હનૈયાલાલ મુનશી	૬૬	૦-૮	૦-૧
૮ મોક્ષમાળા	શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર	૧૮૦	૧-૪	૦-૨
૦૬ પરમાનંદની પ્રાપ્તિ	શ્રી રાજલાલ સાંકળિયા	૨૭૨	૧-૮	૦-૩
૧૦ સતી સાવિત્રી	પં. વિષ્ણુદેવ	૫૨	૦-૩	૦-૧
૧૧ પંચાંગ સં. ૨૦૦૩નું	હિંમતરામ જાની	૧૮૪+	૦-૬	૦-૧
૧૬૬૨, ૧૦-૭, ૧-૬				

ઉપર પ્રમાણે વિવિધ વિષયનાં અગિયાર પુસ્તકો જેનું છાપેલું મૂલ્ય રૂ. ૧૦-૭ (પોસ્ટેજ સાથે ૧૧-૧૩-૦) થાય છે, તે માત્ર રૂ. ૬-૪-૦માં અપાયાં છે. અનહદ મોંઘવારીના વખતમાં પણ આટલા ઓછા લગભગમાં ઉપર મુજબ ૧૬૬૨ પાનાંનું વાચન અપાયું છે, તે હૃદયસ્પર્શી અને લોકપ્રિયને આભારી છે.

નવા સં. ૨૦૦૩ના વર્ષમાં પણ પૂરાં લગભગ બે દહાડે પાનાંનું વાચન માત્ર રૂ. ૬-૪-૦માં અપાશે.

આ નિશાનીવાળાં પુસ્તકો પાછળથી ખલાસ થઈ જવાથી તેમના બદલે ફેરલાક ગ્રાહકોને નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો લગભગ એટલા જ પાનાંનાં અપાયાં છે.

૧ રમણ મહર્ષિ	ને બદલે	આત્મનિરીક્ષણ
૨ સ્વર્ગની નિંદગી	„	સ્વર્ગની સીડી
૩ પરમાનંદની પ્રાપ્તિ	„	વિદુરનીતિ
		સ્વરૂપવિચાર

૪ આ પુસ્તકો ગ્રંથમાળામાં અપાતાં પુસ્તકોના પ" x ડા"ના કદ કરતાં મોટા કદમાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે અને તેથી એ પુસ્તકોનાં પાનની સંખ્યા ગ્રંથમાળાના કદના હિસાબે અહીં આપી છે.

નિવેદન

શંકા અને સમાધાન એ પુરાણી શિક્ષણપદ્ધતિ છે. પણ આધ્યાત્મિક વિષયોની ગૂંથણી વાર્તાના વિષયમાં કરવી, એ વિશિષ્ટતા માટે શ્રી. ધીરજલાલ ત્ર. સાંકળિયાને ધન્યવાદ ઘટે છે. બાઈ અને બાઈ, મિત્ર અને મિત્ર વચ્ચે આ બાજુઓમાં કેટલું મોટું અંતર હોઈ શકે તેનું નિરૂપણ તેમણે સારી રીતે કર્યું છે. ગાળીમાં આદર્શ આર્થ સ્ત્રીત્વનું પરિપક્વ રૂપ આલેખાયું છે અને કુસુમમાં તે સ્ત્રીત્વની જ નાજુલ કળા દેખાડવામાં આવી છે. યુરોપિયન પાત્ર ફેરજજનો ચિતાર સામાન્ય માણસોને બહે નવલ લાગે, પણ મેક્સમુલર, શોપેનહોર, નિવેદિતા, એની બેસન્ટ, વુડરોફ, એન્ડ્રુસ, એલવીન વગેરેનો ખ્યાલ કરતાં વાસ્તવિક જ દેખાશે. સોએ સો ટકા દેહભાવનું જડ જીવન ગાળનારા યુરોપિયનો હિન્દની ધર્મભાવના-ધર્મભાવનામાં હિચ્ચતરપણું જોઈ શકે. પણ આપણા અર્ધદેહ ઝેળવણી પામેલા, કાટપાટલન પહેરી પોતાને સાદેજ સમજનારાઓને, આ નવલકથાના પાત્ર વિચિત્રવીર્યની જેમ પશ્ચિમના અશ્માથી અહીંનું ધાર્મિક જીવન જોવા જતાં બધું જ વિપરીત દેખાય. પ્રેમ, ધન, સત્તા વગેરે પ્રસંગોની કથા રસમય થાય તો વધારે મહત્ત્વના અને વધુ સ્થાયી આધ્યાત્મિક જીવનનો પક્ષટો પણ સુંદર વાર્તાનો વિષય થઈ શકે છે, તે આ પુસ્તકમાં દેખાડાયું છે.

અનુભવ એક છે. તેને આલેખતી ભાષા જુદી છે. જેને પોતાના જીવનમાં કંઈ પણ પાળવું નથી, તેઓ જ ઝગડામાં પડે છે. શ્રદ્ધાવાન અને નિષ્વાદસ હૃદયના માણસો હિન્દના સમર્થ આચાર્યો-

માંના કોઈ એક દેખાડેલો માર્ગ ધરીને રસ્તે પડે છે. દેટલાકાનું કહેવું છે કે બધા સંપ્રદાયોમાં સડો પેડો છે. પણ મૂળપુરુષનું શિક્ષણ સર્વત્ર સાચું અને ઉચ્ચતર જ છે. હિન્દના આચાર્યોમાં* શ્રી શંકરાચાર્ય, શ્રી રામાનુજાચાર્ય અને શ્રી વલ્લભાચાર્ય એ નામે મોટાં છે. તેમણે જે મન્ત્રવ્યોનો પ્રચાર કર્યો તેમાં બારીકીથી જોતાં મોટો વિરોધ નથી, પણ ધર્મનો નાશ થતો તેમણે અટકાવ્યો અને કરોડો મનુષ્યોને સારે માર્ગે દોર્યા. ઉપનિષદ અને ગીતા એ આચાર્યધર્મનું થડ છે; સંપ્રદાયો એ ડાંખળાં અને પાંદડાં છે. કુમળાં ડાંખળાંપાંદડાં હાલવા લાગે, ત્યારે થડને પકડવામાં સક્ષમતી છે એમ કહેવું અયોગ્ય નથી.

જીવ, દશ્ય જગત અને પરમાત્મા એ ત્રણનો સંબંધ સમજવનારી વિદ્યા તે જ અધ્યાત્મવિદ્યા. સંસર્ગમાં આવનારા બધા લોક, જન્મ, મુલાવરથા વગેરેનું ક્રમશઃ જવું, દેખાતી સર્વ દુનિયા, તે બધાનું નામ જગત (જય) છે. આ જગત શુદ્ધ ચૈતન્યની છાયા છે, શુદ્ધ ચૈતન્ય હું હું એ વેદાંતની ભાવના. ચિદાનંદ, ચિદાનંદ, શિવોડકમ્ શિવોડકમ્ એ શંકરાચાર્યનાં મુત્રો.

જગત એટલે ઈશ્વરની લીલા. બધુંય તેનું છે. ‘ઈશ્વરેચ્છા બક્ષી-પસી.’ તેની મરજી વગર કંઈ થતું નથી. હું અને મારું એ લાગણી કાઢી નાખી, ઈશ્વરેચ્છાને આધીન અને અનુકૂળ રહેતા, તથા અડગ શ્રદ્ધા એ જ જીવનની ચાવી છે એમ માનનારા ભક્ત ખીલ બધામાંથી મનજીવિને પાછાં જેંચી લઈને પ્રભુપ્રેમમાં સ્થિર કરે છે. પછી પ્રભુને ‘અનુમદ’ થતાં ભક્તને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ આનંદ મેળવવો એ જ જીવનનું ધ્યેય અને પ્રભુને પામવાનો મહામાર્ગ છે; કારણ કે “રસો વૈ સઃ” આનંદ એ જ પ્રભુ છે. આ માર્ગ શ્રી

* “હિન્દના આચાર્યો” એ પુસ્તક આ સંસ્થા તરફથી છપાયેલ છે. તેમાં શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય, નાનક, સદ્ગુણાનંદ અને ખીલ ચાર ધર્મસંસ્થાપકોનાં જીવંતો તેમજ શિક્ષણો અપાશે.

પક્ષભાચાર્યે દર્શાવ્યો છે. નરસિંહ મહેતા, મીરાં, દયારામ તેમજ અનેક વૈષ્ણવોએ આ માર્ગે જ મોક્ષ મેળવ્યો.

એકતત્ત્વ અને પ્રભુમય જીવન એ મનુષ્યોનો સિદ્ધાંત જાળનારો અને તે પ્રમાણે જીવન ગાળનારો સંતોને આ દેશે પેદા કર્યા હતા અને હજુ પણ સાત્ત્વિક જીવન ગાળનારા સંતો દુનિયાબરમાં સૌથી વધુ સંખ્યામાં હિન્દુસ્થાનમાં નીકળે છે એ જ આ દેશની વિશિષ્ટતા છે.

પુષ્ટિમાર્ગના ઉચ્ચ સિદ્ધાંતો આ પુસ્તકમાં સુંદર રીતે સમજાવવામાં આવ્યા છે. કોઈક સ્થળે સાંપ્રદાયિક હકીકતો વધુ પડતી લાગે, તો વાંચનારે તેમાં રહેલા મૂળ તત્ત્વનો જ વિચાર કરી લેવો. આ પુસ્તક શ્રી. ધીરજલાલ મ. સાંકળિયાએ ધણાં વર્ષો પૂર્વે લખેલું; પણ હવેના પાકટ અનુભવ પછી તેમણે તેમાં ધણા મુધારાવધારા કર્યા છે. તેમણે આ પુસ્તક આ સંસ્થાને નિષ્કામભાવે સોંપ્યું છે તે માટે તેમને અમે ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

આ ગ્રંથ જનતાને બને તેટલા ઓછા મૂલ્યે મળે એટલા માટે શેઠ હરજીવનદાસ પુરષોત્તમદાસ ટ્રસ્ટીઓ તરફથી રૂ. ૫૦૦)ની મદદ મળી છે, તે બદલ એ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓનો અહીં આભાર માનવામાં આવે છે.

મુંબઈ	}	સમગ્ર સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ વતી
તા. ૧૫-૨-૪૪		મનુ મુખેદાર (પ્રમુખ)

લેખકની અસ્તાવના

સર્વે પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં પ્રભુનો વાસ છે અને આપણા હૃદયમાં પણ પ્રભુ બિરાજે છે, એ વાત જાણતા છતાં પણ આપણે આપણા અંતઃકરણ તરફ દષ્ટિ કરતા નથી. તેમાં નિત્ય બિરાજમાન પ્રભુનાં દર્શન કરતા નથી, દર્શન કરવા પ્રયત્ન પણ કરતા નથી, તે પ્રભુની સેવામાં પ્રાણ અને ઇન્દ્રિય સહિત તત્પર રહેતા નથી, એ આશ્ચર્યકારક નથી ? દુનિયામાં એવી કઈ વસ્તુ છે કે જે પ્રભુના કરતાં વધારે ઉત્તમ હોય ? અને પ્રભુ જ આપણા આત્માના પણ આત્મા-પરમાત્મા-હોવાથી એના કરતાં વધારે પ્રિય પણ શું હોઈ શકે ? આ સરલ વાત એક વાર ખરોખર લક્ષમાં આવે અને તેનું સદાસર્વદા સ્મરણ રહે તો આ જીવ આ ઉત્તમ અને પ્રિય પ્રભુને છોડી ખીજ કોઈ વસ્તુ તરફ દષ્ટિ કરે ખરો ?

આમ છતાં વસ્તુસ્થિતિ બિલટી જ છે. હજારો મનુષ્યોમાંથી કોઈક જ પ્રભુનાં દર્શન, શ્રવણ, કીર્તન કરવા પ્રયત્ન કરે છે અને એવા હજારોમાંથી પણ કોઈક જ પ્રભુને તત્વથી ઓળખે છે. ભૂતળ પરના સર્વ ધર્મો આ સ્થિતિ સુધારવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને ભિન્નભિન્ન રચિના મનુષ્યો ભિન્નભિન્ન ધર્મો તરફ આકર્ષાય છે. કેટલાએક ધર્મો ક્રિયાપ્રધાન હોય છે, કેટલાએક જ્ઞાનપ્રધાન હોય છે અને કેટલાએક ભક્તિપ્રધાન હોય છે. ભક્તિપ્રધાન ધર્મોમાં પણ કેટલાએક સ્વાર્થી હોય છે, એટલે કે તેઓ પોતાને સંસારના ત્રિવિધ તાપમાંથી મુક્તિ મળવાના સ્વાર્થ માટે જ પ્રભુની ભક્તિ કરવાનું કહે છે અને કેટલાએક,

જીવનો સહજ-સ્વાભાવિક ધર્મ જ સેવા કરવાનો છે, મુક્તિ મળ્યા પછી પણ પ્રભુસેવા એ જ ઉત્તમ ફળ છે, મુક્ત જીવો જ ઉત્તમ પ્રભુસેવા કરી શકે છે એમ સૂચવે છે.

પુષ્ટિમાર્ગ એ છેલ્લા પ્રકારનો ભક્તિમાર્ગ છે. 'પુષ્ટિ' એટલે ભગવાનનો અનુગ્રહ. ભગવાનના અનુગ્રહથી જ આપણું સર્વ પ્રકારે પોષણ થાય, ત્યારે આપણે પુષ્ટિમાર્ગમાં આવ્યા એમ કહેવાય. આ માર્ગ નિઃસાધન કહેવાય છે, પણ એનો ખરો અર્થ એ જ છે કે આ માર્ગ ક્રિયાપ્રધાન અથવા જ્ઞાનપ્રધાન અથવા સ્વાર્થ-મુક્તિસાધક ભક્તિપ્રધાન નથી. આ માર્ગ પ્રેમ-પ્રધાન છે, અને સંસારના કોઈ પણ અનુભવીએ કબૂલ કરવું પડશે કે પ્રેમ એ સર્વ સાધનમાં ઉત્તમ છે, અને પ્રેમી જોઈએ તે સમયે, જોઈએ તેટલું કષ્ટ વેઠી, માતાપિતાને તિલાંજલિ આપી, જોઈએ તે વસ્તુ પ્રેમપાત્રને પ્રાપ્ત કરી આપે છે અને પ્રત્યુપકારની ઈચ્છા કરતો નથી; એટલું જ નહિ, પણ જો પોતાનો હૃદય-પ્રેમ સામા પ્રેમ સિવાય બીજા કોઈ પ્રત્યુપકારની વાત કરે તો વજ્રાઘાત જેવું દુઃખ થાય છે. એ અસહ્ય દુઃખનું કારણ પણ સ્પષ્ટ છે. જેમ પ્રેમ સર્વોત્તમ સખળ સાધન છે, તેમ સર્વોત્તમ ફળ પણ પ્રેમ જ છે, અને એવા સર્વોત્તમ સાધનથી કરેલા કાર્યનો ખરો પ્રેમ સિવાય બીજો શો હોઈ શકે ? બીજો કોઈ પણ પ્રત્યુપકાર પ્રેમની ગરજ સારી શકે જ નહિ.

પ્રેમ આવું ઉત્તમ સાધન અને ફળ હોવાને ક્ષીણ ચિત્તને સંસારના વિવિધ પ્રકારના વિષયોની આસક્તિમાંથી છોડાવી તેને પ્રભુપરત્વે યોજવામાં અત્યુપયોગી થઈ પડે છે. તેમાં પણ આ કલિના સમયમાં જ્યારે યજ્ઞયાગ, જપતપ, જ્ઞાનચૈરાગ્ય વગેરે સર્વ સાધન નષ્ટપ્રાય અને અશક્ય થઈ ગયાં છે, અને પ્રાતઃકાલથી રાત્રિપર્યંત મનુષ્યો વિવિધ પ્રકારની દોડધામમાં મગ્યા

છે અને ઈશ્વર છે ખરો કે નહિ તેનો પણ વિચાર કરવાનો વખત મળતો નથી (અને કેટલાકને તો જરૂર પણ જણાતી નથી), તેવા વખતમાં એવા વિષયોમાં રચીપચી રહેલા જીવના ઉદ્ધારને માટે પ્રેમ જે કાર્ય કરી શકે છે, તે બીજું કોઈ સાધન કરી શકતું નથી. સામાન્યતઃ પ્રેમી જન પ્રેમને શોધતો કોઈ સુંદર કોમળ દેખાતી વ્યક્તિ તરફ આકર્ષાય છે. આ વ્યક્તિમાં તેને સર્વોત્તમતાનાં દર્શન થાય છે અને બીજી સર્વ રીતે અંધ થઈ તેને જ ભજે છે, બીજા સર્વ વિષયો તેને તુચ્છ અને શુષ્ક લાગે છે. આમ પ્રેમ તેને બીજી સર્વ વસ્તુ તરફ વૈરાગ્યનો અને એક વ્યક્તિ તરફ અત્યંત અનુરાગનો પાઠ શીખવે છે, અને મર્કટની માફક ભટકતી ચિત્તવૃત્તિને એક વ્યક્તિમાં સ્થિર કરે છે. પણ પ્રેમનાં લીલાંબીળાં સુંદર કિરણોથી રંગાયલી આ વ્યક્તિનું ખરું હોડચામતું તુચ્છ સ્વરૂપ પ્રેમીને કોઈક વાર માલૂમ પડી આવે છે, ત્યારે ત્યાંથી નિરાશ થયેલા આ પ્રેમીનું દૃઢ્ય વિશુદ્ધ પ્રેમને માટે વલખાં મારે છે, આખો સંસાર તો એને તુચ્છ હતો જ, તે હવે એને ખારો લાગે છે, અને એ ટળવળે છે. એ એકલવાયો, વીણો અને દીન થઈ બય છે અને સર્વત્ર અંધકાર સિવાય બીજું કંઈ દેખતો નથી.

ખાલ્લ વસ્તુમાં પછાડા મારી ધાડેલા આવા જીવને આવે વખતે જો કોઈ યોગ્ય ગુરુ મળી આવે, અને એના કર્ણુદ્વારા હૃદયમાં મંત્ર મૂકે કે, ‘ તારા નિરુપાધિ પ્રેમને યોગ્ય અલૌકિક સર્વસૌંદર્યયુક્ત સર્વસમર્થ પ્રભુ તારા આત્માની સાથે તારી દૃઢ્યગુહામાં જ બિરાજે છે, અત્યારસુધી તું તેને ભૂલીને ખાલ્લ વસ્તુમાં પ્રેમની અપેક્ષા રાખતો હતો તે ભૂલ હતી, હવે અંતર્મુખ દષ્ટિ કરી તેના ચરણકમળમાં તારું માથું મૂક, તારું સર્વસ્વ તેને અર્પણ કર અને તેની સેવામાં તત્પર રહે, ’ ત્યારે એને સ્મૃતિ થઈ, સહસ્ર વર્ષો થયાં બ્રહ્મમાંથી વ્યુચ્ચરણ પામેલો

તે જીવ પાછો બ્રહ્મસંબંધ પ્રાપ્ત કરે છે. એવા અનન્ય, થયેલા જીવાત્મા પર કૃપા કરી પ્રભુ એના હૃદયમાંથી પ્રકટ થઈ એને દર્શન દે છે અને એના તનુને વરે છે, પોતાના રમણસ્થાન તરીકે પસંદ કરે છે. પણ જ્યાંસુધી આવી, અનન્યતા થતી નથી, ત્યાંસુધી પ્રવચનથી, શુદ્ધિથી, બહુશ્રુત થવાથી, અથવા એવા કોઈ પણ પ્રકારથી પ્રભુ મળતા નથી, એમ મુંડક ઉપનિષદમાં કહ્યું છે. *

આના કરતાં વિશેષ સુંદર પરમકૃણ શું હોઈ શકે ? માત્ર સંસારના ત્રિવિધ તાપથી મુક્ત થવામાં-એવી મુક્તિ મેળવવામાં કોઈ ખરો અર્થ સરતો નથી, પણ જ્યારે જીવ મુક્ત થઈ સત્ય, જ્ઞાન, આનંદમય-સચ્ચિદાનંદમય-બ્રહ્મને ઓળખે છે, પોતાની હૃદયગુહામાં ખિરાજમાન પ્રભુનાં દર્શન કરે છે, ત્યારે એ વિપ-શ્રિત પ્રભુની સાથે સર્વ કામ ભોગવે છે. આ જ જીવનો પરમ આનંદ છે, પરમ કૃણ છે અને તેનું જ વર્ણન કરતાં તૈત્તરીય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે, +બ્રહ્મ સત્ય છે, જ્ઞાન છે, અનંત છે, હૃદયગુહામાં પરમ આકાશમાં રહેલા એ બ્રહ્મને જે જાણે છે, તે ચતુર બ્રહ્મની સાથે સર્વ કામોના ભોગ કરે છે.

નિષ્પક્ષપાતી સહૃદય વાચકને આવો ધર્મ ઉત્તમોત્તમ લાગ્યા વગર રહે જ નહિ, પણ સામાન્યતઃ મનુષ્યો કેવળ પ્રેમ-પંથથી પ્રભુ પાસે જઈ શકતા નથી, કેમકે શુદ્ધપ્રેમી જન અત્યંત દુર્લભ હોય છે. સામાન્ય મનુષ્યોની ઇન્દ્રિયો પર આંતર કરતાં બાહ્ય આકર્ષણ વિશેષ હોય છે. એ બહિર્મુખ

* નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો ન મેઘયા ન ઘનુના શ્રુતેન ।

યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્યસ્તસ્યૈષ આત્મા વૃણુતે તનૂં સ્વામ્ ॥

+ સત્યં જ્ઞાનં અનંતં બ્રહ્મ યો વેદ નિહિતં ગુહાયાં પરમે
જ્યોમન્ સોઽશ્રુતે સર્વાન્ કામાન્ સહ બ્રહ્મણા ચિષધિતા ॥

ઇન્દ્રિયો વડે દશ્ય, શ્રાવ્ય, સ્પૃશ્ય વગેરે વસ્તુઓ—(જગત) તત્ત્વતઃ શું છે, પોતે (જીવ) તત્ત્વતઃ શું છે, ઇશ્વર શું છે, વગેરે પ્રશ્નો ધીમે ધીમે અંતર્મુખ થવા માંડતી ઇન્દ્રિયોવાળા ચિત્તમાં ઉદ્ભવે છે, અને અંતે ઇન્દ્રિયોનો વિષયો સાથેનો ભોજના અને ભોજ્યનો સંબંધ તૂટતાં આ સર્વ જગત બ્રહ્મ છે, જીવ પોતે બ્રહ્મનો પરમાત્માનો જ અંશ છે એમ અનુભવીને બ્રહ્મમાં લીન થાય છે. એવા જીવને આ સર્વ બ્રહ્મ છે, (છદિગ્ય) હું બ્રહ્મ છું, અહીં જુદું જુદું કંઈ છે જ નહિ, એવું લાન થાય છે. આવા શુદ્ધ અદ્વૈત અખંડ બ્રહ્મવાદનું પ્રતિપાદન કરનાર પુષ્કળ ગ્રંથો વિદ્યમાન છે, ‘શુદ્ધાદ્વૈતમાર્તંડ’ નામનો સંસ્કૃત ગ્રંથ ગુજરાતી ભાષાંતરસહિત છપાયેલો છે અને તે ગ્રંથના ઉપોદ્ધાતમાં શાસ્ત્રી મમલાલ ગણપતિરામે શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાંત પર એક મુદ્દાસર વિસ્તૃત લેખ લખ્યો છે, જેમાંથી થોડું પણ વાંચે બહુ મળે તેમ છે.

શ્રુતિ, સૂત્ર, ગીતા અને શ્રીમદ્ભાગવતનાં વચનો પ્રમાણે બ્રહ્મને સર્વધર્મોપેત, જીવને બ્રહ્મનો અંશ અને જગતને બ્રહ્મરૂપ માનવાથી બુદ્ધિને શાંતિ અને હૃદયને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વ બ્રહ્મમય હોવાથી અદ્વૈતભંગ અને દ્વૈતાપત્તિની પણ કંઈ શંકા રહેતી નથી, અને એકવિજ્ઞાનથી સર્વવિજ્ઞાનની શ્રીત પ્રતિજ્ઞા સફળ થાય છે. આવા સરળ અને હૃદયંગમ સિદ્ધાંતને શાસ્ત્રો સર્વ પ્રકારે પ્રુષ્ટિ આપે છે, સર્વ શાસ્ત્રોની એકવાક્યતા કરવામાં, અર્થ યોજવામાં, લક્ષણા અથવા મિથ્યા તર્ક કરવા પડતા નથી; શાસ્ત્રો મિથ્યા થઈ જતાં નથી, અને પ્રેમ, ભક્તિ વગેરે સર્વે પોતપોતાનાં યોગ્ય સ્થાનમાં શોભી રહે છે.

सर्वत्र भगवान् स्तुत्यः सर्वदोषविर्जितः ।

क्रीडार्थमनुकृतेन हि सर्वत्रैव विराजते ॥

* सर्वं खलु इदं ब्रह्म, अहं ब्रह्मास्मि, नेह नानास्ति किंचन॥

શુભાનંદા યતો જીવા નિરાનંદં જગદતઃ ।

પૂર્ણાનંદો હરિસ્તસ્માજીવૈઃ સેવ્યઃ સુખાર્થિભિઃ ॥

શ્રુતિગીતા ૬-૭ ॥

અર્થાત્-સર્વદોષવિવર્જિત ભગવાન સર્વત્ર સ્તુત્ય છે. ક્ષીડાને અર્થે સર્વત્ર અનુકરણ કરીને સર્વત્ર પોતે શોભી રહે છે, બિરાજે છે. જીવો શુભાનંદ છે, જગત નિરાનંદ છે, અને હરિ પૂર્ણાનંદ છે, તેથી સુખાર્થી જીવોએ હરિની સેવા કરવી.

જીવ પોતે પ્રભસ્વરૂપ હોવાથી ‘જીવે પ્રભની સેવા કરવી આવશ્યક નથી,’ એમ કહેવું ભૂલભરેલું છે. જેમ પુત્ર પિતાનો અંશ હોવાથી, પિતારૂપ જ હોવાથી, તે પિતાની સેવાને જ યોગ્ય છે, તેમ જીવ પણ પ્રભનો અંશ અને પ્રભરૂપ હોવાથી પ્રભની સેવાને જ યોગ્ય છે, અને જેમ પુત્ર અનન્ય થઈ, પ્રેમથી પિતાની સેવા કરે તે જ ઉત્તમ સેવા છે, તેમ જીવ પણ બાહ્ય વસ્તુઓમાં વલણાં મારવાં છોડી દઈ, અનન્ય થઈ, સ્વરૂપસ્થિત થઈ, પરપ્રભ-પરેમાત્માની-સેવા પ્રેમથી કરે, તે જ ઉત્તમ કૃણાત્મક સેવા છે.

પ્રથમ આવૃત્તિમાં ઘણા સુંધારાવધારા કરી, નામ પણ ફેરવી, સામાન્ય વાચક સમજી શકે એવા ફેરફાર કરી, આ આવૃત્તિ “સસ્તા સાહિત્ય” માટે રા. રા. મનુ સૂત્રદ્વારની સૂચના પ્રમાણે તૈયાર કરી છે. આ ગ્રંથ વાંચી કોઈ પણ મનુષ્ય પ્રાકૃત, અનિત્ય, અહંતા મમતાના સંસારમાંથી છૂટી, ભગવાનના વિરહથી થતા તાપકલ્લેશનું સ્મરણ કરી, આનંદમય પરમાત્માની લીલાનો અનુભવ ભગવત્કૃપાથી- કરી શકશે, અથવા તે અનુભવ મેળવવાની તીવ્ર આર્તિવાળો થશે, તો હું મારો પ્રયાસ સફળ થયો માનીશ.

ધીરજલાલ પ્ર. સાંકળિયા

વિજ્ઞાસિ

સહસ્ર પરિવત્સર (હજારો વર્ષ) વીતી ગયાં પણ હજી કંઈ આરો આવતો નથી. આમ કયાંકથી ટકાશે તેની સમજ પડતી નથી. હે પ્રભુ, હવે તો કંઈક નિવેડો લાવો તો સારું !

કોઈ કહે છે કે તમને આવી સુંદર અને જળવાન શરીર-સંપત્તિ છે, ધન, ધાન્ય, વાહનાદિ દ્રવ્યસંપત્તિ ઈશ્વરે પ્રુષ્ઠળ આપી છે, સુંદર પતિવ્રતા સ્ત્રી છે, યુવાન વિદ્વાન ગુણવાન પુત્રો છે, રાજકરખારમાં સારું માન છે, માથું આપે એવા મિત્રો છે, તમે જાતે સદ્ગુણી અને દેવી સંપત્તિવાળા છો, તો શા માટે મૂંઝાઓ છો ? પ્રભુનો પાડ માનો કે આટલું સુખ આપ્યું છે; ને આનંદમાં રહો.

તેને આંતર વેદનાની શી ખબર ? આ રમકડાંને હું શું કરું ? તને તો ઊલટું ઊલટું કરવાની ટેવ પડી છે ! ઘણા લોક આ સંપત્તિઓ માગે છે, તેને શા સારુ આપતો નથી ? મારે તો એમાંનું કંઈ જોઈતું નથી. એમ છેતરે કંઈ હું છેતરાઈશ નહિ. યુગના યુગ ભલે વહી જાઓ, પણ હું ડગીશ નહિ. હું કબૂલ કરું છું કે દુષ્ટ છું, પાપી છું, ચંડાળ છું, પણ તેથી શું ? પશ્યું પાતું સુધાર્યા વગર તારો છૂટકો નથી જ. એમ રમકડાં આપે તારો છૂટકો નથી. તું ચાહે તો એક ક્ષણમાં મારી ખુદ્દિ ફેરવે, સર્વ પાપ નાશ કરે ને દુઃખ દૂર કરે. તું ‘કર્તુ’ અકર્તુ’ અન્યથા કર્તુ’ સર્વ સમર્થ છે. જેવી તારી ઇચ્છા.

કોઈ કહે છે કે પ્રકૃતિપુરુષનો વિવેક શીખવો જોઈએ. જડ-ચૈતન્યની સિદ્ધતા, ક્ષણિક અને નિત્ય વસ્તુની સિદ્ધતા સમજવી

જોઈએ. કોઈ કહે છે કે યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ વગેરે કરે તો તમારો પત્તો લાગે. કોઈ કહે છે, શમ, દમ, તિતિક્ષા, ઉપરતિ વગેરે સાધો તો કલ્યાણ થાય. જેને જેમ જોડે તેમ સલાહ આપે છે. માંદાને જે મળવા આવે તે સર્વે વૈધ ! હાય ! તેમનો શો દોષ ? પણ તું ક્યાં જોઈશો છે ? કુલટાને ભોગ આપી, ગોપિકાઓને ભોગ શીખવવા ઉદ્ધવને મોકલ્યો હતો તે જ તું કેની ?

કોઈ કહે છે કે હવે તો ઉપાસના અને નવધા ભક્તિથી જોડો પાર. અવણુ, મનન, કીર્તનથી માંડી આત્મનિવેદન સુધી પહોંચી જાઓ તો સુખ થાય. હા, સાઈ, તે પણ ખરું. પણ એ બધું તો તું શીખવે ત્યારે બને. મારું મન તો જડ થઈ ગયું છે. બહાવરા મનથી આ બધું કેમ થાય ?

હુ પ્રભુ ! હવે તો કાંઈ કૃપા કર. હવે તો અવધિ થઈ. આવું હું કહી ગયા ને યુગ વહી ગયા. તારા મનને રમત છે, પણ આ જીવ હવે ટકશે નહિ. દિવસે સૂર્યનો તાપ આ ઢેહને ખાળે છે, રાત્રિએ ચંદ્રનાં કિરણ, આગલું સુખ સંભારી સંભારી અંતરને ઉકાળી, ખાળી ભસ્મ કરે છે. આમ રંજડવું હતું તો પ્રથમ શું કરવા કૃપા કરી મનોરથ પૂર્ણ કર્યા હતા ? માટે હવે સત્તાવામાં સાર નથી. આ છેલ્લું કહું છું કે કાંઈ આડુંઅવળું થયું તો હત્યાનો દોષ મારે માથે નથી.

ધીરજલાલ મ. સાંકળિયા

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૪	૨૨	હતી. સામા	હતી, કે સામા
૩૪	૧૫	(૩ના) ૩પને પામે છે	૩ના ૩પમાં સંયમ કરવાથી તેના ૩પને પામે છે.
૩૪	૨૪	અશીર	અસર
૩૫	૨૪	તેં જે	“તેં જે
૪૯	૨૪	ચરણાયઃ	ચરણાઃ
૪૯	છેલ્લી	છાંદોઅ પૃ. ૧૦૭	છાંદોઅ ૫-૧૦-૭
૭૪	૧૦	દારા	દાર
૯૨	૧૩	: ખના	દુઃખના
૧૨૮	૧૧	હૃદયરથ ઉત્કટ આતિથી, હૃદયરથ, ઉત્કટ આતિથી	નથી.” પછી ઉમેરો—નીતિસેને કથું.
૧૭૧	૧૩	હરો ?” પછી ઉમેરો—વિચિત્રવીર્ય વચમાં બેસી બેઠ્યો.	
”	૧૫		
૧૭૧	૨૪	દિશાથી	દેશથી
૧૮૯	૧૪	પાર	પર
”	૨૫	એનાથી બીજું	એનાથી પર બીજું
૧૯૭	૧૪	વરણ	વરણ
૨૧૮	૧૧	ભાય છે.”	ભાય છે.
૨૩૪	૯	શસ્ત્ર	શાસ્ત્ર
૨૫૦	૧૬	થયા	થાય

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧	શાંતિલાલ શેઠનો સંસાર	૯
૨	નીતિસેનનું મનોરાજ્ય	૨૨
૩	અહંસાવનાના નાશથી શાંતિ, પ્રભુનું સર્વભોક્તૃત્વ	૪૮
૪	મૂર્તિપૂજા કે પ્રભુસેવા ?	૫૬
૫	શુદ્ધાદ્વૈતમાંથી કંઈક	૬૩
૬	શાંતિ, શુદ્ધ વેદાંત	૭૪
૭	ભાગવતધર્મ, ગોપિકા વિષે શંકા, સમાધાન ...	૮૭
૮	કૃષ્ણ અને ગોપીઓની અગાધ પવિત્રતા ...	૧૦૧
૯	મનની નિર્મળતા, વાસનાની પ્રળળતા ...	૧૩૦
૧૦	પ્રેમ એ જ સંપૂર્ણ આધન	૧૩૯
૧૧	પ્રકૃતિથી પર પ્રભુનું સ્વરૂપ	૧૫૧
૧૨	રસાત્મક આનંદમય પુરુષોત્તમ	૧૬૨
૧૩	‘રસો વૈ સઃ’ ની પ્રાપ્તિનું સાધન	૨૦૧
૧૪	રાસક્રીલા શ્રીમદ્ ભાગવતમાં પ્રક્ષિપ્ત છે ? ...	૨૧૩
૧૫	રાસક્રીલાની સમજ	૨૧૭
૧૬	રાસક્રીલા વિષે શુદ્ધવજીના ઉત્તરની સમજ ...	૨૨૦
૧૭	પ્રો. ફેરજનનું હિંદુધર્મ પર લોપલુ	૨૨૫

સારામાઠા પ્રસંગે જ્ઞાનલહારી

પોતે પૂર્ણ જ્ઞાની થઈને બીજાઓને જ્ઞાન આપવું એ તો કોઈથી જ બને; પરંતુ મહાન જ્ઞાનીઓના ઉપદેશ અને ચારિત્ર્યને લગતાં ઉમદા પુસ્તકો તો સર્વ કોઈ બીજાને આપી શકે તેમ છે.

કોઈ કોઈ ઉદારાત્મા આ રીતે પણ ધનનો કંઈક સદુપયોગ કરે છે; પરંતુ દેશની વર્તમાન દશા તરફ જોતાં આ પ્રકાર સૌ કોઈએ સારા પ્રમાણમાં આણુ કરીને ઉમદા રૂઢિરૂપ બનાવી દેવો જોઈએ.

સારામાઠા પ્રસંગે ઉપર માત્ર થોડાક વધુ ખર્ચથી (કે ધી વગેરેમાં થોડી ઠસર કરીને પણ) શારીરિક ખાનપાન ઉપરાંત એવા માનસિક ખોરાકની પત્રાવલિરૂપ ઉમદા પુસ્તકો પ્રત્યેક મહેમાન, પડોશી, સગાં, કુટુંબી, મિત્ર, જ્ઞાતિત્રાંધુ, ધાત્રી, વિદ્યાર્થી વગેરેને ભેટ અપાય તો તે ગમે તેવાં મિષ્ટાન્ન અને બીજી વસ્તુઓ કરતાં તેમને માટે વધારે ઉપકારક થાય એ ખુલ્લું છે.

છઠ્ઠા હોય તો “અમુક પ્રસંગ અથવા વ્યક્તિના સ્મરણ નિમિત્તે અમુક તરફથી ભેટ” કે એવું કંઈ મુખ્યપૃષ્ઠ પર હપાવીને, સ્મરસ્તાંપથી હાપીને કે હાથે લપીને આપી શકાય, કે જેથી લોકસેવા થવા ઉપરાંત તે પ્રસંગ અને વ્યક્તિના સ્મારકનો હેતુ પણ પાર પડે.

x x x x

છૂટથી ખર્ચ કરવા છઠ્ઠાનાર સભ્યન ધારે તો કોઈએક ઉપકારક પુસ્તકની ખાસ આવૃત્તિ હપાવીને વહેંચી-વહેંચાવી શકે; અને મધ્યમ કે ઓછાં ખર્ચ કરવાનો હોય તો કોઈએક ઉત્તમ પુસ્તકની પથરાશક્ય પ્રતોની લહારી કરી શકે. જો એકથી વધુ જાતનાં સારાં સારાં પુસ્તકો લીધાં હોય તો ભેટ લેનારને તેમાંથી પોતાને મનગમતું પુસ્તક ઉપાડી લેવાની સગવડ મળી શકે. માત્ર પાંચ-દશ રૂપિયા ખર્ચવા હોય તો ગીતાઓ કે ગીતાનો ૧૮ મો અધ્યાય અથવા તો બીજી કોઈ સારી હજાર-પાંચસો પુસ્તિકાઓની લહારી વહેંચી શકાય. છેવટે એકાદ રૂપિયો ખર્ચવા હોય તો તેટલા વડે પણ ધર્મત્રયોમાંની અથવા બીજી અસરકારક શિખામણોનાં સો-બસો હસ્તપત્ર સુખેથી વહેંચી શકાય.

પરમાનંદની પ્રાપ્તિ

૧ : શાંતિલાલ શેઠનો સંસાર

મુંબાપુરીના શાંતિલાલ શેઠે પોતાનો વિશ્રાંતિનો સમય ધર્મ-વિચારો તથા ધર્મકાર્યોમાં ગાળવા માટે પ્રાચીન ભુગુપુરથી થોડે દૂર પવિત્ર નર્મદાંતર પર એક વિશાળ વિશ્રાંતિઆશ્રમ બાંધ્યો હતો, અને હાલમાં સદકુટુંબ તેઓ ત્યાં રહેના હતા. આજે ચૈત્ર સુદિ એકાદશી હોવાથી દુગાદાર લઈ સર્વ કુટુંબીજનો એકત્ર થઈને ઉપર અગાસીમાં જન્મ પર બેઠાં હતાં. ચંદ્રનો ચેત, શાંત અને મીઠો પ્રકાશ સર્વની મુખમુદ્રા પર છાઈ રહ્યો હતો. શેઠની ડાબી બાજુએ તેમના બે પુત્ર નીતિસેન અને પુરુષોત્તમ બેઠા હતા, તથા તેમની નવ વર્ષની પુત્રી કુસુમ સારંગી હાથમાં લઈ ઝીણે સ્વરે મીઠાં બજનો ગાતી હતી. શેઠના હાથમાં ગોમુખીમાં માળા હતી, અને 'શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ' એ મંત્રનું રટણ કરતા હતા. બંને પુત્રો આદર્સમાં ઐન્યુએટ થયા હતા. નીતિસેન મોટો, ડાહ્યો અને ઠાવકો હતો. પુરુષોત્તમ નાનો, આશરે સત્તરેક વર્ષની વયનો, તીવ્ર બુદ્ધિનો, સંસ્કારી અને વિચક્ષણ હતો. તેના મનમાં કાંઈ કાંઈ તરંગ ઉદ-

બવતા. તે પિતાને તથા ગુરુને વિચિત્ર પ્રશ્નો કરતો. શાન્તિલાલ બહુશ્રુત તથા દરેક હોવાથી ઉત્તર આપતા, પણ ઘણીવાર તેથી પુરષોત્તમને પૂરો સંતોષ થતો નહિ, અને તે સરળ સ્વભાવનો હોવાથી તેના મનને જે સત્ય બાસતું તે એકદમ કઠી દેતો. તેના રોકડા જવાબથી ઘણા મનુષ્યો ચમકતા, અને તેથી તેના બરાબર પરિચયમાં નહિ આવનારાઓ એને ઉદ્ધત પણ ગણતા.

અંદ્ર અને નારાઓની શ્વેત અને શાંત મીઠી ચાંદનીની રેસ આકાશમાં સર્વત્ર પ્રસરી રહી હતી. અગાસીમાંનાં સર્વ તેની મીઠી લહેરના આનંદમાં મગ્ન હતાં; એવામાં ઓચિંતો પુરુષોત્તમના મનનો ઉગ્ર તરંગ ચમકી ઊઠ્યો—

“પિતાશુ, મને તો જગતના મનુષ્યો મૂર્ખ લાગે છે,” તે બોલ્યો, “આ એકેક વેંતને છેટે રહેલા ચાંદ્રના ચાંદ્રના એવડા, મારા કરતાં, આખી પૃથ્વી કરતાં, વિચારોનો થાક ન લાગે એવડા મોટા, અને આપણી કલ્પનામાં ન આવે એટલા એકબીજાથી દૂર, એવા અગણિત તારાઓ એ સર્વ આકાશમાં અધ્ધર લટકતા અને ચક્કર ચક્કર કરતા, કેટલા કાળથી, તેનું માપ જ નહિ, અને ક્યાં સુધી એમ થશે તેનું પણ માપ નહિ. પિતાશુ ! વિચાર કરતાં મારી તો અક્કલ ધ્રુમ થઈ જાય છે, અને એમ થાય છે કે, બધું પડતું મૂકી મનુષ્યોએ ‘આ સર્વ શું છે’ તેનો જ વિચાર કરવો જોઈએ. અહા ! એમાં કેટલો આનંદ આવે ! મને એ સર્વનું કોઈ મથાર્થ જાન આપે તો હું તો સદા તેની પાસે જ રહું; પણ કેટલી શોચનીય રિયતિ છે કે, હું જ્યાં જોઉં છું ત્યાં વિદ્વાન અને વિદ્યાહીન સર્વ આ ક્ષુદ્ર શરીરને પોષવાની તથા ઢાંકવાની તરેહવાર યુક્તિઓ યોજવામાં, અને તેને માટે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં જ પોતાનો અમૂલ્ય સમય વ્યતીત કરે છે. અરે ! મને તો આ સંસાર ઉધો જ ચાલતો દેખાય છે. મુંબઈમાં મેં આપણા પ્રખ્યાત.....

જન્મને થોડા દિવસ પર સમુદ્ગતીરે જોયા હતા. દરેક દાવામાં જન પક્ષકારો તરફની જુગાની કાળજીપૂર્વક સાંભળી તથા વાંચી, વાંચના કરી, કાલદાની બારીકીઓનો વિચાર કરી, નિર્ણય આપતાં એમને કેટલો બધો શ્રમ પડતો હશે! મને તે વખતે એમ થયું કે, હું એમને જન્મને પૂછું કે ‘તમે કાણ છો? ક્યાં છો? આ આસ-પાસનું સર્વ શું છે? શા સારુ આવ્યા છો? એ વિચાર કરવામાં તમે કેટલો શ્રમ લીધો છે વારુ?’ પણ તરત જ એમ થયું કે, ત્યાં સર્વનું આમ ત્યાં એકનો શો દોષ? મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં પાસ થઈ દોલેજમાં હું આગળ વિદ્યાભ્યાસ માટે ગયો, ત્યારે મેં ‘ધારેલું’ કે મારા પ્રેરેસરોને સૃષ્ટિની અંદરનું અને બહારનું સર્વ જ્ઞાન હશે, પણ ત્યાં પણ તેવું જ! ફક્ત પગાર મોટો, જે પુસ્તકો વાંચે અને શીખવે તે મોટાં; પણ પુસ્તકોમાં જ જ્ઞાન નહિ, તો પ્રેરેસરોમાં ક્યાંથી? એક દિવસ તો—”

“ભાઈ, આમ સર્વની નિંદા કરતાં તને કાણે શીખવ્યું?” નીતિસેન બોલ્યો, “તેમાં પણ ગુરુઓની, જે પ્રેરેસરોનો તારા પર અત્યંત પ્રેમ હતો તેમની પણ નિંદા?”

“એટા પુરુષોત્તમ!” શાંતિલાલશેઠ વચ્ચે બોલ્યા, “તારા વિચાર ઉત્તમ છે, પણ તારી બુદ્ધિના છાંડને રસ સિંચવાને, તથા સંભાળ-થી ઉછેરવાને કાંઈ ચોખ્ખા માળા જોઈએ, એમ મને લાગે છે. તે મળે તે દરમિયાન તું કાંઈ જીંધુંચતું કરી મૂકે એવી મને ધાસ્તી લાગે છે. તેં ઉદ્ધત થઈ જન્મ સાહેબને પ્રશ્ન કર્યો હોત અને તે તને અપમાનને માટે જોશમાં મોકલત તો?”

“નહિ પિતાજી,” પુરુષોત્તમ બોલ્યો, “જે મનોવૃત્તિથી એ પ્રશ્ન હું પૂછત, તે વૃત્તિથી સાહેબ આનંદ પામત. તેમની જગ્યાએ મારા પ્રેરેસર હોત, તો તેમને તો જરૂર તે પ્રશ્ન થયો હોત જ. પણ જે છે તે સ્પષ્ટ કહી દેવામાં નિંદા થી? અને મને તો જોશમાં ને

લામાં કાંઈ ફેર લાગતો નથી. ત્યાં સુધી આ સર્વ અંધકાર નહિ ત્યાં સુધી પૂતળાં જેવાં આમતેમ ચણુગારાઈને ફરવું, જાન નમવાં, મોટા બંગલાઓમાં મહાલવું, એ સર્વ મને તો લાગે છે. પિતાજી, એક દિવસ તો એ વિચારમાં મને સવાર-૪ ખાવાનું સૂઝવું નહિ, રાત્રે નિદ્રા આવી નહિ, અને તામાં અત્યંત ઉચ્ચગિરિના શિખર પર હું જઈને ઊભો. આખું ત શુષ્ક લાગવાથી અને આંતર અંધકાર મટી પ્રકાશ પડવાની શા ન હોવાથી, મેં ત્યાંથી પડવું મૂક્યું. ત્યારપછી મને વિચિત્ર ભવો થયા. મારું શરીર બિલકુલ બાર વગરનું હલકું થઈ ગયું, એવું શાંતિના પ્રદેશોમાં હું ગયો. ત્યાં સીતળ પ્રકાશથી મારું મન દ્વાદશિત થયું. ત્યાંથી હું અત્યંત આનંદના પ્રદેશોમાં ગયો. મારાં ગાન ત્યાં આનંદથી ઊભરાઈ ગયાં, અને પ્રાતઃકાળે હું ઊઠ્યો ર તેનો તે જ ઓરડો, ટેબલ, ખુરસી, અગાનથી ભરેલાં પુસ્તકો ર જોઈને હું બહુ જ ખિન્ન થયો. પિતાજી, ત્યારથી હું ખાઉં છું, કેં છું, વાંચું છું, ફરું છું, હરું છું, પણ કશામાં રસ પડતો નથી. [તો જોગતમાં રચ્યાપચ્યા રહેલા બધા જીવો ક્ષુદ્ર તથા આંધળા ગે છે. પિતાજી, બધા જ આવા મૂર્ખ કેમ હશે ? ”

“ બાઈ, તું બહુ ઉતાવળિયો છે, ” શાંતિકાન્ન શેડે કહ્યું, “ ઘણા વશોધકોએ એ બાબત પર ઘણા વિચાર કરેલા છે, અને—”

“ અને એક કહે છે કાંઈ, અને બીજો કહે છે કાંઈ, અને ત્રીજો છે કે તમે બન્ને ખોટા, ” પુરુષોત્તમ વયમાં બોલી ઊઠ્યો. “ પિતાજી, તો કોણ આવે છે. શું આવી સર્વગ્રાહી બાબતમાં પણ વિચાર લે, તલસ્પર્શ કરી મનુષ્યજાતિ સહસ્ર વર્ષો વ્યતીત થવા છતાં પણ ક ખરા નિર્ણય પર આવી ન શકી ? ધિક્ છે મનુષ્યજાતિને ! ”

આ સાંભળી નીતિસેને કહ્યું : “ એક તરફથી ધર્મની જિજ્ઞાસા ને બીજી તરફથી ક્રોધ તથા સર્વને ગાલિપ્રદાન એ મને તો બપંકર

લાગે છે. એ વિચારો તું જ કહે છે કે અચ્છલ ધુમ કરી નાખે છે, અને ઘણો વખત આવા વિચારો કર્યા કરશે તો મગજ ખવાઈ જઈ તું ખાવરો ને ગાંડો બની જઈશ. અલ્પજ્ઞ પ્રાણીએ મોટા વિચાર આવવા દેવા એ પ્રથમ ભૂલ, તેમાં મન્યા રહેવું એ બીજી ભૂલ, અને સર્વને મૂર્ખ ગણી પોતે ડાહ્યા છે એમ સમજવું એ ત્રીજી ભૂલ; મને તો લાગે છે કે મનુષ્યો એ બાબત પર માત્ર તર્ક કરી શકે, કંઈ ખરા નિર્ણય પર આવી શકે જ નહિ. એ જ્ઞાનને મનુષ્યની મનનશક્તિ પકોંચી શકતી નથી. માટે એ વિચારો જ મિથ્યા છે. હા, મનુષ્યનું આ તો કર્તવ્ય છે કે ચારિત્ર્ય ઉત્તમ રાખવું, સત્ય પર પ્રેમ રાખવો, સર્વત્ર પ્રેમ તથા દયાભાવ રાખવો, પોતે સુખી થવું ને બીજાને સુખી કરવા. અને—”

નીતિસેનને બોલતો અટકાવી પુરુષોત્તમ બોલ્યો: “અને ડાહ્યા-ડમરા, મૂર્ખ, અંધ કિંચુલ ઘઈ, ફરવું.” વારુ, નીતિસેન, ચારિત્ર્ય ઉત્તમ હોવાથી શો લાભ? ધર્મીને ઘેર ધાડ ને પાપીને ત્યાં ક્ષેમ-કુશલ, એ તો સાધારણ નિયમ છે. નીતિ, ચારિત્ર્ય વગેરેનો મૂળ પાયો શું? કોઈક અપકૃત્યથી જીવતાં સુધી હંમેશાનું સુખ મળતું હોય, તો તે કૃત્ય કોઈ ન બાણે એમ શા માટે ન કરવું? ક્ષણ કૃત્યા ઘટનં પિત્રેત્. કાણ જોઈ આવ્યું છે કે મૃત્યુ પછી શું છે? આપણે સુખી રહેવું એ તો ઠીક! જ્યાં સુધી બને ત્યાં સુધી પ્રયત્ન કરવો, કારણ કે પ્રયત્ન સફળ થશે કે નહિ તેની પણ ખાતરી તો નથી જ; પણ ખીજાને સુખી કરવાની માયાફાડ શું કરવા જોઈએ? માટે જ્યાં સુધી મૂળ કારણ નક્કી ન થાય, ત્યાં સુધી નીતિ, ચારિત્ર્ય વગેરેની ડાહી ડાહી વાતો મને તો પાયા વગરની લાગે છે અને અણીને વખતે જેમાં દેખીતો લાભ હોય તેમાં જ નીતિ, સદ્ગુણ વગેરેનો સમાવેશ આપણે મારીમચડીને પણ કરીએ છીએ. પણ બાઈ, આ જે ઉત્કટ જિજ્ઞાસા અંતરથી ઉદ્ભવે છે તેને બાપલા ઘઈ દાખી દેવાનો હક્ક આપણને કાણે આપ્યો છે? એમ દાખી દેવા-

થી આપણને મોહું અને કદાચ હમેશનું નુકસાન થતું કેમ નહિ હોય ? વળી જો એનો ઉદ્ભવ કાઈ પાપવૃત્તિમાંથી થતો ન હોય તો તે વૃત્તિને પોષવામાં શું હોય ? તે વૃત્તિથી થતા અનુભવો વર્ણવતાં શી શરમ ?”

આવે સમયે શાંતિલાલશેઠના શાસ્ત્રી ગોવિંદભટ્ટજી પોતાના નિત્યનિયમથી પરવારી અગાસીમાં આવી પહોંચ્યા હતા. તેમણે ઉપરની ચર્ચા ઘોડીઘણી સાંભળી હતી, અને પુરુષોત્તમની તીવ્ર જીદ્દિથી તેમને સાનંદાશ્ચર્ય અને સંતોષ થયો હતો. કુસુમ દોડતી દોડતી તેમની પામે ગઈ, અને હાથજોડી જ્યથીકૃષ્ણ કરીને બોલી: “શાસ્ત્રીજી ! આજે પુરુષોત્તમભાઈનું મગજ ઠેકાણે નથી. પેલા તારાઓમાં શું છે તે એમને જાહેર જોવું છે. હું ગાગીજાને પૂછી આવીને કહીશ, ત્યારે એમનું ઠેકાણું પડશે.”

“કુસુમબહેન, કામ આટોપી એઓ હમણાં અહીં આવશે ત્યારે પૂછજો. ચાલો આપણે પુરુષોત્તમભાઈનું મગજ શાંત કરીએ,” ગોવિંદભટ્ટે હસીને કહ્યું.

શાસ્ત્રીજીને આવતા જોઈ શાંતિલાલશેઠે તેમને અવકાશ આપ્યો અને બોલ્યા: “આવો શાસ્ત્રીજી, જ્યથીકૃષ્ણ. આ પુરુષોત્તમભાઈના પ્રશ્નોનો નિર્ણય આપનાથી હીક થશે.”

“પુરુષોત્તમ સંસ્કારી જીવ છે. પ્રભુ એને દીર્ઘાયુ આપે.”

ગોવિંદભટ્ટજી એટલું બોલીને ત્રણેની સામે એક બાજફ પડેલો હતો તેની બીજી તરફ ગાદી પર બેઠા. એમની મુખમુદ્રા એવી ભવ્ય હતી. સામા માણસને સ્વાભાવિક રીતે સન્માન કરવાની વૃત્તિ થાય જ. સ્વસ્થ થઈ બેઠા પછી ગોવિંદભટ્ટજી બોલ્યા:

“ભાઈ પુરુષોત્તમ, જે પ્રશ્નો તને સ્ફુરે છે તે અત્યંત પ્રાચીન-કાળથી મનુષ્યજાતિને સ્ફુર્તા છે, તેમાં આ આર્યાવર્તના લોકોને તો એ પ્રશ્નો સ્વાભાવિક છે. આર્યો સ્વભાવથી જ તત્ત્વશોધકો છે,

અને આ સંસારના બોગવૈભવને પાશ્વિમાત્મ લોકના જેટલી અર્ગત્ય આપતા નથી. પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ વનમાં સુંદર સરિતા-તટ પર શાંતિથી રહી, કળકૂલ પર નિર્વાહ કરી સે'કડો અને સહસ્ત્ર વર્ષો તત્ત્વશોધમાં ગાળ્યાં છે, અને તેનાં પરિણામ આપણે આપણા દરરોજના નિત્યનિયમમાં અને રહેણીકરણીમાં જોઈએ છીએ; તેનાં ઉત્તમ કળ આપણે આપણાં સુંદર શાસ્ત્રોમાં ચાખીએ છીએ. પાશ્વિ-માત્મ તત્ત્વજ્ઞાનનાં શાસ્ત્રોમાં અને અહીંનાં શાસ્ત્રોમાં મોટો તફાવત એ છે કે, ત્યાં તત્ત્વશોધકોએ શાસ્ત્રો લખ્યાં છે, અને અહીં તત્ત્વ-જ્ઞાતાઓએ શાસ્ત્ર પ્રતિપાદન કર્યાં છે, તેથી ત્યાં તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ ભિન્ન છે અને અહીં બંને એક છે. ત્યાં તર્કજ્ઞાન છે, અહીં વિજ્ઞાન છે. તર્ક તો ખરાયે હોય અને ખોટાંયે હોય. વિજ્ઞાન એટલે વિશેષ જ્ઞાન તો સ્પષ્ટ દર્શનરૂપ છે, એ ખોટું હોવાનો સંભવ જ નહિ. ત્યાં મનુષ્યજાતિ બાહ્ય સાધન ખીલવી ઇન્દ્રિયોને સુખ અને ઉપબોગ આપવામાં મચી છે, ત્યારે અહીં આંતર સાધન ખીલવી ઇન્દ્રિયોનાં સુખ-ને તુચ્છ ગણી આત્માના સુખની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન પ્રારંભાય છે, અને કળીભૂત થયા છે. ત્યાં આસુરી સૃષ્ટિના જીવો વિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે, અહીં દૈવી સૃષ્ટિના જીવો અધિક અવતરે છે. શાંતિશાસ્ત્ર-શેઠ, તમારા પુરુષોત્તમ જ્યાં કંઈક રત્નો ભારતભૂમિમાં ઢાંકાયેલાં છે. સમય મળતાં તેઓ તરત બહાર પડશે. હાલમાં પશ્ચિમના ક્ષણિક તેજથી આપણા પુત્રો અંતર્ગત ગયા છે, પણ તે વધુ ટકે તેમ નથી. ગૌતમ અને કપિલ, કશ્યપ અને ભારદ્વાજ, વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રના જોતજને ઢાંક્યા રહેશે નહિ. આર્યોએ ઇન્દ્રનાં ઇન્દ્રાસન ડાહ્યાવ્યાં છે, સૂર્યચંદ્ર વશ કર્યા છે, દેવોને દાનવોનાં દુઃખમાંથી મુક્ત કર્યાં છે, અને બ્રહ્માંડને પોતાનું રમણુસ્થાન કરી મૂક્યું છે.”

“શાસ્ત્રીજી, આપ કહો છો તે પ્રાચીન સમયમાં કદાચ હશે.”
પુરુષોત્તમે કહ્યું: “પણ તેનું શું પ્રમાણ? હાલ તો રિયલિટી અધંમાધમ છે. જૂતકાળને સંભારીસંભારીને પર્તમાનકાળમાં પાતો કરી નિશ્ચય

બહાર કરવામાં શી કૃતકૃત્યતા? મનુષ્યસ્વભાવ ગોટાબધી લક્ષ્યાય છે, પણ તેની યોગ્યતાનો શું પુરાવો? અરે! ધર્મની બાબતમાં પણ એક નિર્ણય પર કોણ આવ્યા છે?”

“શા માટે નહિ? ધર્મનિર્ણય-સર્વમાન્ય નિર્ણય પર તેઓ સદસ્ય વર્ગે યથાં આવ્યા છે. આર્યોવર્તનું જૂથજુ ધર્મ છે, અને જૂતળ પર શુદ્ધ ધર્મનો પ્રસાર આર્યોવર્ત જ કરશે.” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું.

“શાસ્ત્રીજી, શું કહેા છો? આ આર્યોવર્તના લોકો એક નિર્ણય પર આવ્યા છે? અને તે પણ ધર્મની બાબતમાં! મારે સ્પષ્ટ કહેવું જોઈએ કે હિંદુ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ આપના વાક્યથી વિરુદ્ધ છે. શું સાંખ્ય અને યોગની માન્યતા એક છે? ન્યાય અને વૈશેષિક ભિન્ન નથી? અરે, પૂર્વ અને ઉત્તરમીમાંસા પણ ક્યાં મળતાં છે? વળી તમે ગૌતમશુદ્ધને શું તમારા આચાર્ય તરીકે સ્વીકારશો? શંકર અને રામાનુજ, મધ્વ ને નિમ્બાર્ક, ચૈતન્ય ને વસ્તભ એ સર્વે એકબીજાના મતને તોડવા પ્રયત્ન કરતા નથી? હું ખાતરીથી કહું છું કે, આ જૂતળ પર પ્રાચીનકાળથી ધર્મના વાદવિવાદ આર્યોવર્ત જોટલા ઠાઈ પણ દેશમાં નહિ થયા હોય, અને તમે કહેા છો કે, તેઓ એક નિર્ણય પર આવ્યા છે! શાસ્ત્રીજી, આપ તથા આપના જ્ઞાન માટે મને બહુ માન છે. પણ આપનો ઉત્તર તો મને આશ્ચર્ય-ચકિત કરે છે.”

“માઈ, બ્યારથી ‘હું એક છું, બહુ થાઈ’, ઉચ્ચનીચ ભાવરૂપે થાઈ ‘x’ એવી ઇચ્છા થઈ ત્યારથી ભેદ થયા, બ્યાં ભેદ ત્યાં ભિન્નતા અને કલહ થવાના જ, પણ જે વસ્તુને માટે તે કલહ થાય છે, તે ઉપરથી તે કલહ કરનારની ઉચ્ચનીચ વૃત્તિઓ દષ્ટિ-ગોચર થાય છે. રસ્તામાં તુચ્છ કારણથી મિથ્યા કલહ કરી માયાં ફેાડી રક્તસ્રાવ કરનાર મનુષ્યોને જોઈ તને તેમની અધમ વૃત્તિઓનું

* एकोऽहं बहु स्यां प्रजायेय ।

જ્ઞાન થાય છે. દ્રવ્યાદિના કલહ આવી અધમ વૃત્તિથી થાય છે. પ્રાચીન આર્યો સાંસારિક વસ્તુઓને લઈ કલહ કરતા નહિ, પણ જે વસ્તુ તેમને પ્રિય હતી, જે વસ્તુ તેમનું જીવન હતું, એવો ધર્મ,— તેને લઈને જ તેની સત્યાસત્યતા, અધમતા, ઉત્તમતા વિષે જ તેઓ કલહ કરતા; એથી તેમની શ્રેષ્ઠતા અને દૈવી સંપત્તિનું દર્શન થાય છે. પણ એથી તારે એમ ન સમજવું કે, તેઓ ધર્મમાં એક નિર્ણય પર આવ્યા ન હતા. તેઓનાં સાધન બંધે જુદાંજુદાં હોય, તેમના અનુભવ બંધે જુદાંજુદાં હોય, પણ નિર્ણય તો એક જ છે, તે સાંભળ. મનુષ્યની ઇન્દ્રિયો વિષયો તરફ દોરાઈ મનુષ્યને તેનો સંગ થાય છે; તેથી કામ, ક્રોધ, સ્મૃતિવિભ્રમ અને બુદ્ધિનાશ થાય છે; માટે કામ-ખાતી માફક ઇન્દ્રિયો વિષયો તરફથી સ્વરૂપ તરફ પાછી ખેંચી, બુદ્ધિ સ્થિર અને નિશ્ચળ કરી સ્વરૂપમાં લીન થવું, એનું નામ મોક્ષ.

“શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં કહ્યું છે કે.—

ધ્યાયતો વિષયાન્ પુंसઃ સંગસ્તેષૂપજાયતે ।
 સંગાત્ સંજાયતે કામઃ કામાત્ ક્રોધોઽભિજાયતે ॥ ગી૦ અ૦ ૨૧ ૬૨ ॥
 ક્રોધાદ્ ભવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્ સ્મૃતિવિભ્રમઃ ।
 સ્મૃતિભ્રંશાદ્ બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્ પ્રણશ્યતિ ॥ ગી૦ અ૦ ૨૧ ૬૩ ॥
 યદ્વા સંહરતે ચાયં કૃર્મેઽંગાનીચ સર્વશઃ
 ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ગી૦ અ૦ ૨૧ ૫૮ ॥

“અર્થાત્ વિષયોનું ધ્યાન કરનાર પુરુષને વિષયોનો સંગ થાય છે, સંગથી કામ ઉત્પન્ન થાય છે, કામથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે, ક્રોધથી મોહ ઉદ્ભવ પામે છે, મોહથી સ્મૃતિનો વિભ્રમ થાય છે, સ્મૃતિભ્રંશ થવાથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે, અને બુદ્ધિનો નાશ થવાથી તે પુરુષનો નાશ થાય છે. (૬૨, ૬૩) ત્યારે, કામનો જેમ સર્વ તરફથી પોતાનાં અંગ સમેટી લે છે, તેમ આ (મનુષ્ય) ઇન્દ્રિયોના વિષયો તરફથી ઇન્દ્રિયોને ખેંચી લે છે, ત્યારે તેની બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે. (૫૮)

“શ્રીવલ્લભાચાર્ય સંન્યાસ લાઇને ધૌનત્રત ધારણ કરી ગંગાના તીર પર બેઠા હતા, તે વખતે શ્રીકૃષ્ણે તેમના પુત્રોની સમક્ષ કહ્યું હતું કે,

મુક્તિર્હિંત્વાન્યથારૂપં સ્વરૂપેણ વ્યવસ્થિતિઃ ॥ અર્થાત્ અન્યથારૂપને (એટલે ખોટા રૂપને) છોડી દઈ, સ્વરૂપમાં સ્થિત થવું, એનું નામ મુક્તિ.

“મુક્તિની આ વ્યાખ્યા આર્યાવર્તના ધણા-સગબગ સર્વે ધર્મોને સંમત છે. કપિલમુનિપ્રણીત સાદ્વલ્લભવચ્ચનદર્શનના પ્રથમ અધ્યાયના ૧૫ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે અસદ્ગોઽયંપુરુષ્યં ઇતિ ॥ ૧. ૧૫ ॥ અર્થાત્ પુરુષ અસંગ હોવાથી અવસ્થારૂપ વિકાર માત્ર દેહનો ધર્મ છે. વળી—

“અથ ત્રિવિધદુઃસ્વાત્યન્તનિવૃત્તિરત્યન્તપુરુષાર્થઃ ॥ ૧. ૧ ॥
“અર્થાત્ ત્રિવિધ દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ એ જ અત્યંત પુરુષાર્થ છે. વળી—

“યદ્વાતદ્વાતદુચ્છિતિઃ પુરુષાર્થસ્મદુચ્છિતિઃ પુરુષાર્થઃ ॥ ૬. ૭૦ ॥
અર્થાત્ પ્રકૃતિ અને પુરુષના બોઅબોક્કૃભાવનો ઉચ્છેદ કરવો, એ જ પરમ પુરુષાર્થ છે. અર્થાત્ પુરુષ સ્વતંત્ર છે, પણ પ્રકૃતિમાં બંધાવાથી દુઃખ પામે છે, માટે પ્રકૃતિથી છૂટો થઇને સ્વરૂપમાં સ્થિત થાય એ જ મોક્ષ.

“પતંગલિમુનિના યોગદર્શનમાં પણ મુક્તિની એવી જ વ્યાખ્યા છે.

પુરુષાર્થશૂન્યાનાં ગુણાનાં પ્રતિગ્રસયઃ કૈવલ્યં
સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠા વા ચિત્તિશક્તિરિતિ ॥ ૪. ૩૪ ॥

અર્થાત્ પુરુષાર્થથી રહિત થયલા સત્ત્વાદિ ગુણોનો પોતાના કારણમાં લગ્ન થવો એ જ કૈવલ્ય, અથવા ચિત્તિશક્તિરૂપ પુરુષનું સ્વરૂપમાં અવસ્થાન તે કૈવલ્ય.

“ગૌતમમહર્ષિપ્રણીત ન્યાયદર્શનમાં કહ્યું છે કે—

વાધનાલક્ષણં દુઃખમિતિ ॥ ૧ । ૧ । ૨૨ ॥

તદત્યન્તવિમોક્ષોડપવર્ગઃ ॥ ૧ । ૧ । ૨૨ ॥

અર્થાત્ પીડા એટલે દુઃખ, તે દુઃખનો અત્યંત વિમોક્ષ તેનું નામ મોક્ષ.

“કણ્વાદમહર્ષિપ્રણીત વૈશેષિકદર્શનમાં કહ્યું છે કે—

• તત્ત્વાયે સંયોગાભાવોડપ્રાદુર્ભાવશ્ચ મોક્ષઃ ॥ ૫ । ૨ । ૧૯ ॥

અર્થાત્ અદૃશ્ય કારણના અભાવથી શરીરની સાથે આત્માનો સંયોગ થતો નથી. હેતુના અભાવથી બીજા શરીરની સાથે બીજો સંયોગ પ્રાદુર્ભૂત થતો નથી, તે જ મોક્ષ, પરમા મુક્તિ, વિદેહમુક્તિ કેવલ્ય અથવા નિર્વાણ.

“પૂર્વમીમાંસાના મર્મને નહિ સમજનાર દેહલાક એમ માને છે કે, તેમાં વર્ણવેલા યજુષાગાદિ કરવાથી સ્વર્ગ વગેરેની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમાં મુક્તિ વિશે કંઈ નથી, પણ તે ભૂત છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજી નિમંધમાં કહે છે કે—

યદ્ધરૂપો હરિઃ પૂર્વકાંઢે દ્રક્ષતનુઃ પરે ।

અવતારી હરિઃ કૃષ્ણઃ શ્રીભાગવત ઈર્વત્તે ॥ ૧૧૧૧ ॥

અગ્નિહોત્રં તથા દર્શપૂર્ણમાસઃ પશુસ્તથા ॥

ચાતુર્માસ્યાનિ સોમશ્ચ ક્રમાત્ પંચવિધો હરિઃ ॥૨૧૨ ॥

અર્થાત્ યજુષ્ય હરિ પૂર્વકાંડમાં વર્ણિત છે, ઉત્તરકાંડમાં ધનુષ્ય હરિનું વર્ણન છે, અને શ્રીભાગવતમાં અવતારી કૃષ્ણનું વર્ણન છે. વળી સ્વર્ગપ્રાપ્તિરૂપ રૂળ વિવિધ યજોથી દર્શાવેલું છે, તે સ્વર્ગથી માત્ર સ્વર્ગલોક સમજવો નહિ, પણ સ્વર્ગ એટલે મોક્ષ સમજવો, એમ નીચે પ્રમાણે નિમંધના સર્વનિર્ણયપ્રકરણના પાંચમા શ્લોકના બાધ્યમાં છે —

વાક્યશેષાદાત્મસુખં પ્રસિદ્ધેલોક ઉચ્યતે ।

યન્ન દુઃશેન સંમિશ્રં ન ચ પ્રસ્તમનંતરમ્ ॥

અમિલાપોષનીતં ચ તત્સુખં સ્વઃપદાસ્પદમ્ ॥ ૫ ॥

સ ચ સ્વર્ગો દ્વિવિધ इत्याह વાક્યશેષાદિતિ । સુષ્ટ્ઠ અર્જ્યમ્ इति સ્વર્ગઃ, સત્ત્વાકારાંતઃકરણે સર્વેદ્યાનિવૃત્તો યદા-
ત્મસુખં પ્રકટીભવતિ તદગ્નિહોષાદિસાધ્યમ્ । સર્વદેવાનામધિ-
કૃતાનાં તુષ્ટાવાધ્યાત્મિકત્વે યાગસ્ય જાતે આત્માનંદઃ પ્રકટો
ભવતિ । एतदभावे भौतिकत्वे स्वर्गलोको भवतीत्यर्थः ॥

અર્થાત્ વાક્યશેષથી ‘સ્વર્ગલોક’ શબ્દનો અર્થ ‘આત્મસુખ’
કરવો, માત્ર પ્રસિદ્ધિથી તે લોક કહેવાય છે. જ્યાં દુઃખની મિશ્રતા
ન હોય કે પછી દુઃખ વડે પ્રાપ્ત થતો ન હોય એવું અમિલાવા વડે
પ્રાપ્ત કરેલું જે સુખ તે જ સ્વ.પદ્મ સ્થાન (સ્વર્ગ) છે. તે સ્વર્ગ
ખે પ્રકારનું છે, યોગથી (વ્યુત્પત્તિથી) સ્વર્ગ શબ્દનો અર્થ કરીએ
તો સુ એટલે સારી રીતે, અને અર્ગ એટલે જે પ્રાપ્ત કરાય તે,
સારી રીતે પ્રાપ્ત કરાય તે સ્વર્ગ. અંતઃકરણ જ્યારે સત્યમય થઈ
જાય છે, સારે સર્વ ઈચ્છાઓ નિવૃત્તિ પામીને જે આત્મસુખ પ્રકટ
થાય છે, તે આત્મસુખ અમિહોષાદિ યજ્ઞ વડે સાધ્ય છે, કારણ કે
યજ્ઞના અધિકારી સર્વ દેવતાઓ જ્યારે તુષ્ટ થાય છે, ત્યારે યજ્ઞની
આધિભૌતિકતા મટીને તે યજ્ઞ આધ્યાત્મિક કહેવાય છે, અને તે
આધ્યાત્મિક યજ્ઞ વડે સ્વર્ગરૂપ આત્માનંદ પ્રકટ થાય છે. પરંતુ જ્યારે
યજ્ઞ કેવળ આધિભૌતિક જ રહે, અને આધ્યાત્મિક થાય નહિ, ત્યારે
તેવા યજ્ઞનું ફળ તો માત્ર પ્રસિદ્ધ સ્વર્ગલોક જ થાય છે.

“ઉત્તરમીમાંસામાં કહ્યું છે કે—

અનાવૃત્તિઃ શબ્દાદનાવૃત્તિઃ શબ્દાત્ ॥ ૪૧ ૪૧ ૨૨ ॥

અર્થાત્ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, મુક્ત જીવની ફરી સંસારમાં આવૃત્તિ
થતી નથી. અર્થાત્ તે સદૈવ અવપમાં રિયન રહે છે.

“મેં ક્યું તેમ જુદાજુદા સંપ્રદાયના સાધનક્રમ જુદાજુદા છે, ત્હી સ્વરૂપનો અનુભવ પણ દરેકનો જુદોજુદો છે, પણ આર્થાવર્તના વર્મનિર્ધારનો નિષ્કર્ષ તો આ જ છે કે, મુક્તિર્દિત્વાડન્યધારૂપં સ્વરૂપેણ વ્યવસ્થિતિઃ ॥ માટે હવે તારું કર્તવ્ય એ છે કે જે સંપ્રદાય તને સચિદ્ર હોય તેમાં જઈ, તેમાંના ઉત્તમ પુરુષોનો સત્સંગ કરી, આ શરીરસ્થિતિ છે, ત્યાં સુધી જોટલું શ્રેય થાય તેટલું કરી લેવું.”

શાસ્ત્રીજીનો આ સમાધાનકારી પ્રત્યુત્તર સાંભળી શાંતિલાલ શેઠે પુરુષોત્તમને પૂછ્યું: “બાઈ, તારા મનનું સમાધાન થયું કે કેમ?”

“શાસ્ત્રીજી, મારે હજુ બહુ પૂછવાનું છે,” પુરુષોત્તમ બોલ્યો, “પણ કેઈ બીજા પ્રસંગે એ વાતો કરીશું. હાલ તો આપે કૃપા કરીને જે વાત કહી છે, તેનું મનન કરવાની વૃત્તિ છે.”

શાસ્ત્રીજીએ મંદ હાસ્ય કરીને તેના કહેવાને અનુમોદન આપ્યું, અને આ પ્રસંગ સમાપ્ત થયો.

૨ : નીતિસેનનું મનોરાજ્ય

આજે રથયાત્રા છે. મુળાપુરીમાં ચોપાટી પર દરિયાકિનારે શાંતિલાસશેકનો મુંદર બંગલો આવેલો છે. સેવાથી પરવારી પ્રસાદ લઈ શાંતિલાસશેક પ્રસન્ન વદનથી પુત્રોને લઈ મેડી પર બેઠા છે. ગોવિંદભટ્ટ ‘નિબંધ’ નાં પાનાં લઈ મનન કરતા હતા. પુરુષોત્તમ કુમુદને રમાડતો હતો. ગોવિંદભટ્ટનાં ધર્મપત્ની ગાર્ગી બાજુમાં ગોમુખીમાં માળા ફેરવતાં બેઠાં હતાં. નીતિસેન ખુરસી પર બેઠો હતો. તેનું ચિત્ત અસ્વસ્થ જણાતું હતું. આધુનિક અસંતોષનાં કારણો, દેશાભિમાન, સંસારમુધારા, મજૂરવર્ગનો પ્રશ્ન, સામાજિક ચર્ચા, એવાં એવાં પુસ્તકો અને માસિકો સામે ટેબલ પર સાયવીને મૂકેલાં હતાં. ‘ધી ઇન્ડિયન એમ્પાયર’ નામનું માસિક વચમાં ઉઘાડેલું પડેલું હતું, જમણી તરફને પાને મોટે અક્ષરે અંગ્રેજીમાં લખેલું હતું કે:—

“મુઝઈના દરેક દ્રવ્યવાન પુરુષની ફરજ છે કે તેણે દરેક આશરે મો હાથની સાથે લઈ ગામડાંઓમાં ગરીબ વર્ગને વહેંચી, અથવા અન્ય રીતે તેમને સ્વાસ્થ્ય બનાવી તેમનો બૂખમરો દાળવો. જો એવું ઈઈ નહિ કરવામાં આવે, તો આપણા આર્થોવર્તની ગરીબ પ્રજા બૂખમરાથી નષ્ટ થવાનો વિકરાળ કાળ આવી પડેલો છે.”

ચિત્તની અસ્વસ્થતાનું કારણ, ઉપતું વાક્ય તથા તે ઉપરથી પ્રજ્ઞની ગરીબાઈ, દીનતા, નિરાધારપણું વગેરે વિષે સ્ફુરતા વિચારોને લઈને હતું. શેઠે તેની મ્હાન મુખમુદ્રા તરફ જોઈને પૂછ્યું: “બાઈ નીતિસેન, તને શું થાય છે? પ્રકૃતિ તો ઠીક છે ને?”

નીતિમેને જાડો શ્વાસ લઈ કહ્યું: “પિતાજી, અર્વાચીન અને પ્રાચીન સમયમાં કેટલો ફેર પડી ગયો છે ! કાળની ગતિ ન્યારી છે. શાસ્ત્રીજીએ ગયે પ્રસંગે કહ્યું હતું કે, પ્રાચીન સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત એ છે કે, ઇન્દ્રિયોને વિષયો તરફ દોડતી અટકાવવી અને સ્વરૂપમાં લીન થવું, એટલે કૃતાર્થતા. હાલમાં એ કેવું વિચિત્ર અને અસંભવિત ભાસે છે ! જો એ જ સત્ત્વ હોય, તો ઇશ્વરે કાં તો મનુષ્યને ઇન્દ્રિયો આપવી નહોતી, અથવા વિષયો કરવા ન હતા. મનુષ્યોને ઇન્દ્રિયોની બક્ષિસ આપ્યા પછી તેમને કહેવું કે તમારે ઇન્દ્રિયોને તેમનાં સ્વાભાવિક કાર્યોથી અટકાવવી એ કેવું વિચિત્ર ! અલગત, નીતિથી ડગવું નહિ, અનીતિ-સર્વથા ત્યાજ્ય છે, પણ ભોગ્ય વિષયોનો ઉપભોગ કરવામાં — ઇન્દ્રિયોનો સદુપયોગ કરવામાં શું પાપ ? વળી ઇન્દ્રિયો અને વિષયો-ને એકેકથી દૂર રાખવાં એટલે નિર્જન જંગલમાં જવું, અને ઇશ્વરે આપેલી સમૃદ્ધિનો જાણીજોઈને ત્યાગ કરવો અને દુઃખી થવું. હવે પ્રથમ તો આ ત્યાગ જ ઘણા મનુષ્યોને માટે અસંભવિત છે, અને કદાચ કોઈ મનુષ્યને માટે તે સંભવિત હોય, તો તે ઇશ્વરની કૃપાની અવગણના કરે છે; કારણ કે ઇશ્વરે આપેલાનો તુચ્છકાર કરી તે ભાગી થવા ઇચ્છે છે. વળી કુટુંબનાં, દેશનાં, જનસમાજનાં, ગરીબ નિર્ધનનાં હિતનાં કેટલાં બધાં કામો કરવાનાં છે ! આ ભારી સામે પડેલાં પુસ્તકો પાંચું છું ત્યારે એમ લાગે છે કે, એમાંનું એક પણ કાર્ય કરવાને કેટલો બધો શ્રમ, સમય અને દ્રવ્યની અપેક્ષા છે ! અક્ષમેાસ ! મારા આર્થદેશની સ્થિતિ કેવી અધમ છે ! સર્વે આર્થોની સહાયતાની, તેમના ઐક્યની, કેટલી બધી જરૂર છે ! એવે સમયે ખૂણામાં બેસી સ્વઉપાનુસંધાનનો વિચાર કરવો શું ઉચિત છે ? આજે પાંચ-પાંચ હજાર વર્ષ થયાં આપણે અધમ સ્થિતિમાં આવ્યા છીએ તેનું કારણ જ એ કે, મોં આગળ પડેલાં કરવાનાં કાર્યો વિસારી મનના તરંગો અને દ્વિધાથીસાં આપણા વિદ્વાન લોકોએ મિથ્યા કાળક્રોધ કર્યો છે ! વળી પિતાજી, આજનો સેવાનો ક્રમ તો અવધિ કરે છે !

લાકડાના રંગેના ધોડાને આટલા જવા ધરેણા રા । ઢોંગનાઢીગતીની માફક શબ્દગારવા શા ॥ આ તે કેવો અસ્પાનુમધાનનો વિધિ । વગી શ્રીકાકરજીને પણ—”

આ સામગી શાંતિનાનગેરે ખૂબ જ દોષ વ્યાપી વચ્ચે તે વચ્ચે જ બેની જણ્યા “ભાઈ, જઈ થયું” પછી ગોવિંદભટ્ટ તરફ જોડેને બોલ્યા “શાંતીજી, મેં આપને પડેનેથી જ કંઈ હતું કે, આ કસિના સમયમા બ્રહ્મા તો છે જ, તેમા મેંચવિદ્યા આપવાથી છોકરા જમડશે, પણ આપે આગ્રહ કરી અગ્રેજી સીખવા મોકલ્યા તેનું આ પરિણામ । ગુજરાતી સીખવી વ્યાપારમા નાખ્યો હોત તો આ સ્થિતિ ન થાત”

“પિતાજી, આપની મનોરત્તિ કુખાલ એવી મારી ઇચ્છા ન હતી, જાણીએછને હું કંઈ પણ વિવેકવિરુદ્ધ બોલ્યો નથી, છતાં બેનાયુ હોત તો ક્ષમા કરશો” નીતિસેને કંઈક ક્ષોભ પામીને કંઈ

ગોવિંદભટ્ટ તો એટલા જ સ્વચ્છ હતા તે બોલ્યા “ભાઈ નીતિમેન, મારી ખાતરી છે કે તું કંઈ પણ નીતિવિરુદ્ધ બોલીશ કે આચરીશ નહિ જે મનમા હોય તે જ, સામળનારને કુખ ન લાગે એમ, સ્પષ્ટ કહેવું એ ઉપદેશ તો હું હમેશા કરતો જ રહ્યો છું તારા વિચારોથી તારા પિતાને કુખ થાય એ અભાવિક છે, પણ તેમા તારો દોષ નથી. તારી શકાઓ મારી આગળ અને તારા પિતા આગળ નહિ કહે તો ક્યા કહેશે ? માટે તારા મનને જે જે શકા હોય તે સર્વ બેધડક કહે”

પછી શાંતિનાન રોડને આશ્વાસન આપતા તેમણે કંઈ “શાંતિ લાનરોક, તમારા સહુગુણી પુત્રો તમારી આગળ ખુદ્દા મનથી સર્વ શકાઓ તમને કહે તે તમને ગમે છે, કે પોતાના વિચારો અને આચાર સતાડીને તમને નજીકકે છેતરનાનો પ્રસંગ એમને આવે તે ગમે છે? શાળાઓમા હાનમા ધર્મનું શિક્ષણ આપવામા આવતું નથી, માટે

વડીલોની ફરજ છે કે નાનપણથી છોકરાંઓને ધર્મનાં મૂળતત્ત્વ સમજાવવાં. આપના પુત્રોને અંગ્રેજી શીખવવા મોકલવાનો સર્વ દોષ મારે શિર છે, પણ મારી ખાતરી છે કે, એથી તમારું તથા તમારા પુત્રોનું હિત થશે. છોકરાંને ઘરકુકડી કરી રાખવા કરતાં, સર્વનું નિરીક્ષણ કરી સારઅદુષ્ટ કરતાં શીખવવાં તે વધારે સારું. મીઠાં પાણીના ગંદા ખાખોચિયામાં રહેવા કરતાં મહાસાગરનાં ખારા પાણીમાં રહેવાથી પાણુ શરીર તથા મનને વધારે દુઃખદો થાય છે. એથી એમ ન ધારવું કે ધર્મ પર એમની અશ્રદ્ધા થશે. સહેજસાજ ખોટા પાસ બેમે તે કાઢી નાખવા સંસ્કૃત ગ્રંથો અને બ્રહ્મવિદ્યા બસ છે. પુરુષોત્તમના મનની સ્થિતિ તમે જોઈ નહિ? આજે નીતિસેનના મનની પણ કંઈક એવી જ દશા છે. એ મનને જાણી-સમજીને કેળવવું એ આપણું કામ છે. તમારા પુત્રો દેવી જીવ છે, એટલે સત્યાસત્ય, સારુંનરસું, સમજી શકે છે. હાલના સમયમાં આ શંકાઓ સ્વાભાવિક છે, તેનો પ્રવાસો કરવો એ આપણો ધર્મ છે, તે ન પાળવામાં જૂલ આપણી વડીલોની છે, એમની નથી.”

“ભાઈ નીતિસેન, તારી ‘સર્વ’ શકા નિશંકપણે કહે, માન-અપમાનની ખોટી ખીક રાખીશ નહિ. મોટાંઓને માન આપવું એ સદ્ગુણ છે, પણ એ માનની લાગણીથી અંતરમાં ઉદ્ભવતી શંકા દાખી દેવી, એ નિર્બળતા કહેવાય, અને એમ દાખી રાખવાથી ધીરેધીરે માનની લાગણી નીકળી નીકળી, ખોટું બહારનું માન આપવા જેવું કરવું પડે એટલે દુર્ગુણ આવે, માટે બેવાશક તારે જે કહેવું હોય તે ખુલ્લેખુલ્લું કહે.” શાસ્ત્રીજીએ પોતાના પ્રૌઢ પ્રભાવથી પિતાપુત્ર—બહેના મનનું સમાધાન કર્યું.

ગોવિન્દભટ્ટનું કહેવું સાંભળી નીતિસેનને કંઈક હિંમત આવી, એટલે તે વિનમ્રપણે બોલ્યો “શાસ્ત્રીજી, દૂંકામાં મારું આપને કહેવાનું એ છે કે, ‘ધર્મનો’ જાણે વિચાર કરવાથી આજસુ, નિરઘમી

અને નિરુપયોગી થઈ જવાય છે. પોતાનું બહું થતું નથી અને પાર-
કાનું પણ બહું થતું નથી. જનસમાજના કેઈ પણ ઉપયોગી કાર્યમાં
ભાગ લેવાતો નથી. તેમાં પણ વૈષ્ણવો તો દૃઢ દરે છે. સવારે
મંગળા, શૃંગાર, જ્ઞાન અને રાજભોગ—વચમાં બે કલાક આરામ,
પછી પાછું એનું એ જ—ઉપાસન, ભોગ, આગતી અને શયન, વળી
દાકુરજી શુદ્ધાશુદ્ધા, તેમના નામ અને સ્વરૂપ શુદ્ધાશુદ્ધા, એ બધું શું ?
તે મને તો કેઈ સમજ પડતી નથી. નીતિથી ચાલનારને સેવા કરવાનું
પ્રયોજન શું ? અને મેવા તે શું ? એ કારણ અને કાર્ય બન્ને મને તો
નિરર્થક લાગે છે. નાનપણથી ઘરના આચારને લીધે સેવામાં હું
ભાગ લઉં છું, પણ મારી જ શક્તિ નથી તો હવે પછીનો જમા-
નો કેવો થશે ?”

નીતિસેન આટલું બોલી બંધ રહ્યો. ત્રણચાર મિનિટ સુધી
કેઈ કંઈ બોલ્યું નહિ. પુરુષોત્તમ સાંભળતાં સાંભળતાં કુસુમને
રમાડી રહ્યો હતો. કુસુમ અને પુરુષોત્તમની ધીરથી ચાલતી ગોરી
બધાને સંભળાવા લાગી.

“હું જરાક અમથું ગાઈશ, આણું તો બહુ મોહું છે,” કુસુમે
પુરુષોત્તમને કહ્યું.

“ના, તે એમ નહિ ચાલે, નહિ તો પછી હું કેઈ દહાડે અર્થ
નહિ સમજવું.” પુરુષોત્તમે હસીને કહ્યું.

“ઓ હો ! તો હું ગાગીંબાને પછી-છ-શું !” લાડીલી કુસુમ
બોલી બહી.

“વારુ, ગાગીંબા કહેશે તો ગાઈશ ?” પુરુષોત્તમ કુસુમને
પટાવવા લાગ્યો.

“હા, બે એઓ મારી સાથે ગાય તો.” ઉત્સાહથી હસતી
હસતી કુસુમ બોલી.

“બહેન, આજે મારી આગળ ગાયુ હતું, તે ગા. બૂવ પડશે
તો કહીશ.” ગાગીંબાએ કહ્યું.

નીતિસેનનું મનોરાજ્ય

“હા, તે તો બહુ નાનું અને સુંદર છે, જો ત્યારે, ગાર્ગી! હું હોં.” કુસુમ આનંદમાં આવી ગઈ ને પછી ગાર્ગીની પાસે જઈને તેને કાનમાં કહ્યું: “શુધ પડે તો એવી રીતે કહેજો કે મહારાજા પુર પછુ ન પડે.”

“હા જ તો!” ગાર્ગી બોલી.

પછી કુસુમે તરત જ નીચેનું ભજન ઉપાડ્યું:

કોઈ મને કૃષ્ણ દેખાડો રે શ્રીગોકુળમાં,
કોઈ મને પ્રભુજી મેળાવો રે મધુવનમાં.
મેરી મતિ હેરી તેરાં મરમ ન જાણે
વનમાં ફરે, વહાલોં તનમાં રે, મધુવનમાં. કોઈ મને ટેકો
સકળ બન દૂંઢયા, સકળ મજ ધેયા,
અતિશે ઉદાસી મારા તનમાં, મધુવનમાં. કોઈ મને, ૨
અમર ચીર પહેયાં, મેઘાડઅર ઓઢયાં,
ફૂલડાં બિનનતી બાગનમાં રે, મધુવનમાં. કોઈ મને, ૩
દાઢ્યાં ચીર ને હાર મારા દૂઢ્યા,
નીર બરાયાં લોચનમાં રે, મધુવનમાં. કોઈ મને, ૪
સૂરદાસ કહે પ્રભુ તિહારે મિલનકે,
અતિ રે બિલટ મારા તનમાં રે, મધુવનમાં.....
કોઈ મને કૃષ્ણ દેખાડો રે શ્રીગોકુળમાં. કોઈ મને, ૫.

ભજન પૂરું થતાં જ પુરષોત્તમ બોલી બિહ્યો. “સાબાશ! કુસુમ, તને કોઈ કૃષ્ણ બતાવે તો?”

“તો તો પછી આનંદ આનંદ! ગાર્ગીબાની માફક રોજ તેમની આખો દહાડો સેવા કરું.” કુસુમ બોલી:

“પણ, ગાર્ગીબાને ત્યાં પાંચ-છ સ્વરૂપ છે, તેમાં કૃષ્ણ કયા?” પુરુષોત્તમે પૂછ્યું.

“તે બધા ગાગીંબા મહતા હતા કે કૃષ્ણનું સ્વરૂપ તો આનંદ
મય છે હાથ, પગ, મો બધા આનંદના જ બરેતા, એટલે ત્યાં
અડકીએ ત્યાં આનંદ આનંદ’ તેથી એમને સેનામાધી નીમ્જવાનું
મન જ નથી થતું એ સ્વરૂપમા એ- જાનનો આનંદ, ખીજ
સ્વરૂપમા ખીજ જાનનો અનંદ, એમ બધા સ્વરૂપમા જુદો જુદો
આનંદ” નાની અમથી સુમે મ્હી નાખ્યું

પુરોહિતમના ચમ્પુ આનંદથી મિકમ્યા તે ઘડીકમા કુસુમ તરફ
અને ઘડીકમા ગાગીં તરફ જોના નાખ્યો આવા વિષ્ટ અને શુભ પ્રશ્નના
માગમના મુખમાથી નીકળતા સરળ ઉત્તરથી તે ચમ્પિત થયો. કુસુમને બે
પગની વચ્ચે દબાવી બે હાથ વડે તેનું શિંગ ધરી ગમ્પી, કુસુમના ગાન
પર એક મોખી હાથ ગાગીં તરફ જોઈ બોલ્યો “ગાગીંબા, બાગમને
કેમ કળવના તે તો તમને જ આનંદ છે”

પછી તે નીતિસેન તરફ જોઈ વે બોલ્યો “વાઈ, તારા પ્રશ્ન
અત્યુત્તમ છે, અને યથાશક્તિ તેનો ઉત્તર આપુ છું વિશેષ
શાસ્ત્રીજીને ગમે તે કહેશે ગમે પ્રસંગે શાસ્ત્રીજીએ કહેના સિદ્ધાંત
પર મનન કરતા તે સત્ય માનૂમ પડે છે તરી સામે પડેના બધા
પુસ્તકો તરફ જોઈ વિચાર કે તેમા શું વિષય છે? અત્યાગના
અસતોત્રમા હાનના રાજ્યમા અમુક ફેરફાર કરવા જોઈએ, હાનના
લોકવ્યવહારમા અમુક ફેરફાર કરવા જોઈએ, નહિ તો લોકને અમુક
તરેલી અડચણો નડશે, લોખની ધમ્મી પૂરી પડશે નહિ, અને
લોખના મન વધારે દિનગીર થશે વગેરનો વિસ્તાર છે દેશાભિમાનમા
મનુષ્ય જે જાતમા કે દેશમા પૃથ્વી પર જન્મ્યો તે જાત અથવા દેશને
સારુ ખાસ પ્રેમ રાખવો, તેને સારુ પ્રાણ આપવો વગેરે બામતો
લખાણથી જણાવેની છે સામાન્ય સુધારામા, આચારવિચારમા અમુક
સુધારા કરવા, નહિ તો આપણને ધરમા, વ્યવહારમા અડચણો થશે
વગેરે વિસ્તારથી કહેતું છે મજૂરના પ્રશ્નમા મજૂરો કેમ વધારે

ક્રમાય, સુખી રહે વગેરે બાળતો વિસ્તારેલી છે. સમાજવાદમાં બધાએ બાઈ તરીકે રહેવું, અને સર્વ વસ્તુ બેધએ તે પ્રકારે ઘરની માફક વહેંચી લેવી. કોઈએ આ તો મારું જ એમ કહી તેનો ઉપભોગ પોતે જ ન કરતાં સર્વ વસ્તુ સર્વની છે એ સૂત્ર પ્રમાણે ચાલવા પ્રયત્ન કરવો વગેરે કહેલું છે. આ બધી મારામારી કેમ ખાવું, પીવું અને રહેવું એ બાળતો માટે છે. દેશકાળ પ્રમાણે એ સવાસો સર્વત્ર નીકળે છે અને તે સર્વદા નીકળશે જ. પણ આ સૃષ્ટિમાં આવવાનું પ્રયોજન શું તે બાળત પર આમાંના કોઈ પણ પુસ્તકમાં કોઈ પણ કશું નથી. જન્મ શા માટે છે? ખાવુંપીવું અને શરીરનિર્વાહ પણ શા માટે કરવો? પશુપક્ષી અને મનુષ્યોમાં શા ફેર? એ આ પુસ્તકોમાં કશું નથી. માટે...”

નીતિસેન આજે ખૂબ ઉદાસ થઈ ગયો હતો. અનેક શંકાએ તેને મૂઝવી નાખ્યો હતો. એટલે આ ચર્ચાને સમેટી લેવા તે વચ્ચે જ બોલ્યો: “બાઈ પુરુષોત્તમ, આજે મારું ચિત્ત સ્વસ્થ નથી, અને માથું એટલું દુઃખે છે કે બેસાતું નથી, માટે બીજો પ્રસંગે એ બાળત લઈશું.”

“જેવી ઇચ્છા,” પુરુષોત્તમે કહ્યું.

નીતિસેન ત્યાંથી જોડી બીજા ઓરડામાં જઈ સૂઈ ગયો. કુસુમ શાંતિલાલશેડની પાસે દોડતી દોડતી આવી, અને બોલામાં બેસી કાનમાં બોલી—

“બાપા, મોટામાઈ તો નાસ્તિક છે, પુરુષોત્તમબાઈ સારા.”

“બહેન, જેવી ઇચ્છા,” એમ તેને કહીને શાંતિલાલશેડે શાસ્ત્રીજીને કહ્યું—

“નીતિસેનના મનનું સમાધાન કરવાનું તમારા હાથમાં છે.”

“એમાં કંઈ મોટી વાત નથી. શંકા ચવી એ સુધરવાનું મૂળ છે. બાહ્ય વસ્તુમાં એટલા તો મગ્યા રહેવું કે ધર્મ બાળત શંકા

યવાનો પણ પ્રસંગ ન આવે એ પ્રાનાદિક શુદ્ધિનું લક્ષણ છે. તમારા જેવા ધાર્મિક આર્પના પુત્રો નાસ્તિક હોય જ નહિ, માટે નિઃશંક રહેા. આપણે કાલે રાત્રે કયા ન કરતાં આગ્નનો જ પ્રસંગ લઈશું.” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું.

તે દિવસે રાત્રે નીતિમેનને જાંઘ આવી નહિ. પિનાને ખોટું લાગ્યું તેથી એને બહુ જ પશ્ચાત્તાપ થયો. પણ પોતે કંઈ શુનો કયો હોય એમ પણ એના મને કબૂલ ક્યું નહિ. પુરગોત્તમનો ઉત્તર તેણે થોડોધણો સાંભળ્યો હતો, પણ તેથી એને જરા પણ સંતોષ થયો નહિ.

“સૃષ્ટિમાં અવતરવાનું પ્રયોજન શું ?” “જન્મ શા માટે ?” એ શબ્દો તેના કાનમાં યુગ્મ્યા કરતા હતા. તેના ફરી ફરીને તે ઉચ્ચાર કરવા લાગ્યો. પણ તેના મગજમાં તે પેસી શક્યા નહિ. તેના ઉત્તરની આવશ્યકતા એને જણાઈ નહિ. માથું વધારે તપ્યું, તાવ બરાયો, અને પિતાજી...કાકુરજી.....ધોડા.....અપમાન.....ક્ષમા એમ એ બાંધ્યું-તૂટ્યું અર્ધનિદ્રામાં લવવા લાગ્યો. તે બે વાગે પથારીમાં બેઠો બેઠો થયો, અને—

“એમ વેરાગી થઈ બેસવાથી કે રમકડે રમવાથી કંઈ શુક્રવાર વળવાનો નથી. હવે તો ચરવીર થઈ બહાર પડવાનો વખત છે. દેશેદેશ જીવું જોઈએ, ત્યાં મળતું જ્ઞાન સંપાદન કરી મારી આર્થજૂમિની પવિત્ર લક્ષ્મીદેવીને પરદેશ જતી અટકાવવી જોઈએ. હા ! બગવન ! મારા આર્થદેશ પર આ શું દુખ ! રંક આર્યોએ એવાં શાં પાપ કર્યાં છે કે, હજારો વર્ષ યયાં યવનેનો ઉત્કર્ષ કરી મારા ગરીબડા દેશીઓની કાંઈ દાદરિયાદ સાંભળતો જ નથી !” એમ બબડીને તે શાંત થયો.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓને ઘણું દુખ પડે છે તેનાં લાંબાં વૃત્તાંત વર્તમાનપત્રોમાં વાંચેલાં તેનાં ચિત્રો સ્વપ્નમાં તેની નજર આગળ આવી જતાં. બોરલગાઈમાં હિંદી લોકોને બળવેલું કામ, બોરલગાઈનું હિંદુઓની તરફની ગેરવર્તણૂકનું અપાયેલું એક કારણ, હાલમાં શુદ્ધાશુદ્ધ

દેશોના કાયદાઓમાં દાખલ થતો કાળાગેરાનો તફાવત, વડી સરકારોની વચ્ચે પડવાની અશક્તિ અને અનિચ્છા—આ સર્વ એક સાથે તેના મગજમાં ઊભરાયાં, સર્વનિયંતા હજીર પર તેને ક્રોધ ચઢ્યો. જિંઘમાં અને જિંઘમાં એક કરજ્યો, મોં ઉપર રતાશ ચડી આવી, પાછી શમી ગઈ અને શેરડા પડ્યા. તે જિંઘમાં રહ્યો અને અતે પૂરેપૂરો જાગ્રત થયો. મોં ઘોઈ સહજ પાણી પીધું, ઝોરડાનું દાર ઉવાડી અગાસીની ખુટથી હવામાં તે દશ મિનિટ ફેર્યો. પછી અત્યંત થાકેલો હોવાથી માથા પર કોસનવોટર જાંટેલાં પોતાં મૂકીને સૂઈ ગયો. ત્રણ કલાક સ્વસ્થપણે નિદ્રા લીધી, અને સવારે જોકો ત્યારે એનું મન શાંત દેખાતું હતું, તોપણ એના મિત્ર-મળવા આવ્યા હતા તેમની સાથે થોડી વાત કરી અને રાત્રે ફરી આવવા માટે આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરીને તેમને રજા આપી.

ગોવિંદભટ્ટ મુખર્જીની સરકારી પાઠશાળાના શાસ્ત્રી હતા. રાજીનામું આપી પેન્શન લીધાને આજે પંદર વર્ષ થયાં હતાં. સિત્તેર વર્ષની ઉંમર છતાં તેમના મગજની તથા શરીરની શક્તિ બહુ જ તીવ્ર હતી, અને એમની મુખમુદ્રાનો પ્રકાશ તો પ્રથમના કરતાં પણ વધ્યો હતો. કોલેજમાં ત્યારે એઓ વેદાંત શીખવતા ત્યારે એમની આંખોમાં જે દૈવી પ્રકાશ દેખાતો તે આજે પણ એમના વિદ્યાર્થીઓ બૂલી ગયા નથી. એ પ્રકાશથી વિદ્યાર્થીના હૃદયમાં પણ એ દૈવી પ્રકાશની ન્યોતિ સ્ફુરતી અને તેમનાં હૃદય તેમજ આખાં શરીર આનંદથી ઊભરાતાં.

સંધ્યાસમયે હંમેશની માફક દીવાનખાનામાં બધા એકઠા થયા. થોડા વૈષ્ણવો પણ કથામાં આવતા હતા તે આવી જાજમ પર બેઠા. નીતિસેન આવી ગાદીની સામે બેઠો, અને પુરુષોત્તમ કુમુમની સાથે આવી ખારીની આગળ સમુદ્ર તરફ જોતો બેઠો.

“હવે પ્રકૃતિ સારી છે ને?” શાંતિલાલશેડે ગાદી પરથી

માળા ફેરવતાં ફેરવતાં નીતિમેનને પૂછ્યું.

“હા, પિતાજી, કક્ત સહેજસાજ નખજાઈ છે, અને આજે ઊંધ આવશે તો કાલે તખિયન કીક થઈ જશે.”

એવામાં ગોવિંદભટ્ટજી આવ્યા, અને સૌને જયશ્રી કૃષ્ણ કરીને આસન પર બેઠા. પુરુષોત્તમની તરફ જોઈ પ્રસન્ન વદને બોલ્યા—

“ભાઈ પુરુષોત્તમ, કહો તું આગળ શું કહેવા માગતો હતો?”

“બહુ બહુ વિચાર કરતાં મને તો એમ જ લાગે છે કે” પુરુષોત્તમ બોલ્યો, “જે ખરું કરવાનું છે તે મનુષ્યો કરતા નથી, અને આ ઉત્તમ નરદેહનો કંઈ પણ સફળયોગ કરતા નથી. ખાવાપીવાની અને એશઆરામની બાબતોમાં અને ધંધાની મિથ્યા જાનજામાં એટલો તો કાળ વ્યતીત થાય છે કે, કંઈ પણ સુકૃત થઈ શકતું નથી. મનુષ્ય કોણ! અને તેની આ શી કુર્દશા! અને તેનું કારણ વિષયોની ગુલામગીરી! જો ઇન્દ્રિયો વિષયો તરફ ન દોડતાં અંતર્મુખ થઈ મનુષ્યના કલ્યાણમાં રહે તો મનુષ્ય મનુષ્ય મટીને દેવ થાય.”

“એનું શું પ્રમાણ?” નીતિમેને પૂછ્યું.

“સર્વે ઇન્દ્રિયોમાં મન મુખ્ય છે, કારણ કે ઇન્દ્રિયો મનને વશ પાડે છે. એ મનને વશ કરવું એ મનુષ્યનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે.” પુરુષોત્તમે કહ્યું.

“પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ વારંવાર કહ્યું છે કે—

“ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવો એનું નામ યોગ..

“એ યોગ સાધવાથી પારંજલયોગદર્શનમાં કલ્પા પ્રમાણે વિવિધ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. તૃતીયવિશ્રુતિપાદમાં સાધકને જે જે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું વિસ્તારથી વિવેચન કરેલું છે. તેમાં ૧૬ માં મુત્રમાં કલ્પા પ્રમાણે ‘પરિણામત્રયમાં સંયમ. કરવાથી

અતીત અને અનાગત વસ્તુનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.' અહો ! શી એ વિદ્યા ! એને પ્રતિપાદન કરનાર નરવીર કેવા હશે ! બાઈ નીતિ-સેન ! અંગ્રેજી પુસ્તકો ધણાં જોયાં, તેમાં આવું કોઈ પ્રજ્ઞ શાસ્ત્ર તારા જોવામાં કે સાંભળવામાં પણ આવ્યું છે ? એ ઋષિમુનિઓ દેવ નહિ તો કોણ ? હવે આગળ સાંભળ.

“સંયમ કરવાથી સાક્ષાત્કાર થયે પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન થાય છે (૧૮). પૂર્વજન્મને નહિ માનનાર પશ્ચિમના અંધ અને અજ્ઞાની મનુષ્યોના આ માનવામાં જ ન આવે. પ્રત્યક્ષમાં સંયમ કરવાથી પારકા ચિત્તમાં શું છે તેનું જ્ઞાન થાય છે (૧૯). પોતાના શરીરના રૂપમાં સાક્ષાત્કારપર્યંત સંયમ કરવાથી તે રૂપની મહાશક્તિનો પ્રતિબંધ થાય છે, તેથી અંતર્ધાન થવાય છે (૨૦). ફળ આપવાને તત્પર થયેલાં તથા ફળ આપવાને નહિ તત્પર થયેલાં કર્મમાં સંયમ કરવાથી મરણનો સાક્ષાત્કાર થાય છે (૨૧). મૈત્રી વગેરેમાં સંયમ કરવાથી બળ મળે છે (૨૨). હાથી વગેરેના બળમાં સંયમ કરવાથી તેનું બળ પ્રાપ્ત થાય છે (૨૩). પ્રવૃત્તિના આલોકના ન્યાસથી સૂક્ષ્મ ઢંકાયેલી તથા દૂર રહેલી વસ્તુઓનું જ્ઞાન થાય છે (૨૪). સૂર્યમાં સંયમ કરવાથી સર્વ જીવનનું જ્ઞાન થાય છે (૨૫). ચંદ્રમાં સંયમ કરવાથી તારાઓના વ્યવસ્થાનું જ્ઞાન થાય છે (૨૬). ધ્રુવમાં સંયમ કરવાથી તારાઓની ગતિનું જ્ઞાન થાય છે (૨૭). નાભિચક્રમાં સંયમ કરવાથી શરીરરચનાનું જ્ઞાન થાય છે. (૨૮). કંઠરૂપમાં સંયમ કરવાથી જૂષ્ણતરસની નિવૃત્તિ થાય છે (૨૯). કુર્મનાડીમાં સંયમ કરવાથી સ્થૂળ પ્રાપ્ત થાય છે (૩૦). શિરની જ્યોતિમાં સંયમ કરવાથી સિદ્ધ-દર્શન થાય છે (૩૧). પ્રાતિભ જ્ઞાનથી અથવા પ્રતિભાશક્તિના બળથી સર્વનું જ્ઞાન થાય છે (૩૨). હૃદયમાં સંયમ કરવાથી ચિંતનો સાક્ષાત્કાર થાય છે (૩૩). શુદ્ધિસત્ત્વ અને પુરુષ અત્યંત વિલક્ષણ છે, તેમને એક માનવાથી ભોગ પ્રાપ્ત થાય છે, એ ભોગ પરાર્થ છે એટલે અંગમૂત છે, માટે જે કોઈને અધીન નથી, એવા પુરુષમાં

સંયમ કરવાથી પુરુષજ્ઞાન થાય છે (૩૪). પુરુષજ્ઞાનથી સર્વવિપયક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. દિવ્ય શબ્દોને મંદણ કરવાની શક્તિ શ્રોતાને આવે છે, ત્યારા દિવ્ય સ્પર્શ કરી શકે છે, ચક્ષુ દિવ્ય દર્શન કરી શકે છે, શ્રુતને દિવ્ય રસનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, અને ઘ્રાણને દિવ્ય ગંધનું જ્ઞાન થાય છે (૩૫). આ સિદ્ધિઓ સમાધિમાં પ્રતિબંધ કરે છે, માત્ર વ્યુત્થાનશામાં સિદ્ધિઓ ઉપયોગી છે (૩૬).

“એક શરીરમાં અંત કરણની રિચિતિરૂપ ને બંધ તેનું કારણ શિચિત્ત થવાથી નથા અંત કરણથી શરીરમાં આવવાજવાના માર્ગરૂપ ને નાડીઓ તેના યથાર્થ જ્ઞાનથી અંત કરણ અન્ય શરીરમાં પ્રવેશ કરી શકે છે (૩૭). ઉદાનનો જળ થવાથી જળ, કાદવ, કાંટા વગેરે બાંધ કરતાં નથી અને બિર્ધ ગતિ થાય છે (૩૮). સમાનનો જળ થવાથી શરીર પર તેજની જ્વાલાઓ નીકળે છે (૩૯). શ્રોત્ર અને આકાશનો ને આધાર અને આધેયસંબંધ તેમાં સંયમ કરવાથી દિવ્ય શ્રોત્ર થાય થાય છે (૪૦). શરીર અને આકાશનો ને વ્યાપ્યવ્યાપકસંબંધ તેમાં સંયમ કરવાથી અથવા હલકા તૂટના (૩ના) ઉપને પામે છે અને કોઈ સંયમની સિદ્ધિ પામવાથી આકાશમાં ગમન થઈ શકે છે (૪૧). ચિત્તની શરીરથી બહાર યથાર્થ રિચિતિને મહાવિદેહા સિદ્ધિ કહે છે. એ સિદ્ધિથી છુદ્ધિસત્ત્વના પ્રકાશસ્વભાવને આવરણ કરનાર રજસ્વતમનો ક્ષય થાય છે (૪૨). પૃથ્વી આદિ પાંચભૂતોની સ્થૂલત્વ, સ્વરૂપત્વ, સૂક્ષ્મત્વ, અન્વયત્વ અને અર્થવત્ત્વરૂપ પાંચે અવસ્થાનો સંયમથી સાક્ષાત્કાર થયે એ પાંચ ભૂતોનો જળ થાય છે (૪૩). તેથી અણિમા, મહિમા, લઘિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકામ્ય, ઈશિતા, વશિતા, અને કામાવસાપિત્વ એ આઠ મહાસિદ્ધિઓનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, શરીરસંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને પાંચ ભૂતોના ઉપચુતા વગેરે ધર્મોની કશી અશીર થતી નથી (૪૪). રૂપ, લાવણ્ય, બળ, વજ્રવત શરીરની દૃઢતા એ શરીરસંપત્તિ કહેવાય છે (૪૫). ઇન્દ્રિયોનાં - મહણ, સ્વરૂપ, અસ્મિતા, અન્વય અને અર્થવત્ત્વ એમાં સંયમ સિદ્ધ થવાથી ઇન્દ્રિ-

યોનો જય થાય છે. (૪૬) ઇન્દ્રિયોનો જય થવાથી કાયાની મનના જેવી શીઘ્ર ગતિ થાય છે, ઇન્દ્રિયોની વ્યાપકતા થાય છે, અને પ્રકૃતિનો જય થાય છે (૪૭). શુદ્ધિસત્ત્વ અને પુરુષ એ બેના ભેદસાક્ષાત્કાર-રૂપ વિવેકખ્યાતિમાત્રમાં જ સ્થિતિ કરી રહેવા યોગીને સર્વનું નિયંતાપણું તથા સર્વજતા પ્રાપ્ત થાય છે (૪૮). એ વિવેકખ્યાતિ તથા તેની યથોક્ત સિદ્ધિમાં વૈરાગ્ય થવાથી દુઃખદોષના બીજરૂપ સમગ્ર સંસ્કાર તથા કર્મનો ચિત્તસહિત લય થયે પુરુષને દૈવલની સિદ્ધિ થાય છે (૪૯). સ્વર્ગોદિ લોહના અધિકારી ઇન્દ્રોદિ દેવો બ્યારે યોગીને સ્વર્લોકમાં જવાનું નિમંત્રણ કરે, ત્યારે તે યોગીએ વિચાર કરી તે સ્વર્ગોદિ વિષયમાં પ્રીતિ તથા પોતા વિશે અભિમાન ન કરવું; કારણ કે તેમ કરવાથી અનિષ્ટરૂપ સંસારની પાછી પ્રાપ્તિ થાય છે (૫૦). શુદ્ધિસત્ત્વ તથા પુરુષની સમાન શુદ્ધિ થયે દૈવલ્ય પ્રાપ્ત થાય છે (૫૦). ભાર્ગ્વ નીતિસેન, આ બધાં સૂત્રો જ મેં કહ્યાં છે, એમાં ટાલણાં કે ગરખાં જેવું કશું જ નથી. આ ઉપરથી તને સ્પષ્ટ માવૂમ પડશે કે મનુષ્ય મનુષ્ય મટી દેવ થઈ શકે છે. આપણા ધર્મનું જેને સહજ પણ જ્ઞાન હોય તે વિષયોના ઉપભોગમાં આયુધ્યનો વ્યય કરવાનો વિચાર કોઈ દિવસ કરશે નહિ. તું તો વિષયોને દૂર રાખવા અને સમૃદ્ધિનો ત્યાગ કરવો એ દુઃખ સમજે છે, એ મોટી ભૂલ છે. મનુષ્યનો આત્મા બહારના જ્ઞાનથી જ્ઞાનવાન કે બહારના આનંદથી આનંદિત થતો નથી. આ ત્વચા, માંસ, ઇન્દ્રિયો, મન, શરીર એ ઉપભોગનાં સાધન છે એમ સમજવું એ મોટી ભૂલ છે, જીવતું એ બધાં તો સ્થાવાવિક જ્ઞાન અને આનંદની આડે આવનાર છે.”

“ભાર્ગ્વ પુરોહિતમ,” નીતિસેન બોલ્યો. તેને પાતંજલ યોગદર્શનનાં સૂત્ર કહ્યાં તે પ્રમાણે જો એ પગના મનુષ્યથી થઈ શકતું હોય તો ક્યારનું એ આ પૃથ્વી પર સ્વર્ગસુખ આવીને બેસું હોય ! એ સૂત્રોમાં લખેલું જો સહસ્રારો પણ ખરું પડે તો એ ઘણું છે,

પણ મને તો અતિશયોક્તિ સિવાય બીજું કંઈ લાગતું નથી. એ મનાય તેમ નથી.”

“પૃથ્વી ગોળ છે એ મનાય તેમ છે? પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે અને સૂર્ય પૃથ્વીની આસપાસ ફરતો નથી, એ કેમ માને છે? તારા એ મોટા મોટા સૂર્ય છે એ કેમ?” પુરુષોત્તમે પછયું.

“એ તો સાબિત કરી શકાય તેમ છે.” નીતિસેને હસતાં હસતાં કહ્યું, “એમાં બાબાવાક્ય પ્રમાણ નથી. સદગ્ધ અછક્ષ્ણો ઉપયોગ કરવાથી એ તરત જ સ્પષ્ટ થાય છે.”

“તો આમાં અછક્ષ્ણો જ ઉપયોગ કરવાનો છે,” પુરુષોત્તમ બોલ્યો, “જેઓ અછક્ષ્ણો ઉપયોગ કરવાને બદલે સમીપ દેખાના વિષયોથી અંતઃકળાય છે, તેઓ કોઈ દિવસ સમજશે નહિ. અરે! સમજ્યા પછી પણ વિષયની જાળમાંથી છૂટવું કુદર્ષ છે. માટે જ હું ફરીફરીને કહું છું કે દુનિયાનાં મનુષ્યો મૂર્ખ છે. આપણા લોકો કેવા ધિછારવા યોગ્ય છે કે ધર્મના મુખ્ય મંથો શીખવવાની શાળાઓ કાઢતા નથી. જો તેં ફક્ત ધર્મના મૂળાક્ષર પણ જાણ્યા હોત તો કોઈની માફક વિષયોમાં આનંદ માનવાનો વિચાર તને આવત જ નહિ. વિચાર કર કે જ્યારે તારી પોતાની સ્થિતિનું તને જ્ઞાન નથી ત્યારે બીજાનું હું શું હિત કરી શકશે? તારી ધ્ય્જાઓ ગમે તેટલી સારી હોય તેથી શું થયું? વળી તું તો આ સિદ્ધિઓને બહુ ઉત્તમ અને અશક્ય સમજે છે, પણ ઉપરના સૂત્ર છત્રીસમાં કહ્યા પ્રમાણે એ સિદ્ધિઓ તો સમાધિમાં પ્રતિબંધક હોઈ અગ્રાહ્ય છે. શ્રીભાગવતના એકાદશ સ્કંધના સોળમા અધ્યાયમાં પણ ઉદ્ધવજીને ભગવાન કહે છે કે સિદ્ધિઓ અરાધ્ય પ્રકારની છે. આઠ ભગવાનની મુખ્યતાથી મળતી અને દશ સત્ત્વાદિ ગુણોના વધવાથી મળતી. વળી ત્રિકાલજ્ઞત્વ, અદ્વંદ્વ, પરચિત્તને જાણવાપણું; અગ્નિ, સૂર્ય, જળ, ઝેરમાં નિર્વિકાર રહેવું, કોઈથી પરાભવ ન પામવું, વગેરે પાંચ હલકી સિદ્ધિઓ ત્યાં

પણ ગણાવી છે. વળી, કહ્યું છે કે આ જગતમાં જન્મ, ઔપધિ તથા મંત્રોથી જોટલી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સર્વ લગવાનમાં ચિત્ત લગાડવાથી મળે છે. પણ ‘સિદ્ધિઓમાં ચિત્ત ન લગાડતાં ભગવાનમાં જ ચિત્ત પરાવર્તું’ એમ અપ્પટ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. માટે હિત શું અને અહિત શું? તે જ તને ખમર નથી, તો ત્યાં સુધી અશુભૂષ્યાં નથી ત્યાં સુધી આંધળાની ટોળીના સરદાર થઈ તેમને ખાડામાં નાખવા સિવાય ખીન્નું કંઈ તું કરી શકવાનો નથી. પ્રથમ તારું શ્રેય કર, પછી તું ખીજાનું શ્રેય કરવાને લાયક થઈશ. જેનું ચિત્ત સ્વચ્છ નથી એવો ગાંડો આદમી ખીજાનું શુ કંથ્યાણુ કરશે ?”

“ભાઈ પુરુષોત્તમ, તું બહુ ઉઠાંછળો છે,” શાંતિભાવશેઠે કહ્યું,
“તારે આવા શબ્દો મોટા—”

“શાખાશ, પુરુષોત્તમ, શાખાશ,” એમ બોલી ગોવિંદભટ્ટે શોજીને કહેવા લાગ્યા. “પુરુષોત્તમ નિષ્કપટી છે. શુદ્ધ વિચારના અરખસિત* ઉચ્ચારના આવેશમાં મોટાનાનાનો વિવેક ન થાય તો તે ક્ષતવ્ય છે. આજકાલ લોકોનું કંથ્યાણુ કરવાનું શીખવવાને બહુ લોક નીકળે છે, બાણે બહુ જ્ઞાન તો પોતામાં જ આવી ગયું હોય તે શું? ખરું કંથ્યાણુ શું અને તે કેમ થાય તેની તેમને સહેજ પણ સમજણ હોતી નથી. દ્રવ્ય, અજ વગેરે જીવંત જીવંત દાન આપવામાં ‘તું લોકોનું કંથ્યાણુ કરું છું’ એમ તેઓ સમજે છે, અને જાણ્યેઅજાણ્યે મનમાં મગરૂર થાય છે. હવે આપ શાસ્ત્રની આજ્ઞા જોગો તો જીવને ‘અપરિગ્રહ’ની પારંવાર શિખામણ આપવામાં આવી છે. યોગશાસ્ત્ર પ્રમાણે ‘અપરિગ્રહ’ પાળનાર જ્ઞાન-માર્ગની રીતે ‘અલિપ્ત’ થઈ શકે છે અને ભક્તિમાર્ગમાં તે જ જીવ સર્વ પ્રત્યુને સમર્પણ કરી ‘વિગ્રહ’ થઈ જાય છે. તો દ્રવ્ય, અજ વગેરે લૌકિક સર્વસ્વ આપી દેવું એ તો પોતાનું કંથ્યાણુ કરવા માટે છે, નહિ કે પારકાના ભવા માટે. સર્વનું બધું કરનાર સમર્થ ભગ-

વાન સર્વના હૃદયમાં સદૈવ બિરાજે છે, તો અલ્પ જીવ બીજાનું શું બહુ કરવાનો હતો ? જીવ તો નિમિત્ત માત્ર છે, ભગવાનનું રમકડું છે, સ્મૃતિ ને જ્ઞાનનું ઢાંકણું એ સર્વ ગ્રંથ જ કરે છે, એ ગીતામાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે. એમ ન સમજનાર જીવ પારકાનું કલ્યાણ કરવા જતાં ભગદર બની તામસ થાય છે અને અહંકારી બની આત્મધાન કરે છે. શાસ્ત્રમાં તો પોતે જ સુધરી કૃતકૃત્ય થવા પ્રથમ આજ્ઞા છે. પણ આજ્ઞાના અજ્ઞાની અને શુદ્ધ જીવ પારકાનું કલ્યાણ કરવા પોતાની યોગ્યતા સમજવા લાગ્યા છે એ કૃષ્ણના નહિ તો શું ? ગ્રંથોએ પોતામાંથી સર્જેલી સૃષ્ટિમાં શું અપૂર્ણ છે કે તે પૂર્ણ કરવાને અલ્પ જીવ કંઈ પણ કરી શકે ?”

“શાસ્ત્રીશ, ત્યારે તો કેાઈએ પણ ધર્માદા દવાખાનાં, કૂવા, વાવ, તળાવ, કન્યાશાળાઓ, મુસાફરખાનાં વગેરેમાં ફોફટ દબાવેલા વ્યવ કરવાની જરૂર નથી, કેમકે આપના કહેવા પ્રમાણે ઈશ્વરે સર્જેલી સૃષ્ટિમાં કંઈ પણ ખામી ન હોય,” નીતિસેને કહ્યું.

“નહિ જ,” ગોવિંદબહે કહ્યું, “જો તું એમ માનતો હોય કે ઈશ્વરે આ સૃષ્ટિ અપૂર્ણ સર્જેલી છે અને તેમાં સુધારો કરી શકે એવો તું સમર્થ છે, તો તારાં દવાખાનાં કે ધર્મશાળાઓથી તું તારું અથવા લોકનું—કેાઈનું કલ્યાણ કરી શકીશ નહિ. પણ જો તું એમ અંત કરણથી માનતો હોઈશ કે એમ કરવામાં તારા પોતાના કલ્યાણનો માર્ગ જ તું ગ્રહણ કરે છે, તો તારું તેમજ અન્યનું હિત થવાનો સંભવ છે. ઈશ્વર કર્તુ, અકર્તુ અને અન્યથાકર્તુ સમર્થ છે. તેણે તો સર્વ જૂતમાત્રને માટે ઔષધિ વનેવનમાં બરી મૂકી છે. મીઠા તથા ખારા પાણીનાં તળાવો અને સમુદ્રો બરેલાં છે, સર્વત્ર અખંડ જ્ઞાન બરેલું છે અને ગોળ ધુમ્મસવાળું, મૂર્ત, ચંદ્ર અને તારાઓથી મુગ્ધાસ્મિત વિશાળ મુસાફરખાનું મુસાફરોને માટે તૈયાર કરેલું છે. તેની જ ઇચ્છા-માત્રથી દવાખાનાં, કૂવા, વાવ, કન્યાશાળા, મુસાફરખાનાં વગેરે બંધા-

વવાની પ્રેરણા જીવને થાય છે. તો નિમિત્તમાત્ર થયેલો જીવ ‘હું કરું છું’ એમ માને એ મૂર્ખાઈ જ છે. એ અહંકારથી એનો જરૂર વિનાશ થાય છે. વસ્તુતઃ પ્રભુ જ સર્વ કરેકરાવે છે. કર્તા કારયિતા ત્વરિ: ।”

“કોઈ લાખ બે લાખ રૂપિયા ધર્માંદામાં આપે અને પોતાનું નામ અમર રાખવા કંડે એટલે તેનો વિનાશ થાય ! એ અહંકારમાં એવું પાપ હોય એમ હું માનતો નથી,” નીતિમેને કહ્યું, “એટલા અહંકારથી તો મનુષ્યો કોઈ પણ સત્કર્મ કરવા પ્રેરાય છે, નહિ તો પછી કોઈ પણ મોટી રકમ કંઈ પણ કાર્યમાં શું કરવા ખરચે ?”

“હજી તું ન સમજ્યો,” પુરુષોત્તમે કહ્યું. “શાસ્ત્રીજી કહે છે કે મનુષ્ય પોતાની સાથે કંઈ લાવતો નથી. ‘જે છે તે સર્વ’ ઈશ્વરદત્ત છે, તો ઈશ્વરદત્ત શુદ્ધિથી ઈશ્વરેચ્છાથી મળેલું દ્રવ્ય મનુષ્યના બાપનું નથી. તે સદુપયોગમાં લે છે, તેમાં તે માત્ર ઈશ્વરાત્મા પામે છે. કોઈના ઉપર કંઈ ઉપકાર કરતો નથી. માત્ર એ સત્કર્મથી પોતે પવિત્ર થાય છે એટલો એનો સ્વાર્થ સધાય છે. પણ જો તેમાં અહંકાર કરે તો લિપ્ત થઈ સંસારમળમાં વીંટળાય છે અને છૂટવાનો આરો આવતો નથી. ‘હું કરું, હું કરું’, એ જ અજ્ઞાનતા, શકતો બાર વ્યયમ શ્વાન તાણે’ એમ બક્ત નૃસિંહ મહેતા સ્પષ્ટ કહે છે. લોકોનું હિતઅહિત તો ઈશ્વરેચ્છાથી થવાનું થયા જ કરે છે; કેમકે સર્વનો નિયંત્રા જોઈતી વસ્તુ યોગ્ય સમયે યોગ્ય જાનને આપે છે જ.”

“શાખાશ, પુરુષોત્તમ, બરોબર છે. બાઈ નીતિમેન, પુરુષોત્તમનું કહેવું સત્ય છે.” ગોવિંદભટ્ટ બોલ્યા. “પણ તારી શુદ્ધિને સ્વયંતું નહિ હોય, કેમકે અહંકારરૂપી અજ્ઞાનમાં લગભગ સર્વ મનુષ્ય ડૂબેલાં છે. અસંખ્ય, સ્વાર્થનો જ વિચાર કરનાર મનુષ્ય કરતાં પારકાની દાઝ જાણનાર બહુ સારો, અને તેથી જ આપણે ઉદાર મનુષ્યને દ્રવ્ય વગેરે ધર્માંદામાં આપતા જોઈએ છીએ ત્યારે તેની પ્રશંસા કરીએ છીએ. એવા મનુષ્યો દૈવી-જીવ છે, અને મારી ખાતરી છે કે, એવા

દેવી જીવોમાં તું અગ્રગણ્ય છે. કોઈનું પણ હિત કરવામાં તું પાછો હંદ નહિ એમ હું સારી રીતે સમજું છું અને એ રીતે ચાલ્યા જવાથી જ લાભ છે. એવાં સત્કર્મો કરવાથી જીવિ પર જે દર્ધ સંસારનાં આવરણ હોય તે નીકળી જઈ મન શુદ્ધ થાય છે. અહંકાર નિવૃત્ત થાય છે, ત્યારે જ આપણે કોણ અને કયા આવ્યા છીએ તેનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે જ આ સંસાર અંત કરવાથી તજાય છે અને કૃતકૃત્ય થવાય છે. શાંતિશાસ્ત્રશેઠ, આપના પુરુષોત્તમની જીવિ બધું તીવ્ર છે.”

“શાસ્ત્રીજી, આપે એને યોગશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવ્યો તે એની સાહસિક વૃત્તિ જોતાં ભયપ્રદ લાગે છે. જીવાનીમાં યોગનો નાદ લાગશે તો પછી ખાખ્યો રહેશે નહિ.” શાંતિશાસ્ત્રશેઠ બોલ્યા.

“તેની તમારે સહજ પણ ફિકર કરવી નહિ. પાઠશાળામાં ભણેલા ગ્રેજ્યુએટોને ધર્મનું જ્ઞાન બહુ થોડું હોય છે. જે ઉદ્દેશથી એમને ભણાવવામાં આવે છે તે એ જ કે એમની જીવિ ખીસવવી અને તે ઘણે અંશે પાર પડે છે.” ગોવિંદભટ્ટ બોલ્યા. “પણ જેટલાં વર્ષ એમને અભ્યાસમાં ગાળવાં પડે છે અને જેટલો દ્રવ્યનો વ્યય કરવો પડે છે તે જોતાં કોઈ પણ શાસ્ત્રનું પૂર્ણ કે સારું જ્ઞાન આપવામાં આવતું નથી, અને એ ગ્રેજ્યુએટો આગળ ખાનગી અભ્યાસ કરશે એમ માની લેવામાં આવે છે, તથાપિ બધું જ થોડા આગળ અભ્યાસ જરૂરી રાખે છે. મોટો ભાગ અંતે સંસારમાં ભળી જઈ અભણની માફક જ પોતાનું આયુષ્ય ગાળે છે, પણ મને સર્વસ્વ આવડે છે એવો અહંકાર મનમાં બરાઈ રહે છે. અંગ્રેજી વિદ્યાના જેવી કોઈ આપણી પ્રાચીન વિદ્યા જ નથી એવું પણ સાથે સાથે ઘણા માની લે છે. તેમને શીખવવામાં પણ આવે છે કે પહેલાંના કરતાં દુનિયા જ્ઞાન, કળાકૌશલ્ય વગેરે સર્વે જાળવવામાં આગળ વધી છે, અને આગળ સત્-દુગ, ત્રેતા, દ્વાપર વગેરે થઈ ગયા એમ કહેવાય છે, તે તો ટાંકા પડેલાં ગણાયાં છે. આથી સ્વાભાવિક રીતે પોતાના વડીલ તથા

પૂર્વજે તરફ જોઈએ તેવી માનની દૃષ્ટિ એ લોકોની હોતી નથી. ક્યાંથી હોય? પ્રથમ વાંદરા, પછી જંગલી મનુષ્ય, અને હાલના સુધરેલા સર્વોત્તમ—તેમાં પોતે પાશુશાળામાંથી બી. એ. અને એમ. એ. વગેરેનાં સર્ટિફિકેટ લઈ બહાર પડેલા સર્વમાન્ય એન્સુએટ ! એટલે પૂછવું શું? આ સર્વેનો વિચાર કરી, પુરુષોત્તમની જિજ્ઞાસાને કેળવી યોગદર્શનનો અભ્યાસ કરાવવો ઠીક લાગ્યો. એ વિદ્યાર્થી બહુનારને પોતાના અજ્ઞાન તથા અધમતાનું જ્ઞાન તરત જ થયા વગર રહે નહિ. એ વિદ્યામાં નહિ ટાપલાં કે નહિ ગમ્યાં. સ્પષ્ટ વાત કે આ સાધન કરે અને આ ફળ જીએ. યોગની અદ્ભુત શક્તિઓ નહિ માનનારને એ જ જવાબ કે અનુભવથી ખાતરી કરે. ત્યારે એક પણ ક્રિયા કરવા જાય અને પોતાનું અજ્ઞાન જીએ, અયોગ્યતા અનુભવે, ત્યારે મદાંધ મનુષ્યો ઠેકાણે આવે, ત્યારે જ ઋષિમુનિઓને માટે માન ઉત્પન્ન થાય અને ત્યારે જ એ લોકોને આપણાં ધર્મશાસ્ત્રો પર શ્રદ્ધા થાય. યોગશાસ્ત્ર, જ્ઞાનશાસ્ત્ર અને ભક્તિશાસ્ત્રના અજ્ઞાનને લીધે જીવ પોતાનું સ્વરૂપ અને શક્તિઓ ભૂલી ગયો છે અને સંસારને જ મુખ્ય માની બેઠો છે. વળી તે ધર્મમાં શ્રદ્ધા ખોઈબેઠો છે અને અજ્ઞાનના ગાઢ અંધકારમાં ગોચાં ખાતાં છતાં પોતાને ડાહ્યો અને જ્ઞાની હોવાનું મિથ્યા અભિમાન રાખે છે. યોગ તો એક પગથિયું છે. પુરુષોત્તમને મેં સર્વ માર્ગોનું સાધારણ જ્ઞાન આપ્યું છે અને પુષ્ટિમાર્ગ તો એને એટલો શ્રેષ્ઠ લાગ્યો છે કે બીજું કંઈ હવે એને રચવું જ નથી.”

“ ગાર્ગીબા, લોકોએ કન્યાશાળાઓ ન કાઢવી?” કુસુમે પૂછ્યું.

“ બહેન,” ગાર્ગીએ કહ્યું, “ એમણે એમ કહ્યું કે દવાખાનાં, કન્યાશાળા વગેરે માટે આપણે જે દ્રવ્ય આપીએ છીએ તે તો પ્રભુનું છે, આપણું નથી; માટે—”

“ હા જ તો, બધુયે પ્રભુનું. આપણે ચે પ્રભુનાં, તો તેમણે આપેલું દ્રવ્ય તો તેમનું જ કહેવાય તેમાં નવાઈ શી ?” કુસુમ ખોંટી.

“ માટે દ્રવ્ય આપતી વખતે મર્વ કે અહંકાર ન રાખવો. ને રાખીએ તો ઈશ્વર રહે.” ગાર્ગીએ કહ્યું.

“ હા જ તો, આપણે શા માટે અહંકાર કરીએ ? તેનું ધાયું તે કરે અને તેની મરજીમાં આવે તેમ દોરવે, તેમાં આપણે શું કરવા માયું મારીએ ? તે પૈસા આપણને આપે ત્યારે આપણે કોઈને આપીએ કેની ? ” કુસુમ બોલી.

“ ખરી વાત.” ગાર્ગી બોલ્યાં.

“ ગાર્ગીબા, એમ હોય તો પછી મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ જ ક્યાં રહ્યું ? સારાંનરસાં કર્મોની નેખમદારી કોના પર ? તે પણ કરાવનાર તમારા પ્રભુ જ માનવા પડશે.” નીતિમેન બોલ્યો.

નીતિમેન સામે કોળા કાઢીને કુસુમ બોલી ; “ હા, હા, બધું કરતાકારવતા પ્રભુ, તેની મરજી હોય તેમ કરે, તેમાં આપણે શું ? ”

નીતિમેને મુખ મક્કલી, કુસુમને હાથ પકડીને ખેંચી, અને બોળામાં મુવડાવી લીધી, અને બંને હાથથી દાબીને હસનાંહસતાં કહ્યું : “ બહેન, એમ ન ચાલે. આપણે શું ? તે ભોગવવું આપણને પડે છે. સારાંનરસું કરતાકારવતા તારા પ્રભુ, અને ભોગવનાર બિમારો નિરાધાર મનુષ્ય, એમ હોય ? ”

“ તે તેની મરજી, તેમ થાય તો તેમ.” ગુરસાથી કુસુમ બોલી.

“ બહેન, ત્યારે તો તારા પ્રભુ અન્યાયી કહેવાય, કે સારાંનરસાં કમ કરેકરાવે પોતે, અને ભોગવાવે બીજા પામે,” નીતિમેન બોલ્યો.

કુસુમ ચૂંચવાડામાં પડી, તેના બોળામાંથી બિડી ગઇ, અને તેના સામું બેઠ બોલી બિડી : “ તમે તો નાસ્તિક છો.” તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. તે ગાર્ગીની પાસે દોડી ગઇ, અને રડતે મોંએ કહ્યું : “ ગાર્ગીબા, હું મોટાબાઈની સાથે નહિ બોલું, પ્રભુને ગાળો દે છે.”

ગાર્ગીએ કુસુમને છાતીસરસી ચાંપી. તેને રૂસકાં આવતાં હતાં, તેથી વાંસા પર હાથ ફેરવી ચામડી અને સર્વે થોડો વખત મૌન રહ્યાં.

કુસુમ શાંત પડતાં ગાર્ગીએ નીતિસેન તરફ જોઈ કહ્યું: “ભાઈ નીતિસેન, તારી જૂલ છે. આ કુસુમનું કંમળું ધડકતું હૃદય જેની બેધડક સાક્ષી પૂરે છે તે જ સત્ય છે. તું તારી અહંભુદ્ધિ કાઢી નાખશે અને પ્રભુને શરણે જઈ તેની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલશે, તો માથા પર વહોરેલો સર્વે ભાર દૂધડો થઈ જઈ સુખી થશે, પ્રભુનું દાસ્ય પ્રાપ્ત કરી નિર્ભય થશે, અને તેનું અંશત્વ અને સખ્ય અનુભવી સર્વદા આનંદમગ્ન રહેશે.”

પુરુષોત્તમ બોલ્યો: “અભણ બાળક પણ વિશુદ્ધ અને સંસ્કારી અંતઃકરણ જે સત્ય સ્વભાવથી સમજે છે, તે સત્ય હજારો પોથી ઉચ્ચાવેથી પંડિત બનેલા વિકારી હૃદયને પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. નીતિસેન, તું કહે છે કે ભોગવનું આપણે પડે છે. પણ તે ‘આપણે’ કોણ છે તેનો વિચાર કર્યો? એ તારા અહંકાર સિવાય બીજું કશું નથી. ‘પરમેશ્વર સર્વવ્યાપક છે,’ એવું જે આપણે નાનપણથી શીખ્યા હીએ તે પણ ખરાખર સમજશે તો તારી જૂલ ભોગશે. સર્વ રથજે સર્વ અણુમાં વ્યાપક પ્રભુ ક્યાં નથી? સર્વ મનુષ્યના, સર્વ પદાર્થના, અખિલ બ્રહ્માંડના સર્વ અણુમાં તે વ્યાપક છે, તો પછી એવું શું બાકી રહ્યું કે જેને તું ‘આપણે’ કહીને પ્રભુથી ભિન્ન સંબોધન આપી શકે? કંઈ જ નહિ. માટે જેમ કર્તાકારવતા પ્રભુ છે, તેમ ભોક્તા પણ પ્રભુ છે એમ સમજ. આપણે નથી, કેમકે ‘આપણે’ એવું પ્રભુથી ભિન્ન કંઈ રહ્યું જ નહિ, માટે તારો કહેલો દોષ આવી શકતો નથી.”

ગોવિન્દભટ્ટ બોલ્યા: “હે સૌમ્ય! પ્રથમ પ્રભુ જ હતા. એમના સિવાય બીજું કંઈ જ હતું. રજેમને રમણ કરવાની ઇચ્છા થઈ. એકલા

૧. સદેવ સૌમ્ય इदमग्र आसीत् ॥ છાંદોગ્ય.

૨. स एकाकी न रमते । स द्वितीयमैच्छत् । सह एतावानास । बृहदारण्यक, ૧-૪-૩.

રમાય નહિ, માટે જન્મ પુરોગિયો પોતાના સગીરમાથી જાણુ કાઢે છે અને પાણુ પોતાની ઇચ્છાથી સકેની લે છે, તેમ પ્રભુએ પોતાની ઇચ્છાથી પોતામાથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી પોને જ પોતાની ઇચ્છાનુસાર સૃષ્ટિ ચલાવે છે, અને ઇચ્છા ચશે ત્યારે પોતામા સકેની લેશે. આ સર્વ ગૃહિ આ પ્રમાણે બ્રહ્મ છે, બ્રહ્મમાથી ઉત્પન્ન થઈ છે, બ્રહ્મા ગદી છે અને બ્રહ્મા નીન થઈ જશે માટે આ સૃષ્ટિમાનો કાર્ક પશુ આણુ ભૂત, બવિષ્ય, વર્તમાન—કાર્ક પશુ દામે, બ્રહ્મથી બિન્ન કે વિનશ્વર નથી. બ્રહ્મનુ એ અવિનાશી પશિણામ છે. મોનાનુ ઘડીઘડીને કહુ બનાવ્યુ માટે તે સોનુ મટી ગયુ? બ્રહ્મે બ્રહ્મના એક અશમાથી જગત રચ્યુ તે જગત કઈ બ્રહ્મ મટી ગયુ? નહિ જ. કહું વસ્તુત સોનુ છે, તેમ જગત વસ્તુત બ્રહ્મ જ છે મનુષ્ય^૩ પ્રભુનો અશ છે અને તે જીવ્યોકમા જીવ થઈ રહેયો છે ઇશ્વર^૪ સર્વ પ્રાણીના હૃદય મા બિરાજે છે અને સર્વ પ્રાણીને પોતાની શક્તિથી (જાણે) યત પર ચઢાવી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે બ્રમણુ કરાવે છે. કપૂચ (નમ્રારા) આચરણુ કરનાર અને રમણીય આચરણુ કરનાર એવા પ્રભુમાથી જ બુદ્ધ્યરણુ પામે છે પ્રભુ^૫ જેની હૃદય ગતિ હવા માગે છે તેની પામે સારા કર્મ કરાવે છે, અને જેની અધોગતિ કરવા માગે છે તેની

૧. યથોર્ણનાભિઃ સૃજતે શૃદ્ધન્તે ચ ॥ મુણ્ડક ૧. ૧.

૨. સર્વં શલ્વિદં બ્રહ્મ તજ્જલન ॥ છાંદોગ્ય ૩-૧૪-૧.

૩. મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતન ॥ ગીતા ॥

૪. ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

આમયન્ સર્વભૂતાનિ યન્ત્રારૂઢાનિ માયયા ॥ ગીતા ॥

૫. एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपत्येव उ एषासाधु कर्म कारयाति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीपति ॥

કૌપીતકિત્રાદ્વણોપનિપત્ ॥

નીતિસેનનું મનોરાજ્ય

પાસે નહારાં કર્મો કરાવે છે. મનુષ્યે પોતાના સર્વધર્મોને છોડી / દઈ એ પ્રભુની ઇચ્છાને વશ થઈ તેને શરણુ જતું, અને સર્વ પાપનું માંથી તે પ્રભુ મનુષ્યનો મોક્ષ કરશે જ એ નિઃસંશય છે, કારણ કે... એવી પ્રભુની પ્રતિજ્ઞા છે.”

“શાસ્ત્રીજી, પ્રભુ મારી પાસે નહારાં કર્મ કરાવે, કાંઈની હિંસા કરાવે, તો મને પાપ નહિ લાગે?” નીતિસેને પૂછ્યું.

“અરે બહાવરા, પ્રભુ તારી પાસે નહારાં કર્મો શું કરવા કરાવે? તે દીનદયાળુ છે, નિરાધારનો આધાર છે, અખિત્ત બ્રહ્માંડનો પાલક, પોષક અને રક્ષક છે, તે તારું બધું જ કરશે, એમ દૃઢ વિશ્વાસ રાખ. પ્રભુપ્રતિજ્ઞા પર વિશ્વાસ રાખ. તારું માથું એને ખોળે મૂક. કર્તવ્ય સ્વયમેવ કરશે. પ્રભુ સર્વસમર્થ છે, માટે નિશ્ચિંત રહે.” શાંતિધાસ શેઠ બોલ્યા.

“ભાઈ, તું જો અહંવૃત્તિ નહિ રાખે, અને જો તારી છુદ્ધિ અસિદ્ધ રહેશે, તો તું આ સર્વ લોકોનો નાશ કરે તો પણ તે નાશ કરવાનો હોય તને લાગશે નહિ, અને તને કંઈ પણ બંધન થશે નહિ.” ગોવિંદભટ્ટ બોલ્યા.

“શાસ્ત્રીજી, જો એમ જ હોય તો પછી બધું બધું સરળ લાગે છે. આપના કહેવા પ્રમાણે આ સર્વ જગત પ્રભુ સ્વેચ્છાપ્રમાણે ચલાવે છે, તેમાં આપણે શુભદુઃખ માનવાનું કારણ નથી, તે આપણને રમકડાં બનાવી બેસે તે જોયા કરવું, અને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે સર્વ

૧. સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ॥

અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિष्याમિ મા શુચઃ ॥

ગીતા ॥ ૧૮-૬૬ ॥

૨. यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हत्वाऽपि स इमांल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥

ગીતા ॥ ૧૮-૧૭ ॥

થાય છે એમ સમજવું.” નીતિસેન બોલ્યો.

“હા, એમ જ. તેના બેઠકમાં સર્વાંશે તેના દયા પ્રમાણે—તેની પ્રેરણા પ્રમાણે કરવું એ જ આપણું કર્તવ્ય.” આમ ગોવિંદભટ્ટ કહીને આગળ ચલાવ્યું. “તે આપણું—આખા જગતનું—અખિલ વિશ્વનું ચાહે તે કરે, તેની વિરદ આપણી અદંતા આણી વચ્ચે પડવું નહિ. તે આપણામાં, સર્વ જગતમાં, અખિલ ધર્માંડમાં, સ્વેચ્છાથી રમણ કરે, તે સર્વ લીલા જોઈ, વિચારી, સમજી, તેનાં ગુણગાન કરવાં, એ આપણને કર્તવ્યપરાયણ થવાથી મળતો આનંદ.”

“હાશ! શાસ્ત્રીજી, આપનો ઉપકાર થયો. મારો સર્વ ભાર નિવૃત્ત થઈ ગયો.” નીતિસેન બોલ્યો.

“એટલેથી જ બસ? પ્રભુ આનંદમય છે, આનંદ એ પ્રભુનું શ્રીઅંગ છે, પોતે રસનું મૂળ છે, રસ છે, માટે પ્રભુને અનુકૂળ થઈ, તેની પ્રીતિ સંપાદન કરી, જીવ જ્યારે તેના અનુગ્રહથી પુષ્ટ થઈ તેની લીલામાં ભાગ લે છે ત્યારે—” પુરુષોત્તમે કહ્યું.

“બસ, પુરુષોત્તમ, બસ નીતિસેન હજી હમણાં જ પાપમુક્ત થાય છે, પ્રભુના સંબંધ થવાના માર્ગ પર છે, એટલામાં એનામાં બધો આનંદ ભરી દઈશ તો અજીજ થશે.” ગોવિંદભટ્ટ વચ્ચે બોલી ઊઠ્યા.

“જેવી આપની ઈચ્છા.” પુરુષોત્તમે કહ્યું, “ભાઈ નીતિસેન, શાસ્ત્રીજી, પિતાજી અને અન્ય ધર્મિષ્ઠ વડીલો સર્વદા આનંદમંજ અને અંતરસ્તેજસ્વિની સુખમુદ્રાવાળા હોય છે, તેનું કારણ એ જ કે પોતાના, પારકા કે દુનિયાનાં સુખદુઃખની જોખમદારી તેઓને અડચણ રૂપ થતી નથી. સર્વદા આનંદમંજ હોવાથી તેમનું હૃદય કોમળ હોય છે, પ્રભુપરાયણ રહી, તેઓ પોતે સુખી થઈ, બીજાને સુખી કરે છે, તેમની સમીપમાં પ્રભુના વાસનો ભાસ થાય છે.”

—“કુમુદ, તું મોટાભાઈની જોડે નહિ બોલે તો બાપાજી તારી જોડે નહિ બોલે, પછી?” ગોવિંદભટ્ટ બોલ્યા.

કુસુમે પિતાના શાત હસતા મુખાગવિદ તરફ જોયુ, ગાર્ગી પાસેથી તેમની તરફ દોડી ગઈ, તેમના ખોળામાં સ્વર્ગ ગઈ, બન્ને હાથ તેમના ગળાની આસપાસ નાખ્યા અને બેગી પગી હાથ છોડી દઈ, સૂતાસૂતા ગોવિંદભટ્ટ તરફ જોઈ રમતમા જઈ

“ના, તમે જુઠું જોનો છો બાપાજી માગ પગ કોઈ દિવસ ખીજે નહિ”

“કોઈ દિવસ નહિ? તુ તેમને ગુએ કરે તો?” ગોવિંદભટ્ટે પૂછ્યું

કુસુમે રમતમા પિતાની ડોઝમાથી મુવણુંજડિન લુનસીમાળા કાઢી લઈ પોતાની ડોઝમા પડેરી, અને ખોળામાંથી જોડી જઈ તેમના વાસા પગ ચઢી બેરી, અને કહ્યું

“ના તોયે નહિ”

‘તે એમને કોઈ દિવસ ગુએ થતા જોયા છે?’ ગોવિંદભટ્ટે પૂછ્યું

કુસુમે પિતાના વાસામાં મુખા મારતા મારતા હું

‘ના, એ તો ગુએ થાય જ નહિ”

“ત્યારે તુ મોટાભાઈ પર મ્મ ગુએ થઈ?” ગોવિંદભટ્ટે પૂછ્યું

“તે લો વગી, હું તો નાની છું” નાનાથી તો ગુસ્સે થનાય (પુરોહિતમની તરફ જોઈને) જુઓને નાનાભાઈ પણ ગુસ્સે થાય છે કે નહિ? મોટા થઈએ એટલે ડાહ્યા થઈએ” કુસુમ ખેલી

“ત્યારે તુ મોટી થાય ત્યારે તો કોઈના પર ગુએ નહિ થાયને?” ગોવિંદભટ્ટે પૂછ્યું

“ના-આ-આ-આ, ગાર્ગીજાને ન ગમે કુસુમે ગાર્ગીની તરફ જોઈને કહ્યું

ગત્રી પુઞ જ વીતી ગઈ હતી, એટલે ચૌ આમ આનંદમાં જ્યશ્રીકૃષ્ણ મરી છટા પડી પોતપોતાને ઘેર ગયા, અને નિદ્રાવશ થયા

૩ : અહંભાવના નાશથી શાંતિ, પ્રભુનું સર્વભોક્તૃત્વ

નીતિસેન ધણે ૪ પરમજી, સ્વદેશાભિમાની અને દયાળુ હતો. આર્યાવર્તનેા પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસ વાંચી સ્વદેશાભિમાનનેા જીવેા એને બહુ ચઢ્યો હતો. આડત્રીસ કરોડની વસ્તીવાળા, અત્યંત પ્રાચીન ઠાળથી ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થને સંપૂર્ણ રીતે સાધનાર મનુષ્યોથી વસાવડા, જાહોજલાલી તથા કીર્તિથી દેહીખમાન, પ્રાચીન વિદ્યાને અઘાપિ સાચવી રાખનાર, પોતાના આર્ષદેશની હાકની નિર્માસ્ય અને પરનંત્ર સ્થિતિ જોઈને તે મનમાં ને મનમાં બળી જતો. હજારો વણકરો, રંગારાઓ, નકશીકામ કરનારા વગેરે જેઓ પ્રાચીન સમયમાં ઘરમાં કુટુંબભેગાં બેસી નિરાંતે ધંધો કરતા હતા, તેમાંના ધણાકને જીદા જીદા પ્રકારની નોકરી કરતા, ધણાકને સવારના છ વાગ્યાથી રાતના સાત વાગ્યા સુધી મિલોની મસિન હવામાં બંદીખાનામાં ઝોંધાયલા ગોરોની માફક મજૂરી કરતા, અને ધંણાકને જૂએ મરતા જોઈ એનું હૃદય ચૂચણી જતું, અને તેથી નાનપણથી જ પોતાના ગરીબ સહાધ્યાયીઓને સહાય કરવામાં પોતાના ખિસ્સાખરચ ઉપરાંત મોટી રકમો તે વાપરતો. માધવબાગ, મહાલક્ષ્મી, વાલુકેશ્વર વગેરે ધર્મનાં સ્થાનો ઉપર હજારો જૂએ મરતાં દર્દીઓને જોઈ એનાં નેત્રોમાંથી આંસુ સરતાં, અને પિતાને કહી વર્ષમાં બે વાર એવાં સર્વ ગરીબોને તેણે મોજન અપાવવાની ગોઠવણ કરી હતી, તે છતાં એનું કામજી હૃદય પોતાની આસપાસ દરિદ્રતા અને દર્દ જોઈ ખિન્ન થતું, અને એને કોઈ દિવસ નિરાંતે જિંધ આવતી નહિ.

“હે મારા દેશ, હે મારા બંધુઓ, હું તમારે માટે શું કરું?”

એમ એ જાંઘમાં પણ બોલી બેઠો. અને ઉપાય ન સૂઝતાં આવી રિયતિતું કારણ શોધવા વ્યર્થ પ્રયત્ન કરતો, અને જો કે પોતે ધનાઢ્યનો પુત્ર હતો, અને કોઈ પણ અપદ્મણ પોતામાં ન હતું, એટલું જ નહિ પણ સદાચારી મનુષ્યો પણ જેના સદ્ગુણથી પ્રસન્ન થઈ માન આપતા, તે નીતિસેન શરીરે એકવકો તથા દુઃખી હતો, અને વયે મોટો છતાં પુષ્પોત્તમથી ઢંકારી જતો.

પણ આજે રાત્રે નીતિસેન નિરાંતે જાંઘે, તેનું કારણ એ જ કે એના મસ્તક પરનો સઘળો ભાર ગોવિંદભટ્ટજીના મધુર શબ્દોથી ઊતરી ગયો.

“હૃદયર સર્વ પ્રાણીના હૃદયમાં બિરાજે છે અને સર્વ પ્રાણીને પોતાની શક્તિથી બાંહે યંત્ર પર ચઢાવી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ભ્રમણ કરાવે છે.”

એ વાક્ય સાંભળી ધણે વખત થયાં શોધતાં હાથ ન લાગેલી કૂંચી એકાએક પ્રાપ્ત થઈ હોય એમ એને લાગ્યું. એ વાક્ય એના હૃદયમાં છેક જીંકું ઊતરી ગયું.

“કપૂચ્ચ આચરણ કરનાર અને રમણીય આચરણ કરનાર જીવો પ્રભુમાંથી જ વ્યુચરણ પામે છે.”

એ શ્રુતિ સાંભળી મનને શાંતિ થઈ.

“મનુષ્યે પોતાના સર્વ ધર્મોને છોડી દઈ એ પ્રભુના ઇચ્છાને વશ થઈ જવું.”

એ વાક્ય સાંભળતાં તેને ધણા જૂના દર્દનો ઉપાય મળી આવ્યો. હોય એવો અનુભવ થયો, અને—

+ સર્વં યવ આત્માનો વ્યુચરન્તિ કપૂચરણા રમણીયચરણાય :

અણ્ણુઆપ્થ ૨ ૩ ૪૩ ઇદોમ્ ૫ ૧૦૭

“સર્વ પાપમાંથી તે પ્રભુ મનુષ્યનો મોક્ષ કરશે એ નિઃસંશય છે એમ પ્રભુપ્રતિજ્ઞા છે.”

એ છેલ્લું વાક્ય સાંભળી એના સર્વ સંશય મટી ગયા, તેથી એને ટાલક વળી. છેવટે પોતાનો અહંભાવ નષ્ટ થતાં સર્વભાવથી પ્રભુને શરણુ જતાં કાંઈ પણ રીતે અધોગતિ તો નહિજ થાય એમ સહજ શંકા થતાં એણે પ્રશ્ન કર્યો તેનો—

“તું આ સર્વ લોકોનો નાશ કરે તો પણ તેનો દોષ તને લાગશે નહિ.”

ગોવિંદભટ્ટએ એવો ઉત્તર આપ્યો ત્યારથી જ એ સિદ્ધાંત એના મનમાં દૃઢ થયો, અને જ્યારે એણે “દાશ” કરીને ઉદ્ધાર કાઢ્યો ત્યારથી જ એનું હૃદય હસકું ફૂલ જેવું થઈ ગયું. ઉપસા પ્રશ્નોના ઉત્તર મળતા હતા તેટલામાં કંઈ કંઈ જૂતી અંતરની શંકાઓ એને સ્ફુરી આવતી, અને તે બધીનું સમાધાન આ ઉત્તરમાંથી જ એને મળી જતું.

આજના જેવી ઊંઘ ઘણાં વર્ષ થયાં નીતિસેનને આવી ન હતી. પ્રાતઃકાળે તે ઊઠ્યો ત્યારે દરેક વસ્તુમાં એણે નવી રમણીયતા અનુભવી. ઘણાં વર્ષનાં સમાધાન થયા વગરના પ્રશ્નોથી એનું મગજ ખવાઈ ગયું હતું અને વૃદ્ધ તથા નવજનું ચર્ચ ગયું હતું, તે પાછું બાળક બની આનંદના ઉછાળા મારવા લાગ્યું, અને ઊડતાંવાર જ આનંદની મૂર્તિ ક્રેસુમ એને સાંભરી, અને તેની સાથે ગેલ કરવા તે દોડી ગયો.

શાંતિકાન્ન શેડનો બંગલો ચોપાટી પર દરિયાની સન્મુખ હતો, તેની ડાબી બાજુ પર એક બેઠા ઘાટનું મકાન હતું, તેમાં ગોવિંદભટ્ટ રહેતા હતા. એ મકાનનું નામ કૃષ્ણબવન હતું. એની આગળ રસ્તાને લગતો એક વાડો હતો. એ વાડામાં ફૂલનાં ફૂંડાંની હારો ગોઠવેલી હતી. વચમાં સીસમનું ગોળ ટેબલ હતું અને આસપાસ કાળી સીસમની પાંચ ખુરશીઓ ગોઠવેલી હતી. તેની આસપાસ વર્તુલાકારે પાંચ બાંકો મૂકેલી

હતી. ત્યારપછી ત્રણ પગથિયાં ચઢી પ્રથમ ખંડમાં જવાનું, તેમાં ગોવિંદ ભદ્રજીનું પુસ્તકાલય હતું. એમાં સંસ્કૃત હસ્તલિખિત લેખોનો મોટો ભંડાર હતો. દરેક ગ્રંથ લીધા વચ્ચેમાં વીંટી તે પર લેખક મારી ગ્રંથનું નામ, કર્તાનું નામ, વિષય તથા નંબર સ્પષ્ટ લખેલાં હતાં. એવા હસ્તલિખિત વીચ હજાર ગ્રંથો ગોવિંદભદ્રજી પાસે હતા. તેમાંના પંદર હજાર ઘણા જ મળવા મુશ્કેલ અને મોંઘા મૂલ્યના હતા. તેની પાછળના ખંડમાં રસોઈ થતી અને તેની પાછળ ઠાકોરસેવાનો ખંડ હતો. તેનાં દ્વાર પાછળના નાના બાગમાં પડતાં, તેનું નામ કૃષ્ણોદ્યાન હતું. તેમાં જાઈ, જૂઈ, મોગરો, ગુલાબ, બકુલ વગેરે ફૂલો થતાં અને કંઈક ફળાદિ પણ થતાં. વચ્ચેવચ્ચે લાકડાની બેઠકો ફરેલી હતી, તે પર ગોવિંદભદ્ર તથા પુરપોત્તમ અને ગાગી કલાકોના કલાક કથાવાર્તામાં તથા ભજનકીર્તનોમાં ગાળતાં. કોઈકોઈ વાર શાંત શ્વેત રંગનીમાં ભજનકીર્તન કરતાં કરતાં આનંદમાં ત્રણચાર વાગી જતા, પંજુ વખત જણાતો નહિ, અને સારંગી સાથે મુકંદથી ગાગી કીર્તન ગાતી અથવા પુરપોત્તમ વાંસળી લલકારતો, ત્યારે કૃષ્ણોદ્યાન ખરેખર કૃષ્ણોદ્યાન જ થઈ રહેતું.

પ્રાતઃકાળમાં બિડી કુસુમ ગાગી પામે ગઈ હતી, અને ખંડ ઉદ્યાનમાં ઠાકોરજીને સારુ ફૂલ ચૂંટતાં ચૂંટતાં વાતો કરતાં હતાં. નીતિસેનને કુસુમના રોજના ઠેકાણાની ખબર હતી, તેથી તે ત્યાં જઈ આવે એવું રહી ખંડની વાતો સાંભળવા લાગ્યો.

“આ ત્રીણાં બકુલની કેવી મુગંધ આવે છે?” કુસુમે પૂછ્યું.

“ગાગીબા, એમની માળા ત્રીબાળકૃષ્ણજીને સારુ બનાવીશું?”

“હા, બહેન.” ગાગી બોલ્યાં.

“આ કેટલાં બધાં બકુલ ‘સુકાર્ત’ ગયાં છે! ગાગીબા, એ બિચારાને પ્રભુના શ્રીકંઠમાં ગિરાજવાનું સુખ નહિ મળે?” કુસુમે પૂછ્યું.

“ નહિ જ તો, જેવી પ્રભુની ઇચ્છા.” ગાર્ગી બોલ્યાં.

“ હું એ બધાંને એકલાં કરી પ્રભુની આગળ ધરું તો પ્રભુ ગુસ્સે તો નહિ માથ ?” કુસુમે પૂછ્યું.

“ ના, બહેન, પ્રભુને આનંદ થશે અને કૃષ્ણ પર નારો ઉપકાર થશે.” ગાર્ગી બોલ્યાં.

“ પણ પ્રભુએ તો તેમને સુકાવા જ દીધાં ને ?” કુસુમે પૂછ્યું.

“ ના, બહેન, પ્રભુ તો ગ્રીણામાં ગ્રીણી વસ્તુની પણ દરકાર લે છે.” ગાર્ગી બોલ્યાં.

“ હું કંઈ સમજી નહિ.” કુસુમ બોલી.

“ જોને, પ્રભુ તો બધે ઠેકાણે છે કેની ?” ગાર્ગીએ પૂછ્યું.

“ હા.”

“ ત્યારે અહીં પણ પ્રભુ છે જ કેની ?”

“ હા જ તો, આપણને દેખાય નહિ એટલું જ, બાપી પ્રભુ તો સર્વત્ર છે, ને અહીં પણ છે.”

“ ત્યારે જે સ્થળ પર આ સુકાવણાં બહુલ પડેલાં છે ત્યાં પ્રભુ બિરાજે છે અને એ સુકાવણાં બહુલનો પણ પોતે અંગીકાર કરેલો જ છે.” ગાર્ગી બોલ્યાં.

“ ત્યારે તો આ સારાં બહુલ મેં વીણ્યાં છે તેમનો પણ અંગીકાર થઈ ગયેલો છે, તેથી હવે માળા કરી પ્રભુને ધરાવવી તે અમથી જ.” કુસુમ બોલી.

“ ના, બહેન, આ સર્વ વસ્તુ પ્રભુની છે અને પ્રભુને માટે છે, એ પાત ધણા લોકો ભૂલી જાય છે અને પોતાને માટે તેમનો ઉપયોગ કરી પ્રભુની વસ્તુઓની ચોરી કરે છે, પણ એથી બિલકુલ પ્રભુ તો એવા કૃપાળુ છે કે સર્વ વસ્તુ તેમની છતાં પત્ર, પુષ્પ, ફળ, જળ, જે કંઈ આપણે પ્રભુને ધરીએ તે આનંદથી અંગીકાર કરે છે.” ગાર્ગી બોલ્યાં.

“ હવે સમજી. આ સર્વે વસ્તુ પ્રભુની, અને આપણે પણ પ્રભુના દાસ, એટલે તેમની વસ્તુ તેમને ધરાવી કૃતાર્થ થવું એમ જ કેની ? ” કુસુમે કહ્યું.

“ હા, બહેન, ખાવાપીવાની સુંદર વસ્તુઓ, પહેરવાનાં સુંદર કપડાં, સૂંઘવાની સુંદર વસ્તુઓ, જોવાની સુંદર વસ્તુઓ, સાંભળવાના સુંદર શબ્દો એ સર્વે પ્રભુનાં છે, અને પ્રભુને માટે છે; તે તેમને અર્પણુ ન કરતાં, મનુષ્ય પોતે ઈશ્વરની આજ્ઞા વિના પોતાની ઇન્દ્રિયોથી દોરાઈ પોતે ચોરી કરી તેમનો હિપભોગ કરે છે, અને નરક-માં પડે છે. આનંદમય પ્રભુનો સત્સંગ છોડી ઇન્દ્રિયોની સોબત કરી ચોરી કરે તેના ખીજ શા હાલ થાય ? ” ગાગી બોલ્યાં.

“ ખરી વાત. ” કુસુમ બોલી.

“ પ્રભુએ તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે ઇન્દ્રિયોના સંસ્પર્શવાળા[†] બધા ભોગો દુઃખદાયક છે, નાશવંત છે. શુદ્ધિમાન તેમાં રમણ કરતા નથી. વિષય અને ઇન્દ્રિયોના સંયોગથી પ્રથમથી અમૃત જેવું લાગતું સુખ પરિણામે વિષ જેવું છે. ” ગાગી બોલ્યાં.

“ હા જ તો, કેમકે પ્રભુથી તે આપણને વિખૂટાં પાડે છે. ” કુસુમ બોલી.

“ ગાગીઆ ” નીતિસેને કહ્યું “ તમારા સત્સંગનો લાભ મને નાનપણમાં મળ્યો હોત તો હું આટલો દુઃખી ન થાત. ”

“ બાઈ, પ્રભુ સર્વ વસ્તુ હિમિત સમયે કરે છે, માટે ગર્હવાતનો મિથ્યા ખેદ ન કરવો. ” ગાગી બોલ્યાં.

† ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यंतवंतः कौंतेय न तेषु रमते बुधः ॥ गीता ॥६।२२॥

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदગ્રેऽमृतोपमम् ।

परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥गीता॥૬।૨૮॥

“ ગાર્ગીબા, પ્રભુ આપણને દેખાતા નથી તો માળા કેને ધરાવવી ? પત્ર, પુષ્પ, ફળ, જળ, કેને ધરાવવાં ? ” નીતિસેને પૂછ્યું.

કુસુમને આ સવાલ ન ગમ્યો. તેણે નીતિસેનની સામું જોયું, પછી ગાર્ગી તરફ ફરીને બોલી:

“ હું જઈ બધી સામગ્રી નવાર કરું છું, તમે જલદી આવી પહોંચો. ”

એમ કહી તે ત્યાંથી નાસ્તી ગઈ.

“ બાઈ, પ્રભુ તને દેખાતા નથી, પણ ઋષિમુનિઓએ, ભક્તોએ, પ્રભુનાં દર્શન કરી તેમના રૂપનાં ગાન કરેલાં છે, તે પરથી આપણને કંઈક સમજાણ પડે છે. ” એમ કહી ગાર્ગીએ વિશેષમાં કહ્યું: -

“ નૃસિંહ, જયદેવ, મીરાં, કૃષ્ણચૈતન્ય, કુંભનદાસ, મૂરદાસ, પદ્મનાભદાસ, વગેરે ઘણા ભક્તોએ પ્રભુનાં દર્શન કર્યાં છે. યશોદાને તો વશ થયા છે, શ્રીગોપીજનની સાથે ખેલ્યા છે. યુનિ કહે છે કે તે પરાવર (પ્રભુ)નાં દર્શન થવાથી હૃદયની ગાંઠ કપાઈ જાય છે, સર્વ સંશયોનો નાશ થઈ જાય છે, અને સર્વ કર્મોનો ક્ષય થઈ જાય છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યના પુત્ર શ્રીયુસાર્જી કહે છે કે શ્રીવલ્લભાચાર્યના જ્ઞાતમાં ફળ શ્રીકૃષ્ણનું હૃદયમાંથી બહાર પ્રકટ થયું તે છે. અને વલ્લભાચાર્ય પોતે કહે છે કે ભક્તને વિરહકલેશથી દુઃખ પામતો જુએ ત્યારે સદાનંદકૃષ્ણ હૃદયમાંથી કૃપા ફરી બહાર પ્રકટ થાય છે. ”

“ માટે જ્યાં જેવે પ્રકારે તને ભાવ થાય, ત્યાં તેવે પ્રકારે ભાવથી તું જે ધરાવશે તે પ્રભુ જરૂર અંગીકાર કરશે જ. દરેક વસ્તુમાં પ્રભુનો વાસ છે, માટે તને જે વસ્તુ ગમે તે લે, ભાવના ઉઠેકને માટે તેને ગમે તે આકાર આપ, અને પ્રભુના જેટલા શુભનો તને ભાવ થાય તેટલાની તેમાં ભાવના કર, પછી શુદ્ધ ભાવથી જે અર્પણ કરવાની ઇચ્છા થાય તે અર્પણ કર. પ્રભુ પવિત્ર છે, અને આપણે પાપી

છીએ, માટે આપણી યોગ્યતા નથી, તેથી-કોઈ લાયક ગુરુ શોધ, તેમની કૃપા સંપાદન કર, તેમના દ્વારા પ્રભુને જે પ્રાર્થના કરવી હોય તે કર, અને કૃપાળુ પ્રભુ તે જરૂર અંગીકાર કરશે.”

નીતિસેનના મનમાં કંઈકંઈ વિચાર આવ્યા, કંઈકંઈ શંકાઓ ઉત્પન્ન થઈ, પણ શ્રદ્ધાળુ ગાગીની આગળ પ્રશ્ન કરવાને તેની જીભ લપડી નહિ. એટલામાં કુસુમે જૂમ પાડવાથી ગાગી ધરમાં ગઈ અને નીતિસેન એકલો પડ્યો. જે કે ઉપલી શંકાઓ પ્રસંગોપાત્ત સ્ફુરી આવી હતી, પણ આજે એનું મન ગંકાના ભારથી દબાયલું ન હતું. આજ તો એનું મન હલકું અને આનંદમય જ હતું, અને હું કુસુમની શોધમાં શા માટે ગયો, તેની એણે પોતે ચિંતિત્સા કરી હોત તો એને માલૂમ પડત કે શ્રદ્ધા, સમજ અને આનંદની મર્તિરૂપ કુસુમથી આજે એના આનંદમય મનને સ્વાભાવિક આકર્ષણ થયું હતું. કુસુમ અને ગાગી જવાથી એ એકલો પડ્યો, અને ધણે વર્ષે અનુભવેલા આનંદના ઉભરા ભાંખાતૂટ્યા ગીતદ્વારા એ બહાર કાઢવા લાગ્યો. ગાગી અને કુસુમના સહજ સહવાસથી શ્રદ્ધાનો સ્પર્શ લાગવા માંડ્યો, તેથી જે ગાયન એના મુખમાંથી નીકળ્યાં તે ભજનકીર્તનની દ્વંદ્વે જ હતી. સાતસંગ એ પારસમણિ છે અને લોહાનું સોનું” સહજમાં કરી નાખે છે.

૪ : મૂર્તિપૂજા કે પ્રભુસે

એકલો પડેલો, ભજનકીર્તનની દૂકો
આનંદમાં કૃષ્ણોદ્ધાનમાં ઘણો વખત બેસી
વખત એને જણાયો નહિ. અતે જ્ઞાન અ
અને નિત્યનિયમિત કાર્યો કરવાને માટે ઘર
ગપડ્યા. કૃષ્ણોદ્ધાનમાંથી ત્રણ પગથિયાં
માં, ત્યાંથી રમેશ્વરમાં, ત્યાંથી પુસ્તક...
વાડામાં જ્યાં સીસમનાં ટેબલપુરસીઓ એ
જવાનું હતું. ઉદ્ધાનમાંથી બે પગથિયાં
દારની આગળ સામી કુસુમ એણે બેઠી
પૂર્ણ ખીલેલાં, પાર ન પમાય એ
કોઈક જુદી જ દૂરની ઉચ્ચ સૃષ્ટિનું
નેત્રોથી અલંકૃત, નાનું સરખું ઇ
લાલીથી ભરેલું, આનંદથી
નિર્મળ, મુખક્રમળ લેતાં નીતિસેન
યયો, અને એનાં દર્શનથી જ એનું
ગયું. કુસુમ એક ક્ષણ બેઠી, નીચે
બહિષ્કાર કરતી હોય તેમ એનો હાથ
બંધ થયું; પણ એટલામાં, તે જ ક્ષણમાં,
નેત્રમાં દયાની ઝરી ફૂટી, એણે દાર બંધ
કટાક્ષ, એણી વખતે મૃદુતા, દયા, ધૈર્ય,
સૌંદર્ય એ સર્વના સમુચ્ચયના સત્ત્વરૂપ

નીતિમેનની તરફ નાખ્યો, અને જાણે કંઈ જ ન બન્યું હોય તેમ પોતાના કામમાં મૂકાઈ.

આ મોટા ખંડ થોડા વખતમાં, પુરુષોત્તમ સેવામાં તન-મન અને ધનથી લાગ્યો ત્યારથી, બહુ જ સુંદર થયો હતો. દીવાલો તો રંગથી ચીતરી એવી ઢાંકી હતી કે ઝાડ, પાન, ફૂલ ફળ સિવાય બીજું કંઈ જ ન હતું. ઉપર સીલિંગને બદલે ખૂરું આકાશ, ચંદ્ર અને તારા જ હતા. પોપટ, મેના, બુલબુલ અહીં કહ્લોલ કરી રહ્યાં હતાં. કમળમાં ભરાઈ ભરત શુંગરવ કરી રહ્યા હતા. અહીં રમણીન ઘૂંઘાવન થઈ રહ્યું હતું.

નિર્મળ દામળ કુસુમ, સુંદર હૃદયમાંથી બહાર પધરાવેલા શ્રીબાલકૃષ્ણ તથા શ્રીનવનીતપ્રિયને સાકર બેળવેલા માખણની કટોરીઓ સુકુમાર હાથથી ધરતી હતી, અને બાળક જેવા હૃદયથી હસતી હસતી કહેતી હતી કે, ‘હવે મારા દેખતાં આરોગો.’ પ્રસન્ન વદનથી તેને ઉત્તર આપતા શ્રીબાલકૃષ્ણ તથા શ્રીનવનીતપ્રિય તે આનંદથી આરોગતા હતા, અને સુકુમાર પ્રેમાણુ કુસુમની પાસે બીજું નવનીત માગતાં માગતાં ગાગીએ શીખવેલી ગરબીઓ તેની પાસે કરી કરીને ગવડાવતા, પોતે પણ ગાતા, અને વિવિધ પ્રકારે કીડા કરતા હતા.

નાનકડો ધ્રુવ છ વર્ષનો હતો, પિનાથી રિસાઈ ચાલી નીકળ્યો હતો, ઐહિક ઇચ્છાનુ અફળ જવું એ જ જેની ઉપાસનાનું મુખ્ય કારણ હતું, તેના પણ જપતપ કહથી પ્રસન્ન થઈ પ્રભુએ દર્શન આપ્યાં હતાં, તો નિત્ય પ્રેમથી સેવતી, પ્રભુને જ જોતી, નિર્મળ, બાળક જેવા હૃદયથી સર્વસ્વ પ્રભુને અર્પણ કરનારી સુકુમાર, પ્રેમાળ બાળાને તેના પવિત્ર હૃદયના ભાવ પરિપૂર્ણ કરવાને તેના વાંછિત સ્વરૂપે પ્રભુ દર્શન દે, અને બાવથી ધરેલુ નવનીત-પ્રહલુ કરે, તેમાં શું આશ્ચર્ય ? ધગધગતા સ્તંભમાંથી પ્રકટ થઈ, ભક્ત પ્રહ્લાદની

વહારે ધાનાર, ભક્તવત્સન પ્રભુ, મુંદર ભક્તના નિર્મળ હૃદયમાથી ભારતિથી પ્રગટ થઈ એ જ હૃદય સાથે ગમે, દીડા કરે, તેમા શુ આશ્ચર્ય? દેવ અને દાનવોના જપતપથી ગાજી થઈ તેઓ પણ માગે તે વગ્દાન આપનાર સત્ય-વચન પ્રભુ એ- લલિત ગમણીય હૃદયના સુન્દર ભક્તને કમનીય વગ્દાન આપે તેમા શુ આશ્ચર્ય? આસ્તિક, શ્રદ્ધાળુ, ધાર્મિક હૃદયને વધારે દાખતાદનીનની જરૂર નથી તેમને પ્રભુનાં વચન ઉપર, ભક્તોના અનુભવ ઉપર શ્રદ્ધા છે, અને તેમનું 'પોતાનું' હૃદય તે અનુભવના સત્યની સાક્ષી પૂરે છે. નાસ્તિક, ક્રોધ જનને વધારે કહેવાની જરૂર નથી, કેમકે વેદ, ગીતા, શ્રીભાગવત અને હજારા ભક્તોના અનુભવથી પણ જેના સંશય ન ટળ્યા હોય તે આ બાળાના અનુભવથી સતોત પામે, એ આશા વ્યર્થ છે પરંતુ અગ્રેજી શીખી જેની બુદ્ધિ તીવ્ર થયા છતાં, જેની આંતરદષ્ટિ ખૂલી નથી, જે ખોલવાનો પ્રયાસ પણ કરવામાં આવતો નથી, તેને આ બાળાના અનુભવથી કંઈ વિચારવાનું મળે અને તેની મતિ કદાચ ધર્મ તરફ પ્રેરાય, એ આશયથી જ આ ગ્રુપ અનુભવનું આદરૂ પણ વર્ણન અત્રે કર્યું છે.

ખીજી તરફ પુરુષોત્તમ સર્વ બુવનના નાથને પોતાના પવિત્ર હૃદયમાથી બનાવે પધરાની તેમની સાથે રમણુ કરતો હતો, ગસમય પ્રભુની મર્મ લીલાના સારસ્વ રાસનીનાના દર્શન કરતો હતો, અને પ્રભુના સખા ગોપગોપીઓના દર્શનથી પુનિત થઈ કૃતકૃત્ય થતો હતો. ગાગી અને પુરુષોત્તમના હૃદય એક થઈ ગયા હતા ગાગી પુરુષોત્તમને સર્વ રીતે મદદ કરતી હતી, તેના ભાવમા ભાગ લેતી હતી, અને બંને હૃદયો સામટા ભગવાનની સાથે રમણુ કરતા હતા ગોવિંદમંદ્રણને પણ આ સર્વ લીલાનો અનુભવ થતો હતો, કેમકે તેમના હૃદયદ્વારથી જ આ સર્વનો પ્રવેશ પ્રભુની લીલામા થયો હતો આ સર્વ હૃદય એકબીજાને જોઈ ચાલતા હતા, કેમકે તે સર્વજ્ઞ અને વિભુ થયા હતા.

આ રમણીય પ્રદેશમાંથી જવાનું મન આપણને ન થાય એ સ્વાભાવિક છે, પણ વધારે વારં થોભી તેનું સવિસ્તર વર્ણન કરતાં હૃદય પાછું હકે છે. પવિત્ર, મુંદર, રમણીય અનુભવનું વર્ણન કોઈ મલિન હૃદય આગળ વિશેષ ન થાય તે જ સારું.

ત્યારથી પુરુષોત્તમને આ અનુભવ થવા માંझો ત્યારથી એનું ચિત્ત પૂર્ણ શાંતિમય થયું હતું, એટલું જ નહિ, પણ તેના હૃદયમાં સર્વ પર દયાની અત્યંત લાગણી સ્ફુરી નીકળી હતી. સામાન્ય સંસારી જીવ પર એને દયા આવતી, કેમકે વિષયોના નયાવેશા એ જવો કેમ નાચે છે તે એ પ્રત્યક્ષ જોતો, અને તેમનાં મનની જે મર્કટવૃત્તિ તેમને વિવિધ પ્રકારનાં દુઃખ દેતી તેના પાશમાંથી જે જીવ છૂટવા ઇચ્છતો, તેને એ સહાય કરતો. સારામાં સારા કવિઓના તરંગો એને શુષ્ક લાગતા, તેમની અસારતા અને અસત્યતાની તરફ એ હસતો, અને તેમના ખોટા તરંગોની સાથે ભક્તોના હૃદયના ઉછાળાની સાર્થકતા અને સત્યપણાની સરખામણી કરી, ભજનાનંદની અતુલ્યતા અનુભવી એનું હૃદય કોઈ દિવ્ય લહેજતની ભાવના કરતું.

શેક્સપિયરે એક ઠેકાણે પૂછ્યું છે: “જીવવું કે ન જીવવું ?” હટ્ ! જીવવું જે પડશે. તારી ઇચ્છા તારો નાશ કરવાની હોય, તો પણ તારો સમૂળ નાશ તારાથી થઈ શકશે જ નહિ. દેહ મર્યો તેથી કંઈ જીવ મર્યો ? માટે જીવવું જ; એટલું જ નહિ પણ ચિદરૂપ થવું, આનંદરૂપ થવું. સચ્ચિદાનંદ ! શેક્સપિયર ! હૃદયના ગૂઢ ભાવો તે અનુભવ્યા છે, અને તેનું ઝીજીવટથી મુંદર વર્ણન કર્યું છે; તારી કીર્તિ બહુ મોટી છે, પણ ભારતવર્ષના જ્ઞાનની તુલનામાં તું અજ્ઞાની બાળક જેવો ભાસે છે !

પણ નિઃસીમ દયા બિખજતી. ‘અહો ! આ હવિહૃદય જે પ્રજા તરફ પ્રેરણા તો અને કેટલું મુખ યાય ! પ્રજા એના પર ક્યારે કૃપા કરશે ?’ આવા ઉદ્ગાર એના હૃદયમાંથી નીકળતા. તે જ પ્રકારે શબ્દમાની જે ડાહીડાહી વાતો કરી જોતી રહેતા, અને જેઓ કહેતા કે ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ તેમના અજ્ઞાનની પરિસીમા જોઈ એને દયા બિખજતી. ‘ખરું કહીએ તો પુરુષોત્તમનું હૃદય કોઈ શુદ્ધ પ્રેમી ભક્ત જિના ખીજા કોઈથી સમજાય એવું ન હતું.

હવે દ્વારની આગળ બિબેલા નીતિમેને શું જોયું તે તપામીએ. તેણે ખંડ ઘણી સારી રીતે શણગારેલો જોયો. કુસુમની સામે બે નાની નાની સોનાની મૂર્તિઓ હતી. તેમની આગળ કુસુમ નવનીત ધરતી હતી, અને ઘેલીની ‘માફક લવતી, નાચતી, ગાતી હતી. પુરુષોત્તમ તેમજ ગાગીની સામે પણ ઘણી મૂર્તિઓ હતી, તેમને પુષ્કળ કીમતી વસ્ત્રાલંકાર, ફળ, ફૂલ વગેરે ધરેલાં હતાં.

નીતિમેને પહેલાં સેવામાં નહાતો ત્યારે આટલો વૈભવ ન હતો. આ સર્વ જોઈ તે ચકિત થયો, પણ તેનું હૃદયદાર ખૂલ્યું ન હતું. તે વિચાર કરવા લાગ્યો :

“આ કુસુમ તો દીક, નાની છે, પણ આ ગાગીના સમજદાર છે, અને આમ મૂર્તિ પૂજવાથી એમને શું આનંદ થતો હશે ? શું એ પોતાના હૃદયને હેતરતાં નથી ? પણ આ પુરુષોત્તમ ! જ્યેષ્ઠ એટ ! એના સર્વ જ્ઞાન પર પાણી ફરેલું લાગે છે ! આટલો દ્રવ્યનો વ્યય કોઈ ફેમિનિફ્ડમાં કર્યો હોય તો કેટલાનું પોપણ યાય ! આટલા સમયનો વ્યય કોઈ દેશસેવાના કાર્યમાં કર્યો હોય તો કેટલા લાભ યાય ! અને આ ગોવિંદભટ્ટ ! આવા ડાહ્યા, વિચારશીલ, સમજુ, વેદવેદાંત ભણેલા ! તે પણ આમ ગાંડાતૂર ! વેદમાં ક્યાં કહ્યું છે કે મૂર્તિપૂજા કરવી ? જડ મૂર્તિને ઠોરપૂરી મેવામીકાઈ ધરાવવાં તેના કરતાં આંધળાંને અને લૂણાંલંગડાંને સહાય આપી હોય તો કેટલું

પુણ્ય યાવ ! અરેરે હિંદ ! તારું નાજોદ વળવા બેઠું છે ! હે પ્રભો ! આ ગરીબ દેશને—”

આટલો વિચાર કરે છે એટલામાં કુસુમે કામળ દંડથી નીતિ-સેનને ખૂમ પાડી. પ્રભુ પણ ભકતોને વેણનાદથી આકર્ષી બોલાવતા. નિર્માણ કુસુમે પ્રેમથી આકર્ષી નીતિસેનને કામળ સુસ્વરથી બોલાવ્યો અને કહ્યું :

“ મોટાભાઈ, પ્રભુનાં દર્શન કરો, દંડવત પ્રણામ કરો, પ્રભુ તમારા પર કૃપા કરશે. ”

નીતિસેન પણ ના પાડી શક્યો નહિ. નાસ્તિક પોતાની અધ-મતા હમેશાં સમજે છે. તે નમ્યો, પણ મૂર્તિને, પ્રભુને નહિ જ. તેના હૃદયમાં જ પ્રભુ ન હતા, તો બહાર તો ક્યાંથી જ ! તેના હૃદયમાં તો કુસુમ હતી અને હૃદયની બહાર સામે સોનાની બે મૂર્તિઓ હતી. એટલામાં ગોવિંદભદ્ર તેની પાસે આવ્યા, તેના મસ્તક પર હાથ મૂકી પૂછ્યું :

“ કેમ, ભાઈ, કેવાં મુંદર દર્શન યાવ છે ? ”

નીતિસેન મૂંગો રહ્યો. તે નાસ્તિક હતો, પણ જૂઠો ન હતો. તે સત્યામહી હતો, જૂઠુંને ધિક્કારતો હતો અને ઢોંગથી તો ધણો દૂર હતો.

“ ભાઈ, તારા હૃદયમાં જે પ્રભુનો ભાવ જ નહિ હશે, તો દર્શન દુર્લભ છે, ભગવાન તો ભાવના બૂખ્યા છે, અહીં તો જેવી વાંછના તેવું ક્ષણ છે. તારા હૃદયમાં શું ભાવ છે તે કહીશ ? ” ગોવિંદભદ્રે પૂછ્યું.

“ મારા હૃદયમાં તો નિર્માણ કુસુમ છે, એણે મને વશ કર્યો છે. ”

“ પણ કુસુમના હૃદયમાં શું છે ? ” ગોવિંદભદ્રે પૂછ્યું.

“ કુસુમના હૃદયમાં પ્રભુ-કૃષ્ણ છે. ”

આ વાક્ય બોલતાં એને વિચિત્ર અનુભવ થયો. બાહ્ય પરતુને

જોનાર આંતર વસ્તુ જોવા શક્યો. કુસુમના હૃદયમાંના પ્રભુનું નામો-
આરણ્ય થતાં એ પવિત્ર થયો. પણ તેનું હૃદય વધારે જોઈ શક્યું નહિ.

“તો બાઈ, તારા હૃદયથી પ્રભુનાં દર્શન ન થતાં હોય તો
કુસુમના હૃદયથી કર.” ગોવિંદભટ્ટએ તેના મસ્તક પર હાથ
ફેરવતાં ફેરવતાં ઉત્તર આપ્યો.

“જેવી આપની ઇચ્છા-”

તે જ સમયે કુસુમના હૃદયમાંના પ્રભુનાં દર્શન એને થયાં. એક
ક્ષણમાં તે ખડનું સ્વરૂપ ફેરવાઈ ગયું. આ વખતે તેનાં ચર્મચક્ષુ
આંતરચક્ષુના-દિવ્ય દષ્ટિના-કલ્પામાં હતાં. મુર્તિઓ, વસ્ત્રા-
લંકાર, બધાં ત્યાંથી ગડી ગયાં. તેનું હૃદય ખૂંટ્યું, વિશાળ અને વિશુ-
થયું, પરમ શાંતિની ઉપરનું કોઈક રમણીય સ્થળ તેના
હૃદયચક્ષુને દરશમાન થયું તેના હૃદયમાં ખડું થયું. અહીં
તેને કુસુમ, ગામી, પુરુષોત્તમ, ગોવિંદભટ્ટ, સકળ ગોપગોપી અને
પ્રભુનાં દર્શન થયાં. તેણે પુરુષોત્તમને ફરી બોલતાં સાંભળ્યો:

“પ્રભુ આનંદમય છે. આનંદ એ પ્રભુનું શ્રીઅંગ છે. પોતે
રસનું મૂળ છે, રસ છે. મારે પ્રભુને અનુકૂળ થઈ, તેની પ્રીતિ
સંપાદન કરી, જીવ જ્યારે તેના અનુગ્રહથી પુરું થઈ તેની લીલામાં
ભાગ લે, ત્યારે તે કૃતાર્થ થાય છે.”

આ છેલ્લા શબ્દો પુરુષોત્તમ વૈષ્ણવીમાં બોલ્યો ન હતો, પણ
મધ્યમામાં* તે બોલી ચૂક્યો હતો, પણ તેણે સાંભળ્યા. આ બધું
એક ક્ષણમાં થયું. પણ તે ક્ષણ પછીનો નીતિમેન જીવો જ હતો.
તર્કવિતર્ક અને વાદવિવાદ કરતાં અનુભવ ઉત્તમ વસ્તુ છે, અને તેથી જ
સેંકડો વાદવિવાદથી જેનું મન ડગ્યું-ફ્યું ન હતું તે એક ક્ષણમાત્ર-
ના અનુભવથી પૂર્ણ સંતોષ પામ્યો. ગોવિંદભટ્ટએ નીતિસેનની સામે
જોયું અને પોતે પણ સંતુષ્ટ થયા.

* પરા, પરચંદી, મધ્યમા અને વૈષ્ણવી એમ વાણીનાં ચાર પ્રકાર છે.

૫ : શુદ્ધાદ્વૈતમાંથી કંઈક

સર્વ શાંતિથી બહાર જતા હતા એટલામાં બહાર વાડામાં એક ઘોડેસવાર ઊભેલો. પુરપોત્તમે જોયો. તેણે આગળ જઈ તેના હાથમાંની ચિટ્ટી લીધી, તે પરનું સરનામું જે. શા. સં પંડિતજી ગોવિંદ-મહાજી આ પ્રકારે હતું. ચિટ્ટી ગોવિંદમહાજીને આપી, તેમણે ઉઘાડી. તેમાં સંસ્કૃતમાં લખેલું હતું કે, ‘જર્ણનની પાઠશાળાના સંસ્કૃતના પ્રોફેસર ફેરજનજી વિદ્યાન પંડિતજીને આપના અવકાશના સમયે મળવાં માગે છે.’ એમને એથી ચાર મુધીમાં મળવાનો જવાબ લખી સવારને ચિટ્ટી પાછી આપી, પુરપોત્તમ અને ગોવિંદમહાજી પુસ્તકશાળાના ખંડમાં પુસ્તકો જોતા બેઠા. ગાર્ગી અને કુસુમ ધરના કામમાં રાકાયાં અને નીતિમેન ઘેર ગયો.

બે વાગે બહારના વાડામાં પુરશીઓની ઉપર ગોવિંદમહાજી પુરપોત્તમ અને નીતિસેનને સાથે લઈ બેઠા હતા, એવામાં પ્રોફેસર ફેરજનજી આવી પહોંચ્યા અને સર્વને નમન કરીને બેઠા. પરસ્પર કુશળસમાચાર પૂછ્યા પછી પ્રોફેસર બોલ્યા—

“આપને અદ્વૈત સિદ્ધાંત જ માન્ય હશે.”

“હા.” ગોવિંદમહાજી કહ્યું.

“શંકરાચાર્ય દુનિયામાં મહાન નર થઈ ગયા, એમની બુદ્ધિ તીવ્ર, વિચાર ગૂઢ અને શૈલી મુંઢર—” પ્રો. ફેરજનજી કહ્યું.

“હા, પણ એમના મતમાં અને મારા માન્ય સિદ્ધાંતમાં ફેર છે, એઓ ધ્વંસને અત્યંત નિર્ણયું માને છે—” ગોવિંદમહાજી બોલ્યા.

“હા, અને વેદમા એમ જ છે.”

“વેદમા બંને પ્રકારની શ્રુતિ છે. ક્રમાં અશબ્દમસ્પર્શમરૂપ-
મદ્યમ્ । શબ્દ વગરનું, સ્પર્શ વગરનું, રૂપ વગરનું, દેહદાર વગરનું,
બૃહદારણ્યકમા અધ્ય નદિ, અણુ નદિ, દ્વિત્વ નદિ, દીર્ઘ નદિ, એમ
નદિ, એમ નદિ અસ્થૂલમનણ્યદૂસ્વમદીર્ઘમ્, નેતિ નેતિ વગેરે
નિર્ગુણ શ્રુતિઓ છે, તેમ જ ક્રમાં ઇકો ઘર્શી સર્વભૂતાન્તરાત્મા
ઇકં રૂપં બ્રહ્મ યઃ કરોતિ, મયાદસ્યાગ્નિસ્તપતિ મયાત્તપતિ
સૂર્યઃ મયાદિન્દ્રશ્ચ ઘાયુશ્ચ મૃત્યુર્ઘાયતિ પંચમ । એક છે, વશ
કરનાર છે, સર્વ પ્રાણીનો અતગતમા છે, જે એક રૂપને બે પ્રકારે
કરે છે, એના બપથી અગ્નિ તપે છે, સૂર્ય એના બપથી તપે છે,
ઇન્દ્ર અને વાયુ અને પાત્રમો મૃત્યુ એના બપથી દોડે છે, તૈત્તિરી
પમા સત્યં જ્ઞાનમનંત ગ્રહ્ય, બૃહદારણ્યકમા સ યા અયમાત્મા
સર્વેષાં ભૂતાનામધિપતિ સર્વેષાં ભૂતાનાં રાજા યઃ પૃથિવીમ
ન્તરો યમયતિ, અરેડયમાત્માડનુચ્છિત્તિઘર્મા ખરેખર આ આત્મા
સર્વ પ્રાણીનો અધિપતિ છે, સર્વ જૂતોનો ગમ છે, જે અદ્વૈત રહીને
જુગીનું નિયમન કરે છે, અરે, આ આત્માના ધર્મોનો ઉચ્છેદ થઈ
શકે એમ નથી, શ્વેતાશ્વતરમા સર્વંત પાણિપાદં તત્ સર્વંતોડક્ષિ-
શિરોમુખમ્ સર્વંત શ્રુતિમલ્લોકે સર્વમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ સર્વસ્ય
પ્રભુમીશાનં સર્વસ્ય શરણં વૃદ્ધત્ ॥ તે સર્વન હસ્ત અને ચગળ
વાગો છે, સર્વંત ચમુ, શિર અને મુખવાગો છે, સર્વ તરફથી
સાબળો છે, લોકમા સર્વને વીંટળાઈને રહ્યો છે, સર્વનો પ્રભુ છે,
સર્વનો ઈશ છે, સર્વનો આશ્રય છે, મોટો છે, વગેરે સગુણ શ્રુતિઓ
પણ છે.” ગોવિંદજી બોલ્યા.

“હા, પણ એ શ્રુતિઓની એકવાક્યતા કરવી જ જોઈએ, અને
તેથી જ સગુણ શ્રુતિઓને ગૌણ માનીને રામત બ્રહ્મ પરત્વે ચોછ,
પરબ્રહ્મને નિર્ગુણ માનવું એ ઉત્તમ પક્ષ નથી?” પ્રોફેસરે પૂછ્યું.

“નહિ જ. અમુક શ્રુતિ સમયે અહીં પરત્વે હોઈ ગોણું છે અને અમુક મુખ્ય છે એમ વેદમાં કયાં કયું છે? સગુણ એટલે માયિક, વસ્તુતઃ અસત્ય, અભાવવત્, એટલે એ શ્રુતિઓ જ ખોટી એમ હ્યું. જો એ શ્રુતિઓ ખોટી, તો બીજી શ્રુતિઓને પણ શા માટે ખરી માનવી? વળી નિર્ગુણ બ્રહ્મને વિષે તમે કંઈ પણ કહી શકો નહિ, એટલે તે પણ વસ્તુતઃ અભાવવત્ જ. આથી તો વેદનો ધાત થયો, અને બૌદ્ધ મતમાં પ્રવેશ થયો.” ગોવિંદભટ્ટ બોલ્યા.

“સત્ય! પણ ત્યારે બીજી કંઈ રીતે વિરોધનો પરિહાર થઈ શકે છે ખરો?” પ્રોફેસરે પૂછ્યું.

“ધણી સારી રીતે; વેદમાં કહેલી રીતિએ જ. પ્રાકૃત, લૌકિક, પ્રકૃતિના ગુણ બ્રહ્મમાં ન જ હોય, કેમકે પ્રકૃતિ અને તેના સત્ત્વ, રજસ્, તમસ્ ગુણો બ્રહ્મમાંથી જ ઉદ્ભવ પામે છે, માટે બ્રહ્મના ગુણ પણ બ્રહ્મ જ, બ્રહ્મથી અભિન્ન જ હોઈ શકે; એવા અપ્રાકૃત, અલૌકિક ગુણ જેવા કે સર્વગતા, સર્વદર્શતા, ધૃશાન્તા, વશિત્વ, અધિપતિત્વ, રાજત્વ, વગેરે—બ્રહ્મમાં હોવાથી જ બ્રહ્મ સગુણ છે, અને પ્રાકૃત દરય ગુણ ન હોવાથી બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે. એમાં કિંમદ વિચારો, ખોટાં તર્કો, અને વેદને હાનિકારક યોજનાની બિંદુલ જરૂર નથી.” ગોવિંદભટ્ટ બોલ્યા.

“ઋત્યુત્તમમ્ ! હું ધારું છું કે વેદમાં કહેલા બ્રહ્મના વિરોધ ધર્મોની સમજ પણ આમાંથી જ થઈ શકે.” પ્રોફેસર બોલ્યા.

“નિર્ગુણ છતાં સર્વગુણોપેત, દૂર છતાં અતિક અણુથી પણ અણુ, છતાં મોટામાં મોટું, હાયપગ વગરનું, છતાં સર્વત્ર હાયપગવાળું વગેરે ગુણો અલૌકિક અપ્રાકૃત હોવાથી જ, પ્રકૃતિજન્ય મનશુદ્ધિને સમજ ન પડે તો પણ અનુભવ યતાં સુધી વેદવચન પર શ્રદ્ધા રાખી, તેવાં માનવાં એ સાત્ત્વિક શુદ્ધિનું લક્ષણ છે,” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું.

“તથ્યમ્” (ખરું છે.) વેદ્યાસ પણ અહમ્ત્રોમા પ્રકૃતિને-
માયાને-પ્રાધાન્ય આપતા જણાતા નથી.” ત્રેકેસર બોલ્યા.

“નહિ જ. અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા (હવે અહનો વિચાર
કરીએ) એમ પ્રતિજ્ઞા કરી અહનુ પ્રથમ વક્ષણ જ જન્માદ્યસ્ય
યત્તા શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ અર્થાત્ આ જગતના જન્મ વગેરે
જેમાથી થાય છે તે અહ, કેમકે શાસ્ત્રમા તેના કાળો દર્શા છે
એમ કહે છે, એમા તો માયાનો ગ્રહ પણ નથી” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું.
“જગતના જન્મ વગેરે અહમાથી કહેવાથી જ સગુણત્વ પ્રાપ્ત થયું
કે નહિ? પ્રથમથી જ શનન અહમા-માયાવિશિષ્ટ અહમાં એ મૂળને
ચોળવા એ અહમીમાસાનો ધાન કે નહિ? એમ જ કરવું હોત તો
વેદ્યાસ અથાત્ કાયલબ્રહ્મ-માયાબ્રહ્મજિજ્ઞાસા એમ શા માટે
ન કહેત? આગળ ચાતતા તત્ત્વ સમન્વયાત્ અહને જગતનું
સંભવાથી કારણ કહે છે. એ પણ અહનુ જ લક્ષણ છે. માયા જગતનું
સમવાથી કારણ નથી, શ્રુતિમા, મૂનમા, ગીતામા, કેઈ પણ ઠેકાણે
માયાને જગતનું સમવાથી કાળું કહ્યું નથી. વગી સર્વધર્મોપપત્તેશ્ચ
(૨-૧-૩૭), (સર્વ ધર્મ અહમા ધરી શકે છે), વિઘક્ષિતગુણો-
પપત્તેશ્ચ (૧-૨-૨) (જે ગુણો કહેવા ઇચ્છીએ છીએ તે
અહમા ધરે છે), અંતસ્તદ્ધર્મોપદેશાત્ (૧-૧-૧૯) (અંદર
દેખાય છે તે પરમાત્મા જ છે, કેમકે તેના ધર્મોનો જ ઉપદેશ છે),
જ્ઞાનન્દાદય પ્રધાનસ્ય (૩-૩૧૧) આનંદ, એશ્વર્ય વગેરે ધર્મો
મુખ્ય (અહ)ના જ છે. વગેરે અહના ધર્મોનું ગુણોનું સ્પષ્ટ રીતે
સમર્થન કરે છે.”

“અત્યુત્તમમ્ । અથાપિ માયાને જગતનું સમવાથી કારણ ન
માનતા બ્રહ્મને જ સમવાથી કાળું માનીએ તો કારણ નિત્ય હોવાથી
કાર્ય નિત્ય થતા દ્વિતાપત્તિ થઈ જશે.” ત્રેકેસર બોલ્યા.

“બહ જગતનું સમવાથી કારણ છે એમ તો વેદ અને સૂત્રો

કહે છે, તે હિપર જણાવ્યું. ” ગોવિંદભટ્ટ બોલ્યા. “ જગત નિત્ય પણ તેથી જ, પણ એમાં અદૈતનો ભંગ—”

“ જગત નિત્ય ? ગમનશીલ જગત નિત્ય ? એ કેમ સંભવે ? જગત સખ્દના ધાતુ પરથી જ તેની અનિત્યતા પ્રત્યક્ષ છે. ” પ્રોફેસર બોલ્યા.

“ તો વર્ધનશીલ બ્રહ્મ નિત્ય કેમ સંભવે ? (હમીને) ઘૂઘ ધાતુથી બ્રહ્મની અનિલતા નથી થતી ? ” પ્રોફેસરની સામે પોતાના વિશાળ તેજસ્વી અશુનો ત્રીજા પ્રકાર નાખીને ગોવિંદભટ્ટ બોલ્યા.

“ અત્યુત્તમમ્, પણ બ્રહ્મ તો અવિકૃત છે, અને તેથી નિત્ય છે. ” હસીને પ્રોફેસર બોલ્યા.

“ તો જેમ ઘૂઘધાતુ છતાં બ્રહ્મ અવિકૃત અને નિત્ય છે, તેમ જ ગમ્ધાતુ છતાં જગત નિત્ય છે. ” ગોવિંદભટ્ટ બોલ્યા. “ અવિકૃત બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે એમ ડિડિમનાદથી વેદની શ્રુતિઓ કહે છે, અને એ બ્રહ્મરૂપ કારણનું જગદ્રૂપ કાર્ય નિત્ય છે, બ્રહ્મમય છે, તેથી જ અદૈ—”

“ ત્યારે તો બે નિત્ય થયાં, અને અદૈતનો ભંગ થયો ! ” પ્રોફેસર બોલ્યા.

“ કારણરૂપ બ્રહ્મનું જગદ્રૂપ કાર્ય પણ નિત્ય, બ્રહ્મમય છે, અવિકારી બ્રહ્મનું અવિકારી પરિણામ છે. જેમ સુવર્ણનાં કટક, કુંડલ, મુદ્રિકા વગેરે અવિકારી પરિણામ છે, સુવર્ણથી અભિન્ન છે, તેમ જગત બ્રહ્મનું અવિકારી પરિણામ છે, અને બ્રહ્મથી અભિન્ન છે. જેમ વડના બારીક ટેટામાં અસંખ્ય ડાળ, પાંખડાં, થડ, વડ, વાઇ, અસંખ્ય વડના વડ રહ્યા છે, તેમ બ્રહ્મમાં અસંખ્ય જગત-બ્રહ્માંડ-રહ્યાં છે. સર્વ વસ્તુ અને સર્વ જીવો મળીને આખું જગત બ્રહ્મનો એક અંશમાત્ર છે-વિષ્ણુમ્યાદમિદં કૃત્સ્નમેકાંશેન સ્થિતો જગત્ ॥ ગી. ૧૦. ૪૨ ॥ અર્થાત્ એક અંશથી આ આખા જગતને આવરીને હું જ રહેલો છું. ”

“જેમ ટેટાથી થડ, ડાળાં પાંખડાં, વડવાઈ વસ્તુતઃ બિન્ન નથી, તેમ જગતના સર્વ પદાર્થો અને જીવ, વસ્તુતઃ બ્રહ્મથી બિન્ન નથી નહીં.” એમ કહી ગોવિંદભટ્ટે વળી આગળ કહ્યું: “બ્રહ્મજિહ્વાસાની પ્રતિજ્ઞા કરતાં બ્રહ્મનું પ્રથમ લક્ષણ જન્માદયસ્ય ચત શાસ્ત્રયોનિત્વાત્, અને તત્ત્વ સમન્વયાત્ કહીને સૂત્રોમાં સૂત્રકારે જગતની ઉત્પત્તિ, રિધિતિ, અને લયનું કર્તૃ અને સમવાયી કારણ બ્રહ્મ કહ્યું છે, માયા કહી નથી. સ આત્માનં સ્વયમકુરુત, આત્મા યા દ્વં સર્વમ્, एक-સૈવાદ્વિतीयં બ્રહ્મ, નેદ નાનાસ્તિ કિંચ્ચન, यदिदं કિંચ્ચ તત્સ-ત્વમિત્યાચક્ષતે અર્થાત્ તેજે પોતે આત્માને ક્યો, ખરેખર આ સર્વ આત્મા છે, બ્રહ્મ એક જ અદ્વિતીય છે, અહીં કંઈ જુદું જુદું છે જ નહિ, જેમાં કંઈ છે તે સત્ય છે એમ કહે છે. આ અને એવી અનેક શ્રુતિઓથી રૂપરૂ થાય છે કે જગત નિત્ય છે, અને બ્રહ્મથી અભિન્ન છે, તેથી અંદૈતનો ભંગ થતો નથી.”

“અત્યુત્તમમ્ ।” પ્રોફેસર બોલ્યા.

“જગતને અસત્ય માનતાં મોટી દાનિ થાય. જગત અસત્ય, તો જગતમાંની સર્વ વસ્તુ અસત્ય, હું, તમે, સર્વે અસત્ય. વેદ અને વેદની શ્રુતિઓ પણ અસત્ય, સર્વ શાસ્ત્ર અસત્ય, જીવ પણ અસત્ય, અને મોક્ષ પણ અસત્ય !” ગોવિંદભટ્ટે બોલ્યા. “વળી શાંકર મતમાં બ્રહ્મ નિર્ધર્મક તો છે જ, અને જગત પણ અસત્ય, એટલે સર્વતઃ સમ્બો-લ્લેદન થઈ રહ્યું, મીઠું વળી મધું ! જ્યારે શ્રુતિ કહે છે કે સર્વે રાલ્લિચ્છંદં બ્રહ્મ તત્ત્વજ્ઞાન । આ સર્વ નક્કી બ્રહ્મ છે, તેમાંથી જ જન્મ્યું છે, તેમાં જ લય પામે છે, તેમાં જ શ્વામોચ્છવાસ લે છે. વેદથી આવું અત્યંત વિરુદ્ધ માંનવું મનાવવું એ કાંતો બુદ્ધિવિવ્રમ અથવા તો પ્રતારણા કહેવાય ! એ બધું ખેદની વાત છે. મારે સર્વ સત્ય હોવાથી જ-બ્રહ્મ હોવાથી જ-એક વિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાનથી પ્રતિજ્ઞા સદ્ગ થાય છે. જે જગત અને તેમાંની સર્વ વસ્તુ સત્ય ન હોય તો એક

અસત્ય વસ્તુના વિજ્ઞાનથી સર્વ વસ્તુના વિજ્ઞાનનો સંબંધ ક્યાંથી ?”

“પાશ્રાત્ય સાપ્ત્સ પશુ કહે છે કે કોઈ પદાર્થનો સમૂળ નાશ છે જ નહિ,” પુરુષોત્તમે કહ્યું.

“હા, નવગ્રુવાન” પ્રેરેસરે કહ્યું. પછી ગોવિંદભટ્ટને સંબોધીને કહ્યું: “પંડિતજી, જીવ અને બ્રહ્મનો આપ શો સંબંધ માનો છો ? પ્રતિબિંબ કે આભાસ તો તમે કહી ન શકો, કેમકે જીવને પણ તમે તો સત્ય માનો છો.”

“અંશાંશીસંબંધ” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું “મમૈવાંશો जीवलोके जीवभूतःसनातनः, अंशो नानाव्यपदेशात्; न तु ब्रह्मणो निरवयवत्वात् कथं जीवस्यांशत्वमिति वाच्यं, न हि ब्रह्म निरंशं सांशमिति वा क्वचिद्लोके सिद्धं, वैदिकसमधिगम्यत्वात्; सा च श्रुतिर्यद्योपपद्यते तथा तदनुल्लङ्घनेन वेदार्थ-ज्ञानार्थं युक्तिर्यत्कव्या, सा चेत् स्वयं नावगता, तपो विधेयं अभिज्ञा वा प्रष्टव्या इति, न तु सर्वविप्लवः कर्तव्यः ॥ અર્થાત્ મારો જ અંશ જીવલોકમાં સનાતન જીવ થઈને રહ્યો છે, જીવ અંશ છે કેમકે તે જુદા જુદા છે એવો ઉપદેશ છે. બ્રહ્મ તો અવ-યવ વિનાનું હોવાથી જીવ અંશ કેમ હોઈ શકે, એમ કહેવું નહિ, કેમકે બ્રહ્મ અંશ વગરનું છે કે અંશવાળું છે તે કોઈ પણ સ્થળે લોકમાં સિદ્ધ નથી. કેમકે તે તો એકલા વેદથી જ સમગ્ર છે. તે વેદ જેમ કહેતો હોય તેમ તેનું ઉદ્ધારન ક્યાં વિના વેદના અર્થના જ્ઞાનની મુક્તિ કહેવી ન્દેઈએ. તે જ્ઞે પોતાની મેળે સમજ ન પડે, તો તપ કરવું, અથવા ભણનારાઓને પૂછવું, સર્વ વિધાય તો કરવો નહિ જ. માટે ‘જીવ અંશ इव અંશ જેવો છે, નિરવયવ બ્રહ્મનો મુખ્ય અંશ સંબંધતો નથી’ એમ કહેનારને સ્વરૂપનો અનુભવ નથી. અંશ इव કહેવું હોત તો શ્રુતિ તેમ શા માટે ન કહેત ? ગીતા શા માટે તેમ ન કહેત ? મૂત્રમાં इव શા માટે ન મૂકત ? વસ્તુતઃ સર્વ

સહિવદં દ્રણ એમ છે તો જીવ પણ બ્રહ્મ જ છે. દ્વય 'મૃત્યુ' એ તો બ્રમમાત્ર છે."

"તો પંડિતજી, જીવ હાલની અગાનદશામાં પણ બ્રહ્મ જ હોય તો પછી સ્વરૂપત બ્રહ્મ હોવાથી કર્તવ્ય કંઈ ન રહ્યું?" પ્રેરેસરે પૂછ્યું.

"અંશાંશી સબંધ વિચારી, સમજી, અનુભવી, તે પ્રમાણે વર્તવું, અને ઇન્દ્રિયોથી દોરાર્થ, લગ્નચાર્થ, કામક્રોધમાં ફસાર્થ, રમૂતિ-વિવ્રમ અને બુદ્ધિનાશ ન કરતાં ઇન્દ્રિયોને વિચયોથી દૂર રાખી, સ્વસ્વરૂપે રહેવું એ કર્તવ્ય, એ જ સંસારમાંથી મોક્ષ-મુક્તિર્હિત્વાડ-વ્યથારૂપ સ્વરૂપેણ હયવસ્થિતિઃ—એ પ્રમાણે વર્તન રાખનાર વિવેકી પુરુષ સમજે છે કે—

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

આમયન્ सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥ ગી. ૧૮.૬૧ ॥

તમેષ શરણં ગच्छ सर्वभावेन भारत—ગી. ૧૮. ૬૨ ॥

અર્થાત—હે અર્જુન, ઇશ્વર સર્વ પ્રાણીના હૃદયમાં રહે છે, અને પોતાની માયાથી (બળે) યંત્ર પર ચઢાવી બમાવે છે. હે ભરત-કુળમાં જન્મેલા, સર્વ બાવથી તેને જ શરણે જા.

"સર્વ બાવથી તેને (પુરપોત્તમને) જ શરણુ જવું એમ તે સારી રીતે સમજે છે." ગોવિંદબદ્ધ બોલ્યા.

"આપનો સિદ્ધાંત સીધો, સરળ અને શ્રુતિસિદ્ધ લાગે છે. એમાં પારમાર્થિક અને વ્યાવહારિક એમ જુદા અર્થ કરવા પડતા નથી." પ્રે. ફેરજળે કહ્યું. "સર્વિશેષ બ્રહ્મને માયાવિશિષ્ટ, વસ્તુતઃ અસત્ય કરવું પડતું નથી, માયા જેવી વિચિત્ર વસ્તુ કલ્પવી પડતી નથી, તેને પ્રાધાન્ય આપવું પડતું નથી, જગતને અસત્ય દરાવી સર્વનો વિપ્લવ કરવો પડતો નથી, જીવને ઘણું હિંચ સ્થાન સત્ય રીતે આપવામાં આવ્યું છે, અને વળી શ્રુતિને આધારે જ સર્વ વ્યવસ્થા ઘટાવી છે."

“અમારે એક અક્ષર કે માત્રા જોટલું પણ વેદવિરુદ્ધ જવું નથી. બ્રહ્મને અત્યંત નિર્ધર્મક-અભાવરૂપ-હરાવવું, ઈશ્વરને અસત્ય હરાવવા, જીવને આભાસમાત્ર હરાવવો, અને જગતને અસત્ય હરાવવું, વેદને અનિત્ય અને અસત્ય હરાવવા, અને શ્રુતિના શબ્દશબ્દના અસત્ય અર્થ કરવા એ બુદ્ધિનો દુરુપયોગ કહેવાય. એ તામસ બુદ્ધિનું લક્ષણ છે.” ગોવિંદભટ્ટે બોલ્યા.

“બસ, બસ, આપ સત્ય કહો છો, આપના આ પ્રસંગથી અત્યાનંદ થયો. આ સિદ્ધાંતનો અભ્યાસ કરવાની મારી ઇચ્છા છે, બ્રહ્મને અત્યંત નિર્ગુણ માનવા કરતાં દિવ્યગુણવિશિષ્ટ માનવું એ વધારે ઉત્તમ પક્ષ છે. જીવને આભાસ કે પ્રતિગિંબ માનવા કરતાં અંશ માનવો એ જ સપ્રમાણ છે, અને સકળ બ્રહ્માંડને અસત્ય માની બ્રહ્મના માહાત્મ્યનો દેખીતો ભંગ કરવો એથી તો કંપારી છૂટે છે. અને બુદ્ધિ કશું કરતી નથી, માટે કૃપા કરીને બ્રહ્મને દિવ્યગુણવિશિષ્ટ પ્રતિપાદિત કરતાં પુસ્તકોનાં નામ આપશો.” પ્રોફેસરે બોલ્યા.

“શ્રુતિ, સ્મૃતિ, અને સૂત્રો વાંચ્યા પછી મણુમાધ્ય, પ્રકાશ, રદિમ નિર્ઘંઘ, વિદ્યન્મંડન, પ્રસ્થાનરત્નાકર, પ્રહસ્ત, શુદ્ધાદ્વૈત-માર્તેન્ડ વગેરે વાંચવાની આપને હું ભક્ષામણુ કરું છું. એ સર્વે પુસ્તકો મેં આપને સારુ કાઢી મૂક્યાં છે તે સ્વીકારશો.” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું.

“આપનો ઘણો ઉપકાર થયો,” પુસ્તકો લેતાં પ્રોફેસરે બોલ્યા.

પછી પરસ્પર નમન કરી, ફેરજ સાહેબ ગયા. નીતિસેન અધુન સાંભળતો, અર્ધો વિચારમાં પડ્યો હતો, તેના તરફ જોઈ ગોવિંદભટ્ટે પૂછ્યું.

“કેમ, ભાઈ, શા વિચારમાં છે?”

“હું એ વિચારું છું કે આજે મને જે દર્શન થયું તે સ્વપ્ન કે સત્ય? ઘણી વાર મંદવાડમાં, અજીર્ણમાં, કાચી બિંધમાં ૨

ખીજાં ઘણાં કારણોથી વિચિત્ર સ્વપ્નાં આવે છે, પણ તે કાંઈ સત્ય હોતાં નથી.” વિચારઅસ્ત સ્થિતિમાંથી ચમકીને નીતિમેને કહ્યું.

“અને—નજરે જોયેલું પણ ખોટું પડે છે, માટે આંતર તેમજ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો નકામો છે ! કંઈ પણ ન માનતાં ‘અજ્ઞાની’ થવું બહુ સારું ? એ નવો પંથ છે !” હસતાં હસતાં પુરપોત્તમે કહ્યું.

તેના વાંસા પર હાથ મૂકીને ગોવિંદભટ્ટ જોડ્યા. “ભાઈ નીતિ-સેન, તારું કહેવું સત્ય છે. ઇન્દ્રિયો દગો દે છે, માટે તેના પર આધાર રાખવો નહિ, શુદ્ધિ પણ બ્રાન્ત થવાનો સંભવ છે, પણ ત્યારે ઇન્દ્રિયો, શુદ્ધિ, તારો પોતાનો અનુભવ, જેને કંઈ સ્વાર્થ નથી એવાં નિકટનાં સમાંવહાલાં, તારો સત્યવક્તા નાનો ભાઈ, તારી નાની નિષ્કપટી બહેન, હું, ભગવાનના સર્વે સ્વાર્થરહિત ભક્તો, શાસ્ત્રો અને વેદ એકે અવાજે એક વસ્તુની સાક્ષી પૂરે, ત્યારે પણ એ વસ્તુ ન માનવી એ ડહાપણ નહિ, પણ મૂર્ખતા કહેવાય. અરે, કદાચિત તે વસ્તુ ખોટી-અસત્ય હોય તો પણ છેતરાઈને માનવી તે ન માનવા કરતાં-નાસ્તિક થવા કરતાં-વધારે સારું છે. હું તને ફરીથી કહું છું કે તને જે દર્શન થયાં છે તે સત્ય છે, એ જ રમ્તે જવામાં તારું કલ્યાણ છે.”

નીતિસેનની આંખોમાંથી આંસુનાં ઉપ્પુ દીપાં પડ્યાં, અને તેની સાથે તેના સર્વે સંદેહ ભસ્મસાત થયા. નિર્મળ, પવિત્ર, અદ્વાણુ થઈ તે જોડ્યો. “મારી ખાતરી છે કે આપ મને સત્ય કહો છો. હું આપના વચન પ્રમાણે ચાલીશ.”

“પ્રભુ તારું કલ્યાણ કરે,” ગોવિંદભટ્ટ જોડ્યા.

એટલામાં કુસુમ હસતે વદને સામેથી દોડતી દોડતી આવીને સર્વેની સામે જોઈ સુસ્વસ્વી કહેવા લાગી :

“પિતાજી સર્વેને બોધાવે છે.”

નીતિસેને બધાથી આગળ જઈ તેને ઊંચકી લીધી, અને તેને આનંદથી કોટી કરી પૂછ્યું.

“કેમ, પિતાજી શું કહે છે?”

“ગામીઆએ હસતાં હસતાં પિતાજીને કહ્યું કે ‘આજે નીતિ-સેનભાઈ પર પ્રભુનો અનુગ્રહ થયો છે. અને વળી કહેતાં હતાં કે... (કાનમાં) ‘તે અનુગ્રહનું નિમિત્તકારણ ~ હું છું!’ (ડોકું નીચે નમાવી નીતિસેનના મુખની સામે નિર્મળ વસ્ત્રે બેઠાને) એ ખરી વાત, હે મોટાભાઈ!’” કુસુમે પૂછ્યું.

“હા, બહેન!”

હાઈથી નાની બહેનનો ઉપમા કબૂલ કરતો હોય તેમ આમિંગન કરી નીતિસેન ખોલ્યો.

૬ • શાંતિ, શુદ્ધ વેદાંત

પ્રશાન્ત વૃત્તિના શાંતિનાન શેઠનુ ચિત્ત સસાગસક્ત ન હતુ પોતાને વેર લાખખો રૂપિયાની મિનડત હતી વાડીવગ્ગ ૧, બગના, ગાડીઓ મોટરો, મિનો અને કરોડોનો વ્યાપાર હતો પણ એ શેઠ સદાસર્વદા નિવૃત્ત મનની શ્રીકૃષ્ણાસક્ત ચિત્તથી લાયક માણા મેનતા શ્રીકૃષ્ણ દ્વારણ મમ એ અદ્યાક્ષર મત્રનો જપ મગ્તા સર્વ યો શાંતિથી મગ્તા અને દબનનાન છતા, વ્યવહારવશ છતા, દ્રવ્ય અને ઉપાધિનો ભાર એમના મસ્તક પર લેશ પણ ન હતો જે શુદ્ધ અતઃક્રમણી પ્રભુનિગ્હઘી દુઃખી હોઈ દેહ, પ્રાણ, નિદ્રા, અતઃક્રમણ અને તેના ધર્મ, દારા, આગાર, પુત્ર, આત્મ, વિત્ત, આ લોક તથા પરલોક સર્વ પોતાના આત્માની સાથે પ્રભુને સમર્પણ કરે છે, અને જે પ્રભુનો દાસ થઈ ધૃતિરની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલે છે અને તેનો જ ધર્મ રહે છે, તેને પોતાનું કાંઈ ન ગેડવાથી ધર્મ પણ સસાગની ઉપાધિ ન રહે, તેના નનાઈ શી ? શાંતિનાન મેઠને પ્રભુકૃપાથી, સત્સગથી, પ્રભુનું ગગણ સિદ્ધ થયુ હતુ અને તેથી જ બસગરૂપ દર શબ્દથી એમના સસારવક્ત્ર સમગ્ર ડેવન થઈ ગયુ હતુ અને ઉપનિવનના જે શાંતિ શાંતિનો ઉચ્ચાગ શ્રુતિઓ રી ગ્હી છે, તે શાંતિ એમને ઘણા મમયથી પ્રાપ્ત થઈ હતી, એટલુ જ નહિ, પણ એમની સમક્ષમા આવનાર સર્વ મજબ તથા નિર્જીવ વસ્તુમા પણ એ પ્રકારની શાંતિ પ્રસગ્તી, નિરવધિ મુખનો અનુભવ થતો, આ સર્વની સમતા તથા નિમ્નતા મુગ્તી

જે અભેદને માટે અનેક પ્રકારના ઝાંતીઓ તલસે છે, જે અભેદનો અનુભવ ન છતાં મારીમચડીને મનને સમગ્રવી પટાવવામાં જ કૃતાર્થતા માનવામાં આવે છે, તે અભેદ અહીં શાંતિલાલ શેઠના અનુભવમાં આવેલો, એટલું જ નહિ, પણ તેની સમક્ષમાં આવનાર વિદ્વાન કે વિદ્યાહીન, દ્રવ્યવાન કે દ્રવ્યહીન, શુદ્ધ કે રસાદ્ય સર્વને સહસા તેનો અનુભવ થતો, અને સજીવ તો શું, પણ નિર્જીવ વસ્તુને પણ તે અભેદના મુખનો ભાગ મળતો. આથી શાંતિલાલશેઠના સર્વ વ્યવહારમાં તેની સાથે સંબંધમાં આવનાર સર્વ પર એક પ્રકારની જાદૂઈ અસર થતી, અને તેની સાથે દગોડકો કરવાની, કે સાચું-જૂઠું સમગ્રવવાની, કે જાદારની સફાઈથી કામ કાઢી લેવાની કોઈ ઇચ્છામાત્ર પણ કરતું નહિ.

શાંતિલાલ શેઠની મિત્રોનો માત્ર ધણો મોંઘો હોવા છતાં તે એકદમ ઊપડતો, કેમકે વ્યાપારીઓને તેમાં દગાંનો ભવ ન હતો. સેકેટરીઓ, સેક્સમેનો, મેનેજરો વગેરે નિષ્કપટથી સારું કામ કરતા, કેમકે શેઠ પોને કોઈ પણ પ્રકારનો ખાનગી લાભ લેતા નહિ, પણ ખરીદી, વેચાણ વગેરેમાં મળતાં ખાનગી કમિશનો મિલકતા જ હિસાબમાં જતાં. કામદારો સંતુષ્ટ હતા, કેમકે જીજી મિલો કરતાં પગાર વધારે મળતો, અને શેરહોલ્ડરો સુખી અને સંતોષી હતા, કેમકે તેમને સારું ડિવિડંડ મળતું, અને શેરનો ભાવ વ્યાગણો થયો હતો, તેમાં પણ શાંતિમિલનો શેર તો મોનાનો કટકો જ ગણ્યો, અને જગતરમાં ભાગ્યે જ મળતો.

શાંતિલાલ શેઠના કોઈ કારખારી, નોકર કે કામદારને કોઈ પ્રકારનું દુઃખ પડતું અને શેઠના જાણવામાં આવતું, તો શેઠ તેને ખોલાવી, દ્રવ્યથી, દયાથી, સારી સલાહથી તેના મનનું સમાધાન કરતા. તેમાં સંકટો કે દગરો રૂપિયાનો વ્યય થાય તો તેની સ્કેજ પણ દરકાર કરતા નહિ, અને પોને આપેલી મદદ ખાનગી જ રાખતા. એમ

ખાનગી રાખવા છતાં શાંતિલાક્ષ શેફના પરોપકારની કીર્તિ સર્વ રથએ પ્રસરી હતી, અને વગરમાગે લોકમાં તેમ સરકારદરબારમાં એમને બહુ સારું માન મળતું. આમ છતાં શાંતિલાક્ષ શેફને તો અપમાન અને સન્માન સરખાં જ હતાં, કેમકે એઓનું ચિત્ત પ્રભુમાં હોઈ એઓ તો માનાપમાન બંનેની અંદરથી ઉપેક્ષા જ કરતા.

શેફને બે પુત્ર અને એક પુત્રી છતાં માત્ર પુત્રી પર, કુસુમ પર, આત્મીયપણુનો બાવ હતો. કુસુમનું સરળ, નિર્મળ, આદ્યાદ-જનક, રસમય મુખ જોઈ શેફનું મોં મલકાતું, અને તેને બોળામાં લઈ, છાતીસરસી દાખી, તેના ગુલાબી ગાંઠ પર ફરીફરીને ચુંબન લેતાં શેફ ધરાના નહિ. આથી એમ ન સમજતું કે શેફને સંસારમાં પુત્રીમાં આટલી આસક્તિ હતી. કુસુમ પોતાની પુત્રી હતી, કે બાળક હતી, કે મુંદર હતી, તેથી શેફનું મન તેના પર લોભાતું એમ નહિ, પણ કુસુમનો દૈવી જીવ, સંસારથી વિભિન્ન હોઈ, અસંત નિર્મળ હોઈ, તેની લાવણ્યતા, મુંદરતા અને રસમયતા કોઈક દૂરના લીલામય પ્રદેશનું માન કરાવતું. તેનો અતિકોમળ દેહ, પ્રભુનાં દર્શન, મનન અને કીર્તનમાં તન્મય પવિત્ર ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ અને અંતઃકરણ રસમય પુરષોત્તમના મંદિરરૂપ થઈ રહ્યાં હતાં. તે મંદિરમાં શાંતિ-લાક્ષ શેફને પ્રભુનાં દર્શન થતાં, અને તેથી જ ઉપર કથા પ્રમાણે તેના પર આત્મીયપણુનો બાવ હતો. ઘણાં વર્ષ સુધી શેફને મન નીતિસેન અને પુરુષોત્તમ તો હતા ન હતા જેવા જ હતા. જ્યારથી ગોવિંદભટ્ટજીના સહવાસથી પુરુષોત્તમનું મન પ્રભુની તરફ વળ્યું, જ્યારથી તે પ્રભુની સેવામાં તન, મન અને ધન સર્વસ્વ સમર્પણ કરવા લાગ્યો, ત્યારથી જ પુરુષોત્તમ પર પણ શેફનો આત્મીયપણુનો બાવ થયો હતો, અને બોલાવવો હોય ત્યારે ‘પુત્ર’ ‘પુત્ર’ કહી બોલાવતા. બે પુત્ર છતાં તેમને મન તો એક જ પુત્ર હતો, કેમકે તે બ્રહ્મચંદીય હોતો, અને તેથી જ પોતાનો તેની સાથે સંબંધ હતો. આથી નીતિસેન પર તેમનો અભાવ કે દ્રેપ હતો એમ ન હતું. કેમ

કે જેમને સર્વ પર દયા હોય તેમને કોઈ પર દેવ તો હોય જ નહિ, તેમજ તેને મિત્રકનમાંથી ઓછો બાગ આપવો વગેરે વિચાર તેમને સ્વપ્નમાં પણ આવતા નહિ; કારણ કે મિત્રકન હોતી ન હોતી, ઓછીવધતી હોતી, વગેરે તેમને મન સરખું જ હતું,—માત્ર જે અસૌકિક સંબંધ એક ભગવદીયનો ખીજ ભગવદીયની જોડે સ્વાભાવિક રીતે હોય છે તે સંબંધ આ પિતાપુત્રને ન હતો. સંસારનો સંબંધ તો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ક્યારનો અસંગત વડે તૂટી ગયો હતો, તેથી તેની તરફ ખીજ સર્વ સંસારની વસ્તુની માફક ઉપેક્ષા હતી એટલું જ. વિચારશીલ, ડાચો નીતિમેન આ સર્વ સમજતો, અને પોતાના આચારવિચાર અત્યંત બિન છતાં, પિતાની રહેણી-કરણી અત્યંત બિન છતાં, અને તે પોતાને નીરસ અને શુષ્ક લાગતા છતાં, કોઈ કોઈ વાર તેને તેમાં કંઈક ઉચ્ચતમ દિવ્યપણાનો ભાસ થતો, ત્યારે તે દિગ્મુક થતો. પણ આ સર્વ તેને ક્ષણમાત્ર થતું, અને તેનું મન પાછું સંસાર સુધારવા તરફ જ દોડતું. તોયે થોડા વખતથી એના મનમાં ઘણા ફેરફાર થઈ ગયો હતો.

પુરુષોત્તમનાં તીવ્ર વચનોથી એનું મન જાગૃત અને સચેતન થયું, ગાત્રિંદ્રલટ્ટની ધ્વજવિદ્યાએ તેમાં પ્રવેશ કર્યો, ગાગીનાં મૃદુ, મીઠાં અને શ્રદ્ધામય વચનોથી તેમાં દૃઢતા આવી અને કૃસુમે તો હૃદ જ વાળી. પુરુષોત્તમે એને માર્ગનું સૂચન કર્યું, ગાત્રિંદ્રલટ્ટ સાવચેતી તથા સાવધાનતાથી એને માર્ગ પર દોરી લઈ ગયા. ગાગીએ મૃદુતાથી એ માર્ગની રમણીયતા દર્શાવી, રુચિ કરાવી, કૃસુમે એ માર્ગનો દુઝાસ્વાદ એની 'શક્તિ પ્રમાણે એને કરાવ્યો,' અને જો કે નીતિમેન પ્રથમથી જ દેવી છવ હતો, તોપણ આજનો કૃતકૃત્ય થયેલો નીતિમેન તો કોઈ ખીજે જ હતો. કાલુકાલુ જોતતી, નિર્મળ આગક-કૃસુમ-જ્વારે એને તેડીને આવતી હતી, ત્યારે એની મુખમુદ્રા પર જે કોમળ ભાવ પ્રગળિત થતા હતા, તે એણે

પડેનવડેના જ અનુભવના હતા. દીવાનખાનાના ખર્ચામાં આવતા નીતિ મેનનો તથા છોડી, કુસુમ દોડતી દોડતી પિતા પામે મહા અર્ધ પગે પિતાની સામે મૂટણ પર ખેડી, નાનડા દોમળ હાથથી પિતાનું મુખ સદગ ઠીચુ દરી તેની સામે ગંગાગર જેવું આમેઆખ મેળવીને, ઉમળકાથી પગપડાગના આનદથી બિભગતા મનોમાયથી હસતે વળે કહેના બાગી "ખરી વાન, પિતાજી, માર્ગીઆ -ડેના હતા તે ખરી વાન ! મોટાભાઈ પણ વચૂન કરે છે !" (કેવ પાતુ ફેંચી નીતિમેનની સામે હસતા હસતા જોડી) મોટાભાઈ આનદથી આમ્તિક થયા ! (દરીથી પિતાની સામે જોઈ) "તારે પિતાજી, મને શું ઈનામ આપશે ! ?" શાનિનાન ગેડે કુસુમને ખોળામાં લીધી, અને એક ક્ષણ નીતિમેનની સામે જોઈ જ્યાં એના ચમુઆથી સમાર અને તેની ઉપાધિ નીકળી ગયા હતાં, પ્રભુ પર આવેલી શ્રદ્ધાથી ચમુ માં ગાંતિએ સ્થાન કર્યું હતું, અને ભગવદ્ગુણોના આવિર્ભાવ કંઈક કંઈક થવાથી તેમાં ભગવત્તેજ પહોં આપ્યું હતું. ભગવદીયના આ વક્ષણોથી સાતિનાન શેષને તે આજે આત્મીય લાગ્યો, અને પોતે બહુ પ્રસન્ન થયા પ્રસન્ન વદને કુસુમના મુખ તરફ જોતા તે જોયા "બહેન, તારે શું જોઈએ છે ? પ્રભુએ તને શું નથી આપ્યું ?"

નિર્મળ વિશાળ નેન આખા ઉઘાડી પિતાના મુખ તરફ હસતે વદને જોઈ કુસુમ જોની "કહુ ? કહુ ?"

સાતિનાન શેષ તેના હૃદયથી બિભગતા વદને તરફ જિજ્ઞાસાથી જોઈ જ્યાં અને જોયા "બહેન, સુખેથી કહે"

"આપણે, ગયે વર્ષે ગોકુળ ગયા હતા ત્યાં મને દરી તેડી જાગ્યો ત્યાં મને સારે ગમે છે, અને આનંદ આવે છે અહીંની હવા મદી, ભારે અને મનિન લાગે છે, અને ત્યાં તો દુઝા જ કરવાનું. કેમ ખરું કેની ?" કુસુમ જોની "હા મહેની ? તમને પણ ત્યાં બહુ

ગમતું, કોરોડની વાર્તા મને કહેતા, નારી પાસે રોજ એકથા કલાક વેણ વગાડાવતા, અને યમુનાના તીર પર અને વૃંદાવનમાં પ્રભુનાં કીર્તનો ગાતા, રાસ કરાવતા અને નવી નવી ગમ્મત રોજ કરાવતા, અને અહીં તો જાણે મક્કિનતાના ભાર નીચે દુઝાર્થ મૂંગા મૂંગા માળા ફેરવ્યા કરે છે, કેમ નહિ વારુ ? ત્યારે આપણે ક્યારે જઈશું ? હેં પિતાજી ?”

શાંતિલાલે તેને પોતાના ખોળામાં જોરથી દાખી, તેની સામે જોઈ રહ્યા, પોતાનો જે મનોભાવ હતો તે જ પુત્રીએ કહી સંભળાવ્યો, તેથી આનંદથી ગળગળા થઈ ગયા, અને એક ઉપજી અત્રુનું બિન્દુ તેમના અમ્મમાંથી પડ્યું. કુસુમે તેમની સામે જોયું, અને પોતાના વિચારને, પ્રશ્નને, સંમતિ મળેલી સમજી જઈ તેણે વિશેષ પ્રશ્ન કર્યો નહિ.

મુખર્જીનું વાતાવરણ શાંતિલાલશેઠની પ્રકૃતિને રુચતું નહિ. હુઆઈ, દોંગાઈ, કોરોડા, મ્યાર્થ, પાપ, વિષયોના આકર્ષણની મક્કિનતા, ક્લેશ, દુઃખ વગેરેની દુર્ગંધથી જીભરાતું વાતાવરણ શાંત પ્રકૃતિના શાંતિલાલ શેઠને ધણું જ દુઃખમય લાગતું, અને પોતે બહાર જતા જ નહિ. સર્વદા દીવાનખાનામાં બેસી માળા લઈ પ્રભુનું નામ-સ્મરણ કરતા, અને કોઈ સંસારી જન આવી વૃત્તિને ખિન્ન કરે તો ખારીની આગળ જીભા રહી, સામે પ્રસરેલા અગાધ, પવિત્ર, શાંત સમુદ્રની મોટાઈ જોઈ પોતાનું મન મોડું કરી પોતાને ખિન્ન કરનારને અને ખિન્નતાને વીસરતા, અને પ્રભુમાહાત્મ્ય વિચારી પાગ પ્રેમપૂર્વક નામસ્મરણમાં જ લીન થતા.

. નીતિમેન અને કુસુમની પાછળ વાનો કરતા ધીરેધીરે ગોવિંદ-બદ્ધ તથા પુરુષોત્તમ આવતા હતા.

.. “પ્રેરિસર સ્વભાવનો સારો” ગોવિંદબદ્ધે કયું.

“અસંગત” પુરુષોત્તમે કહ્યું: “નહિ તો તકરાર અને વિનંદા-વાદ કરવા મંડી જાય.”

“પશ્ચિમના વિદ્વાનો અહીંના પંડિતોની સાથે બહુ વાદમાં ઊતરતા નથી. વિચિત્ર પ્રશ્નો પૂછી આપણી વિદ્વત્તા જાણવાની તેમની જિજ્ઞાસા હોય છે, અને ગમે તેટલા તેમના વિચાર આપણા વિચારથી વિરુદ્ધ હોય તો પણ આપણને માફ લાગવા દેતા નથી.” ગોવિંદભટ્ટે જોડ્યા. “ફેરજનમાં વિશેષ એ હતું કે ખરું જાણવાની તથા સમજવાની ઇચ્છા તેનામાં કુંઠિત થઈ ન હતી, તેથી તેણે એક શિષ્યને ઘટતી નમ્રતા તથા સરળતાથી જ પ્રશ્નો કર્યા અને જેમજેમ તેના ઉત્તર તેને મળતા ગયા, તેમતેમ પોતાને મળતો સંતોષ અને આનંદ સ્પષ્ટ રીતે પ્રદર્શિત કરતો ગયો.”

“ત્યારે એને માયાવાદમાં સંતોષ નહિ થયો હોય ?” પુરુષોત્તમે પૂછ્યું.

“માયાવાદથી બુદ્ધિને ભ્રમ થાય છે, તેથી મનુષ્ય શુંચવાદ જાય છે અને ત્યાં અટકી પડે છે, પણ સંતોષ મળી શકતો નથી. ઘણાં વર્ષ ભ્રમવાદમાં જાનત થયેલી બુદ્ધિ પાછી ડેકાણે આવવી કઠિન છે, તેથી તેવી બુદ્ધિની આગળ સરળ શુદ્ધાદિત્યભવાદની તેની સરળતા તથા સ્પષ્ટતાને લીધે જ, અવગણના થાય છે. તીવ્ર બુદ્ધિની સાથે સ્વભાવની સરળતાની પણ બહુવાદ સમજવામાં જરૂર છે. અમાનિત્ય, અદંભિત્ય, અહિંસા, ક્ષાન્તિ, આત્મવ વગેરે જ્ઞાનનાં પ્રથમ પગથિયાં છે.” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું.

“એણે ભક્તિ, પ્રભુ, વગેરેને વિશે કંઈ જ પ્રશ્ન ન કર્યો ?” પુરુષોત્તમે પૂછ્યું.

“એ માયાવાદના પ્રતાપ છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને શાંકર વેદાંત તે જ ‘વેદાંત’ એવી ખબર હોય છે. રામાનુજ, મધ્વ, નિમ્બાર્ક તથા આપણા આચાર્યવિશે કશી પણ ખબર હોતી નથી. હાલમાં

રામાનુજવિરોધક અભ્યાસ તેઓ કરે છે, અને તેના બાધના અભ્યાસથી તેની ઉત્તમતા તેમને લાગવા માડી છે " એમ હી ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું " શરૂના કરતા ગમાનુજનું સૂત્રબાધ વ્યાસજીના અર્થને વિશેષ અનુસરતું છે એમ કદાચ તેઓ હવે સમજના વાગ્યા છે અભ્યાસ થાત ત્યારે જ ખમર પડે કેની ? માનાસદ્ધમા કદાચ નિર્ગુણ, અને જગત તથા તદતર્ગત જન મિથ્યા, એવે કાણ કેની ભક્તિ કરે ? ભક્તિના ઉચ્છેદ નાયાવાદનો અભ્યાસ કરી તેમા શ્રાન્ત થયની બુદ્ધિ પ્રભુ તથા ભક્તિને આગળે જ ક્યાથી ? તથા તે વિરોધ પ્રશ્ન પણ શું કરે ? "

"અનમત, આતો મહં બોદુ " પુરોત્તમ ગોસ્વો, " પણ હવે તો પ્રભુકૃપાથી પુષ્ટિમાર્ગના ધણા ગ્રંથો પ્રકટ થયા છે અહીં બાળ-પ્રાશ-ગરિમના ચૌં વો યુમ પ્રકટ થયા છે અને તેમા શરૂ, ગમાનુજ, મધ્ય, વિનાનભિયુ, નિબા, શૈવ ગોરે પડેનાના સર્વે બાધોની બહુ સારી નિષ્પક્ષપાત રીતે સમીક્ષા કરી છે, અને ગરિમ કારે તો જે ઉપનિષદની ક્યાનો વિચાર થતો હોય, તે મમત્ર ઉપનિષદનો મીધો, સગળ અર્થ શું છે, તે ઘણે સ્થળે બાધો છે, અને એ પ્રમાણે અવકાશ મળતા સર્વ મુખ્ય ઉપનિષદની શુદ્ધ અર્થ સમજાવ્યા છે એટલે જેને પુનઃનાતમક અભ્યાસ કરવો હોય તેને મહં જ શુભ માર્ગ નથી ગયા છે વળી શ્રીમદ્ધેમોધિની પણ લગભગ સર્વ સાહિત્ય સાથે પ્રકટ થઈ ગયા છે, અને તેના ભારાતર પણ કેટલાક પ્રકરણના થયા છે વળી નિરૂપના શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણ, મર્વ નિર્ણય પકરણ અને ભાગવતાર્થ પ્રકરણ તેના સાહિત્ય સહિત છપાયા છે, એટલે જો નબાવાદનો સિદ્ધાંત શો છે, તેની જિજ્ઞાસા કરનારને માટે માર્ગ મુકો છે વળી વિદ્વાન્મન, શૃંગારરન મન, આણુબાળ્ય, નિગધ, પોડશ ગ્રંથ, મહાશ્વેતોદીબાસના, વગેરેના ભારાતર પણ પ્રાપ્ત છે, એટલે પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રાનુ અવગ, પ્રાનુનો માર્ગ, પ્રાનુ કૃપાનુ અવગ વગેરે સમજનાને પુષ્ટિ નાદિત્ય નથી ગકે છે, એટલે

નેકે મોહું થયું છે, તોપણ આધુનિક જનો તેનો લાભ લેવા માગે તો તેમને અશક્ય નથી.

આ સાહિત્ય આટલું મોહું પ્રકટ થવાથી સંપ્રદાયને અન્યાય થયો છે, અને ખાસ કરીને ગુજરાતને બહુ નુકસાન થયું છે.

રા. રા. હરિ હર્ષદ દ્રુવ અને કેશવ હર્ષદ દ્રુવ એ અત્યુત્તમ રસિક લેખકો. પરમ ભગવદીય નાગજીભાઈના વંશજ હતા. જે આ સાહિત્ય એમને દષ્ટિગોચર થયું હોત, તો મીરાં અને તૃસિહની ભક્તિનું રક્ત્ય સમજ્યા હોત, અને લૌકિક રસને બદલે અલૌકિક રસના ભોક્તા થયા હોત. તેમજ ‘સસ્વતીચંદ’ના વિદ્વાન લેખક શ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ માધ્વરામના પુત્ર હતા, જેમણે મુંબઈની પોતાની વ્યાપારની પેઢીનું ‘કૃષ્ણવાસુદેવ’ની પેઢી એવું નામ રાખ્યું હતું. એ ધુરંધર લેખકને જે આ સાહિત્ય મળ્યું હોત, તો લૌકિક શૃંગાર, ધરસંસાર, રાત્યખટપટ વગેરે અનિત્ય વસ્તુઓ, અને શુષ્ક ધર્મવિચારોને બદલે તેમણે ગુજરાતને ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરાવી, ભક્તિરસમાં ગરકાવ કરી, પોતાની ઉગ્ગત્ત્વ શ્રુતિ સમગ્ર ભારતવર્ષમાં પ્રસારી હોત, તે મીરાંની માફક ગિરિધરવરને વર્ષા હોત, તેમણે દયારામની માફક ભગવાનના નિશ્ચયના મહેક્કને ભૂતલ પર આણી ગુજરાતને ભગવદ્ધામ બનાવ્યું હોત, અને ‘દયારામના અક્ષરદેહ’માં યોગને બદલે શ્રીગજરાત્નોની ભક્તિના ગૃહભાવો દર્શાવ્યા હોત. ટૂંકમાં ગુજરાતના પ્રખ્યાત લેખકોનો મોટો ભાગ પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોનાં ખીજ હતાં, અને તેમના જન્મસિદ્ધ સંસ્કારોને ખીજવનાર સાહિત્યના અભાવમાં તેમને અને તેથી ગુજરાતને બહુ મોહું નુકસાન થયું છે. પણ સર્વત્ર સંપૂર્ણ રીતે ઈશ્વરેચ્છા સ્વીકારનારને શોકનું કાંઈ કારણ નથી. આપણને સમજ ન પડે, તોપણ ઈશ્વર તો સર્વદા સર્વનું સારું કરે છે જ.”

પુરુષોત્તમનો જૂનો મિત્ર વિચિત્રવીર તેને મળના આવ્યો હતો. તે ધરમા દીવાનખાનામા બેઠો બેઠો તેની વાટ જોતો હતો, અને કુસુમ ની જોડે વાતો કરતો હતો.

“આજે મારા વિક્ટોરિયા ગાર્ડનમા તમને સર્વેને લઈ જવાનો મેં નિયત કર્યો છે,” વિચિત્રવીરે કહ્યું.

“પણ સિપાઈ તમને અહીં જના દેશે કે?” હસતા હસતા કુસુમે પૂછ્યું.

“કુસુમમહેન! મારી એમ મશકરી ન કરો. હજી તમને ખબર નથી મારા જેવા સંભાવિત આગ્રહાર સદ્ગૃહસ્થો ધરધણીને દર મહિને નવ રૂપિયા બાકુ રોકકું આપે નહિ, તો ધરધણી કેરુ ક્યાથી ભરે? જો હું ન ભરાય તો મ્યુનિસિપાલિટી બાગની માવ જતને સારુ પૈસા ક્યાથી લાવે? મ્યુનિસિપાલિટી તે કોણ? હું જ.” એમ કહી વિચિત્રવીરે ચનાબ્યુ “અગ્રેજીમા તો એને ‘સેલ્ફ-ગવર્નમેન્ટ’ એટલે ‘સ્વરાજ્ય’ કહે છે ‘સ્વ’ એટલે હું અને મારું, માટે માણી, સિપાઈ તથા બાગના સર્વે નોકર મારા નોકર છે, બાગ મારો છે, તેમ જ આ સુંદર મુંબઈ શહેરના રસ્તા, એની લબ્ધ રોશની વગેરે સર્વે મારાં જ છે. અરે! અમેરિકામા તો રેતવે, ટેનિસ, સ્ટીમરો વગેરે સર્વેના માલિક મારા જેવા સમજી માણસો જ છે.”

“અને આ ધર પણ તમારું અને દુનિયા પણ તમારી.” વધારે હસીને કુસુમ બોલી.

“કુસુમમહેન, એમા તે મેં શું બોલ્યું? આ ધર બ્રહ્મ, દુનિયા બ્રહ્મ, અને હું પણ બ્રહ્મ. માટે આ સર્વ મારું, એમા શું આશ્ચર્ય?” વિચિત્રવીરે કહ્યું.

“ત્યારે તો તમે દુનિયાના વણી પરમેશ્વર!” હસતા હસતા કુસુમે કહ્યું.

“બહેન, તમે ખરી વાત કહી. અવસિમા કંઈ ફેર નથી, વેદમા તો પાને પાને, લીટીએ લીટીએ, અને અક્ષરે અક્ષરે કંઈ છે ‘ઠે’ ‘થઠ્ઠ’ ગ્રહ્યાડસ્મિ !’ આ તો લોકોને મિથ્યા બ્રમ થયો છે.” વિચિત્રવીર્યે કહ્યું.

“ત્યારે પરમેશ્વરને તમારું બાકુ આપવું પડે કે ?” હસતા હસતા કુસુમે પૂછ્યું.

“આખી દુનિયાના માનિષ્યન તે વગી એવે ઓરડીનું નવ કપિયા બાકુ આપવું પડે કે ?” પુરોહિતમે પૂછ્યું.

વિચિત્રવીર્યે ગૂંચવણમાં પડી ગયો.

“અરે હા ! વિચિત્રવીર્યે બાકુ ન બરે તો મુગર્જના દીવામત્તી ન થાય, બરે અધાર થઈ જાય ! તેથી મુગર્જના લોકોની પર દયા કરીને બાકુ બરે છે ! એમની તો આખી દુનિયા ઉપર કૃપા છે !” હસતા હસતા કુસુમ બોલી.

“કુસુમબહેન, ખરે પુરાવો તો આ દુનિયા જ મિથ્યા છે.” વિચિત્રવીર્યે કહ્યું.

“ત્યારે તો તમારો બાગ મિથ્યા !!” ખડખડાટ હસીને કુસુમે કહ્યું.

“હા, બહેન હા. બાગ પણ મિથ્યા, ખાલુખીલુ પણ મિથ્યા, દુનિયા પણ મિથ્યા, અને આ શરીર પણ મિથ્યા,” વિચિત્રવીર્યે કહ્યું.

“ત્યારે તો તમારું મોં પણ મિથ્યા, અને બોલણું પણ મિથ્યા !” હસતા હસતા કુસુમ બોલી.

“હા, બહેન, હા આપણા વેદવેદાન્તમા તો એમ જ કહ્યું છે જે દેખાય છે, તે તો મારા છે,” વિચિત્રવીર્યે કહ્યું.

“તે માયા તો મિથ્યા નહિ ને?” પુરુષોત્તમે પૂછ્યું.

“તે તો સત્ય અને અસત્ય બંને,” વિચિત્રવીર્ય બોલ્યો.

“એટલે વિચિત્રબાઈના જેવી વિચિત્ર!” હસતાં હસતાં કુસુમ બોલી.

“અરે, એ માયાના પ્રતાપથી તો આ દુનિયા ચાલે છે.”

“વિચિત્રને વિચિત્રના ઉપર જ ગ્રેમ હોય!” હસતાં હસતાં કુસુમ બોલી.

“ત્યારે બ્રહ્મ શું?” પુરુષોત્તમે પૂછ્યું.

“બ્રહ્મનું તો વર્ણન જ ન થાય, વર્ણન કર્યું કે બ્રહ્મ માયા થઈ જાય.” વિચિત્રવીર્ય બોલ્યો.

“દુનિયા તો બધી માયાથી થાય, ત્યારે બ્રહ્મ શું કરે?” કુસુમે પૂછ્યું.

“બ્રહ્મ શું કરે? કંઈ નહિ.”

“બ્રહ્મ જાણે અને નસઝારાં બોલાવે!” ખડખડાટ હસતાં હસતાં કુસુમે કહ્યું.

“ના, જાહેન, ના. વિચિત્રબાઈનું વિચિત્ર બ્રહ્મ તો જાણેયે નહિ અને જાણેયે નહિ, બોલેયે નહિ અને ચાલેયે નહિ. બ્રહ્મ વિશે કંઈ બોલ્યા કે જાદૂમંત્રથી તેની માયા થઈ જાય!” પુરુષોત્તમ બોલ્યો.

કુસુમ અને પુરુષોત્તમ બન્ને ખડખડાટ હસી રહ્યાં.

“તમે બંને ગમે તેટલું હસો, પણ જો વેદવેદાંત સત્ય હોય તો મારું કહેવું અક્ષરશઃ સત્ય છે,” વિચિત્રવીર્યે કહ્યું.

“પણ દુનિયા મિથ્યા તો-વેદવેદાંત સત્ય ક્યાથી થયાં? તે પણ મિથ્યા જ!” હસતાં હસતાં પુરુષોત્તમે કહ્યું.

“વિચિત્રવીર્ય” અંધુ મિથ્યા સિથ્યા કંઠી ઉડાવો નહિ. મારે તો તમેશ્વર, બાગમાંનાં મેના, પોપટ, પેલી સ્ત્રીણીસ્ત્રીણી હીંચકા ખસતી ચક્ષુશ્રી, સ્ત્રીણીસ્ત્રીણી શ્વતભાતનાં શ્વેત્યા—અધુ—જેવું છે,” હસતાં હસતાં કુસુમ બોલીઃ - - - - -

“તો હું નોકરને મોટર તૈયાર કરવા ફૂકમ આપું છું,” વિચિત્રવીર્યે કહ્યું.

એમ કહી વિચિત્રવીર્ય નીચે ગયો. ગરીબ માળાપનો પુત્ર હોવાથી પુરુષોત્તમની ઉદાર મદદથી પુરુષોત્તમની સાથેસાથે બણી એ ઐશ્વર્યએટ થયો હતો, પણ એનું મગજ બહુ ઊંચા પ્રકારનું ન હતું. મોટા વિચારોમાં તે ઝંપલાવતો, અને બધાનો ખીચડો કરતો, તેથી હાસ્યપાત્ર થતો. મોટર તૈયાર થતાં પુરુષોત્તમ, કુસુમ અને વિચિત્રવીર્ય નીતિમેનને સાથે લઈ બાગમાં ગયાં.

૭ : ભાગવતધર્મ, ગોપિકા વિષે શંકા, સમાધાન

ભાગના અંદરના દરવાજાની આગળ મોટર ઊભી રાખી સર્વે અંદર ગયાં. કુસુમ સર્વેથી આગળ દોડતી દોડતી ગઈ અને જમણી બાજુ તરફ વળી. જરફ જેવાં સફેદ જમવાં અને ખીજાં પક્ષીઓને જોતી તે થોડી વાર ઊભી રહી. ત્યાં એક મુંદર વડેળા વડેતો હતો. તેની બન્ને બાજુ પર પુષ્કળ જાડો હતો, અને સામી બાજુ પર જવાને લાકડાનો નાનો સરખો પુન હતો. તે ઉપર યઈ તે આનંદમાં આગળ ચાલી. અગે જ પાંજરામાં કુસુમની વડાણી, મુંદર ભાત-ભાતના રંગની ઝીણી ચકલીઓ ચીંચીં કરી રહી હતી અને હીંચકા ખાતી હતી. જો કુસુમનું ચાતન તો એ પણ ચકલી યઈ પોતાની નાની સહિયરાની સાથે હીંચકા ખાવા અને કસકસ કરવા મંડી જત. એ નિર્દોષ નાનાં પક્ષીઓ અને નિર્ભય કુસુમની વચ્ચે સ્વાભાવિક સામ્ય હતું, અને પોતાથી ચકલી થવાય એવું ન હોવાથી એ નિર્દોષ ચકલીઓને પોતાની સાથે ગળવાનું એને જાડું મન થતું. પહેલાં એણે પુરુષોત્તમને બેત્રણ વાર કહ્યું હતું કે આવી ચકલીઓ આપણા કૃષ્ણોદ્યાનમાં લાવો, પણ કૃષ્ણોદ્યાનની જોડે રેલવેની સડક હોવાથી, ગાડીના ઘોંઘાટમાં આ મુંદર પક્ષીઓને રાખવાનું પુરુષોત્તમને ગમતું ન હતું, તેથી તેણે એ વાત કાન પર ધરી ન હતી. આજે પાછી કુસુમે એ વાત કાઢી. વિચિત્રવીર્યની સામે જોઈ તે બોલી.

"વિચિત્રભાઈ, હું નાનાજાણને કેટલીયે વાર કહી ચૂકી કે, આવી ચકલીઓ આપણા કૃષ્ણોદ્યાનમાં લાવો; પણ એ લાવતા જ નથી."

દર્શન કરે છે, તે સર્વ પ્રાણીમાં પોતાના આત્માને અને પોતાના આત્મા-માં સર્વ પ્રાણીને જુએ છે.

વળી પાંચમા અધ્યાયના ૧૯ માં શ્લોકમાં કહ્યું છે કે:—

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद् ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥

અર્થાત્ જોમનું મન સમતામાં છે, તેમણે અહીં જ સર્ગને જીત્યો છે. બ્રહ્મ નિર્દોષ અને સમ છે, તેથી તે બ્રહ્મમાં જ રહ્યા છે.

અને એની જ ઉપરના ૧૮ માં શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે:—

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥

અર્થાત્ વિદ્યા અને વિનયવાળા બ્રાહ્મણમાં, ગાયમાં, હાથીમાં, કૂતરામાં અને ચાંડાળમાં પણ પંડિતો સમતાનું દર્શન કરે છે, માટે મનુષ્યો અને ચકલીઓ સમ—સરખાં—એમાં કંઈ પણ આશ્ચર્ય નથી.

જોમ સુવર્ણનાં કડાં, કંઠી, કુંડલ વગેરે અલંકાર બનાવીએ અને તેનાં જુદાંજુદાં નામરૂપ તથા ઉપયોગ છતાં વસ્તુતઃ તે સર્વે સુવર્ણ જ છે, તેમ મનુષ્ય, પશુપક્ષીઓ, વનસ્પતિ તથા સર્વે ભૌતિક પદાર્થોનાં નામરૂપ અને ઉપયોગ જુદાંજુદાં છતાં વસ્તુતઃ સર્વે બ્રહ્મ જ છે. એ સર્વે બ્રહ્મનાં અવિકારી પરિણામ છે. જોમ મૃત્તિકાનાં—માટીનાં—ઘડો, કોડિયું વગેરે સર્વે વસ્તુતઃ માટી જ છે, તેમ જડ, જીવ વગેરે સર્વે વસ્તુતઃ બ્રહ્મ જ છે. માટે હું, તું, ખાગ, ચકલીઓ, પુણ્યવાન સાધુઓ તથા પાપી ચાંડાળ સર્વે એકસરખાં બ્રહ્મ છે, એમાં ઉચ્ચનીચ કોઈ

“બહેન, મને કશું હોત તો હું ત્વજ આણી આપત,” નીતિસેન ગ્રેમથી તેની મામે જોઈ બોલ્યો.

“કુમુદમહેન, ચક્રીઓની યોગનમા તમે પણ ગડતા શીખી ચક્રની થઈ ગઈ જાઓ ત્યારે ? મારે પુરોષોત્તમભાર્ત ન લાગ્યા એ બધું સાચું કર્યું,” વિચિત્રવીર્યે કહ્યું.

“હું તો એમ નથી લાગ્યો કે વિચિત્રવીર્યે આ એમના બાગ માંથી આ એમની ચક્રલીઓ આપણા જાગમા મૂકી દેશે, એટલે બીજી આણવાની જરૂર જ નથી.” પુરોષોત્તમે કહ્યું.

“પુરોષોત્તમભાર્ત, તમે એમ મને પગલો નહિ તમાગ કહેવા પ્રમાણે આ મનુ બ્રહ્મ છે, નહિવાર ?” વિચિત્રવીર્યે ખિન્નવાદને પૂછ્યું.

“એશ”

“ત્યારે હું પણ બ્રહ્મ અને આ ચક્રીઓ પણ બ્રહ્મ.”

“નિ સદેહ.”

“ત્યારે એ ચક્રીઓ વસ્તુતઃ મારી જ, એમા શું આશ્ચર્ય ?”

“શામાશ ! મીઠું કર્યું, વિચિત્ર !”

“ભાર્ત વિચિત્રવીર્યે, એથી તો એમ થયું કે તું અને ચક્રીઓ બન્ને બ્રહ્મ, એટલે તું અને ચક્રીઓ બન્ને સરખા. ચક્રીઓ તારી, કે તું ચક્રીઓનો, એવું કઈ ઘટતું નથી. પુરોષોત્તમ ! મનુ બ્રહ્મ અને ચક્રીઓ બન્ને સગ્યા ?” નીતિસેને પૂછ્યું.

“હા, બન્ને વસ્તુતઃ બ્રહ્મ છે, તેથી સગ્યા. એ સરખાપણું જો સમજે અને અનુભવે તે જ બ્રહ્મવિદ કહેવાય,” પુરોષોત્તમે કહ્યું ગીતાના છંદા અધ્યાયના ગૂઢ માં લોકમા કહ્યું છે કે

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥

અર્થાત યોગથી યુક્ત જેનો આત્મા છે, જે સર્વત્ર સમતાના

દર્શન કરે છે, તે સર્વ પ્રાણીમાં પોતાના આત્માને અને પોતાના આત્મા-માં સર્વ પ્રાણીને જુએ છે.

વળી પાંચમા અધ્યાયના ૧૬ માં શ્લોકમાં કહ્યું છે કે:—

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मतः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद् ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥

અર્થાત્ જોમનું મન સમતામાં છે, તેમણે અહીં જ સર્ગને જીત્યો છે. બ્રહ્મ નિર્દોષ અને સમ છે, તેથી તે બ્રહ્મમાં જ રહ્યા છે.

અને એની જ ઉપરના ૧૮ માં શ્લોકમાં ૨૫૪ કહ્યું છે કે:—

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥

અર્થાત્ વિદ્યા અને વિનયવાળા બ્રાહ્મણમાં, ગાયમાં, હાથીમાં, કૂતરામાં અને ચાંડાળમાં પણ પંડિતો સમતાનું દર્શન કરે છે, માટે મનુષ્યો અને ચકલીઓ સમ—સરખાં—એમાં કંઈ પણ આશ્ચર્ય નથી.

જોમ સુવર્ણનાં કડાં, કંઠી, કુંડલ વગેરે અલંકાર બનાવીએ અને તેનાં જુદાંજુદાં નામરૂપ તથા ઉપયોગ છતાં વસ્તુતઃ તે સર્વે સુવર્ણ જ છે, તેમ મનુષ્ય, પશુપક્ષીઓ, વનસ્પતિ તથા સર્વે ભૌતિક પદાર્થોનાં નામરૂપ અને ઉપયોગ જુદાંજુદાં છતાં વસ્તુતઃ સર્વે બ્રહ્મ જ છે. એ સર્વે બ્રહ્મનાં અવિકારી પરિણામ છે. જોમ મૃત્તિકાનાં—માટીનાં—ઘડો, કોડિયું વગેરે સર્વે વસ્તુતઃ માટી જ છે, તેમ જડ, જીવ વગેરે સર્વે વસ્તુતઃ બ્રહ્મ જ છે. માટે હું, તું, બાગ, ચકલીઓ, પુણ્યવાન સાધુઓ તથા પાપી ચાંડાળ સર્વે એકસરખાં બ્રહ્મ છે, એમાં કોઈ અવ્યતીત કોઈ નથી.” પછી વિચિત્રવીર્યની સામે જોઈ તેણે કહ્યું: “એમાંથી ચકલીઓ તારી એવો ભાવાર્થ નીકળતો નથી. ત્યાં સુધી આ મારું ને આ તારું એવો ભાવ રહે છે, ત્યાં સુધી આ બ્રાહ્મી સ્થિતિ અનુભવાતી નથી.”

આ વાતો આમ ચાલતી હતી, એટલામાં કુસુમ દોડતી દોડતી મોરના પાંજરા આગળ પહોંચી ગઈ અને જીભી જીભી મોર કળા

કરતા હતા તે જોવા લાગી. ત્યાંથી બધાને જૂમ પાડી તે આગળ લના-
મંડપમાં જઈ બાંકડા પર બેઠી. પાછળથી સર્વે ત્યાં આવી શીતળ
પવનની લહેરમાં સામા સામા બાંકડા પર બેઠા. નીતિસેન વિચારમાં
પડ્યો હતો, તે જોત્યો.

“પુરુષોત્તમ ! આં બ્રહ્મજ્ઞાનમાં તો બધું સરખું એટલે મુખદુ ખ,
હૃદયશોક વગેરે કંઈ જ નહિ, તેથી હૃદયના ભાવો પણ દબાઈ જાય,
હૃદય તો પથ્થરવત્ જડ થઈ જાય. કાશ્મિરમાં ‘વેદાભ્યાસજઙ્ઙઃ
કથં નુ વિપયવ્યાવૃત્તકૌતૂહલઃ’* વગેરેમાં વેદાભ્યાસથી જે
જડતા પ્રાપ્ત થવાનું લખ્યું છે તે વાસ્તવિક લાગે છે.”

એટલામાં સામેથી પુરુષોત્તમે પ્રે. ફેરજળને આવના દીકા.
તેમને નમ્રતાપૂર્વક આદરસત્કારથી બન્ને બાઈઓએ પોતાની પાસે
બેસાડ્યા. બીજી પરચૂરણ વાતો કરી પ્રે. ફેરજળે ગોવિંદભટ્ટજીની
ઘણી પ્રશંસા કરી. તેમના જિંડા જ્ઞાન તથા અનુભવ વિશે પોતાનો
આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો, અને બંને બાઈઓને ઉદ્દેશીને કહ્યું :

“એમના જોવા શુરુ મળવાથી તમને અત્યંત લાભ છે.”

“હા, જી; પણ તેમની વિદ્યા શીખવાને યોગ્ય થવું એ મનુ-
ષ્યના હાથમાં નથી. મનુષ્યના સંસ્કારો તેને ત્યાં લઈ જાય, ત્યાં
જ તે વશે કે કવશે જાય છે. કોઈ વ્યાકરણ, કોઈ ગણિત, કોઈ
ઇતિહાસ એમ પોતપોતાના ઇષ્ટ વિષયોની તરફ પ્રાકૃત સંસ્કારથી
તેમની બુદ્ધિને અનુસરી તેઓ જાય છે. પ્રભુએ અમને શુરુ પણ
આપ્યા, તથા તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવાની ઉત્કંઠા આપી, તેથી તેમની મહા-
કૃપા અમારા પર છે,” પુરુષોત્તમ જોત્યો.

“સાહેબ, મારે સ્પષ્ટ કહેવું જોઈએ કે હું એટલો બાઅશાળી
નથી. મને હાલમાં જ તત્ત્વજ્ઞાન તરફ કંઈક વૃત્તિ થઈ છે, અને નવી

* વેદાભ્યાસથી જડ થઈ ગયેલો, અને વિષયમાંથી જેનું કુદૃઢ
જડ રહ્યું છે.

નવી શંકાઓ મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાન હૃદયને જડ કરે છે એવી શંકા વિષે મેં હમણાં જ પુરુષોત્તમને વાત કરી, ” નીતિસેને કહ્યું.

“ તે કેવી રીતે ? ” પ્રો. ફેરજનને પૂછ્યું.

“ હું આપને કહું. નીતિમેનબાઈનું કહેવું એમ છે કે જો બધું જ્ઞાન માનીએ, પંડિત તથા મૂર્ખ તરફ સમાનદષ્ટિ રાખીએ, સુખ-દુઃખ અને હર્ષશોક ન ગણીએ, તો પછી હૃદય જડ થઈ જાય. મૃદુતા અને કઠોરતા, કૃતજ્ઞતા અને કૃતમ્મતા, સૌંદર્ય અને વિરૂપતા સર્વે સમાન ગણીએ, તો કળાકૌશલ્ય, કેળવણી, સર્વે નાશ પામે અને સર્વવિધ્નવ થાય. કેમ એમ જ કે નહિ, મોટાભાઈ ? ” પુરુષોત્તમે પૂછ્યું.

“ હા, એમ જ, ” નીતિસેને કહ્યું.

“ એ શંકા નિર્મૂળ નથી. શંકર એનો પરિહાર વ્યવહાર અને પરમાર્થને બિન્ન માની કરે છે. એના કહેવા પ્રમાણે તો પ્રપંચ મિથ્યા છે, એટલે વાસ્તવિક રીતે—પરમાર્થતઃ—હૃદયને સ્થાન જ નથી. કેણુ કેનો હર્ષશોક કરે ? શા માટે ? બીજી રીતે વિચારીએ તો યોગશાસ્ત્ર પણ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવાનું કહે છે. તેનો અર્થ પણ એમ કે સુખદુઃખથી સારાનરસાથી, અને મનની વૃત્તિ અને હૃદયને ચક્ષાપમાન ન થવા દેવું, સમતા ધારણ કરવી. તો તેથી પણ જડતા-દોષ પ્રાપ્ત થવાનો જ. મારું પણ માનવું એમ છે કે હિંદુધર્મમાં હૃદયને સ્થાન નથી. આ જ કારણુને લીધે કેટલાક ખ્રિસ્તીધર્મને હિંદુધર્મના કરતાં શ્રેષ્ઠ માને છે, ” વિચાર કરીને પ્રોફેસર ફેરજન બોલ્યા.

પ્રોફેસરની સામે નમ્રતાપૂર્વક જોઈ પુરુષોત્તમે કહ્યું, “ હું કાંઈ વિદ્વાન કે તત્ત્વવેત્તા નથી. પણ મેં એ બાબત પર કંઈક વિચાર કર્યો છે, અને મારું માનવું એથી તદ્દન જલદુ જ છે. આપને ગોવિંદ-ભટ્ટની સાથે એ બાબતમાં કંઈ પ્રસંગ ન નીકળ્યો એ ખેદકારક છે, અને તે જ સમયે એ વિચાર આવ્યો હતો. ” પછી નીતિસેનની સામે

જોઈ તે બોલ્યો: “ભાઈ, તમારી ચંકાનું મૂળ કાળિદાસની પંક્તિ છે તે તપાસીએ. વેદાભ્યાસથી હૃદય ખરેખર જ જડ થતું હોય તો તેવા હૃદયનો મનુષ્ય મનોદર સ્વરૂપ કેમ નિર્માણ કરી શકે? નહિ જ. વસ્તુતઃ વિશ્વામિત્રનાં મન અને હૃદય વેદાભ્યાસથી દૃઢ અને સમર્થ થયાં હતાં. સંસારમાંથી વિરક્ત થઈ જેનું મન પ્રભુમાં લીન થાય તેને પ્રભુના પ્રભુત્વ, ભગવત્ત્વ, આદિ સર્વે ગુણ પ્રાપ્ત થાય એમાં શું આશ્ચર્ય? એવા મનુષ્યોની, ઋષિમુનિઓની સંનિધિમાં મનુષ્યોને તો શું, પણ પશુપક્ષીઓને પણ અભય અને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે.” હવે પ્રો. ફેર-જનની બાણી જોઈતેણે કહ્યું. “યોગાભ્યાસથી ચિત્ત જડ થતું નથી, પણ તે વીર્યવન અને દૃઢ થાય છે. મુંદરતા, કેમળતા, દયા, વગેરે ભાવો એવા દૃઢ હૃદયમાંથી જેવા ઉદ્ભવે છે તેવા સંસારી હૃદયમાંથી ઉદ્ભવના નથી. હૃદયને જડ, દોર, નિર્દય કરવાથી વિરક્ત થવાતું નથી પણ જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ વગેરે ખતા દોષના અનુભવથી સંસારમાંથી સ્વાભાવિક વિરક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને ચિત્ત પ્રભુમાં લીન થાય છે, તેથી તે વીર્યવંતર થાય છે. અર્થાત્ ચિત્તવૃત્તિના નિરોધથી જડતા પ્રાપ્ત થાય એ બ્રાંતિ છે, અને યોગશાસ્ત્ર અને વેદાંતશાસ્ત્ર ઉપરના આક્ષેપ નિર્મૂળ છે.”

“ત્યારે પંડિત અને મૂર્ખને સમાન ગણવા એનો અર્થ શો?” નીતિસેને પૂછ્યું.

“એ બંને મિથ્યા, માટે સમાન,” વિચિત્રવીર્ય વચ્ચમાં બોલી ઊઠ્યો.

“પંડિત અને મૂર્ખને સમાન ગણવાનો અર્થ એવો નથી કે તે બંનેનું તારતમ્ય બૂલી જવું. સુખદુઃખને સરખાં ગણવાનો અર્થ એવો નથી કે હૃદયને જડ કરવું. પણ એનો અર્થ એમ થાય છે કે હું કોણ, આ સર્વ પ્રપંચ શું છે વગેરેનો વિચાર કરવો, તેનું મૂળ શોધવું, અને જ્યારે ગદ્દ જન્મને અંતે ‘વાસુદેવઃ સર્વમ્, સર્વે

સહિવદં દ્રઘ્ન એમ તત્ત્વવિજ્ઞાન યદ્ય પ્રભુપ્રાપ્તિ થાય, ત્યારે જ સમતા સ્ફુરે. તે જ ખરી સમતા. આવી સમતા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ આ સર્વ પ્રપંચ બ્રહ્મમાંથી તેની ઈચ્છા પ્રમાણે ઉદ્ભવે છે, અને તેમાં જ લીન થાય છે, અને હાલની સર્વ પ્રપંચની ઉચ્ચતીય વસ્તુઓની સ્થિતિ બ્રહ્મની આવિર્ભાવતિરોભાવગતિથી જ છે એમ વિજ્ઞાન થાય, બ્રહ્મ સર્વેના નિયંત્રા છે, ‘ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં હૃદયેઽર્જુન તિષ્ઠતિ। આમયન્ સર્વભૂતાનિ યન્પ્રારૂઢાનિમાયયા’ એમ વિજ્ઞાન થાય, ત્યારે જ ઈશ્વરે આપેલા સુખદુઃખમાં કંઈપણ હર્ષશોક ધરવાનું કારણ નથી, એમ સ્પષ્ટ થાય.” આમ કહી પુરુષોત્તમે આગળ ચલાવ્યું:

“પંડિતતા અને મૂર્ખતાનું તારતમ્ય બૂઝી જવું એમ નહિ, સુખ અને દુઃખની ભિન્નતા બૂઝી જવી એમ નહિ, પણ તેનાં કારણ શોધવાં, અને શોધનાં શોધતાં છેક ઊંડા ઊતરી તેનું મૂળ મેળવવું, અને એ તારતમ્ય અને ભિન્નતાની છેક તળે રહેલી સમાનતા મેળવી, અનુભવી, શાંતિ પ્રાપ્ત કરવી, એનું નામ તત્ત્વજ્ઞાન. ભગવાન પોતે જ પોતામાંથી અંશરૂપ છુટાને વ્યુચ્ચરણ કરાવી, તેને ઉચ્ચતીય ક્ષિંગ-દેહ મોક્ષની અવધિ પર્વતનો આપી વિવિધ પ્રકારની ઉચ્ચતીય કીડા આનંદથી કરે છે, અને આમ સર્વ આનંદમય હરિની લીલા છે એમ સમજવું, એનું નામ શુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન. એવું જ્ઞાન આપણા વડીલોએ પ્રાપ્ત કર્યું છે, અને તે પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધન—શાસ્ત્રો—આપણે સારું મૂકી ‘ગયાં છે; એટલું જ નહિ, પણ હાલમાં પણ તે જ્ઞાન અને એવા તત્ત્વજ્ઞાની—બ્રહ્મજ્ઞાની—વિષમભાન—”

“શામાસ, શામાસ, પુરુષોત્તમ! ઠીક કર્યું. તારા નોટલી નાની વયમાં આવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, પોતે સ્પષ્ટ સમજવું, અને ખીજને બરોબર સમજવું અને તેની ભૂલો ખુલ્લી દર્શાવી આપવી, એ દુર્લભ કાર્ય તેં ઘણું સારી રીતે કર્યું છે. તને જોઈને મારું હૃદય બહુ પ્રકુલ્લિત થાય છે,” પ્રો. ફેરજને કહ્યું. “આર્યાવર્ત

તત્ત્વજ્ઞાનની જૂમિ છે, એ તાગ અપ વધમા મેળવેના જ્ઞાનથી તે સિદ્ધ કરી આપ્યું વારુ, યોગ તથા વેદાતરાત્ર ચિત્તને બડ ઠગતા નથી પણ દડ કરે છે એ હું સમજ્યો, પણ હૃદયના સુદર આવે જે ક્ષિપ્રિયાનિદ્રીમા પ્રભુપગ્તવે ચોજવામા આવે છે, તે યોગ તથા વેદાતમા છે? ક્ષિપ્રિયાનિદ્રીની સદગતા, સગ્ગતા, કામગતા, પ્રેમ અને મ્નેહ હિદુધર્મમા છે?”

પ્રે. કેળવળને તમન નીને પુરોત્તમે દહતાથી મ્થુ “હા છ, છે, સાનન્સ અને આર્ટ, જ્ઞાન અને ક્રિયા, બને પક્ષથી હિદુધર્મ એટલો તો મુદર અને સપૂર્ણ છે કે એવી સુદરતા અને સપૂર્ણતા અન્ય ધર્મમા નથી શુધ્ધ, હૃદયચત્ર ગણિતશાસ્ત્રીને પણ હિદુધર્મ મોક્ષદાર દેખાડે છે, સામાન્ય સસારી છવને હિદુધર્મ મુક્તિને ગ્રસ્તે દોરી લઈ જાય છે, મૃદુ રસિક મનુષ્યના હૃદયને સપૂર્ણ રીતે ખીનવી, વિશ્વાસ પમાડી, ગ્સમય પ્રભુ સમક્ષ લઈ જાય છે અને સપૂર્ણ સ્વરૂપાનદનુ દાન મ્ને છે હૃદયની સુદરતા નેટલી હિદુધર્મમા ખિનકેન સકાય વિના સપૂર્ણપણે ખીનેની છે, તેટલી ધરમ્મા મમ્ત સદ્ગોષ્ઠી પણ ખીનવી થયા નથી (સદ્ગોષ્ઠીની મમ્તી પણ ભગ્નખડ ની જ પ્રસાદી છે) એટલું જ નહિ, પણ હૃદયની ખીછ આસુરી વૃત્તિઓ, અસુધા, ઈર્ષ્યા, લોભ વગેરેને પણ હિદુધર્મે મોક્ષપ્રાપ્તિમા યોજી છે હિદુધર્મ જેવો, પડિતને તેમજ બાળકને સર્વને માન્ય ખીને ધર્મ જડવો મુશ્કેલ છે”

“મને લાગે છે કે એ હિદુધર્મ મારા જેવો જ વિચિત્ર હોવો જોઈએ.” વિચિત્રવીર જોયો.

“મને તારા જોનવામા સત્ય કરતા પક્ષપાત વધારે જણાય છે,” નીતિસેને કથું

“તમને એમ વાગનાનું કારણ શાસ્ત્રનું અજ્ઞાન છે હું સત્ય મ્ને છું કે પક્ષપાત કરું છું તે તમને શાસ્ત્રોનું અધ્યયન અને મનન

ક્યાં વગર કેમ માલુમ પડે ? સાંભળો. ઘટપટની ખટપટ આપણાં શાસ્ત્રોમાં કેઈ પણ શુદ્ધ તર્કશાસ્ત્રી અથવા ગણિતશાસ્ત્રીનું માથું ભાંગવાને પૂરતી છે એ સર્વને વિદિત છે. સૂક્ષ્મ ભુદ્ધિને સંતોષ આપે એવા સર્વે અમલકાર આપણાં શાસ્ત્રોમાંથી મળશે, ” પુરુષોત્તમે વળી આમળ કહ્યું : “શન્યહૃદયના એવા શાસ્ત્રીઓ અણ, દ્વંધુક, અણકનો દીર્ઘ વિચાર કરતા કરતા, કાર્યકારણોની શૂંખસા યોગ્યતા યોગ્યતા, તત્ત્વોનો સૂક્ષ્મ વિચાર કરના કરતા, કર્મોની વિચિત્રતા વગેરેનું મનન કરતા કરતા, પોતાના જેવા હૃદયજડ મનુષ્યોની સાથે દરરોજ તર્કના હથેડા ઠોકતા ઠોકતા, માત્ર આ પ્રકારના અભ્યાસ-થી જ સંસારથી વિરક્ત થઈ મુક્તિ મેળવે છે. સામાન્ય સંસારી જીવ સકામપણાથી પોતાને ગમતી પ્રજાની કેઈ પણ વિભૂતિમાં ચિત્તને લીન કરી, કામ્ય કર્મોનાં દળ ભોગવતાં ભોગવતાં ધીમે ધીમે ઉચ્ચતર ગતિને પામે છે અને અંતે અક્ષરધામમાં મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરે છે. રાવણ, દિરઘકશિષુ, કંસ, શિશુપાલ વગેરેના હૃદયની આસુરી વૃત્તિઓની દારા પણ તેમનાં ચિત્તનો નિરોધ પ્રજામાં કરાવી હિંદુ-ધર્મ તેમને પણ મોક્ષ આપે છે. નંદ, યશોદા અને ગોકુળ જેવા ગામડાના સાદા, પ્રેમાળ હૃદયના મનુષ્યોની સાદી, સ્નેહાળુ વૃત્તિઓ ખીસવી હિંદુધર્મ તેમને પણ પ્રજાધામમાં લઈ લે છે. ચક્રાર ગોપી-ઓનાં મુંદર, સ્નેહાર્દ્ર, પ્રેમખીડિત હૃદયોને ખીસવી શૃંગારરસની ઉચ્ચતમ ક્રેટિમાં લઈ જઈ હિંદુધર્મ તેમને નિર્દોષ પૃથ્વિશુદ્ધાન રસમય પ્રજા સાથે રાસકીડા કરાવી પ્રેમામૃતનું—સ્વરૂપાનંદનું—દાન કરાવે છે. અને આ બધું બીજને કયો ધર્મ આટલી સરળતાથી અને ચોખ્ખવટથી કરે છે તે મને બતાવેશો ? ”

“શાખાસ, પુરુષોત્તમ, તને ધન્ય છે. ગોવિંદભદ્રજીએ મને હિંદુશાસ્ત્રની બારીકીઓની સમજ આપી છે, પણ હિંદુધર્મ કેટલો વિસ્તારવાળો છે, તે સર્વને કેટલો ઉપયોગી છે, તે કેવો વિશ્વવ્યાપી છે, તે છતાં કેટલો બેડો છે, તે સમજવાની સહેલી પણ ખરીફૂંચી

તેં મને ખતાવી છે. આ શરીરથી તો હિંદુ થવું અશક્ય છે, પણ મનથી તો તેં મને પૂરેપૂરો હિંદુ કરી દીધો છે, અને મારું હૃદય તારા જેવા શુદ્ધ સંસ્કારી હિંદુના સંબંધથી કેટલું દ્રવે છે તે હું કહી શકતો નથી,” પ્રો. ફેરજનને કહ્યું. નીતિએન તો વિચારમાં લીન થઈ ગયો હતો, તે તો કંઈ બોલ્યો નહિ, પણ છેક ઓપું સમજનાર છાત્રકો વિચિત્રવીર્ય બોલી બેઠ્યો:

“ત્યારે પુરુષોત્તમભાઈ, ગોપીઓ ધર્મશાસ્ત્રો સમજવા અને સમજવવામાં સર્વથી ઉત્તમ, નહિ વારુ? એ ઉત્તમ ગુરુએને શાસ્ત્રો સમજવાનું સંસ્કૃત ગાયોએ શીખવેલું કે વૃષભોએ!”

“ભાઈ વિચિત્રવીર્ય, જેમ કોઈ ભાષાનું વ્યાકરણમાત્ર બહુવાચી જ તે ભાષા બોક્ષતાં આવડતી નથી, પણ વ્યાકરણ બણ્યા વગર જ સ્વાભાવિક રીતે નાનપણથી અશિક્ષિત બાળક સરળતાથી બોલી શકે છે, તેમ શાસ્ત્રો બણ્યા વગર અશિક્ષિત પણ શુદ્ધ સરળ હૃદય ધર્મનાં તત્ત્વો સ્વાભાવિક રીતે સમજી શકે છે, અને બહુ શાસ્ત્રો બણ્યા છતાં પંડિત બનેલું પણ કદિન હૃદય તે સમજી શકતું નથી,” પ્રો. ફેરજન બોલ્યા.

વિચારમાં લીન થયેલો, અરધુપરધું સાંભળતો નીતિએન વિચારના ઊંડાણમાંથી સંમતિ આપવા લાગ્યો:—

“ઉદ્યામ્યાં ધર્મશાસ્ત્રોને, ગણાયો જ્ઞાની પંડિતમાં,
હરી દષ્ટિ ન કો ઠામે, પ્રીતિ રીતિ અખંડિતમાં.”

(મણિલાલ નેશુભાઈ)

જર્મન કવિસમ્રાટ ગોએથે ઠીક જ કહ્યું છે કે—પુષ્કળ શ્રમ લઈ હું તત્ત્વવિદ્યા, ધર્મશાસ્ત્ર, વૈદકશાસ્ત્ર અને હે દેવ ! બ્રહ્મવિદ્યા પણ એક છેડેથી ખીગત છેડા સુધી બણી ચૂક્યો. અને હે મૂર્ખ જીવડા ! મારી બધી પંડિતાર્ધ છતાં હું પહેલાનાં કરતાં સહજ પણ વધારે સમજ્યો હોઉં એમ લાગતું નથી. હું મોટો માનિસ્ટ્રેટ, ના, ના, ડાક્ટર છું, અને દુઃખિત હૃદયથી મારા વિદ્યાર્થીઓને આ દશ વર્ષો થયાં, સીધા કે

આડાઅવળા, ખરા કે ખોટા, મારી ધ્યાનમાં આવ્યું તેમ કાન પકડી દોરવ્યા છે. અને હું જાણું છું કે આ બધું શું છે તેની કંઈ સમજ પડે એમ નથી ! એ અજ્ઞાનના જ્ઞાને મને છેક નિરાશ કરી નાખ્યો છે.”

“ભાઈ વિચિત્રવીર્ય, નિર્દોષ, પુણ્યગુણવાન પ્રભુએ પોતે ગોપી-ઓનાં વખાણ કર્યાં છે, ઉદ્ધવના જેવા ભગવાનના પરમ ભક્તે તેમને—તેમના પગની રજને—શિરસાવંઘ ગણી છે. તો પછી મારા જેવા અધમને ગોપીઓ ઉત્તમ લાગે તેમાં શું આશ્ચર્ય ?” પુરુષોત્તમે કહ્યું.

“વિચિત્રવીર્યની વક્રોક્તિનો આશય એવો છે કે, એ અજ્ઞાની ભરવાડણો કામભાવથી—અરભાવથી કૃષ્ણની પાસે ગંધ દત્તી, તેમને આવી ઉત્તમોત્તમ કેમ ગણી શકાય ?” નીતિમેને કહ્યું.

“એમ જ, અને તેથી જ દેટલાક ડાહ્યાડમરા શાસ્ત્રીઓ તો ચોખ્ખું કહે છે કે મોળ હજાર ગોપીઓ એટલે નાડીઓ, અને કૃષ્ણ એટલે મન. અર્થાત્ વસ્તુતઃ ગોપીઓનો બચાવ તો એમને ઊરાડી દેવામાં જ છે. પુરુષોત્તમભાઈના જેવા ભણેજ્ઞાગણેયા અને ધર્માત્મા પુરુષોને વ્યભિચારી સ્ત્રીઓનો બચાવ કરતા સાંભળતાં મને તો ગમ્મત આવે છે. કોઇક વાર ઘણો વિચાર કરવાથી મગજ ચસકી જાય છે તેનું આ દષ્ટાંત !”

આમ કહી વિચિત્રવીર્યે સંમતિને સારુ નીતિસેન તથા પ્રે. દેરજનની તરફ જોયું.

“ભાઈઓ, પુરુષોત્તમે તમારી શંકાનો ઉત્તર ક્યારનોય આપી દીધો છે. જો દ્વેષથી, વૈરભાવથી રાવણ, કંસ વગેરેની મુક્તિ થઈ, તો કામભાવથી ગોપીઓને પ્રભુપ્રાપ્તિ થાય, એમ માનવામાં કંઈ પણ ખોટું નથી. જેમ વૈરદ્વેષ રાવણકંસ વગેરેમાં હતાં, પ્રભુમાં ન હતાં, તેમ ભાગવતકાર સ્પષ્ટ કહે ॥ કે કામ ગોપીઓમાં હતો, કૃષ્ણમાં ન હતો, એટલે ભગવાનમાં પણ દોષ આવતો જ નથી. વળી કામ દેટલો બળવાન છે એ આપણે જાણીએ છીએ, તેથી તત્કૃત નિરોધ

છે. ત્યારે જ પ્રભુ પામે જવાય છે. પ્રભુ પાસે જવું એને વ્યભિચાર કહેવાય જ નહિ, એ તો મોક્ષ કહેવાય. મામેવૈવ્યસ્મિ એ તો ક્ષણ છે.

ગોપીઓ સર્વ વિવયનો ત્યાગ કરી પ્રભુ પામે ગર્ભ, એટલે ગોપીઓનો સંસાર તો ત્યાં જ છૂટ્યો. પ્રભુ પાસે જવું, એ જ મોક્ષ. પોતાના ઘણીની, પુત્રની, ઘરખારની, સર્વેની દરકાર ક્યાં વગર ગોપીઓ પ્રભુ પાસે ગર્ભ, એમ જ આપણે સર્વેએ દાર, આગાર, પુત્ર, આત્મ, વિત્ત, આ લોક, પરલોક સર્વેની દરકાર ક્યાં વગર પ્રભુની પામે જવાનું છે.”

“એ બધું તો ઠીક, પણ પછી પ્રભુની સાથે વ્યભિચાર કયો તેનું કેમ ?” નીતિસેને પૂછ્યું.

“અરે અંધ ! મોક્ષ મળ્યા પછી, પ્રભુ પાસે ગયા પછી, ચૌદ લોકના નાય પામે ગયા પછી, તે પ્રભુની સાથે દિવ્ય, આનંદમય, સ્વરૂપમય, રસાત્મક હીડા કરવી, તેને તું વ્યભિચાર કહે છે ? કોની સાથે વ્યભિચાર કયો ? પ્રભુની સાથે ? ધર્મ સંસ્થાપનાર્થે અવતાર ધારણ કરનાર પ્રભુ વ્યભિચારરૂપી અધર્મ કરે એ તારી મતિને સંભવિત લાગે છે ? પ્રભુ યોગેશ્વરના પણ ઈશ્વર છે, આત્મારામ છે, ગર્ભ-રેતસ છે તે તને ખબર છે ? ગોપીઓ પોતે પણ પ્રભુને જાર તરીકે ગણતી ન હતી,” એમ કહી પુરોહિતમે આગળ કયું :

“સાંભળ, તેઓ પોતે શું કહે છે ?

ન સ્તલુ ગોપિકાનન્દનો મયાન ।

અચિલદેહિનામન્તરાત્મઘૃક્ ।

વિચિત્રસાર્યિતો વિશ્વગુપ્તયે

સસ્ર ઉદયિવાન સાત્ત્વતાં કુલે ॥ મા. ૧૦-૨૮-૪ ॥

અર્થાત્ ખરેખર તમે માત્ર ગોપિકાઓને આનંદ આપનાર નથી, પણ સર્વ દેહધારીના અંતરાત્માને જોનાર છે. વિશ્વનું રક્ષણ કરવાની પ્રાર્થના બ્રહ્માએ કરવાથી, હે સખે ! સાત્ત્વતોના કુળમાં તમે ઉદય પામ્યા છે.

પ્રભુ પોતે કાણુ છે ? સાંભળ. રસો ઘં સઃ । રસં દ્યેવાયં
 લઙ્ઘ્યાનન્દી મયતિ । અર્થાત્ તે ખરેખર રસ છે. રસ પ્રાપ્ત કરીને જ
 આ આનંદી થાય છે. પ્રભુ પોતે રસરૂપ છે. એ રસને શરવનાર
 ગોપિકાઓના ત્રિવાલ ભૂતળ પર બીજું કંઈ થયું છે ? એ રસ
 યોગીઓને સર્વથા અવગમ્ય છે, એ રસ મોક્ષમાત્ર ઇચ્છનાર મર્યાદા-
 ભક્તને સર્વથા અપ્રાપ્ય છે. જેને કંઈ ભેદનું નથી, જેને આ લોક
 પરલોક કશાની ઇચ્છા નથી, જેને મોક્ષનીય અપેક્ષા નથી, પણ
 ગિલ્લો જેને મોક્ષ પણ બાંધક છે, એવા ઉત્કટ રસિક જ આ રસના
 ભોક્તા છે—સોડશુદ્ધે સર્વાન્ કામાન્ સહ વ્રહ્મણા વિપશ્ચિતા । તૈ.
 ર. ૧ । અર્થાત્ તે ચતુર બ્રહ્મની સાથે સર્વ કામ ભોગવે છે.

રાસલીલા એ વિષયભોગ નથી, પણ વિષયને શુદ્ધવાનું ઉત્તમ
 સાધન છે. આ હું જ કહું છું એમ નથી, પણ શ્રીભાગવતકાર પોતે
 કહે છે. કારણુ સ્પષ્ટ છે. સામ્રાજ્ય મન્મથમન્મથમાં જેતું ચિત્ત છે,
 કોટિકંઠર્પલાવણ્યની સાથે જેને લગની લાગે છે, તેને કામ બાપડો
 શું કરે ?”

“શાગાદી, પુરુષોત્તમ, આટલી નાની વયમાં તે ધણું મેળવ્યું
 છે. તારું કહેવું હું સમજ્યો છું, તોપણ ગોવિંદભદ્રજીની સાથે એ
 વિષય પર વિશેષ ચર્ચા થાય એવી મારી ઇચ્છા છે. મારાથી અહીં
 વધારે રહેવાય એવું નથી, માટે કાલે બપોરે બે વાગે હું ગોવિંદભદ્ર-
 જીને શ્રમ આપવા આવીશ. એ સમય એમને અનુકૂળ ન હોય તો
 મને કૃપા કરી ખચકર કરશો,” પ્રે. કેરજાને કહ્યું.

“જરૂર. પણ હું ધારું છું કે એ સમયે ગોવિંદભદ્રજીને અવ-
 કાશ મળશે જ, માટે આપે આવવાનો જરૂર વિચાર રાખવો,”
 પુરુષોત્તમે કહ્યું.

મોક્ષ ચર્ચા જવાથી પ્રે. કેરજા પરસ્પર વંદન કરીને ગયા.
 મોટરમાં બેસતાં બેસતાં પુરુષોત્તમે વિચિત્રવીર્ષને કહ્યું:

“તું પણ આવજો.”

૮ : કૃષ્ણ અને ગોપીઓની અગાધ પવિત્રતા

ગોવિંદભટ્ટે પુરુષોત્તમે પ્રે. ફેરજન વિશે સર્વે વાત કહી. તેઓ બહુ પ્રસન્ન થયા, અને ગાર્ગીને બહેએ સર્વે વિદિત કયું. બીજો દિવસે બે વાર્ગે બદાર પુસ્તકશાળામાં પ્રે. ફેરજનની વાટ નોંધ બેઠા. આજનો પ્રસંગ મુંદર હોવાથી અને પ્રે. ફેરજન નિખાલસ હૃદયનો ધાર્મિક સત્ત્વન હોવાની ખાતરી થવાથી ગાર્ગી પણ કુસુમને લઈ આવી બેઠી. પ્રે. ફેરજન આવી પહોંચ્યા, તેનો સત્કાર કરી બેસાડ્યા પછી તે બોલ્યા:—

“ગોવિંદભટ્ટે, આપના પ્રસંગથી મને બહુ આનંદ થયો હતો, પણ આપના આ બાલશિષ્યે તો અવધિ કરી છે. ગુણાઃ પૂજાસ્થાનં ગુણિષુ ન ચ લિઙ્ગં ન ચ ઘયઃ। અર્થાત્ ગુણીગ્નોના ગુણે ન માનઆદરને યોગ્ય છે. તેની ઉન્મર અને જાતિ (ત્રી કે પુરુષ)ને કંઈ સંબંધ નથી, એ એના વિષયમાં જરોબર લાગુ પડે છે.” એમ જણાવી પ્રે. ફેરજને કયું: “કોઈ પણ નિષ્પક્ષપાતી સત્ત્વનને એની સાથે અર્થા ક્યાં પછી હિંદુધર્મની ઉત્તમતાને માટે શંકા રહે નહિ. તેમાં ત્યારે એણે ગોપિકાઓના બાવની અને સ્વરૂપની સમજ આપી ત્યારે તો હું છક જ થઈ ગયો. તે છતાં ગોપિકાઓ કામી હતાં કે નહિ, કામથી એઓની મુક્તિ માનવી કે નહિ, એ બાળતમાં વિશેષ બિહાષોડ થાય તો બહુ સારું, એ ઇચ્છાથી આજે આપને શ્રમ આપવો ઉચિત ધાર્યો છે.”

“બહુ સારું,” વિચિત્રવીરની સામે નોંધ ગોવિંદભટ્ટે બોલ્યા—“તું ગોપિકાઓને કેવી ધારે છે?”

વિચિત્રવીર્ય આમો જન્યો. ગાર્ગી અને કુસુમ ન હોત તો તો તરત ઉત્તર આપત, પણ અહીં તો એક તરફ ગાર્ગી અને કુસુમ એકાં હતાં, બીજી તરફ ગોવિંદભટ્ટ અને પુરુષોત્તમ એકા હતા, અને ફેરજળ સાહેબ પણ એનાથી વિરુદ્ધ મતના હતા. ગાર્ગીને તો એ ઘણું જ માન આપતો, સાક્ષાત્ દેવી તરીકે ગણતો, અને પુરુષોત્તમ અને કુસુમ એની કૃપાથી જ આટલાં મુંદર, ઉચ્ચાશયવાન, પરાપકારી, બલાં અને સદ્ગુણી થયાં હતાં એમ પોતે માનતો. વળી પોતે ગમે તેવા છતાં પુરુષોત્તમના એના પર ચારે હાથ હતા, અને મુંદર કુસુમ પણ એની સાથે નિર્દોષ વાર્તાલાપ કરતી. ગોવિંદભટ્ટની આગળ એ અદ્ભુતમાં રહેતો, અને પુરુષોત્તમ એને પોતાનો મિત્ર ગણતો, તે છતાં એના નીચ વિચારોને લીધે એની ઠેકડી કરતો, તે એને લાગી આવતું. વળી ફેરજળ સાહેબના જેવા પણ પુરુષોત્તમથી અંજાઈ ગયા હતા, એટલે આવી મંડળીમાં પોતે શો ઉત્તર આપે તો એને મૂઝવું નહિ, પણ પ્રશ્ન ઉડાવાય તેવો ન હતો.

“તું ગોપીઓને કેવી ધારે છે?” એ પ્રશ્ન પોતે પોતાના મનમાં ફરીથી યોસ્યો, અને ગાર્ગી, કુસુમ, ગોવિંદભટ્ટ અને પુરુષોત્તમની સામે એણે સામટી નજર કરી. શો ઉત્તર આપે? પોતાથી હજાર દરજ્જે વધારે સદાચારી, પરાપકારી, ઉચ્ચાશયવાન, નિષ્કલંક, નીતિમાન, ધર્મવાન, અને પ્રભુમાં આસક્ત ચિત્તવાન આ સજ્જનોનો સમૂહ ગોપીઓને અત્યંત ઉચ્ચ કોટિમાં મૂકે છે, શ્રુતિનો અવતાર માને છે, તેમના પગની રજ્જને પણ શિરસાવંધ ગણે છે, તેમના નિરવધિ સુખનો કંઈક અંશ પોતાને મળે તો પોતાનું અડોભાગ્ય સમજે છે,—એવાની આગળ પોતે શો ઉત્તર આપે?

વિચિત્રવીર્ય આ સરળ પ્રશ્નનો ઉત્તર થોડીક વાર સુધી આપી શક્યો નહિ. પોતાના નીચ વિચારની અધમતા તેણે અનુભવી. આ ઉત્તમ ધાર્મિક સજ્જનો જે ગોપીઓમાં નીતિ, શ્રદ્ધા અને સુંદરતા

જુએ છે, તે જ ગોપીઓને પોતે વ્યભિચારિણી, નીચ, અને તુચ્છ માને છે. માટે ગોપીઓ નીચ નહિ, પણ પોતે જ નીચ છે, જે હૃદયમાં એ વિચાર ઉદ્ભવ્યા તે હૃદય જ નીચ અને મલિન છે, અને તે હૃદયને ધારણ કરનાર મનુષ્ય હું પોતે મલિન અને પાપી છું એમ એને પ્રત્યક્ષ થયું. તેની દૃષ્ટિ પોતાની સામેની જમીન ઉપર પડી, અને જમીન ઉપરના કાંકરા ગણતો હોય તેમ દિડમૂક થઈ ગિલો.

સર્વ મૃદુળની નજર વિચિત્રવીર્યના મોં સામે હતી, અને તેનો ઉત્તર સાંભળવા તેઓ તત્પર હતાં, ત્યારે વિચિત્રવીર્ય આમ નીચી દૃષ્ટિએ કાંકરા ગણતો હતો. તે કાંકરા ગણતો ન હતો, પણ મૂક થઈ ગયો હતો, જાણે કે આ બધાએ એના પર જૂરકરી નાખી હોય નહિ શું? પાંચ મિનિટ માંડમાંડ તે આ પાશમાંથી છૂટતો હોય એમ તેને લાગ્યું. તેનું હૃદય બળ કરવા લાગ્યું, અને તેણે નીતિ-સેનની સામે આડી નજર કરી. ગઈ કાલે નીતિસેન પોતાનો પક્ષ કરી ઉત્તર આપતો હતો, તેમ આજે પણ આપે તો પીડા ટળી, એવો વિચાર તેના મગજમાં દાખલ થયો. પણ નીતિસેનની નજર પણ જમીન તરફ હતી, અને તે પણ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર શોધતો હોય, અને શોધતાં શોધતાં ન જાડવાથી પોતે જ જૂલો પડ્યો હોય એવો દેખાયો. એટલામાં ગોવિંદભટ્ટએ ફરીથી પ્રશ્ન કર્યો.

“બાઈ વિચિત્રવીર્ય, ગોપીઓને વિશે તારો શો મત છે?”

વિચિત્રવીર્યે ફિક્કે મોઢે ગોવિંદભટ્ટની તરફ જોયું, પણ તેનાં વિચક્ષણ, તેજસ્વી ચક્ષુ તથા પવિત્ર સુદર ઓજસ્વી મુખની સામે એની મલિન વિચારથી કલુષિત દૃષ્ટિ તે ટેકવી શક્યો નહિ, અને મૌન જ રહ્યો.

વાચક! વિચિત્રવીર્ય ગમે તેટલો અધમ વિચારવાન હોય, પણ તું તેનો તુચ્છકાર કરીશ નહિ. તું ઉદાર વૃત્તિ રાખજે. તે ગરીબ હતો, કંઈક અગ્રેજી સંસ્કૃત વગેરે બખ્યો હતો, પણ તેનું મગજ

વિચિત્ર હતું, અને બધાનો ખીચડો કરી ગોટાળો કરતું. વળી તે પુષ્ટિમાર્ગીય પણ ન હતો, અને એ ધર્મનાં તત્ત્વો સમજતો ન હતો. પરંતુ જેઓ દુનિયામાં શાસ્ત્રી અને પંડિત મનાય છે, ખાસ કરીને જેઓ પોતાને પંડિત અને શાસ્ત્રજ્ઞ માને છે, જેઓએ વેદ, ગીતા ભાગવત વગેરે કંઈક અંશે પણ વાંચ્યાં હશે અથવા વાંચ્યાં હોવાં જોઈએ, તેઓમાં પણ તેં આવા અધમ વિચારનાં મનુષ્યો જોયાં નથી? તેમાં પણ જેઓ પોતાને પુષ્ટિમાર્ગના પંડિત તથા શાસ્ત્રી કહેવડાવે છે એવાઓ પણ ગોપિકાઓનાં નામમાત્રથી બીરુ થઈ ડરતા તેં જોયા નથી? ગોપિકાઓને ગુરુ કહેતાં તેઓ શરમાઈ જાય છે, તેમને લાજ લાગે છે, એ તેં અનુભવ્યું નથી? રાસલીલૈક-તારપર્યઃ । કૃપવૈત્તત્કથાગ્રદઃ । રાસસ્ત્રીમાવપૂરિતવિગ્રહઃ । વગેરે શ્રીમદ્ભાગવતનાં નામો દરેકજા તેઓ જપતા હોવા તો જોઈએ, તે છતાં તેનો કંઈક પણ આશય તેઓ સમજ્યા હોય એમ તને લાગે છે? શ્રીમદ્ભાગવતના દશમ સ્કંધના પૂર્વાર્ધના ૪૪ (૪૭-૩)મા અધ્યાયના પચીસમા શ્લોકમાં શ્રીહિદંબજીએ કહ્યું છે કે—

ભગવત્પુત્રમશોકે ભવતીભિરનુત્તમા ।

ભક્તિઃ પ્રવર્તિતા દિદ્વ્યા મુનિનામપિ દુર્લભા ॥ ૨૫ ॥

અર્થાત્ ઉત્તમશ્લોક ભગવાનને વિશે ઉત્તમોત્તમ, મુનિઓને પણ દુર્લભ એવી ભક્તિ તમે પ્રવર્તાવી એ આનંદની વાર્તા છે.

કૌણિઢ્યો ગોપિકાઃ પ્રોક્તા ગુરવઃ સાધનશ્ચ તત્ ॥

એ પ્રકારે શ્રીમદ્ભાગવતજીએ ‘સંન્યાસનિર્ણય’ગ્રંથમાં ગોપીઓને ‘ગુરુ’ કહી છે. શ્રીગુણાંકજીએ દશમ પૂર્વાર્ધના ૨૬ (૨૯-૩)મા અધ્યાયની ટિપ્પણીમાં કહ્યું છે કે—

एव सति अस्मिन् मार्गे स्वामिन्यः एव गुरवः इति
ज्ञापितं भवति ।

અર્થાત્ એમ હોવાથી આ માર્ગમાં સ્વામિનીઓ જ ગુરુ છે

એમ જણાવેતું છે લાતુભટ્ટએ ‘પ્રમેયસ્નાર્ણવ’ નામના સુદર
અથવા ત્રીસમે પાને કહ્યું છે કે—

एतद्भक्तिप्रवर्तिका व्रजभक्ता एव ॥

અર્થાત્ આ ભક્તિપ્રવર્તિકાઓ વ્રજભક્તો જ છે

આવા આના ગોપીઓને વિશે અનેક ઉત્તમ વચનો આ પડિતો
અને શાસ્ત્રીઓએ વાચ્યા તો હોરા ભ્રમ્યે, તે છતાં તેઓ ગોપી
ઓના દેખી છે, તેમના જડ હૃદય એ ઉત્તમતા સમજી શકવા નથી,
તેમના કામાસક્ત મનિન હૃદય પોતાના કામ અને મસ્તિનતાનો
આરોપ ગોપિકાઓની ઉપર કરે છે, ત્યારે મિથ્યારા વિચિત્રવીરને
શો દોષ દાઢવો ? માટે ઉદાર વૃત્તિ ગમ્ય તેમના ઉપર રોડ ન કરતા
દરા આણું, પ્રભુ તેમના હૃદયની પ્રમામક્તિ અને મવિનતા નિવૃત્ત
કરે, અને તેમા પ્રેમ અને આસક્તિ ભરે એવી પ્રાર્થના જ

ત્યારે ઈર્ધ નાગ ન દ્વાયો ત્યારે ઉત્તર આપવો જ પડશે એવું
ધારી, મનમા ગોઠવનો ગોણવો વિચિત્રવીર યોગ્યો

“હોય, સ્ત્રી-જાત, તેમા પણ ભગવાડણ્ય,,
અજ્ઞાની હોય, દુનિના પ્રેમ જ ચાને છે. બાલિચાર અને
પાતિવ્રત્ય બધુંએ એમો અગ્રુ ”

ગો-વતા યો-યો તો ખરો, પણ નીચેથી ડાચુ જોનાયુ નહિ
ગોવિંદમંજુને એની અધમ હૃદયવૃત્તિની તગ્ધ દષ્ટા આવી, તોપણ
જ ઢાકપિઠોડો એને કરવો પચો હતો તેથી પવિત્ર વિચારોને—પ્રેમની
સુધાને—મનિપ્રમા એના હૃદયમા સ્થાન મળનાનો સભવ છે એ
વિચારથી કઈ પ્રસન્ન થયા -ઈ હસના, વિચિત્રવીરને મધકિ દયા
પાત્ર ગણના, રૂરી તેને પછયુ ‘ત્યારે બાઈ, કૃષ્ણ વિશે તારો ગો
અભિપ્રાય છે ?’

વિચિત્રવીર ખિન્નાયો તેને આ પ્રશ્નોત્તર મધુ ઝમિન નાગના
પોતાના હૃદયની મનિનતા તેના મોની આગળ ખડી થઈ ગઈ આ

સર્વ આત્મમંડલે તે જોઈ. પોતાની આત્મ ગર્ભ, પોતાનું સર્વસ્વ ગયું, એમ તેને લાગ્યું. વસ્તુતઃ તેને આ પ્રકારના હૃદયનિરીક્ષણથી લાભ થયો હતો, અને ભવિષ્યમાં વિશેષ થવાનો હતો, પણ તે કંઈ એને હાથ સૂઝ્યું નહિ. આ પ્રસંગ ઉપર જ તેને કંટાળો આવ્યો, અને વિચાર કર્યા વગર પોતાના મનમાં બહુ વખતથી જે હતું તે બોલી ગયો.

“કૃષ્ણ વળી એક ગોવાળિયો, છેલ્લખટાઉ, જરા ટીખળો, પનધટ ઉપર જઈને આંખમાં આમણાં કરે, કાંકરા મારીને યુવતીઓના ધડા ફોડે, લાગ કાઢે તો છેડો પકડે, વખતે ગાળો પણ ખાધ, અને માર પણ પડે. જુવાની બધાની એવી જ હોય, કોઈ કાંકરો અને કોઈ ઉધાડા.”

બોલી નાખ્યું, અને મનનો જીભરો કાઢ્યો. પછી જાયું જોયું અને કુસુમની તરફ એની દષ્ટિ પડી. તે પવિત્ર, નિષ્કલંક, સુંદર મુખારવિંદની તરફ જોતાં પોતે ઝેરી કાળો નાગ હોય એમ તેને લાગ્યું. પોતે બોલ્યો હતો તે કાળું હળાદળ ઝેર ઓઝ્યો હતો, એમ તેને સ્પષ્ટ થયું. અંતે જેમ નાગ સક્રોત્યાર્ધ ફૂંડાળું વળી બેસી રહે, તેમ એ નીચું જોઈ સક્રોત્યાર્ધ બેસી રહ્યો, અને આ સુંદર પવિત્ર મંડળીનાં નેત્રોમાંથી જે અમૃત વર્ષાતું હતું તેનું જનવાજ્ઞેય વગર પાન કરવા લાગ્યો.

“ભાઈ નીતિસેન, ગોપીઓને વિષે તારો શો મત છે તે કહે,” ગોવિંદભટ્ટ નીતિસેનની તરફ જોઈને બોલ્યા.

ગર્ભ કાઢના પ્રસંગથી નીતિસેનને સંતોષ વળ્યો ન હતો, તે પુરુષોત્તમને ઉત્તર આપી શક્યો ન હતો, પણ તેથી કંઈ તેના મનનું સમાધાન થયું હતું એમ ન હતું. તેની શંકા તો એવી અને એવી જ રહી, અને ત્યારે ગોવિંદભટ્ટ પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે પોતે કેવી મંડળીમાં ગેરો હતો, તેનું જ્ઞાન છતાં, પોતે બોલશે તે કંઈક અયોગ્ય જ થશે

એવું કંઈક લાગવા છતાં, પોતાની નીતિના બળનો આશ્રય લઈને હું જે મને સત્ય લાગે છે તે બોલું છું એવા વિચારથી સત્યનું અવલંબન કરીને બોલ્યો :

“હું ધારું છું કે ગોપીઓ ગામડાની સાધારણ સ્ત્રીઓ જેવી હતી, પ્રેમાળુ હતી, અને તેમનું ચિત્ત કૃષ્ણમાં બહુ આસક્ત હતું. પરંતુ તે જરૂરનાવથી હતું એમ શાસ્ત્ર પણ કહે છે. કૃષ્ણમાં આસક્તિને લીધે તેમનો મોહ યથો, પણ તેથી ગોપીઓ ઉત્તમ કેમ તે મારી સમજમાં ઊતરતું નથી.

‘કૃષ્ણ વિષે તારો શો મત છે?’ ગોવિંદભટ્ટે પૂછ્યું.

“કૃષ્ણને હું વિચિત્રવીર્યની માફક વિષયી માનતો નથી. ગીતાના કહેનાર કૃષ્ણ એવા હોય જ નહિ. આખો આર્થાવર્ત જે કૃષ્ણને માને છે, આખી દુનિયા જેનાં વચનોથી મોહિત થઈ ગઈ છે, તે ગીતાના વક્તા પૂર્ણાવતાર પ્રભુ છે, એમનાથી કોઈ જોયું નથી (મત્તઃ પરતરં નાન્યત્ કિંચિદસ્તિ), એઓ પોતે સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ છે, એવાં એમનાં પોતાનાં પણ બહુવચન છે, અને મને તે સર્વે સર્વાંશે માન્ય છે,” નીતિસેને કહ્યું.

“ત્યારે એવા પૂર્ણાવતાર પ્રભુને જરૂર તરીકે કોઈ સ્ત્રીઓ ગણી શકે? બીજી કોઈ સ્ત્રીઓએ પ્રભુને પોતાના જરૂર તરીકે ગણ્યા છે?” ગોવિંદભટ્ટે પૂછ્યું.

“ધણી જ થોડી. મીરાંબાઈ એવી એક ખરી, પતિનો ત્યાગ કરીને પ્રભુની પાસે ગઈ,” વિચાર કરીને નીતિસેને બોલ્યો.

“મીરાંને તું ઉત્તમ માને છે?” ગોવિંદભટ્ટે પૂછ્યું.

“હા.”

“શા માટે?”

“મીરાંના જેવી સ્ત્રી પોતે તરે, અને પતિ તથા સર્વે સંબંધીને તરે.”

“ભીરાં તો સવારનું માંગલિક નામ,” વિચિત્રવીર્યે કહ્યું.

“હારે તારા માનવા પ્રમાણે ગોપીઓએ કૃષ્ણ પર જરૂરબાવ કર્યો અને ભીરાંએ પણ કર્યો. જે ભીરાં ઉત્તમ, તો ગોપીઓ પણ ઉત્તમ,” ગોવિંદભટ્ટ બોલ્યા.

“હા—ના,—હા—” વિચાર કરતો કરતો નીતિગેન બોલ્યો.

“તારા મનમાં શું ભાજગડ થાય છે, સ્પષ્ટ કહે,” ગોવિંદભટ્ટ બોલ્યા.

“ભીરાં પ્રભુને પ્રભુ જાણતી હતી. ગોપીઓને તો માત્ર જરૂરબાવ જ હતો, પ્રભુભાવ હતો જ નહિ, માટે ગોપીઓ કરતાં ભીરાં ઉત્તમ.”

“તારી બૂઝ છે, ગોપીઓને પણ પ્રભુભાવ હતો એમ શાસ્ત્ર—”

“હા, કાલે જ પુરુષોત્તમે એક શ્લોક તો કહ્યો હતો. (વિચાર કરીને) હારે તો હું ધારું છું કે મારી બૂઝ છે. ભીરાં અને ગોપીઓ બન્ને સરખાં ગણાય.”

“ભીરાંના ચારિત્ર્યમાં તને દોષ લાગે છે?”

“ના, લેશમાત્ર પણ નહિ.”

“પ્રેમ ? સ્ત્રીઓએ પતિસેવા કરતી એ જ ધર્મ નથી ? સ્વપતિ છતાં પ્રભુને પતિ માનવા, તેમની સાથે પ્રેમ કરવો, અને પતિનો સાગ કરવો, એ દોષ નહિ ?”

“ના, ના. મને તો શું પણ આખી દુનિયાને ભીરાંનું ચારિત્ર્ય તો પવિત્ર અને મુંદર લાગે છે.”

“તેનું કારણ શું ? ભીરાંએ નીતિશાસ્ત્રનો ભંગ ન કર્યો ?”

“ના, ના. આટલી નાની વયમાં સંસાર છોડી પ્રભુમાં મન પરાવર્તવું એ અત્યંત કઠિન કાર્ય છે. ધણી, રાત્ર્યવૈભવ વગેરે છોડી દેવાં એ સહેલું નથી.”

“પણ રાજ જેવો ઉત્તમ ધણી ઝાડી પ્રભુની સાથે પ્રીતિ પાધી, એટલે મીરામા કામ તો રહ્યા કે નહિ? અને કામ ગયા તો ઉત્તમ કેમ ઢંડેવાન?”

“મીરામા જામ રહ્યો કહેવાન નહિ કામ હોય તો સસારનો ત્યાગ થાય નહિ, અને પ્રભુમા ચિત્ત પરોવાય નહિ,” વિચાર કરી નીતિસેને કહ્યું

“પણ મીરા પોતાના ગીતોના ઢંડે છે કે ‘પ્રભુ મારો ધણી છે, હું તેની સાથે સર્વે પ્રામ ભોગવું છું, અને કશા વૈભવની ખોટ નથી’ તેનું કેમ? મીરાના શૃંગારભક્તિના પદ વાંચ્યા નથી?” ગોર્નિંબટે પૂછ્યું

“બહુ વાંચ્યા છે”

“ત્યારે એવો સ્ત્રીપુરુષની વચ્ચેનો શૃંગાર તે કામ નહિ તો શું?”

“તે—તે કામ પ્રાપ્ત થીત્રે—કાર્તિક દિવ્ય—દૈવી—હોવો જોઈએ,” વિચાર કરતો નીતિસેન ખોલ્યો

“તે દૈવી, દિવ્ય, પણ કાન જ કે નહિ? અને કામ સર્વથા ત્યાગ્ય નથી?” ગોર્નિંબટે પૂછ્યું

“તે મીરાં જાણે, અને કંઈ સમજ પડતી નથી. મીરા કામી વા નિમિષણી નહિ હતી એ નક્કી, તે પવિત્ર હતી,” વિચાર કરીને નીતિસેન ખોલ્યો

“હું અગ્રેજ અને સંસ્કૃત જાણેલો, ઊંડા ઊંડા વિચાર કરનારો, પરોપકારી સગજન હોવા છતાં મીરાનાં પદ ન સમજે એમ હોય? એમા શબ્દો તો કમિ નથી, ત્યારે તને શું સમજ પડતી નથી?” ગોર્નિંબટે હસીને પૂછ્યું

“મીરાની તો સૃષ્ટિ જ કદ જુદી છે, એના વિચાર આ દુનિયાની મર્યાદા છે,” નીતિસેન વિચાર કરીને ખોલ્યો

“પણ તે ખીજી દુનિયા મીઠા ક્યાથી ઉપજાવે—નૃજો—ઠે?”

“એના હૃદય આશાના પરિન હૃદયમાથી ”

“પણ એ પરિન હૃદયમાથી ઉત્પન્ન થતી ખીજી સૃષ્ટિમા પણ
કામ—નિત્ય—ખરો ?”

“ના, ના, બિનકુલ નહિ ”

“પણ એ પ્રભુને આત્મા—ધણી—કે તે નામ કામ
સુચક નથી ?”

“ના, ના તે પ્રેમથી, સ્નેહથી,” નીતિમેન બોલ્યો

“પ્રેમ શું તે તું સમજે છે ?” ગાર્ગીએ પૂછ્યું.

“હૈં સમજી હું ”

“તે કે ”

“પુરોક્તમ અને કુસુમ તમને નહાના છે, તેટલો હું નથી !
મારા ઉપર તમારો પ્રેમ કઈકે ઓઠો છે ”

(હસીને) “એ પ્રેમ કયા ગે છે ?”

“હૃદયમા ”

“એ પ્રેમનું બળ કટકું છે તે તને ખબર છે ?”

“હા, પ્રેમની મે વણી વાનો નાચી છે અધગમા અધરા,
અશક્ય વાગતા નામ પ્રેમ કગની રહે છે પ્રેમી પોતાનું શિર પણ
આનંદથી આપના તૈયાર થાય છે ”

“એવો પ્રેમ તને ક્યાંના ઉપર છે ?”

“કુસુમના ઉપર મને પ્રેમ છે, મારું હૃદય એને લેધને પ્રસન્ન
રહે છે, એ ન હોય ત્યારે મને ગમતું—ગોમતું—નથી,” વિચાર
કરીને નીતિમેન બોલ્યો પછી મનમા બોલ્યો “આજે સવારે જ
એને મારે ચકનીઓ લા થો છું ”

“તને કુસુમના ઉપર આટલો પ્રેમ છે તેનું કારણ શું?”
ગાગીએ પૂછ્યું.

“એના હૃદયની સુંદરતા અને પવિત્રતા! મને તો એ કંઈ સુંદર દેવી જેવી લાગે છે. તમને જોઈને પણ મારું હૃદય.—”

“શું?”

“કંઈ નહિ. કુસુમની પવિત્રતા અને સુંદરતા એ તમારી સુંદરતા અને પવિત્રતાનો માત્ર અંશ—માનાનો પુત્રીમાં હોય તેવો જ—છે.”

“આપણાં સર્વેનાં શરીર નાશવંત છે, નહિ વારુ?”

“હા.”

“પ્રેમપાત્રનું—પ્રેમી જોડામાંથી એકનું અનિત્ય શરીર પડે ત્યારે ખીજની શી સ્થિતિ થાય?”

“તેનું હૃદય ચિરાય, તે જ્ઞાન વગરનો રજગે, ટવગે, અને મરે.”

“ત્યારે અનિત્ય અને મસિન શરીર પ્રેમને લાયક છે?”

“ના, પણ ઉપાય શો?”

“એવા ઉત્તમોત્તમ પ્રેમને પાત્ર વસ્તુ નિત્ય જોઈએ, નહિ વારુ?”

“હા.”

“વળી તે સર્વ પ્રકારે શ્રેષ્ઠ અને સુંદર જોઈએ, નહિ?”

“હા.”

“એવી નિત્ય, ઉત્તમોત્તમ, સુંદર વસ્તુ તે કયાંય જોઈ છે?”

નીતિસેનને કુસુમનો પ્રસંગ યાદ આવ્યો, કુસુમના સુંદર હૃદય-માં એને પ્રભુનાં દર્શન થયાં હતાં તેનું સ્મરણ થયું. ઘંટાવન, ધન-ભક્તો, સર્વેનાં દર્શન કર્યા છતાં, આ તે સત્ય કે કુવમ એવી શંકા એને ઘઈ હતી. તેનું કારણ પોતાની અયોગ્યતા, હૃદયની મસિનતા, એમ હવે એને સ્પષ્ટ થયું. આ સુંદર મંડળમાં ગાગીના સુંદર પ્રશ્નો-તરથી પોતાનું હૃદય પવિત્ર કરતો પ્રભુનું સ્મરણ કરતો તે બોલ્યો.

“હા, કુસુમે તે વસ્તુ મને જતાવી છે, તમે તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાનો જગે માર્ગ મને જતાવ્યો છે.”

ગાર્ગી શાન થઈ

નીતિમેન વવારે પ્રશ્ન કરી શ નો નહિ સર્વેને શાન જોઈ પ્રેમ
દેવતા ગાર્ગીની તરફ જોઈને મોઝા—“આપના પ્રશ્નોત્તરથી એમ
પ્રાપ્ત થયું કે પ્રજાની ઉપર પ્રેમ જવો. મીઠા અને ગોપીમો અને
ઉત્તમ, તેમણે પ્રભુની ઉપર પ્રેમ મ્યો, પણ એમા કઈ રાગા
અન્ય પ્રાપ્ત થતો નથી મીઠાના ઉવાજ શૃંગારના પં શુદ્ધ ભક્તિને,
શુદ્ધ પ્રેમને, વર્ણ પાનિગારવ નથી? કઈ મનિન મળતા નથી?”

“જિનકુન નહિ” હમીને ગાર્ગી મોની “તમારા પ્રશ્ન
હૃદયની દુર્વળતા અને મનિનતાનો સ્વરૂપ છે નસુત હું તો મીરાનો
પ્રેમ પણ જોઈ મારું છું.”

“તેનું કારણ મને સમજાવશો?” નીતિમેને પૂછ્યું

“સ્વાર્થની ખાતર પોતાના હૃદયના આમીને પ્રેમી જિનકુન
શ્રમ આપતો નથી, એ પ્રેમતરન તું સનજો છે?”

“હા, મારા કાઈ પણ સ્વાર્થને માટે હું સુદર કુસુમને કઈ
પણ શ્રમ ન આપું, મારું જોઈએ તે થાય.”

“કુસુમને જાદને તારા હૃદયનો આમી પ્રભુ—શિવ—કેવલ તો
તેને તું તારા સ્વાર્થ ખાતર શ્રમ આપે ખરો?”

“ના, સ્વાર્થની ખાતર સર્વે પણ શ્રમ આપવો એ શુદ્ધ
પ્રેમના ખામી છે.”

“માટે જ મીરાને અને નૃસિંહમહેતાને એમ મર્યાદામાગીય
હીએ જીએ શુદ્ધ પ્રેમમાર્ગમા એવાઓ તો અનકાર પણ નથી
શુદ્ધા પ્રેમનાડતિદુલ્ભમા. શુદ્ધ પ્રેમી ભક્ત બહુ દુર્લભ છે, એમ
વીરવનમાયાર્થ પોતે ‘પુષ્ટિપ્રવાહમયોના’ અથવા ને છે તે સત્ય છે.”

નીતિસેન શાત થયો

“શૃંગાર ભક્તિનો પોતડ છે, બાધ નથી, તેના કઈ પ્રમાણ બતાવસો ?” પ્રેા દેરજળે પૂછ્યું

“પ્રમાણ મારુ પોતાનું હૃદય, મારો પોતાનો અનુભવ, મન સીમ તિ િઓના હૃદય, અને તેમનો નિર્દોષ પશુશૃણુ અનુભવ” ગાગી બોલ્યા

“હૃદય ધઈ શાસ્ત્ર નથી” હમીને પ્રેા દેરજળ બોલ્યા

“હૃદય અને બુદ્ધિના અનુભવ સિવાય શાસ્ત્રમાં ખીજું શું લખ્યું હોય છે ? અન્યાયશાસ્ત્રમાં પરમ પ્રમાણ શું છે ?” ગાગીએ પૂછ્યું

પ્રેા દેરજળ મૂગો રજો

‘પણ તમારું હૃદય જે અનુભવની સાક્ષી પૂરતું હોય તે અનુભવ ખીગના હૃદયને ન થાય ત્યારે મોખના હૃદયનો જે અનુભવ શાસ્ત્રોમાં વર્ણવ્યો હોય અને પરિતોએ પણ માન્ય થયો હોય તેનું પ્રમાણ આપવું જ જોઈએ,’ ગોવિંદભટ્ટે ગાગીને ક્યું

“તો રસો વૈ સ । રસ ” દોવાય લલ્લવાનદી મગતિ કો હોવાન્યાત્ ક પ્રાણ્યાદ્ યદેવ આકાશ આનંદાં ન સ્યાત્ અર્થાત્ ‘તે રસ છે આ (હન) રસ મેળનીને જ આનંદી થાય છે જો આ આકાશ આનંદરૂપ ન હોત, તો કેણુ શ્વાસ લેત, કેણુ પ્રાણુ ધારણુ કરત ?’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્વત એ અનુભવનું ગાન મરી રહી છે, અને એનાથી ખીજું શું શ્રા પ્રમાણ જોઈએ ?” ગાગીએ પૂછ્યું

“શૃંગારમાં કામશાસ્ત્રની સન ક્રિયાઓ થાય છે, ભક્તિમાં તેને ધ્યાન નથી દર્શન, સ્પર્શન, આનિગન, સુખન વગેરે શૃંગારમાં અભવે, ભક્તિમાં નહિ,” પ્રેા દેરજળે ક્યું

‘શા માટે નહિ ? પ્રભુના દર્શનસ્પર્શન રંગે એને નિત્ય કરીએ છીએ એક માતા પણ પ્રેમપૂર્વ નીગખીને પુત્રના દર્શન પ્રે

છે, તેના અગનો પ્રેમથી સ્પર્શ કરે છે, તેને એકબર આનિગન કરે છે, તેને પ્રીતિથી સુખન કરે છે, તેના વિગ્ધની પીડાય છે, અને મૂર્છાપર્યંતની અન્યથા અનુભવે છે બ્રહ્માને પણ કઈક તેવો જ અનભવ થાય છે, ” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું.

“ કેટલેક અંગે એ ક્રિયાઓન સામ્ય ચાલ્યુ આવે, પણ શૃંગારની અતિમ ક્રિયા જ નબોગ તે શુદ્ધ પ્રેમમા, માતાપુત્રના નનના, બાઈગડેનના પ્રેમમા, કેમ ચલવે ? પ્રભુની ભક્તિમા તેનો ગો સભવ ? ” એ ફરજજ બોલ્યા.

‘ શા માટે નહિ ? ’

“ બાઈગડેનનો, અને માતાપુત્રનો સબોગ ’ એ શબ્દો માબળા તેમનો અર્થ વિચારી, ક પારી આવે છે ’

“ શા માટે ? ”

“ બાઈગડેનના, માતાપુત્રના પ્રેમમા, સબોગને સ્થાન છે ? ”

“ અવશ્ય જો સામસામા હૃદયોના રસના ઉઠાગાને તમે સબોગ માનતા હો, તો એના સબોગને બાઈગડેનના, માતાપુત્રના, તેમજ પતિપત્નીના પ્રેમમા ધ્યાન છે, પણ જો નાત્ર ઇન્દ્રિયજન્ય સબોગને જ તમે સબોગ માનતા હો તો તેને સ્થાન નથી પુત્રના ચિરમાગના વિરહથી પીડિત માતાને પુત્રના યતા અમાગે પણ સ્તનમાથી દૂધની ધારા છૂટે છે એ માતૃઆનદને તમે સબોગાનદ નહિ તો શુ મહેશો ? ”

“ પણ એમા કામ—વિશ્ય કયા છે ? ”

“ ચિરકાળના વિરહથી પીડિત પત્ની વિસવાસનાની તૃપ્તિને અર્થે જ પતિની ઝખના કરે છે ? તેને નિઃસ્વાર્થ શુદ્ધ પ્રેમ હોતો નથી ? તેનો વિરહનાત હૃદયરસ પતિના મુખચક્રના દર્શનથી ઊઝળા તેને સહસ્ર હસ્તથી સર્વશ આનિગન કરતો નથી ? ”

“પ્રેમ હોય છે, પણ પત્નીમા સાથે સાથે વિષયવાસના પણ હોય છે, અને તેથી જ પતિપત્નીનો પ્રેમ વિશુદ્ધ કહેવાય નહિ ”

“વિષયવાસનાથી અમલિન, નિષ્કલેશ પ્રેમ પત્નીમા હોતો નથી ? (હમીને) ભારતનાં સતીઓની નિસ્વાર્થતા અને પવિત્રતાનું તમને જ્ઞાન નથી ? પતિના શરણે જોવામા લઈને પોતાના જીવના શરીર સાથે આનંદથી અગ્નિમા જાળીને પરિવર્તી સતીના પવિત્ર પ્રેમની તુલના જૂતાના પગ જી ને કયો પ્રેમ કરી શકશે ?”

‘અનન્ય, એવો પ્રેમ વિશુદ્ધ જ છે એકી તો મારાથી વિવરનાસના ઠી શકાય નહિ ”

“એવી વિશુદ્ધ સતી ચિત્રાગના પતિવિરહથી પીડિત હોય, અને પછી પતિસંયોગ થતા જનેનો સુદર રમણીય આનંદસંભોગ મચી રહે, તે વિષયવૃત્તિ કેટલો ?”

“એ વિશુદ્ધ પ્રેમસંભોગ છે, એને સનાતનભાર કહે છે, અને માતાપુત્રના પ્રેમસંભોગથી પણ વધારે ઉત્કટ છે વિષયવાસનાની તૃપ્ત્યર્થે જે સ્ત્રી તનમે છે તેમા અને આ સતીમા આસનાનજમીનનો ફર છે વિષયવાસનામા પ્રેમનો અંશ પણ નથી, અને હૃદયની ક્રોધમળતા પણ નથી એમા ક્રુદ્ધ, બાલ, મદિન, ઇન્દ્રિયજન્ય વાસનાની તૃપ્તિનો ન્યાર્થ જ હોય છે ક્રોધક્રાવ વિષયવાસના અને ક્રોધ હૃદયની ક્રોધમળતા મિશ્રિત હોય છે સાધારણ સ્ત્રીઓમા ક્રોધ આવી મળી આવે છે, અને તેથી જ વિરાટ અને પ્રેમનો અભ્રમ થાય છે, પણ ઉત્કટ સનાતનભાર તો વિવરનાસના અને અન્ય સર્વ વાસના એને જાળીને ભરમ મર છે, અને પ્રિયની શાશ્વત નિસ્વાર્થ ઝખ નાથી—પ્રેમજન્ય આસક્તિ અને વ્યસનથી—કીટબમરન્યાયે સતીને—પ્રિયાને—પ્રિયરૂપ પણ કરી નાખે છે,” ગાંધીજીએ કહ્યું

પ્રેમ ફેગજન થોડી વાર સાત બેસી રહ્યો તે નિરતર રહ્યો, પણ તેનો સંશય ટળ્યો નહિ થોડી વાર પછી તે પાછો બો-બો

“મને તો લાગે છે કે પ્રભુભક્તિમા શૃંગારને—કામને અને વિષયને—સ્થાન નથી, ભક્તનો પ્રભુની ઉપગ્નો પ્રેમ માતાપુત્ર તથા ભાર્મિયકેનના પ્રેમ જેવો જ નિર્મળ અને તેથી પણ વધારે ઉચ્ચ પ્રકારનો હોવો જોઈએ વસ્તુતઃ શૃંગાર—કામ—અર્થ દોષિત છે, દોષથી જ એનો જન્મ છે, અને પ્રભુભક્તિની સાથે તેની અગતિ ભક્તિને મુશ્કિલ પડે છે, એમ મારું માનનું છે જેમ ભાર્મિયકેનનો પ્રેમ પવિત્ર છે, માતાપુત્રનો પ્રેમ પવિત્ર છે, અને તેમા વિષયના અકુર જિનકુર નથી, તેટલો જ નિર્મળ, નિષ્કામ અને તેથી પણ વિશેષ પવિત્ર પ્રભુ ઉપગ્નો પ્રેમ હોવો જોઈએ દોષિત નામનો—વિષયનો—અકુર એ પ્રેમમા અગ્નિ છે ”

કુસુમ મૂંગી મૂંગી બેઠી રહી હતી, અને આ મહાનની વાત સ્થિત ધ્યાન વગર, ગસનગર, સાબળતી હતી, અને તેમા બહુ સમજ પડતી ન હતી પ્રેા ફેગજળ બોની ગલ્લો ૪ એના મનમા પ્રેાજી બાજે શુએ થઈ આવ્યું, અને પ્રેા ફેગજળને સસ્મિત વદને પૂછ્યું

“તમે પ્રભુને ઓળખો છો ? તમે પ્રભુના દર્શન કર્યા છે ?”

પ્રેા ફેગજળે આ પ્રશ્ન સાબળી, કુસુમના સુદર અને નિર્મળ વદન તરફ સાનદાવ્યર્થવડે જોયું, અને વહાનથી મો-ચો

“ના, બહેન !”

“ત્યારે પ્રભુને શું ગમે છે અને શું નહિ, તેની તનને શી ખબર ? બાપુજી તો રોજ પ્રભુની સેવા કરે છે, અને બાજે છે તે કહે છે, તે તમે કેમ માનતા નથી ?” કુસુમે પૂછ્યું

પ્રેા ફેગજળે તેના સુદર, ઊંચા કરેના મુખારવિદ તરફ જોયું તે તેનો કામળ ઉપાનમ્બ સમજ્યો, હસ્યો, અને બોલ્યો

“બહેન, તારા જેટલી શ્રદ્ધા પ્રભુએ મને આપી નથી !”

“તમારી આખમા પ્રભુ છે જ ક્યા કે પ્રભુ તમને શ્રદ્ધા આપે ?” કુસુમ બોલી

કુસુમનું આ કથન ખરેખરું હતું. પ્રે. ફેરજન તે સમજ્યો, તથાપિ કંઈ પણ ઉત્તર આપી શક્યો નહિ.

ત્યારે કુસુમ પ્રશ્ન કરતી હતી, ત્યારે સર્વ મંડળી ઉત્સાહથી તેની તરફ જોતી હતી. ગાંધીજી આનંદથી કુસુમને પોતાના ખોળામાં લીધી, તેની કામળા ડોક જોતી કરી, મુંદર વદન પર એક ક્રાંતી કરી, અને કુસુમના જ પ્રશ્ન ચાલુ રાખતી હોય તેમ ગોનાના પવિત્ર અને પ્રભાવશાળી વદનથી પ્રે. ફેરજનને પૂછ્યું:

“માતાપુત્રનો, બાઈબલનો પ્રેમ તમે કર્તવ્ય માનો છો? તે દોષિત નથી?”

“એ પ્રેમમાં શો દોષ હોય? નથી જ. માટે જ એ પ્રેમ હું કર્તવ્ય અને પવિત્ર માનું છું,” હસીને પ્રે. ફેરજન ખોલ્યા.

“અને પતિપત્નીના પ્રેમને દોષિત, અકર્તવ્ય અને અપવિત્ર માનો છો!” હસીને ગાંધીજી પૂછ્યું.

“હા, કેમકે એમાં દોષિત કામનો અંકુર છે.”

“દોષિત કામનો પ્રશ્ન પછી લાઈશું. પણ માતાપુત્રનો અને બાઈબલનો પ્રેમ વસ્તુતઃ અકર્તવ્ય વા દોષિત નથી?” હસીને ગાંધીજી પૂછ્યું.

“માતાપુત્રનો, બાઈબલનો પ્રેમ દોષિત? તમે તો નવાઈની વાત કરો છો!” આશ્ચર્યથી બ્રૂકલિ જોતી કરીને પ્રે. ફેરજન ખોલ્યા.

“શુદ્ધ જ્ઞાનમાં એ પ્રેમ બાધક નથી?”

“શુદ્ધ પ્રેમને હું જ્ઞાનનો બાધક માનતો નથી, પણ સહાયક માનું છું.”

“જ્ઞાન શું તે કહેશો?”

“આપના પ્રશ્નનો લાભાર્થ હું સમજી શકતો નથી.” વિચાર કરીને પ્રે. ફેરજન ખોલ્યા.

“કોઈ પણ મનુષ્યને જ્ઞાન થયું ક્યારે કહેવાય ? એ મારે પ્રશ્ન છે.”

“હું સમજી શકતો નથી, મને જ્ઞાન થયું નથી, હું કહી શકતો નથી.”

“બહેન, જ્ઞાન થયું ક્યારે કહેવાય તેનાં લક્ષણ કહી જા,”
કુસુમને ખોળામાં એ હાથે ડાળીને ગામી બેસ્યાં.

કુસુમે કામળ કંઠથી સુસ્વરથી ગાવા માંડ્યું —

અમાનિત્યમવંધિત્યમહિંસા ક્ષાંતિરાજ્યમ્ ।
આચાર્યોપાસનં શૌચં સ્થૈર્યમાત્મવિનિમ્નહ ॥
ઈન્દ્રિયાર્થેષુ વૈરાગ્યમનહંકાર एव च ।
જન્મમૃત્યુજરાધ્યાધિદુષ્પદોપાનુદર્શનમ્ ॥
અસક્તિરનભિષ્વક્ત્ર પુત્રદારગૃહાદિષુ ।
નિત્યં ચ સમચિત્તત્વમિષ્ટાનિષ્ઠોપપત્તિષુ ॥
મયિ જ્ઞાનન્યયોગેન ભક્તિરવ્યભિચારિણી ।
વિવિક્તદેશસેવિત્યમરતિર્જનમંમદિ ॥
અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥

॥ ગીતા ૧૩. ૭-૧૧ ॥

અર્થાત્ અમાનિત્ય, અવંધિત્ય, અહિંસા, ક્ષમા, સરળતા, આચાર્યોપાસના, શુદ્ધિ, સ્થિરતા, ઈન્દ્રિયોત્તેજા આત્મામાં નિમ્નહ, ઈન્દ્રિયોત્તેજા વિષય તરફ વૈરાગ્ય, અનહંકાર, જન્મ, મૃત્યુ, ગૃહાવસ્થા, વ્યાધિ વગેરે દુખોના દોષનો અનુભવ, પુત્ર, દાર, ગૃહ વગેરેમાં અનાસક્તિ અને તેમનો અસંગ, ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ પદાર્થોની પ્રાપ્તિમાં સર્વદા સમચિત્તતા, પ્રજુને વિષે અનન્ય અરખણિત ભક્તિ, એકાંત દેશનું એવન, જનસમૂહ ઉપર અપ્રીતિ, અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં નિરંતર નિષ્ઠા, અને તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થનું દર્શન, ‘આ જ્ઞાન છે.’ એનાથી જે જે વિરુદ્ધ તે અજ્ઞાન.

एतच्छानम् એ શબ્દો કુસુમ ભાર ધારે જોની, અને તેણે પ્રેમ ફેરવવાની સામે જોયું

પ્રેમ ફેરવવો ગીતાની આ સુદર પશ્ચિઓ કાઈ આજે જ પહેનડેની સાબળી ન હતી, સેકડોવાર પોતે વાગી હતી, અને મોની મોની ટીકાઓ પણ જોઈ હતી, પણ ન્યારે આમાના એકેક શબ્દ એણે કુસુમના પ્રેમજ કંઠમાથી નીકળતા સાબળ્યા, ત્યારે એના મગજ પર નવીન અસર થઈ અસક્તિરનભિવ્યક્ત પુત્રદાર મૃદાદિપુ* એ સાબળના વાગ જ એના હૃદયમા નિશ્ચય થયો કે માતાપુત્રનો, ભામિડેનનો પણ પ્રેમ પોતે ધારતો હતો તેમ કર્તવ્ય નથી, એ તો અજ્ઞાન છે, અને એ આસક્તિ અને સગ શુદ્ધ જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ છે, અજ્ઞાનમય છે (मयि चानन्ययोगेन भक्ति-रव्यभिचारिणी)* એ સાબળતા જ પોતે માત્ર શબ્દપડિત છે, કુસુમના કહેવા પ્રમાણે એને પ્રભુના દર્શન થયા જ નથી, એમ પણ એના હૃદયની ખાતરી થઈ તત્ત્વજ્ઞાનના પુત્રકોના ધણા વર્ષોના લામા અજ્ઞાસ પગી પોતે માત્ર કંઈક શબ્દજ્ઞાન વિના જીજ્ઞુ કશું જ મેળવું નથી, એમ એને પ્રતીત થયું ન્યા સુધી અતરની સર્વે શકાનો નિગાસ ન થાય ત્યા સુધી ખરું જ્ઞાન મળવું મુશ્કેલ છે એ એણે અનુભવ્યું પોતાનો સર્વ અલકાર છોડી દઈ નિરભિમાનથી મનમા ઉદ્ભવતી શકા સહજ પણ મતાભ્યા વગર તે ખોલ્યો

“પુત્ર, જી વગેરેની ઉપર પ્રેમ અકર્તવ્ય છે એમ શાસ્ત્રાણ છે, પણ એ પ્રેમ કેમ અકર્તવ્ય છે તે સમજી શકતો નથી જો એ જ્ઞાનમા બાધદ હોય તો જી, પુત્ર વગેરે પ્રભુ આપે છે શું કરવા?”

‘પુત્ર, જી મૃદાદિ વસ્તુત શું છે? જ્ઞાનીને મન તે શું હોવા જોઈએ?’ ગાર્ગીએ પૂછ્યું

* પુત્ર, સ્ત્રી, મૃદા વગેરેમા અનાસક્તિ અને તેમનો અસગ

* મારે વિષે અનન્ય યોગથી નિરતર ભક્તિ

“તે સર્વ બ્રહ્મ છે, સર્વે સત્ત્વિયં બ્રહ્મ । આ સર્વ બ્રહ્મ છે,” પ્રો. ફેરજનને કહ્યું.

“તો બ્રહ્મસ્વરૂપને અન્યથા માનવું, અને તેની સાથે—પુત્ર, સ્ત્રી પગેરે સાથે—અજ્ઞાનમૂલક પ્રેમ અને આસક્તિ કરવાં, તે જે બ્રહ્મ છે, તેમને પોતાની ઇન્દ્રિયોના ભોગના વિષય કરવા, અને પ્રભુને—હૃદયમાં સર્વદા બિરાજમાન પ્રભુને—ભૂક્ષી જવા એ અજ્ઞાન નહિ ? એવી પ્રેમાસક્તિનો નિષેધ કરવો ઉચિત નથી ?” ગાગી બોલ્યાં.

પ્રો. ફેરજનને પોતાની ભૂલ સ્વીકારી, તોપણ તેની શંકાનો નિરાસ થયો નહિ, અને શુદ્ધ મનથી, સરળતાથી બોલ્યો: “સારે આપ પતિને પતિ માનતાં નથી ?” આ પ્રશ્ન કરીને તે ગાગી અને ગોવિંદભટ્ટનાં પ્રભાવશાળી વક્ત્રો તરફ ઉત્તુકતાથી જોવા લાગ્યો.

ગાગી હમી પડી, પ્રો. ફેરજનની સરળતાથી આનંદ પામી, અને બોલી:

“આપણાં સર્વેનાં શરીર પ્રભુનાં મંદિર છે; તેના અંતરંગ સ્થાનમાં—હૃદયમાં—પ્રભુ સર્વદા બિરાજે છે, તેની પવિત્ર સેવામાં નિત્ય તત્પર રહેવું, અનન્ય ચિત્તથી તે પ્રભુમાં પ્રેમ અને આસક્તિ કરવી, અને માતાપુત્રે, ભાઈ-બહેને, પતિપત્નીએ એકેકને પ્રભુસેવામાં, પ્રભુની આજ્ઞા પાળવામાં, સહાય કરવી એ કર્તવ્ય છે, નહિ કે એકેકના શરીરની ઉપર મિથ્યા ભાલ કરી, ત્રિપચાસક્ત થઈ, પતિત થવું. માતાએ પુત્રના શરીરની ઉપર પ્રેમાસક્તિ રાખવી એ મોડ છે, બહેને ભાઈના શરીર પર પ્રેમ અને આસક્તિ રાખવાં એ પણ મોડ છે, અને પત્નીએ પતિના શરીરની ઉપર આસક્તિ રાખવી એ પણ મોડ છે. એ સર્વે જ અજ્ઞાનમૂલક છે.”

પ્રો. ફેરજન છેક ઝંખવાણે પડી ગયો. ગાગીનું દિવ્ય, તેજસ્વી, સુંદર, અને પવિત્ર વક્ત્ર અને તેનાં તીક્ષ્ણ, સર્વદર્શી, તત્ત્વસ્પર્શી,

હૃદયભેદક, ભવ્ય ચક્ષુની અસરથી તે ચક્રિત થઈ ગયો. ગાગીના મુંદર પણ ક્રોમળ ઉપાશ્વમ્ભગર્ભિત શબ્દો તેના હૃદયમાં તીરની માફક સોંસરા પેા, અને તેમણે તેના હૃદયના પાપને પકડીને બેઠું. માત્ર સહિત પકડાયેલો ચોર આમતેમ મિથ્યા કાંકાં મારે, તેમ પ્રો. ફેરજન વિદ્યવત્ત થઈ જોવા લાગ્યો. એમ પાંચ મિનિટ વીતી ગઈ, એટલામાં ગોવિંદભટ્ટ બોલ્યા—“હિંદુશાસ્ત્રમાં લક્ષ વિષયવાસના તૃપ્ત કરવાનો કંદ્રાકટ નથી, પણ પતિપત્ની એકેકના સદ્વાચક થઈ ભગવદ્ધર્મે ધર્મક્રિયાઓ કરીને—બ્રહ્મસેવા કરીને—મોક્ષ મેળવવાનું ઉત્તમ સાધન છે.” ઇદ્રિયતર્પણ હિંદુશાસ્ત્રમાં અધર્મ ગણાય છે. ઇદ્રિય-સંયમ જ સર્વથા ઇષ્ટ છે.”

નિસ્તેજ વદનથી પ્રો. ફેરજને ગોવિંદભટ્ટની સામે જીંચું જોયું. તેના મનમાં લક્ષસંબંધી, પતિપત્નીના વાસ્તવ સંબંધ વિશે, ધણી પ્રશ્ન ઊઠ્યા, અને જે પાપિણી શંકા એના મનમાં હતી તેનો સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર કરતાં એને બહુ વસમું લાગ્યા છતાં, ધીમે ધીમે બોલ્યો.

“પતિપત્ની ધર્મક્રિયા—બ્રહ્મસેવા—બંને કરે, પણ—વસ્તુતઃ—(ધણે જ ધીમેથી)—વિષયવાસના તૃપ્ત કરવી એ પતિપત્નીનો મુખ્ય આશય હોતો નથી ? નહિ તો પુરુષને સ્ત્રીની અને સ્ત્રીને પુરુષની શી જરૂર ?”

“હિંદુધર્મ સંતાનોત્પત્તિની મના કરતો નથી, પણ ગર્ભાધાન-વિધિ હિંદુશાસ્ત્રમાં વિષયવાસનાની તૃપ્ત્યર્થે નથી, એ તો ધર્માર્થ અથવા મોક્ષાર્થ જ છે. વિષયવાસના તો સર્વથા હેય જ—ત્યાગ્ય જ છે. મનુષ્ય ત્રણ ત્રણ સાથે જન્મે છે—દેવત્રણ, પિતૃત્રણ અને ત્રણત્રણ. તેમાં પિતૃત્રણ પુત્રોત્પત્તિથી મટે છે,” ગોવિંદભટ્ટ બોલ્યા.

“ત્યારે વિષયવાસના સર્વદા મનુષ્યને હાનિકારક-જ છે ? તેમાં કંઈ પણ ફાયદો નથી ?” પ્રો. ફેરજને પૂછ્યું.

“એમા શો રાક ? શમ, દમ વગેરે પદ્મ પત્તિ ઉત્પત્તિનાં છે, વિરાસના અવોગતિને પડોઆ નાં છે ત્યાં સુની વિરાસનો આવેશ દેહમા હોય ત્યાં સુધી પ્રભુનો આવેશ થનો જ નથી ત્રિપર્યાકાન્ત વેદાના નાવેશ. સર્વદા હરે । એમ શ્રીમદ્દત્તભાગ્યાર્પણ ‘મન્યાસ નિર્ણય’ અથમા સ્પષ્ટ આના કરે છે ગોવિંદભટ્ટ મોલ્યા

“ત્યારે પ્રભુએ જીવે વિરાસની ઉત્પત્તિ શ્રી જ શુ કયા ?”
પ્રેા દેરજજે પૂછયુ

“સ્ત્રી સ્વતઃ વિપય નથી, તે પણ જ્ઞાન જ છે, પ્રભુ-
તુ જ મદિર છે. માત્ર મનુષ્યના દૃઢ્યમા સંતાર્થ રહેલી
પાપિણી વાસના જ તેને વિપય કરે છે; જે વાસના તો હુદ્
હોવાથી સર્વથા ત્યાજ્ય જ છે. જેમ મનુષ્યને પ્રભુએ સ્વસેવાને
માટે પ્રમટ કર્યો છે, તેમ સ્ત્રીને પણ સ્વસેવાને માટે જ પ્રમટ કરી
છે, અને તેમ જ ઝાડ, ફળ, ફૂલ, પશુ, પક્ષી સર્વેને પ્રભુએ સ્વમેના
ર્થે જ ઉત્પન્ન કર્યા છે મનુષ્યે તેમા આસક્તિ કરીને સ્વત જ
ઉપયોગ કરવાનો નથી,” ગોવિંદભટ્ટે કયું

“ફળાદિ, ધાન્ય, વગેરે મનુષ્યને ખાતાને માટે પ્રભુએ ઉત્પન્ન
કર્તા નથી ? અને તે ખાતો મુખ પણ આધ્યુ નથી ? તેમ જ સ્ત્રીને
મનુષ્યના ઉપભોગને માટે સગ્ગ નથી ?” પ્રેા દેરજજે બોલ્યા

“નહિ જ ફળ અને ધાન્ય વગેરેનો પણ પ્રભુએ પોતાની
સેવાનો—લીનાનો—માટે જ આનિબ્ધાન કર્યો છે એમાની કોઈ પણ વસ્તુ
નો ઉપભોગ મનુષ્ય નિર્વાને અર્ધીન થઈને કરે છે તો તે પાપ કરે છે
ગીતાના ત્રીજા અધ્યાયના તેમમા શ્લોકમા કહ્યું છે કે મુક્તે તે
તદ્વચ પાપા ચે પાપ્યાત્મકારણાન્* તેનજ ઉપધન અર્ધીન
થઈ તે પુરુષ આનો ઉપભોગ કરે, તો તે પણ પાપ જ કરે છે તમને

* એ ૧ ગીતાને માટે સારું છે તે પાપીયો તો પાપનો ભોગ
કરે છે

ગીતાના તૃતીય અધ્યાયનું વિસ્મરણ થયું હાજે છે, નહિ તો આવા પ્રશ્ન ન કરો," ગોવિંદભટ્ટ બોલ્યા.

“હું ભૂલી ગયો નથી, પણ ન્યાં સુધી એ શંકાઓ હૃદયમાંથી ખસતી નથી, ત્યાં સુધી એ અધ્યાયોનું હાર્દ મગજમાં ઊતરતું નથી. જો મનુષ્ય ક્ષણ, ધાન્ય વગેરે ખાય નહિ, તો જિવાય કેમ ?” પ્રો. ફેરજનને પૂછ્યું.

“મનુષ્ય મરી શકે ખરો ?” હસીને ગોવિંદભટ્ટે પૂછ્યું.

“ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિત્ ।

નાયં ભૂમ્યા મયિતા વા ન ભૂયઃ ॥

અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો ।

ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥ ગીતા ॥ ૨-૨૦ ॥

અર્થાત્—આ કદાપિ જન્મતો નથી, અથવા મરતો નથી. ઉત્તમ થયેલો, અથવા ફરીથી થંવાનો નથી—આ અજન્મા છે, નિત્ય છે, અનંત છે, પુરાણો છે, આ શરીરના મરવાથી મરતો નથી.

મનુષ્ય મરી જાય છે, એ ભય અત્માનીને છે, શાનીને નથી.”

“ત્યારે પ્રભુએ મનુષ્યને મુખ શું કરવા આપ્યું ?” પ્રો. ફેરજનને પૂછ્યું.

“પ્રભુનાં શુણગાન કરવાને માટે જ” ગોવિંદભટ્ટે બોલ્યા.

પ્રો. ફેરજન વિચારમાં પડ્યો. ગોવિંદભટ્ટ અને ગાર્ગીની સામે આભારની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો. એના મનમાં એ બંને કોઈ અત્યુત્તમ કોટિનાં મનુષ્ય ભાસવા લાગ્યાં. એ માત્ર ‘કામ’ને જ ‘વિષય-વૃત્તિ’ સમજતો હતો, પણ આ બંને મહાત્મા તો ખાતું ખીતું એ પણ વિષયવૃત્તિ, પશુવૃત્તિ ગણે છે, અને એમનાં આચરણ પણ એમના ઉચ્ચ વિચારને અનુકૂળ જ છે, એમ એમના પ્રસંગથી એની ખાતરી થઈ ગઈ. એ દેવી જીવો અવૌકિક છે, લોકોત્તર છે, એમ એનું હૃદય સમન્યું, અને આભારથી એ બંને

મહાત્માઓની આગળ નમ્યુ. ગોવિંદબદ્ધએ કૃપા કરીને આગળ ચલાવ્યુ “શ્રુતિ કહે છે કે પ્રભુ અને જીવ બે જૂના મિત્રો, વૃક્ષની શાખા ઉપર બે’ છે. એક વ્યવહિષ્ટ કળ ખાતે છે, છતાં પ્રગટનો નથી, બીજો ખાતો નથી છતાં સર્વદા પ્રગટે છે.” વસ્તુતઃ પ્રભુએ પોતાના આત્મામાંથી રમણાર્થે આ સૃષ્ટિ પ્રકટ કરી દરેક મનુષ્યના હૃદયમાં પોતે બિગળે છે, અને પોતાની સેવાને માટે મનુષ્યને હાથ, પગ, ચક્ષુ, કર્ણ વગેરે સર્વ ઇન્દ્રિયો આપી છે પ્રભુમેવા ન કરતા એ ઇન્દ્રિયો વ્યત પ્રભુની વસ્તુઓની ચેરી કરીને આપણને પ્રભુથી વિમુખ ન કરે એની મનુષ્યે ખાસ સભાળ લેવાની છે

यततो ह्यपि कैतेय पुरुषस्य विपश्चित ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥૨૬૦॥

અર્થાત્—હે કૌતેય, વિક્રાન્ત પુરુષ મન કરે છે, તે છતાં બળ વૈત વેગવત ઇન્દ્રિયો તેનું મન એકદમ હરે છે (પ્રભુથી વિભિન્ન કરે છે)

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।

वश्ये हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥૨૬૧॥

અર્થાત્—તે સર્વે ઇન્દ્રિયોનો સયમ કરીને, મારું ધ્યાન કરીને, ચિત્ત મારામાં થોડું બેસવું જેની ઇન્દ્રિયો વશ છે, તેની શુદ્ધિ સ્થિર છે

જે મુખ્ય પ્રભુના શ્રુણુગાન કરતું નથી, તે પાપી છે, અને પ્રભુપ્રસાદ ન લેતા પ્રભુની વસ્તુ સત ખાઈ ખાઈ છે તો વિશેષ પાપ કરે છે.

જે ચક્ષુ પ્રભુના દર્શન કરતા નથી, તે પાપી છે, અને સુંદર દૃશ્ય ચીજો હૃદયસ્ય પ્રભુને અર્પણ ન કરતા વ્યત ઉપયોગ કરે છે, તો વિશેષ પાપ કરે છે

જે કર્ણ પ્રભુનાં કીર્તનનું શ્રવણ કરતા નથી, તે પાપી છે, અને સુંદર શ્રાવ્ય વસ્તુ હૃદયસ્ય પ્રભુને અર્પણ ન કરતા સત ઉપ

ભોગ કરે છે તો વિશેષ પાપ કરે છે એ પ્રકારે સર્વે ઇન્દ્રિયોનું સમજવું એક પણ ઇન્દ્રિય બરોબર વશ ન હોય, તો પુણ્ય ધોધાટ મચાવી મૂકે છે, 'અને હૃદયમાં બિરાજમાન પ્રભુથી વિખૂટા પાડી દે છે, માટે સર્વે ઇન્દ્રિયોનો, અયમ કરીને બાહ્ય વસ્તુથી—વિનયી—વિગ્રહ રહીને તેમને પ્રભુમેવામાં યોગ્યતા એ એક મોટું કર્તવ્ય છે"

ત્રેા દેરજ્જના એ આગળ નવી સૃષ્ટિ ખડી થઈ અજો નિત્ય વગેરે શબ્દ સાબળતા ન તેની ખાતરી થઈ ગઈ કે નિત્ય જીવને ખાનાને માટે પ્રભુ મુખ અપિ એ વાસ્તવિક નથી, ખાવું એ આનંદ શક્ય નથી, પણ સદાસર્વદા પ્રભુના ગુણગાન કરવા એ જ વસ્તુતઃ કર્તવ્ય છે તેમ જ અમુ પ્રભુના દર્શન માટે જ છે, એમાં પણ એનો સંશય દબ્યો તે વિચાર કરના લાગ્યો—

"અશુભ પ્રભુના કરતા બીજી કંઈ વધારે સુદર વસ્તુ મળશે ? હૃત્તથગ્ણ વગેરેનો પણ પ્રભુસેવાના કરતા બીજો કયો સદુપયોગ થઈ શકે ? વગી સર્વથી નિકટ, અતરંગ, હૃદયસ્થિત આત્માના આત્મા પ્રભુ જ છે, તેને મૂઢી અન્યત્ર બંધનામાં ગો લાભ ?" અતે તે બોલ્યો—

"માતાપુત્રનો, ભાત્રિબેનનો, પ્રેમ વસ્તુતઃ અજ્ઞાનમૂલક છે, અને દોષિત છે,' એ કૃ બરોબર સમજ્યો મનુષ્યે પોતાનું મન અને સર્વે ઇન્દ્રિયો બાહ્ય વસ્તુઓમાં જતા અટકાવી તેોદાન શાન કરીને પ્રભુસેવામાં યોગ્યતા છે એ પણ હું સમજ્યો હવે કૃપા કરીને શૃદ્ધાભક્તિનું રહસ્ય શું છે તે સમજાવશો ?

"હજી તમને શૃદ્ધાભક્તિ ગાંધડ લાગે છે ?" ગોવિંદભટ્ટે પૂછ્યું

"હા "

"આશ્ચર્ય ?"

"હું એમની શકાનું નિવારણ કરીશ," ગાગીએ ત્રેા દેરજ્જને

કહ્યું "વર્ષાની છ નવું હિંદુશાસ્ત્રમાં કહી છે તે આપને ખાતર લાગે."

“હા.”

“તેમાંની શિશિરઋતુ વનસ્પતિનાં પાંદડાં ખેરવી નાખે છે, તેમને વૃદ્ધ કરી મૃતપ્રાય કરી નાખે છે, નહિ વાર ?”

“હા.”

“ત્યારે એ સર્વનો સંહાર કરનાર ઋતુ દોષિન, પાપમય નથી ?”

“એ તો એનો સ્વભાવ છે, એમાં દોષ શો ?”

“શ્રીધમ સર્વ સૃષ્ટિને અસભ્ય નાપથી બાળે છે, તે પણ સ્વતઃ દોષિત નથી ?”

“મને તો એ સર્વે તે તે ઋતુના સ્વભાવ લાગે છે, એમાં પાપ શું ?”

“વસંત વસ્તુમાત્રને નવયૌવન આપી, જીવનના નવાં અંકુર મૂકી, શૃંગાર સજ્જીવી, કામસિંચન કરી, નવાં પત્ર, નવાં ફૂલ, અને નવી મુદરતા અર્પે છે, તે સ્વતઃ કામથી દોષિન નથી ?”

“એ વસંતનો સ્વભાવ છે, એમાં કંઈ દોષ નથી.”

“તેમ જ મનુષ્યની બાલ્ય, યૌવન અને વૃદ્ધાવસ્થા પણ સ્વાભાવિક નથી ?”

“અલબત્ત, તે સ્વાભાવિક છે, એમાં સ્વતઃ કંઈ દોષ નથી.”

“તેમાં વૃદ્ધાવસ્થામાં ઇન્દ્રિયનિગ્રહ મુગમ છે, નહિ વાર ?”

“હા જ તો. નિર્જળ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ મુગમ હોય જ.”

“અને યુવાવસ્થામાં ઇન્દ્રિયો ઘણી જ વધારે બળવાન હોય છે, નહિ ?”

“હા, એ અવસ્થામાં ઇન્દ્રિયનિગ્રહ બહુ વિકટ છે, પણ તે કરવો આવશ્યક છે.”

“અને એ બળવાન ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરી, તેને પ્રભુની અભિમુખ કરી-પ્રભુના વિનિયોગમાં યોગ્ય બેઠાં, નહિ વાર ?”

(આશ્ચર્યથી) “અવશ્ય.”

“પણ જે યૌવન મનુષ્યમાં નવીન જીવન, નવીન હાવભાવ, નવી સુંદરતા, નવી સૃષ્ટિ, નવો શૃંગાર, નવો કામ ઉત્પન્ન કરે છે, તે સ્વતઃ દાષિત નથી ?”

“ના, તે તો યૌવનનો સ્વભાવ છે, યૌવનની સ્વાભાવિક સુંદરતા છે.”

“ત્યારે શૃંગાર—કામ—સ્વતઃ જન્મેથી જ દાષિત નથી ?”

“ના !”

આ ઉત્તરની સાથે ગ્રા. ફેરજજના હૃદયની સવે મલિનતા નાશ પામી, અને તેની શંકાનું તેના અંતઃકરણમાં સંતોષકારક સમાધાન થઈ ગયું.

ઐટલે ગાંધીજી હસીને બોલ્યાં : “તે યૌવનની સ્વાભાવિક સુંદરતા છે ? !”

“હા !”

“વળી મનુષ્યનો જીવાત્મા વૃદ્ધ થાય છે ?”

“ના, તે નિત્ય સદાસર્વદા સર્વગુણ અને સર્વબળસંપન્ન હોય છે.”

“ત્યારે એ સર્વગુણસંપન્ન સુંદર જીવાત્મા, એ યૌવન, એની સ્વાભાવિક સુંદરતા, એનો શૃંગાર, એની બળવાન ઇન્દ્રિયો એ સર્વે-નું મનુષ્યે શું કરવું ઉચિત છે ?”

“જેમ ઉપર કશું તેમ બહારની સર્વે વસ્તુમાંથી, સર્વે વિષયોમાંથી, સંપૂર્ણ રીતે સંયમ કરીને હૃદયસ્થ પ્રભુના વિનિયોગમાં યોજવાં એ જ કર્તવ્ય છે. પણ તે અત્યંત કઠિન છે, કોઈ વિરલ મનુષ્ય જ કરી શકે.”

“ત્યારે એવી રીતે પોતાનો સર્વગુણસંપન્ન જીવાત્મા, યૌવન, તેની સ્વાભાવિક સુંદરતા, શૃંગાર અને બલવત

ઇન્દ્રિયો જે મનુષ્ય બાહ્ય સર્વે વસ્તુને—વિષયને—તૃણવત ગણી, શુદ્ધ અંતઃકરણથી પૂર્ણસંયમસહિત સંપૂર્ણ નિરોધથી માત્ર દૃઢ્યસ્થ જ નહિ, પરંતુ તીવ્ર આર્તિથી બહિઃ પણ પ્રકટ, સાક્ષાત્ પ્રભુના વિનિયોગમાં લઈ શકે તે ઉત્તમ અને પૂજ્ય નહિ ?”

(આશ્વાદિત હૃદયથી) “ બેશક ઉત્તમોત્તમ, પરમપૂજ્ય ! ”

“ એવાં મનુષ્યો તમે જોયાં—સાંભળ્યાં છે ? ”

(આનંદાશ્રુસહિત) “ ગોપિકાઓ !—મીરાં. ”

“ ગોપીજન મુંદર છતાં, યુવાન છતાં, ખરા અંતઃકરણથી સંસારના સર્વ વિષયોના સંપૂર્ણ ત્યાગ કરીને, સર્વાત્મભાવથી, દૃઢ્યસ્થ ઉત્કટ આર્તિથી, બહિઃપ્રકટ પ્રભુની પાસે, રસમાત્રના શુંગ, અમ્રગણ્ય, શુંગારરસના અધિષ્ઠાતા શ્રી-કૃષ્ણની પાસે જઈ શક્યાં, પોતાના મુંદર જીવાત્માને લઈ જઈ શક્યાં,—અરે ! ત્વરાથી અસ્તવ્યસ્ત વસાલંકારસહિત દોડી ગયાં, તે મુંદર, યુવતી, નિષ્કલંકિત, સંપૂર્ણ રીતે ઇન્દ્રિયના નિરોધવતી, સર્વાત્મભાવવતી, વ્રજસૈમંતિનીઆનો તે દૃઢ્યસ્થ બહિઃપ્રકટ, મુંદર રસમય, કોટિકંઠર્પલાપ-હયમય પ્રભુએ અંગીકાર કર્યો, તે આત્મારામ, ઉર્ધ્વરેતસ રસમય પ્રભુએ તે સંયમી, સર્વાત્મભાવવાન, મુંદર ભક્તો-સહિત નિર્મળ, પવિત્ર સ્વરૂપલોગ, રસલોગ કર્યો, અને ચૌદ લોકને પવિત્ર કરનાર, કોટિ કામદેવના સમૂહને પણ અંબવાણા કરી નાખે એવો રાસ રચ્યો, એ રાસની બલિહારી, મુંદરતા, નિર્મળતા પવિત્રતા, રસમયતાનું કંઈક ભાન તમને થાય છે ? ” ગાર્ગીએ પૂછ્યું.

જેમ સામાન્ય મનુષ્યો નાટકનો પડદો ખૂલતાં તેનાં પાત્રો, તેની સીનસીનરી વગેરેમાં ઉત્સુકતાથી તદ્દલીન થઈ જાય છે, જેમ

પ્રભાતમાં જિંઘા પવતોની ઉપર દરેક કોઈક રસિક મનુષ્ય ધડીઘડીમાં નવીનતા ધારણ કરતા સૃષ્ટિસૌંદર્યનું પાન કરવામાં તદ્દનીન થઈ જાય છે, તેમ પવિત્ર થયેલા હૃદયવાળો, ઉત્સુક થયેલો પ્રો. ફેરજન ગામીના મુખારવિંદમાંથી સવતા સુંદર ચન્દ્રોની મૂઠ રસિકતાનું પાન કરવામાં તન્મય થઈ ગયો. એના હૃદયનું અવરોધ રહેતું આવરણ એકદમ ખુલી ગયું, અને એને રાસરથ પરમાત્માનાં, સુંદર મન-સીમંતિનીઓનાં અને દિવ્ય રાસલીલાનાં દર્શન થયાં. એના પવિત્ર થયેલા હૃદયમાં સર્વ લીલાસૃષ્ટિ ખડી થઈ ગઈ, અને એનો અંત-રાત્મા એ લીલાનું પાન કરવામાં લીન થઈ ગયો. એ દિવ્ય અસૌ-કિક દર્શન કરતાં એનો આત્મા ધરાયો નહિ, અને બાહ્ય સર્વ મંડળીનું, સર્વ વસ્તુનું, અનુસંધાન ભૂતી તે અર્ધી કક્ષાક સુધી અંતર્મુખ થઈ ધ્યાનરથ-સમાધિરથ-થઈ બેસી રહ્યો.

x

x

x

x

આ પવિત્ર દર્શન પ્રો. ફેરજનને એકલાને નહિ, પણ તે મંડળી-માંનાં સર્વેને થયાં. એક માત્ર વિચિત્રવીરને જ ન થયાં, તોપણ તેના હૃદયમાં ધણા નવા નવા વિચારો આવ્યા. અને પવિત્રતાનો, સુંદરતાનો જે ભાસ એને આજે થયો, અને તેનાથી એના પોતાના હૃદયને પવિત્રતાનો જે પાસ લાગ્યો, તે કોઈ કાળે પણ ભુલાય એવો તો ન જ હતો.

અંતે ગામીએ પ્રો. ફેરજનને પૂછ્યું, “હવે તમારે કંઈ પૂછવાનું છે ?”

પ્રો. ફેરજનનાં ચક્ષુમાંથી આભારનાં અને આનંદનાં અશ્રુ પડ્યાં. તેણે ગામી અને ગોવિંદભટ્ટને સાદાંગ પ્રણામ કર્યા અને કહ્યું : “મારું જીવન આજે તમે સફળ કર્યું, તમે મને કૃતાર્થ કર્યો.”

“એમાં અમે કંઈ પણ વિશેષ કર્યું નથી. તમને જે કંઈ મળ્યું, તે તમારા આર્જવને—સરળતાને—લીધે જ છે.”

૯ : મનની નિર્જળતા, વાસનાની પ્રળતા

ખડું મોઢું થઇ ગયું હતું, તેથી પ્રો. ફેરગ્રજ ત્યાંથી રજા લઇ
 જિજ્ઞો, પણ એને જિજ્ઞાસું મન ન હતું. જ્યાં સંસારની કૃત્રી બૂટી
 જવાની હોય, જ્યાં નિર્મળ, પવિત્ર, ઉચ્ચશયી સજ્જનોના સત્સંગ-
 નો અક્ષય લાભ મળતો હોય, જ્યાં હૃદયમાં ઘર કરી બેઠેલી સર્વ
 શંકાનો સમૂળ નિરાસ થતો હોય, જ્યાં અહ્મવિદ્યાની સુવાતી થતી
 હોય, જ્યાં પ્રભુનાં ગુણગાન થતાં હોય, અને જ્યાં પ્રભુની લીલાનાં
 સાક્ષાત્ દર્શન થતાં હોય, ત્યાંથી કયા દેવી જીવને જીવું ગમે ? તો-
 પણ મોઢું થવાથી નહટકે જિજ્ઞો, અને સમુદ્રતટ પર થઇને પોતાને
 ઉતારે પાસવા ખંદર પર આવેલી ‘મીન્સ હોટેલ’ તરફ ચાલવા માંડ્યું.
 રાસકીલાનાં આનંદમય દર્શન એને થયાં હતાં, તેથી એનું હૃદય
 આનંદમય ખતી બેઠેલું હતું. તે બેઠેલો આનંદ એની
 આસપાસના સર્વ સ્થળ પર પ્રસરી જતો હતો, અને એની પાસેની
 સર્વ વસ્તુમાં આનંદાંશ પ્રકટ થતો એને લાગતો હતો. આકાશમાંના
 શ્વેત ત્રીણા તારા એને બેઠેલ આનંદથી હસતા હતા, એની સાથે
 આંખમિચામણાં કરતા હતા, અને તેમના અધિષ્ઠાતા દેવ એની સાથે
 હાથી ગોળી કરતા હતા. આકાશમાંનો શ્વેત ચંદ્ર મંદ હાસ્ય કરી
 એના માનસચંદ્રની સાથે કીડા કરી આનંદની રેલમહેલ ઉઘાડતો
 હતો. મહાસાગરની ધૂધૂ કરતી જાડી ગર્જનામાં એ અહ્મનાદ સાંભ-
 લતો હતો, અને તેનો લય એના પંચગ્રાણના અનહદ નાદના લય
 સાથે એકત્ર થતો હતો. આ વખતે આનંદ અને આનંદમયની લીલા
 સિવાય સૃષ્ટિમાં બીજું કંઈ ન હતું. એના ઉદ્ઘાટન પામેલા (ગિરકેલા)
 હૃદયમાં આધિભૌતિક જગત અને આધિદૈવિક અહ્મનાં—આનંદનાં—
 એક જ સ્વરૂપે દર્શન થતાં હતાં. સમ્યક્દાનંદ પરમાત્માના સદ્રૂપ,

ચિદ્રૂપ અને આનંદરૂપના આહ્વાદજનક શુદ્ધ અદ્વૈતરૂપે એને દર્શન થતા હતા.

લોકે એ રમતા પર ચાનતો હતો અને એનાં ચક્ષુ ઉઘાડાં હતાં, છતાં તેઓ ખાતર વસ્તુઓ ન જોતાં, એના હૃદયની અદર જ જોતા હતા. એ હૃદયની અદર આનંદની મૂર્તિ પણ એની સાથે ખિજવાયેની કુસુમનુ એને રમગણ થયું, અને તે જોયો.

“કુસુમ, કુસુમ, સુદૃઢ કુસુમ, તુ દંડ કરે છે.

‘પ્રભુને શું ગમે છે અને શું નહિ તેની તમને શી ખબર?’

“નહિ જ મને શી ખબર? હું પ્રભુને જ ઓળખતો નથી, તો તેમને શું ગમે છે એ કેમ જાણ?

‘બાપુજી તો રોજ પ્રભુની મેરા કરે છે.’

“ખરી વાત, કુસુમ, ખરી વાત તારા બાપુજી પ્રભુની મેરા કરે છે, તે જડ મૂર્તિની મેરા કરવાનો ઢોંગ કરતા નથી, રમત રમતા નથી, એ મે આજે જ જાણ્યું. ‘જાણે છે તે કહે છે’ હા બહેન, હા, તે જાણે છે, તે કહેતા નથી કે ‘હું જાણ છું,’ પણ તે જાણે છે એ નહીં. ‘તમે કેમ માનતા નથી?’ (હાગીને) હું માનતો ન હતો, કેમકે હું જાણતો ન હતો. અને હું જાણતો ન હતો, કેમકે શ્રદ્ધા ન હતી. પણ તે ખરી કમોળી કરી. ‘તમારી આંખમા પ્રભુ છે જ ક્યાં કે પ્રભુ તમને શ્રદ્ધા આપે?’

“ખરી વાત, ખરી વાત. હૃદયમા હોના છતાં પ્રભુને હું ઓળખતો ન હોતો જ, અને જ્યાં મુખી અજ્ઞાન હોતો ત્યાં મુખી આખમા અધારુ જ દેખાતો. જ્યારે હૃદય ખૂલે, આ શરીર પર હૃદય પ્રભુનું સામાન્ય સ્થાપન, ત્યારે જ હૃદયદાગમા—ચક્ષુમા—પ્રભુના દર્શન થાય. અહા! માટે જ શ્રુતિમા કહ્યું છે કે ‘અક્ષિમા જે પુરુષ દેખાતો છે, તે બહા છે.’ કુસુમ, એ શ્રુતિનો અર્થ તે મને સમજાવ્યો. હું તો ધારતો હતો કે આખમાંની કીકીને અસત્યના અગ્નિની લોહી બહા—પુરુષ—કહેતા હશે. શી આ હૃદયની જડતા! શું અજ્ઞાન!” તે છેક દીન

ચર્ધ ગયો, પણ તે જ દીનતાની સાથે તે હૃદયમાં વધારે હોડું જોવા શક્તિમાન થયો. તે શરીરને આત્માથી બિન જોવા લાગ્યો, અને બોલ્યો —

“અહા ! આ શરીર જ બાલ્ય, અનિત્ય છે, તો શરીરસંબંધી સ્ત્રી, પુત્ર, વગેરે સર્વ બાલ્ય, અસંબંધી હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય !”
ખરો પ્રેમ, ખરો સંબંધ, પ્રભુસાથે જ હોઈ શકે છે, એમ એની ખાતરી થઈ. માતાપુત્ર, સ્ત્રીપુરુષ અને બાઈબહેનના સર્વ પ્રેમ, જીવ અને પ્રભુના સંબંધ અને પ્રેમથી હેડા છે—બાલ્ય છે—તેની એને દૃઢ પ્રતીતિ થઈ.

ગાર્ગીની પવિત્ર, પ્રભાવશાળી મૂર્તિ એની દષ્ટિ આગળ ખડી થઈ. તેના મુખારવિંદના એકેએક અણુ એને જ્ઞાનથી ભરેપૂર દેખાયા. એના પ્રશ્નોત્તર એના મગજમાં પાછા તરવરી આવ્યા. “સ્વર્વે રાહિષદં દ્રહ્ય” ખરી વાત. સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, સર્વેના સંબંધમાં, એ સર્વે બ્રહ્મ છે એ બૂઝવું ન જ જોઈએ, એમને ભોગના વિષય ન જ કરવા જોઈએ. આપણે આ જગતમાં પ્રભુની સેવાર્થે આવ્યા, ઇંદ્રિયો પણ તેની સેવા માટે જ લાવ્યા, અને તેમાં મદદ માટે સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, વગેરે સર્વે મળ્યાં, તો તે પ્રભુની સેવા વિસારી આપણા જ ઉપયોગમાં તેમને લેવાં, એ કેવી મૂર્ખાઈ ? ગાર્ગી, તને, તારા જ્ઞાનને ધન્ય છે ! પણ હું કેવો પાપી ? મેં શું કર્યું ? ‘આપ પતિને પતિ માનતા નથી ?’ એટલે એમ કે પતિની વિનયવાસનાને તેથી જ વિનયવાસનાથી તમે વશ થતા નથી ? હે અધમ મન ! તું આવું પાપી વચન આ પવિત્ર મૂર્તિની આગળ કેમ બોલી શક્યું ? ધિક્કાર છે તને, ધિક્કાર છે તારા દુષ્ટ વિકારને.

“પણ હે દેવી, હે પુષ્પાત્મન, તું સહજ પણ શુરસે ચર્ધ ? ના, ના, તું તો બિલકું દસી, તો તો માત્ર મને, મારા પાપને, દયાપાત્ર જ ગણ્યું. તો જે શબ્દો, જે પવિત્ર શબ્દો, મારા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં,

તેના બદલામાં, હૃદયમાં, તે મારા હૃદયમાં હૃદયમાં ફેરી રાખવા જેવા છે: ‘આપણાં સર્વેનાં શરીર પ્રમુખાં મંદિર છે, તેના અંતરંગ સ્થાનમાં—હૃદયમાં—પ્રભુ સર્વદા બિરાજે છે. તેની પવિત્ર સેવામાં નિત્ય તત્પર રહેવું, અનન્ય ચિત્તથી તે પ્રભુમાં પ્રેમ-આસક્તિ કરવી, અને માતાપુત્રે, ભાઈબહેને, પતિ-પત્નીએ એકેકને પ્રભુસેવામાં, પ્રભુની આજ્ઞા પાળવામાં સહાય કરવી એ કર્તવ્ય છે, નહિ કે એકેકના શરીર ઉપર મિથ્યા મોહ કરી, વિષયાસક્ત થઈ પતિત થવું. માતાએ પુત્રના શરીરપર-પ્રેમ-આસક્તિ રાખવી એ મોહ છે, બહેને ભાઈના શરીરપર પ્રેમ-આસક્તિ રાખવી, એ પણ મોહ છે, અને પત્નીએ પતિના શરીર ઉપર પ્રેમ-આસક્તિ રાખવી એ પણ મોહ છે, એ સર્વે જ અગ્રાનમૂલક છે.’ અહાહા! ધન્ય છે, ગામી, ધન્ય છે. હું તને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરું છું. હું પાપી છું એ જ શિક્ષા મને બસ છે.”

ગોવિંદભટ્ટજીની ભવ્ય, તેજસ્વી મૂર્તિ એના મોં આગળ આવી બિભી. એના મસ્તકમાંના વિચાર ચાલુ જ રહ્યા: “ ‘હિંદુ શાસ્ત્રમાં હમ વિષયવાસના તૃપ્તિ કરવાનો કંડૂકંટ નથી. ’ હું જેમજેમ હિંદુધર્મનો વધારે વિચાર કરું છું, જેમજેમ હું વધારે જાણું છું, તેમ તેમ તેની ઉત્તમતા, તેનું સત્ય અને તેનું સૌંદર્ય, વધારે અને વધારે મને માલુમ પડે છે. ‘સંતાનોત્પત્તિની’ મના નથી, તેની તો આજ્ઞા છે, પણ વિષયવાસના ત્યાજ્ય છે.’ અહાહા! ગોવિંદભટ્ટજી, વધીક બેરિસ્ટરને પણ આ તારતમ્ય જડે નહિ, પશ્ચિમ તરફનાં મહારાજ્યોનાં તંત્ર ચંપાવનાર પ્રધાનોને, અને હાંના ધર્મગુરુઓને પણ આ તત્ત્વ જડ્યું નથી. ફ્રાન્સ, ઈંગ્લેન્ડ, અમેરિકા, વગેરે હાલના સુધારાની ટાંચે ચઢેલા દેશોમાં વિષયવાસનાની તૃપ્તિ એ કાર્ય, અને સંતાનોત્પત્તિ એ અકાર્ય ગણાય છે, તેથી ત્યાંના વિચારશીલ પુરુષો વિચારમાં પગા છે કે હવે શું કરવું? અને તેથી સંતતિનિવંરણનો ઉપાયો ચોખવા છે. તમારું કહેવું

યથાર્થ છે ધર્માચિરદ્વો કામોઽહ । એમ ગીતામા કહેનાર કૃષ્ણને બાનાર્થ પણ આ જ જણાય છે ' ગીતાના શુદ્ધ સગ્ગ જ્ઞાનની આગળ આખી દુનિયાના શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન એને ક્ષુન્ન-વા દુર્બળ લાગ્યું

આમ વિચાર રતો યતો તે જ્ઞાનતો હતો, પણ તે જ્ઞાનતો હતો તેનું એને જ્ઞાન હતું આખરે તે ' ગ્રીન્સ હોપેન્'ના દરવાજાની આગળ આ યો જ્ઞાને તે મધ દી । ત્યારે જ એને ખમર પડી કે ઉતારે આની પડોચો છુ બટન દામતા દગવાળ ગિધડી ગયા, અને તે માળ પર પોતાના રુમમા ગયો વેટરે કહ્યું " સાબ કિન્ગ રેડી હે (ખાણુ તૈનાર છે) ' નહિ ચેતા, ' એમ કહી વેટરને ગળ આપી, ટ્રેસ બદલી, તે પોતાના બિજાનામા પચો પણ તેનું ચિત્ત તો પોતે તે દિવસે જે જે સુદર વચનામૃત સાબળ્યા હતા તેના વિચારમા ગૂથાયેલું હતું, અને હેદય, ઝસમ, ગામી, પુરોત્તમની અને ગોવિંદ ભટ્ટની પાસે હતું તેને ગિધ આવી નહિ, અને મનના તરંગ આવવા લાગ્યા ' હવે મારે બર્નિંગ જળને શુ કરવું છે ? મારી જી ન્યુફેન્સીને સસાર ગમે છે, સોસાયટીમા મજા આવે છે બને તે તે જ્ઞાનદ ભોગવે જેનું ચિત્ત મારા દશ વર્ષના સમાગમથી નિપયથી નિવૃત્ત થઈ શમ્યું નહિ, તે હવે સુધરે એમ લાગતું નથી તેને સારુ પુષ્કળ દ્રવ્ય છે બને તે સસારની મજા ભોગવે તેણે મને પોતાના તાત્કાલિક ભોગની મારી સાથે લમ ક્યા પણ શરીર લમથી કંઈ હેદયનગ થઈ શક્યા નથી તે ગિધો અને નીચે પ્રમાણે પોતાની સ્ત્રી પર એક પત્ર લખ્યો

‘ મારી વડાની ફેન્સી,

“ગયા મેનમા તને પત્ર લખ્યા પછી વિગેર એટલું જ કે આર્મીન્ટના ઉચ્ચાશથી, સાત્ત્વિક, બલનિન સગ્ગ જ્ઞાનો સમાગમ ઈશ્વરકૃપાથી મને પ્રાપ્ત થયો છે, અને હું તેમના સમાગમનો અનુભવ લાભ ઝાડી પાડો તારો મગ મગ જર્મની આવના ઇચ્છતો નથી તારા ઉપયોગ માટે પુષ્કળ દ્રવ્ય મે તને સોંપ્યું છે, એટલે તારી

સ્વેચ્છા પ્રમાણે સોસાયટીમાં પોણકાં અને ફૂલકાં પહેરીને મહાલજે, બોલમાં, ડેન્સમાં, અને થિયેટરમાં જાજે, અને એ બધાથી ધરાય, અને રાગ ઓછો થઈ વિરાગ થવા લાગે, અને કોઈ એવી વસ્તુની તને જરૂર જણાય કે જે બજારમાં અને સોસાયટીમાં ન મળે પણ આર્થાવર્તના શુદ્ધ સાત્ત્વિક પ્રદેશમાં જ મળતી હોય, તો મને લખજે, મારી પાસે ચાકી આવજે, હું તને ખુશીથી તે મેળવી આપવા પ્રયત્ન કરીશ.

સિ. તારા અસંગમાં આનંદ માનનાર, જજ.

પત્ર લખી, કપરમાં મૂકી, બંધ કર્યો, અને બટન બંધુ કરી દોવો હોણવી સૂઈ ગયો. મગજ કંઈક શાંત થયું, પણ વિચારશ્રેણી ચાલુ જ રહી. ‘ગ્રીન્સ હોટેલ’ કંઈ ધર્મનું સ્થાન ન હતું, કે ત્યાં ધાર્મિક વિચારોને પુષ્ટિ મળે. ત્યાંના વિકારી વાતાવરણની એના ચિત્ત પર જેમજેમ વધારે અસર થતી ગઈ, તેમતેમ ભવ્ય દર્શન, ઉચ્ચ વિચારો, અદ્વય થતા ગયા, અને તેના ચિત્તમાં મલિનતા પ્રસરવા લાગી. અર્ધજાગ્રત અવસ્થામાં અતે મલિનતાના ભારથી દબાયેલું મન મલિન શંકાઓ કરવા લાગ્યું.

“મને રાસલીલાનાં દર્શન થયાં ખરાં પણ એમાં શું? આખા જગતમાં, વિશાળ વ્યોમમાં, સર્વત્ર વ્યાપી રહેનાર પરમેશ્વર ક્યાં? અને આ લીલાતનુ ક્યાં? એ સુંદર છે તેમાં શું થયું? જે દાથ, જે પગ, જે આંખો, મુખ, નાસિકા, એ સર્વ દેહીને જ હોય છે, પણ પરમેશ્વરને એવા નાશવંત દેહ સાથે શો સંબંધ? માટે એ કૃષ્ણ પરમેશ્વર તો હોઈ જ ન શકે. દેવકીના મર્મમાં ઉત્પન્ન થનાર, યજ્ઞોદ્ધાના ઉત્સંગમાં ખેલનાર, ગોકુળની ગોપીઓની સાથે સ્વૈરક્રીડા કરનાર, બજારામનો ભાઈ, વસુદેવનો પુત્ર, કંસને મારનાર—આ સર્વ—મનુષ્યત્વસૂચક છે. બલે કૃષ્ણ મોટો યોગી હોય, બલે તેણે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી હોય, પણ તેથી તે જગતના મૂળ કારણરૂપ સર્વત્ર વ્યાપક પરમેશ્વર હોઈ જ કેમ શકે? અમુક દેશકાળમાં સક્રિયિત કોઈ પણ

વસ્તુ કે મનુષ્યને પરમેશ્વર કેમ કહેવાય ? તે તો દેશખાળને અધીન છે વળી યાદવોના નાશ સાથે કૃષ્ણનો દેહ પણ પડ્યો, માટે કૃષ્ણને પરમેશ્વર માનવો એ તો મ્હમ્મદજીવ કહેવાય પરમેશ્વરને દેહ અને તે દેહ પણ વળી પડ્યો સાબળ્યો છે ? વળી પરમેશ્વરને બીજો કાઈ ધધો નથી કે સ્ત્રીઓ સાથે ગસડા મે ? અને તે પણ મધ્ય રાત્રે જગનમા ? આખા નબોમડળમા અગણિત તારા છે, તે સર્વ મા આ પૃથ્વી તો ઘણી જ નાની છે તેમાનો એક નાનો મરખો દેશ તે ભગતખડ, તેમા આખી સૃષ્ટિનો કર્તા બાળક તરીકે જન્મે, અને છોકરીઓની અને સ્ત્રીઓની સાથે ખેને, એ માનવુ-મનાવનુ એ ગાડપણુ નહિ તો શુ ? ખ્રિસ્તીઓ ઇસુને પરમેશ્વરનો દીકરો માને છે, મુસનમાનો મહમ્મદને હિશ્વરનો પેગમ્મ માને છે, પાગ્સીઓ જરથોસ્તને હિશ્વરનો અવતાર માને છે, પણ એ બધાનો સારાશ એ જ કે મનુષ્યના સા ડા મનને હાથપગનાનો હસતો, બેનતો પરમેશ્વર જોઈએ છે મનુષ્યની ટૂંકી શુદ્ધિ પરમેશ્વરની મહત્તા જરામર સમજી શકતી નથી અસતતા આર્યોએ પરમેશ્વરને 'બ્રહ્મ' સદા આપી, અને વેદે 'નેતિ નેતિ' કહી બ્રહ્મમા સર્વ શુણ્યનો નમ્ર કહી મતાવ્યો, પણ સાધારણ મનુષ્યો આ બારીકી નહિ સમજવાથી રામ, કૃષ્ણ, વગેરે મનુષ્યોને જ દેવ તરીકે પૂજે છે, એમા તેમનો બહુ વાક નથી, પણ તેથી રામ, કૃષ્ણ વગેરે પરમેશ્વર થઈ શકતા નથી "

આના વિચારોમા તેનું મગ્તક ગૂંચનાયુ, અને તે પાછો વિચારના વનજમા પડ્યો તે ખિન્ન થયો, ચિડવાયો, અને ગુસ્સે થયો, પણ આવા ફેરફારનું કારણ સમજી શક્યો નહિ તેની સાત્વિક સમજશક્તિ ઢકાઈ જઈ તેની હિપ્ત ચકાના અને મનિનતાના પડ બધાવા હતા તે મનિનતાને માદાર કઈ ન હતું એટલે એને શી સમજ પડે ? અર્થો જીધતો, અર્થો જાગતો તે પડી રહ્યો, આ મનિનતા તેના મગ્તમા વધારે અને વધાર પ્રસંગવા લાગી તેને સ્વપ્ન દેખાના નાગ્યા આગી, કુસુમ ગોવિંદન અને પુષ્પોત્તમની

મૂર્તિઓ પાછી તેના મોં આગળ આવી, પણ તેના વિકારી ચિત્તની આગળ તે ખાલી જોખા જેવી તરવરતી ઊભી. અતે તે પણ જતી રહી, અને તેની સ્ત્રી ન્યુરેન્સીની મૂર્તિ તેની સામે આવી ઊભી. તે મોડી રાત્રે નાચપાટીમાંથી આવી હતી. શરીર પર ઘણો જ કિમતી શ્રીચો 'ગાઉન' પહેર્યો હતો. તેની સુંદર લાંબી શ્રીવામાં ખેર જેવડાં મોટાં સફેત મોતીની માળા આવી રહી હતી. તેના એકેકના ઉપર ખરાખર એકેક નાના રાતા ઓછ બોટી કરવાને તકપી રહ્યા હોય એવાં લાગતા હતા. કંઈક મદિરાપાનથી રક્ત અને કંઈક બંધથી ધેરાયલી તેની લાલ આંખો જોનારને કામવશ કરતી હતી, અને તેના મસ્તકની ઉપરના સોનેરી વાળના વનમાં પાંચ-સાત હીરા-રૂપ આગિયા ઝગમગ કરતા હતા. તેનું શ્વેત વદન ક્રોધની રતાશથી છવાયું, અને પ્રેમ, ક્રોધ અને દયાના મિશ્રિત ભાવથી ફેરગળ સામે એક કટાક્ષ નાખીને તે જોલી:—

“આવો મૂખાંઈભરેલો પત્ર લખવાની મતલબ શી ? તમારું બેજીનું ખસી ગયું જાય છે. ચાલો, મારી સાથે ચાલો. ખોટા તરંગો અને શેખચક્ષીના વિચારો છોડી દો. એમાંથી કદાપિ કશો સાર નીકળ્યો નથી. મૂખ માણસો હમેશાં હાથમાં આવેલા મોઝ-શાખને છોડીને ખોટા તરંગો પાછળ આંખ મીંચીને દોડે છે.” એમ કહી બે હાથે તેનું વદન પોતાની છાતી સાથે દાબ્યું, તેના ગાથા પર પોતાના સુંદર હાથ ફેરવી પાંચસાત બોટી કરી, પોતાના કામળ હરતથી તેને વાંસા :પર થાળઓ, અને ગાઉનના ખિસ્સામાંથી રત્નજડિત પંખો લઈ તેને વા નાખવા મંડી. થોડી વારમાં બર્લિનમાં સુંદર સામગ્રીથી ભરપૂર સુશોભિત સ્વરાયનગૃહમાં તેને લઈ ગઈ, અને પ્રથમની માફક તેને સર્વ પ્રકારનું સુખ આપવા લાગી.

પ્રેરિસરના સુખમાં અહીં કોઈ પ્રકારની મજા રહી નહિ. અદશ્ય વાજિત્રો અને દશ્યસુંદર પક્ષીઓ ત્યાં કહોલ કરી રહ્યાં હતાં. શ્રીસની કઝાની, શરીરના દરેક અવયવ અને નાડીને પણ

રૂપદ દર્શાવનાર અને આંખ તથા ચિત્તને આકર્ષણ કરનાર મૂર્તિઓ અને છબીઓ ત્યાં સિન્નજાતથી ગોઠવી દીધેલી હતી. જનતજનનાં કિંમતી અત્તરો મુંદર બાટલીઓમાં ભરી મૂક્યાં હતાં, અને આખું શયનગૃહ તેથી મધમધ ઘર્ષ રચ્યું હતું. નાજુક ચાંપના પલંગ, ‘કર’ ની બનાવેલી મુંવાળા મેજો, અને એ સર્વેની અધિષ્ઠાત્રી દેવી ન્યુટેન્સી આપણા પ્રોફેસરને સર્વ પ્રકારનું સુખ આપવા ઉત્સુક હતી. ફેરજજ પૂર્ણ આનંદથી તેની સાથે ખેલતો હતો. ઘડીકમાં તેના વાળમાંના ફીરાને આગિયા સમજી પકડવા જતો, તેના કોમળ કદળા જેવા શરીર પર પોતાના હાથ ફેરવી આનંદ લેતો, તેની સાથે કાફું કાફુ ખોમતો, અને તેના શ્વેત ગાંધ પર બોટી કરતો. ન્યુટેન્સીના સુખમાં તે તન્મય ઘર્ષ ગયો હતો. આખરે તેણે તે મદિરેક્ષણા લલનાના બિંમ્બી આવેશા મુંદર કુચયુગલ પર અને ઘેરાયેલી આંખો નરક મોહક દષ્ટિ કરી, એટલે મંદ હાસ્ય કરી તે રમણીએ તેના શરીર ઉપર વાંકી વળીને ઉત્સુકતાથી તેના ગાંધ પર એક હંફાળી બોટી કરી, અને રમતમાં પોતાના બન્ને હાથ તેની આંખ પર જોરથી દાખ્યા. પ્રોફેસર ફેરજજે તેના હાથ ખમેડી આંખો ઉઘાડી, તેને બુજપાશમાં બીડવા જાય છે, એટલામાં ત્યાંથી બહિનનું મુંદર શયનગૃહ ઊડી ગયું, ન્યુટેન્સી અદશ્ય ઘર્ષ ગઈ, અને ‘ત્રીન્સ હોરેસ’ નો એક નાનો કમ તેની દષ્ટિએ પડ્યો. તેની આંખો દાખનાર તેની રમણીના કોમળ હસ્ત ન હતા, પણ સામેની બારીમાંથી ઝગમગતા સૂર્યનાં કિરણ તેના સુખ અને આંખ પર પડ્યાં હતાં, તેથી તેણે જ આંખો જોરથી મીચી પાછી ઉઘાડી હતી, અને બિલકલાંજ તેનું સ્વપ્ન નષ્ટ ઘર્ષ ગયું.

વાચક ! ફેરજજ મોહવશ થયો હતો, પણ તેને દોષ દર્શિ નહિ. મનુષ્યનું શું ગળું? ફરી ફરીને સતત પ્રયત્ન કરવા છતાં કેટલા મનુષ્યો ઈર્ષિયા પર વિજય મેળવી શક્યા છે? ધણી સમય સુધી સાવધાનપણે ઈર્ષિયદમન કરવો છતાં લાગ મળતાં અવશેષ રહેલી વાચના મનુષ્યને પૂતળાની માફક નચાવતી નથી ?

૧૦ : પ્રેમ એ જ સંપૂર્ણ સાધન

પ્રેરેમર ફેરજજ ઊ ચો, અને નિત્યનિમયી પરવારી સામે સમુદ્રતટની ઉપર જઈને એક બેચ પગ બેરો. તે બહુ જ ખિન થયો હતો. ત્યારથી તે આલુધારી સ્વપ્નમાથી ઊઠ્યો હતો ત્યારથી તેના મનમા આ જ વિચારો આનતા હતા, ‘આ શો જીનમ ? આ શી મનની વ્યાકુળતા ? સત્સમાગમને, આનદમય પ્રભુના દર્શનને, વિષય વાસનાને ત્યાગ કરવાના નિશ્ચયને, તે નિશ્ચય પત્રમા નખનાને આદ દના પછુ આદા ગયા નથી, એટલામા જ મને નિશ્ચય થયો હતો તે જ મન આટલુ મોહવશ શાથી થયુ હશે ? આનું જ નામ વાસનાનુ પ્રાપ્ત્ય એ વાસનાનો ક્ષત મરનાનો ઉપાર શો ? અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય’ તે હર્યો અને ફરી વિચારવા લાગ્યા “આજ દશ દશ વર્ષ થયા વાસનાત્યાગના પાઠ શીખ્યો અને શીખવ્યા, અને તેનુ પગિણામ આ સ્વપ્ન ! અરે ! સ્વપ્નમા વિનવાસના આટલુ બળ કરે છે, તો વિષયની મૂર્તિ—સ્ત્રી—પાસે હોત તો વાસના શો અનર્થ ન કરે ? હે પડિતો ! મને તો તમારા અભ્યાસ અને વૈરાગ્યમા શ્રદ્ધા નથી તમારા શાસ્ત્રોમા જ આ વાસનાના બળનુ દર્શન ગ્રપ્ત કરાવેનુ છે રમશાનમા ગેતા શિનને પછુ કામાસમિતિ થઈ ! તપગ્વીઓના તપનો ભગ કરાવનાર અપ્સરાઓ પછુ તૈનાર ! ત્યારે શુ વિનવાસનાનો સમજો ત્યાગ મરનાનો કોઈ ઉપાર જ નથી ?

વૈરાગ્ય, સાખ્ય, યોગ, જ્ઞાન, ભક્તિ સર્વ સાધનો એના મોની આગળ રમતા હતા, પણ તે સર્વે કંઈક અંગે અપૂર્ણ લાગ્યા તે બોલ્યો “ પ્રકૃતિપુરુષનો વિવેક સમજી સમજીને થાક્યો, પણ વાસ

નાનો ક્ષય કંઈ થાય છે? યોગમળ ગમે તેટલું પ્રાપ્ત કર્યું, તોપણ ધ્યાન અને સમાધિથી છતાં અગ્નિમાં મનનો ગો વિશ્વાસ? યોગી વિશ્વામિત્રને મેનદા બ્યારે બાળક-ન-તના-અર્પણ કરે છે, ત્યારે યોગની તુરંતનાનો વિચારની પ્રવૃત્તિનો, મનની ચચવટનો, ક્ષેપિત નજરની આગળ ગમી ગડે છે. જ્ઞાનીઓને વશ નથી મન જે એટલા દરાવે છે તે જોઈ જાનીઓનું જ્ઞાન ચમકે છે, મન બહુ ભગ્ન જેવાને મોદતી દગ્ગિયોનામાં જન્મ લેવડાવે છે, અને ઉપાસકની ઉપાસના અને માર્ગદર્શિ ભક્તની ભક્તિને પણ હમે છે અણીને વખતે એ સાધન ના મમના? એ સાધનનો ઉપયોગ કરનાર મન પણ મન જ બ્યારે વશ ન હોય, ત્યારે સાધન મિત્યાગ થુ કરે? મન તોફાન કરે ત્યારે થુ કરવું?" એને કઈ મુશ્કેલી નહિ

એટલામાં હસુમ, ગાગ્ગી, અને ગોવિંદભટ્ટ એને સાબર્યા તે બોલ્યો "આ સંજ્ઞાનોના મન કઈ વિચિત્ર રીતે શાત છે એઓ બહુ નમ્ર સ્વભાવના હોવા છતાં મનને વશ લાગતા નથી એઓ દીન છે, છતાં વિચવાસના અથવા કામથી એ દીનતા આવેલી લાગતી નથી એમના મન એટલા વશ છે કે વિચવાસનાનો સ્વપ્ને પણ પ્રસંગ ન આવે એમના મનની પવિત્રતાની અવધિ. કામ ત્યાં જવાની હિમ્મત જ કરે નહિ. કદાચિત્ જાય તો તે પણ પવિત્ર થઈને આવે. આ હસુમ. નથી એને માખ્યયોગ કે જપતપની ખગર, નથી ગઈ એ જ્ઞાન લેવા કે શાસ્ત્રીય ભક્તિ કરવા. પણ કેવા નિર્મળ, પવિત્ર, દિવ્યપ્રેમશક્તિ એના નેત્ર. એની સન્નિધિમાં વિષય કે પાપનો સંભવ જ શો? પ્રકાશ અને તિમિર સાથે ગડે જ કેમ?"

પણ આ સંજ્ઞાનોના મન આના વશ શાથી થવા હશે? એ કોઈ જુદા પ્રકારના અનુબ્ધ હશે? ઈશ્વરે કઈ ખાસ કૃપા એમના પર કરી હશે? જે જુદો પ્રકાર માનીએ તો તે કેવો તે કઈ સમ

જાતુ નથી ખાસ કૃપા માનીએ તો તેનું કારણ શું ? તે પણ સમજાતું નથી

ગમે તેમ હો, તોપણ હવે માગ જેવાનો એમનાથી દૂર ગડે વાધી કંઈ અર્થ સંગ્રહાનો નથી જેમ-જેમ એમનો સમાગમ વિશેષ થતો જશે, તેમતેમ એમના તરફથી વિશેષ લાભ મળશે જ મારું મન એમના તરફ સંપૂર્ણ રીતે આધાર્ય છે સસારમાંથી મુક્ત થવાનો પત્ર તો હું પોષ્ટ જી ચૂક્યો છું, અને હવે આવા સુદર પવિત્ર સમાગમમાં જાળીના વર્ષ વ્યતીત કર્યા એના જેવું ઉત્તમ ખીન્તું કશું નથી "

હોટેલનું ખિન ચૂંટી, ગોવિંદમદદ પામે ચોપાની પર કોઈ ખગનામાં રહેવાનો એનો મિચાર થયો તે નિશ્ચય દૃઢ થયો, અને તેની સાથે જ એના મનમાં જે ખિન્નતા સવારથી આવી હતી તેની શાંતિ થઈ પ્રકુદન વદનથી તે સામેના અગાધ સમુદ્રનું સૌંદર્ય નિહાળવા લાગ્યો, એટલામાં પોતાની પામે કાળા હાથ તરફ કાગોડાનો, માગી ટોપી, કાળા પાનન, કાળા ખૂટ, અને માગી લાન્ડીરાગા કોઈ મનુષ્યનો આભાસ એો આ યો પ્રેા ફેરવજો તેની સામે જેવું તો વિચિત્રતીર્થ

"કેમ છો સાહેબ, સમુદ્રનું સૌંદર્ય જોવામાં લીન થયા જણાયો છો "

"હા "

"મને પણ પ્રાત કાળમાં ફરવા જવાની જરૂર પડે છે નહિ તો ખાધેના અન્નનું પાચન થતું નથી કોઈ ફ્લોડો જાગમાં, કોઈ દિવસ પાલવાગદર પર, કોઈ દિવસ ચોપાની પર, એમ ફરવા જાઉં છું, અને સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોવાનો લાભ અનાયાસે મળે છે જોકે આ મર્વ માયામય અને મિથ્યા છે, તોપણ કેવું સુન્દર છે ? "

"તમે આ સર્વ મિથ્યા માનો છો ? વેત્તા તો 'આ બ્રહ્મ છે' એમ શ્રુતિ છે "

“ અગ્નિ, ભાતિ, પ્રિયરૂપે બ્રહ્મ, નામરૂપે રિથ્યા ”

“ એનો અર્થ એ થયો કે આ અમુક જે જાણરૂપે દેખાય છે તે રૂપ વસ્તુત છે જ નહિ, છતાં દેખાત છે અને જોનાર ચક્ષુ પણ છે જ નહિ, છતાં જુઓ છે, અર્થાત્ એક અસત્ય વસ્તુ (ચક્ષુ) બીજી અસત્ય વસ્તુને (જગતને) જોઈને તેને મુગ્ધ કહે છે. આમ માનનાર જગતને બ્રહ્મનું વિનર્તક છે. જગતને સર્પ જોવા એ વિનર્ત, બ્રહ્મને જગત જોવું એ વિનર્ત પણ એ જરોમગ્ધ વસ્તુ નથી. જગતને સર્પ જોનાર ચક્ષુ, પણ બ્રહ્મને જગતરૂપે જોનાર પ્રાણી વગી જગત અને સર્પ બંને સત્ય છે, તેથી એમની બીજામા ભાતિ થાય છે તેમ બ્રહ્મ અને જગત બંને સત્ય છે જરા ? વગી જગત અને સર્પમા લગાડ, વગેરો આકાર વગેરેનું સામ્ય છે, તેમ બ્રહ્મ અને જગતમા શું આ રંગુ પણ સામ્ય છે ?

વિચિત્રવીર્ય વિચારમા પચો

“ વિનર્ત માનનારની તર્કશક્તિ મોગી છે, પણ તે વેદથી તો વિરદ જ છે. વિનર્ત માનવાથી કર્તૃત્વવિણની બધી શ્રુતિઓ મોગી માનવી પડે છે. જન્માદ્યસ્ય યતઃ—રંગેરે મૂત્રો ખોટા માનવા પડે છે, અને ગીતામા તો જગતને અસત્ય માનનારને સાદ આસુરી કથા છે ” એમ કહી પ્રો ફેરજજ ખોટા. “ વગી એમ સર્પને અસત્ય માનવાથી માનનાર પોતાને પણ અસત્ય જરી મૂકે છે, અને કાર્ધ માર્ય સંગતુ નથી, એટલું જ નહિ પણ આ મુદર સૃષ્ટિના કર્તા પરમેશ્વરનું માહાત્મ્ય નષ્ટ થઈ જાય છે એના કગતા જગતને બ્રહ્મનું અવિકૃત પરિણામ માનવાથી વેદ, ગીતા, અને સૂત્રને અનુસંગ છે, યદ્યપિ પણ હાનિ થતી નથી, અને આ મુદર, અગાધ સમુદ્રને જોઈ, તેના સૌંદર્યનું પાન કરી, તેના કર્તાને, અને તેની લીનાને, અતઃકળુથી ધન્યવાદ અપાત છે પુરુષોત્તમના મિત્ર છતાં અને ગોવિંદબદ્ધના સમાગમ છતાં તમે આમ માનો છો એ વિશેષ આશ્ચર્યકારક છે ”

“પુરુષોત્તમ મિત્ર છે તેથી શું થયું? હું મને વાળખી લાગે તે માનવાને સ્વતંત્ર નથી? હજારો ગોવિંદભટ્ટ મારી સામે આવે તોપણ શું?” વિચિત્રવીરે પૂછ્યું.

“વિચારસ્વાતંત્ર્યની હું વિરુદ્ધ નથી. પણ ગોવિંદભટ્ટ અને પુરુષોત્તમનાં હૃદય તમારા કરતાં વધારે શુદ્ધ, સરળ અને પવિત્ર છે, એમ અત્યારસુધીના તમારી સાથેના પ્રસંગો પરથી મને લાગે છે. અને જેવું શુદ્ધ સરળ હૃદયમાં સત્ય સ્ફુરી શકે તેવું અન્ય હૃદયમાં સ્ફુરી શકતું નથી,” એમ કહીને પ્રો. ફેરનજે વિશેષમાં કહ્યું. “વળી એમની મગજશક્તિ તમારા કરતાં ઠાઠ પણ પ્રકારે ન્યૂન જણાતી નથી. યુરોપના માંસાહારી, દ્રવ્યપરાયણ, પ્રવૃત્તિમય પ્રદેશમાં રહેવાથી મારી બુદ્ધિ પણ મલિન થઈ ગઈ છે. તેથી હાલ મેં દેશ તથા સગાંસંબંધીનો ત્યાગ કરીને ગોવિંદભટ્ટની પામે અહીં જ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. એમના ધર્મમાં કંઈક અપૂર્વ શક્તિ મને થઈ છે. અને મારું સર્વસ્વ એ ધર્મમાં અર્પવા હું તૈયાર છું. માત્ર એમના જેવી શાંતિ, એમના જેવું જ્ઞાન, એમના જે—”

“આપ બહુ ભોળા જણાઓ છો. બિનજીવંત એટલું દૂધ તમે દેખો છો! પણ આ દેશમાં સંભાળીને ચાલવું, નહિ તો ભુરકાઈ જશે. પુરુષોત્તમ મારો મિત્ર છે, બહુ બુદ્ધિશાળી અને શુદ્ધ હૃદયનો છે. ગોવિંદભટ્ટ પણ વેદવેદાંતને જાણનારા, ભક્ષા અને સારા છે. પરંતુ તેથી એમનો ધર્મ પણ સારો, એમ માનવાનું શું કારણ? હું જે ધર્મ માનું છું તે સર્વ બાહ્યણો માને છે, અને શંકરની કીર્તિ પણ જગજગદેર છે, એટલે શૂન્ય ખાવાનો સંભવ જ નહિ,” વિચિત્રવીરે ઉત્તર આપ્યો.

“હું ધર્મના અભ્યાસાર્થે, ધર્મનું તત્ત્વ જોધવાને જ અહીં આવ્યો છું. અને ગોવિંદભટ્ટને તથા પુરુષોત્તમને મળ્યા પછી એ ધર્મ વિષે મેં કાંઈક અભ્યાસ કર્યો છે. બીજા પંડિતો મ માને તેથી

તે ન માનવું એમાં તમે જે વિચારસ્વાતંત્ર્યનો ડોળ કરો છો તેનો નાશ થાય છે, અને વિચારની દુર્ગંજતા પ્રદર્શિત થાય છે,” પ્રો. ફેરબેન્કે કહ્યું. તે આગળ બોલ્યો: “વળી એ ધર્મમાં પણ ધુરંધર પંડિતો કંઈ નથી થઈ ગયા? મેં શ્રીવલ્લભાચાર્યના તથા તેમના પુત્ર શ્રીવિકલ્લનાથના તથા શ્રીપુરુષોત્તમજીના ચોડાક યથો વાંચ્યા છે. તે મહા-સમર્થ અને વિદ્વાનોને પણ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરે એવા છે. અરે ! હાલમાં જ એ ધર્મમાં ગૃહસ્થાલજી નામના મહાપંડિત નથી થઈ ગયા? દૈવવશાત્ બાળપણથી જન્મે ચમ્પુ ગુમાવ્યા છતાં શું તેમનું પાંડિત્ય ! શી તેમની વિદ્વતા ! તમારા આર્યાવર્તના પ્રાચીન સ્થલ—વિદ્વાના ધામ—માં—કાશીક્ષેત્રમાં તમારા આખા ભારતવર્ષના ધુરંધર પંડિતોની સભામાં એમને ‘ભારતમાર્તંડ’ નો ઇલ્કાળ આપવામાં આવ્યો હતો તે તમને ખબર નથી ? માટે હંસ તો નીરક્ષીરને છૂટા પાર્ડી ક્ષીર-નો જ ઉપભોગ કરે છે. ગોવિંદભટ્ટ અને પુરુષોત્તમના સંબંધથી વિશેષ લાભ એ છે કે એમના શુદ્ધ આચરણથી એ ધર્મની ખૂબી એકદમ દીપી નીકળે છે, અને એની સ્વાભાવિક મુંદરતા હૃદયને આકર્ષે છે. ગોવિંદભટ્ટની પાડોશમાં કોઈ ખંડો ભાડે મળી શકશે ?”

“પાનાચંદ શેઠનો ખંડો છે, પણ તે માંસાહારીને આપશે નહિ.”

“મેં તો માંસાહારનો ત્યાગ કર્યો છે.”

“ત્યારે તો ઘણી ખુશીથી આપશે. હું આપને ગોવંદ કરી આપીશ હવે હું રજા લઉં છું.”

એમ કહી વિચિત્રવીર્ય ગયો. જતાં જતાં રસ્તામાં વિચાર કરવા લાગ્યો: “આ પ્રોફેસર કેવો નિષ્કપટ છે ! જાણે બીજા પુરુષો-ત્તમ ! જન્મેને લોકોની માનઆજ્ઞાની કશાની દરકાર નથી ! પ્રોફેસરને આર્યાવર્તના બધા ધર્મોમાં પુષ્ટિમાર્ગ જ પસંદ પડ્યો ! શું દુનિયા છે ! એ ગોવિંદભટ્ટ અને પુરુષોત્તમથી જ અંભાઈ ગયો છે, એમાં કંઈ શક નહિ. પુરુષોત્તમની શુદ્ધિ તીવ્ર તો ખરી જ. પણ એ શા

કામની? પુષ્ટિમાર્ગમાં બળ્યા પહેલાં કેવાં સારાં સારાં ભાષણો આપતો હતો? કોંગ્રેસમાં, સંસારસુધારા પરિષદમાં, ઔદ્યોગિક પરિષદમાં એના જેવાં સુંદર ભાષણો કરનાર કોણ હતા? કેટલાં માન અને આદર? તે બધાના ઉપર પાણી ફેરવી આજે ઘરડાં ખચ્ચરોની માફક પુષ્ટિમાર્ગમાં મિથ્યા કાળક્ષેપ કરે છે. ગોવિંદભટ્ટે એને વશ કરી નાખ્યો છે, અને એ ગોવિંદભટ્ટ આ પ્રોફેસરને પણ વશ કરશે જ. તેમાં વળી મજાગાર પેલી ડાહી ગાર્ગી. એટલે પછી પૂછવું જ શું? મને પણ ગઈ દિવસે વશ કરવામાં કંઈ બાધી રાખી નથી. પણ આપણે ક્યાં કાચા છીએ? પ્રેમ ડગે, પણ હું? એ વાત જ શી?” આમ વિચાર કરતો પોતાની સર્વોત્તમ શુદ્ધિથી કુસાતો, પોતાના કાળા ડાટપાટલન અને ખૂટ તરફ તિરકસ આંખોથી જોતો અને અકડાતો વિચિત્રવીર્ય ધર તરફ જતો હતો.

આ તરફ પ્રો. ફેરજનને વખત ગુમાવ્યો નહિ. કોઈ પણ કાર્ય-ક્રમનો નિશ્ચય ક્યાં પછી મિથ્યા વખત ગાળવો એ એના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ હતું. જિવ ચૂકવી, પાનાચંદ શેઠને મળી, ભાડું નક્કી કરી ખપોરે ત્યાં રહેવા ગયો, અને સાંજે પાંચ વાગે પુરોત્તમ પોતાની પાસેના બંગલાની ગેલેરીમાં પ્રો. ફેરજનને એકલો નિરાંતે ઇત્રીચેર પર બેસી વાંચતો જોઈ વિચારમાં પડ્યો. અંતે ત્યાં જઈ તપાસ કરવાનો વિચાર થયો, અને ઉપર ગયો. પ્રો. ફેરજનને તેને હસતે મોઢે આવડાર દઈ બેસાડ્યો, અને બોલ્યો. “તમને આ પાડોશી ગમશે કે નહિ?”

ચંચળ પુરોત્તમ સર્વ સમજી ગયો હતો, તે બોલ્યો.

“ગારા લોક કાળા લોકની પાડોશમાં પોતાની રાજપુત્રીથી. આવી રહે એ તો આજે જ જોયું! જિયારા કાળા લોકને ગમશે તો ઠીક, અને નહિ ગમશે તો સહશે. અહીં તમને નહિ રહેવા દેવાનો કાયદો ઘડી શકાય એમ તો નથી!”

“મિસ્તર પુરુષોત્તમ,” પ્રો. ફેરજન બાર દબને બોલ્યાઃ
 “માત્ર બાલ્ય રંગ ઉપરથી બિનના ગણવી એ અજ્ઞાન છે. આર્યા-
 વર્તના જેવા સદનશીલ, ગુણુષ્ઠ, શુદ્ધિમાન, સદાચારી મનુષ્યો અન્ય
 સ્થળે મળવા મુશ્કેલ છે. દરિદ્રતાને લીધે ઉપરની ટાપટીપ ન હોય,
 તેથી શું થયું? અભાવ અને અજ્ઞાની છતાં સદાચારી, ગરીબ છતાં
 ઉદાર, સદગ ઉપકારને સ્મરણમાં રાખી બદલામાં શ્રવ આપવાને
 પણ તૈયાર, પરાપકારમાં તત્પર—એવા એવા સદ્ગુણયુક્ત આર્યાવર્તના
 લોકો છે એવી મારી ખાતરી થઈ છે. અડો! કેવા કેમળ એ લોકોનાં
 હૃદય છે!”

“એવા સદ્ગુણોની પિછાન સદ્ગુણીથી જ થઈ શકે છે,”
 પુરુષોત્તમે કહ્યું.

“મિ. પુરુષોત્તમ, મેં મહારની ટાપટીપ ઘણો વખત થયાં
 છાડી દીધી છે. સોસાયટીનાં કૃત્રિમ બંધનો મેં તોડી નાખ્યાં
 છે. હું સત્યનો ભૂખ્યો છું. મેં સત્ય, શાંતિ અને સંતોષ
 આડી જેવાં તેથી જ વગર પરવાનગીએ દોડી આવ્યો છું,”
 પ્રો. ફેરજન બોલ્યા.

“શાંતિ અને સત્ય અમુક સ્થળને અવલંબીને રહ્યાં નથી, કે
 તે સ્થળમાં તે પ્રાપ્ત થાય, માટે તમારી દોડદોડી અર્થવગરની લાગે
 છે!” પુરુષોત્તમે કહ્યું.

“જે જે સ્થળમાં શાંત સન્નનો વસે છે, ત્યાં તેમાં તેમાં સર્વદા
 શાંતિનો નિવાસ હોય છે.”

“પણ ત્યાં સુધી દોડદોડી કરશે ત્યાં સુધી શાંતિ તે સ્થાનમાં
 પણ નહિ મળે. શાંત મનુષ્યોએ જે રીતે શાંતિ પ્રાપ્ત કરી, તે રીતે
 વર્તવાથી જ શાંતિ પ્રાપ્ત થશે.”

“તે રીત તે શાંત સન્નનોના સમાગમથી મને પ્રાપ્ત થશેજ.”

“તે રીત સર્વને વિદિત છે, એમાં નવું કશું નથી. શાસ્ત્રોમાં સર્વત્ર તે સ્પષ્ટ દર્શાવેલી છે.”

“કેવળ શાસ્ત્રો વાંચ્યાથી જ તે પ્રાપ્ત થતી નથી. તેથી જ સત્સંગની વચ્ચે સ્વીકારાયેલી છે. તમે કહો છો કે સર્વને વિદિત છે, પણ મને નથી.”

“હું એ માનતો નથી, તે છતાં ‘કહું છું’—એમ કહી પુરુષોત્તમ બોલ્યો :

“આપૂર્વમાણમચલપ્રતિષ્ઠં

સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશંતિ યદ્વત્ ।

તદ્વત્ કામા યં પ્રવિશંતિ સર્વે

સ શાંતિમાપ્નોતિ ન કામકામી ॥ ગીતા ॥ ૨૧૭૦ ॥

વિદ્વાય કામાન્યઃ સર્વાન્

પુમાંશ્ચરતિ નિઃસ્પૃહઃ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ

સ શાંતિમધિગચ્છતિ ॥ ગીતા ॥ ૨૧૭૧ ॥

અર્થાત્ જે પ્રભાણે જળનાં વહેણો અવ્યક્ત પ્રતિગવાળા પુરાતા સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે, તે પ્રભાણે સર્વ કામો જેના હૃદયમાં પ્રવેશ કરી (સમાર્પિત થાય છે), તે શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે, કામોની કામનાવાળો નહિ.

જે પુરુષ સર્વ કામોનો ત્યાગ કરી નિસ્પૃહ થઈને રહે છે, જે નિર્મળ અને નિરહંકાર છે, તે શાંતિને પ્રાપ્ત કરે છે.”

ત્યારે પુરુષોત્તમ સુસ્વરથી આ શ્લોકો બોલતો હતો, ત્યારે સામે સમુદ્ર ધૂધૂ કરતો હતો, અને એ ધૂધૂ કરતો અવાજ શાંતિની છાંયોની માફક જાંનેના કણ્ઠમાં પ્રવેશ કરતો હતો, અને જાંનેના અંત કંઠમાં શાંતિની રેશ વડાવતો હતો. જાંને જણ આ શાંતિમાં નિમગ્ન થઈ થોડોક સમય અવાચક બેસી રહ્યા. આખરે પ્રો. ફેરબેન્ક બોલ્યા. “સર્વ ઇન્દ્રિયો શાંત થવાથી, સર્વકામત્યાગ થવાથી, આ

તિ અનુભવાય છે એ હું સમજ્યો, પણ આ શાંતિ તો માત્ર એક લોક સ્થિતિ છે. એવી સ્થિતિ સર્વદા રહી શકે ?”

“હા, એવી મનની સ્થિતિ સર્વદા રહે, એ પ્રથમ કર્તવ્ય ઈદ્રિયોના રાગદ્વેષ, મુખદુષ્કર્મોમાં ન લપટાવું, એ આવશ્યક છે. તે જ અભ્યાસ કહે છે.” પુરુષોત્તમ જોડ્યો.

“પણ તે અત્યંત કઠિન છે. વાયુની ગતિને રોકવા જેવું છે,” કેરજજ જોડ્યા.

“તે છતાં અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી તે પ્રાપ્ત થાય એમ છે,” પોત્તમે કહ્યું.

“અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય મનને અધીન છે, અને મન અત્યંત ચળ છે. ઠાઈ એવી વસ્તુ નથી કે જે સર્વદા મનને વશ રાખી શકે ?” પ્રો. કેરજજે પૂછ્યું.

“છે.”

“શું ?”

“હૃદય, પ્રેમ. મહાત્મ અંકુશથી પ્રચંડ હાથીને વશ રાખે છે, મ મનને સર્વદા વશ રાખનાર પ્રેમ છે.”

પ્રો. કેરજજ વિચારમાં પડ્યા, “આ વાત ખરી. પ્રેમ મનને શ રાખનાર સમગ્ર સાધન ખરું. પ્રેમવશ મન કોઈ પણ સમયે સારું નહારું, સહેલું કે અધરું, નીચું કે ઊંચું, ઠાઈ પણ કાર્ય કરવા પાર થાય છે. પ્રેમવશ મન સર્પને દોરકું કરી વાપરે છે, સમુદ્ર તરીકે છે, પર્વતને ઉખેડી નાખવા તૈયાર થાય છે, અને પુશીથી પાણું પણ અર્પણ કરે છે. પણ-પણ-” પુરુષોત્તમને તે કહેવા ગયા : “પ્રેમ બાલ વસ્તુને અવગંબીને રહે છે, અને પરવશપણાને ધિ સુખના કરતાં દુઃખ વિશેષ આપે છે.”

“એ ખૂલ છે, હૃદયકમળનો વિકાસ કરવામાં બાલ વસ્તુ સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર વગેરે માત્ર ઉદ્દીપન છે. એ હૃદયકમળના વિકાસસમયમાં

અનુભવાતાં સુખદુઃખ, તાપ, ક્લેશ, સ્વતઃ આનંદરૂપ છે, સ્વાભાવિક છે. જેઓએ એ વિકાસસમયનાં સુખદુઃખ અનુભવ્યાં છે, તેઓ એ અનુભવવગરનાં અનુભવોને જનનર જેવાં—પશુતુલ્ય—મણે છે, કેમકે એમાં જે મજા—જે આનંદ—અનુભવાય છે, તે દુનિયાની કોઈ પણ વસ્તુ આપી શકતી નથી. ત્રેમવગરનો રાગનો મહેલ ત્રેમની ખૂંપડી આગળ તુચ્છ છે. મહાન અધિકાર, અદ્ભુત દ્રવ્ય, રાજ્યપદવી કે સ્વર્ગનું ઈંદ્રાસન ત્રેમ આગળ શુષ્ક અને નીરસ લાગે છે,” પુરુષોત્તમે કહ્યું.

“એ બધું ખરું, પણ ત્રેમમાં પરાધીનતા નથી? મર્ત્ય સ્વામીના મૃત્યુથી ત્રેમપરાધીન સતી દુઃખી થઈ દેહત્યાગ કરતી નથી?” પ્રો. ફેરજને પૂછ્યું.

“હા, પણ તે હૃદયના વિકાસની માત્ર એક દશા છે. પતિ હૃદયના વિકાસનું ઉત્તમ સાધન, ત્રેમનું ઉદ્દીપન છે. પૂર્ણ ત્રેમથી ખીસેલું હૃદયદ્વાર ઊઘડતાં તેમાં સર્વદા બિરાજમાન, પણ આચ્છાદિત રહેલા, ‘રસો હૈ સઃ’નાં દર્શન જીવને થાય છે, અને, ત્રેમના તાપામિત્રી શુદ્ધ થયેલો જીવ, પ્રભુકૃપાથી દિવ્ય નિર્ગુણ દેહ, હૃદય, મન, ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરી પ્રભુ સાથે રાસકીડા કરે છે,” આ પ્રમાણે કહી પુરુષોત્તમે વિશેષમાં કહ્યું:

“ફરી સમજો. પ્રભુ માત્ર બાહ્ય વસ્તુ નથી. સર્વનું બીજ, સર્વનું અધિષ્ઠાન, અંતરંગ ત્રેમસાગર પ્રભુ પોતે છે. સર્વના હૃદયમાં પ્રભુ બિરાજે છે. અને આ જીવ અશિના વિસ્ફુલિંગતી માદક અણુ-માત્ર છે. પ્રભુ પાસે—ત્રેમ પાસે—જવું, એ જ જીવનું કર્તવ્ય છે. સર્વ બાહ્ય વસ્તુનો ત્યાગ કરાવનાર અને પ્રભુ સાથે સંબંધ કરાવનાર ત્રેમ જેવું સરળ અને સબળ સાધન દુનિયામાં એક પણ નથી. વિવેક, વિરાગ, યોગ, જપ, તપ, ઉપાસના એ સર્વે બાહ્ય છે, અને પોતાની મર્યાદામાં રહી પોતાના ગળ પ્રમાણે પોતાનું કાર્ય કરે છે.

પણ ત્યારે મન હિચ્છંખલ થાય છે, ત્યારે એ સર્વ સાધન ખપ લાગતાં નથી. તમને પણ તે જ બીતિ લાગે છે, અને તે તમારી બીતિ ખરી છે; પણ પ્રેમ આગળ મન ગરીબ ગાય જેવું થઈ જાય છે, અને હર્ષથી ‘કરિષ્યે વચ્ચનં તવ’ હઠી એવામાં તત્પર રહે છે. તેથી જ વિપવનું બળ પ્રેમ આગળ ચાલતું નથી. ઇન્દ્રિયો પ્રેમની દાસી થઈ રહે છે, પ્રાણ પોતાને પ્રેમના શુભામ સમજે છે, અને કેશમથી પણ બારીક, સુંદર, અને ચિત્ત્વટ નાંતણાથી સંબંધ કરાવનાર એ પ્રેમ સર્વદા વિજયી નીવડે છે. પ્રેમના બળ આગળ સૃષ્ટિ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે, પશુઓ અર્ધા ઢાળિયો મોંમાંથી મૂકી દઈ પ્રેમદર્શનમાં લીન થઈ જાય છે, પક્ષીઓ અનિમેષ ચક્ષુથી પ્રેમને જોઈ રહે છે, પાણી પોતાનો વહેવાનો સ્વભાવ બૂલી, પોતાનું હૃદય ચીરી, સ્તબ્ધ થઈ પ્રેમને વહેવા—જવા—માર્ગ આપે છે, સ્વર્ગના દેવતા પોતાનું સ્વર્ગીય સુખ બૂલી પ્રેમનાં દર્શન કરવા વિમાનમાં બેસી અંતરિક્ષમાં ટળવળે છે, પ્રેમ પોતાના પ્રતાપથી—પ્રચંડ તાપથી પોતાને જે સમયે જે વસ્તુ જોઈએ તે ઉત્પન્ન કરી શકે છે, અખિલ જગતને બાસમાન કરનાર સૂર્યનું તેજ પ્રેમમાંથી જ ઉદ્ભવે છે, ચંદ્ર અને અગ્નિ પોતાનું તેજ પ્રેમમાંથી જ ગ્રહણ કરે છે; પણ પ્રેમ પોતે સ્વતંત્ર છે, પ્રેમને કોઈની અપેક્ષા નથી. આ જ રસની, શૃંગારની, વિપ્રયોગની પરાક્રાશ છે.”

“બાઈ, તારા શબ્દો સાંભળી મને આનંદ થાય છે. પણ ત્યાં સુધી હૃદયમાં એ અનુભવ થાય નહિ, ત્યાં સુધી શા કામનું?” પ્રો. ફેરજને પૂછ્યું.

“પ્રભુકૃપાથી સર્વે થશે. સંધ્યાસમય થયો. ગોવિંદભદ્ર પાસે આવશો?” પુરુષોત્તમે પૂછ્યું.

“ચાલો,” પ્રો. ફેરજને કહ્યું.

૧૧ : પ્રકૃતિથી પર પ્રભુનું સ્વરૂપ

પ્રોફેસર ફેરજન અને પુરુષોત્તમ નીચે જિતરી ચોપાડીના રસ્તા પર ગયા. ત્યાં નીતિસેન અને વિચિત્રવીર્ય તેમને મળ્યા. પુરુષોત્તમે તેમને સર્વ સમાચાર કહ્યા. નીતિમેન પ્રસન્ન થયો, પણ વિચિત્રવીર્ય બોલ્યો: “બાપ, ગોવિંદમંદિર અને તું જે નહિ કરશો તે થોડું હવે શરણુમંત્ર અરે ! બ્રહ્મસંબંધ જ અપાવ, એટલે એમને ઉદ્ધાર થઈ જાય—અરે બૂલ્યો ! લીલામાં પ્રવેશ થઈ જાય !” પુરુષોત્તમ કંઈ બોલ્યો નહિ, પણ પ્રોફેસર ફેરજનને વિચિત્રવીર્યની સામે જોયું, કંઈક ચુસ્ત થયો, અને પોતાનું મોં પાછું ફેરવી, પુરુષોત્તમ તરફ જોઈ બોલ્યો: “તારી આની સાથે મૈત્રી સંભવે છે જ કેમ ? મને બાહુ આશ્ચર્ય લાગે છે !”

“બાહ્યાવસ્થામાં કોમળ હૃદયે રમતગમતમાં નિષ્કામ સ્નેહથી સંધાય છે, તે સ્નેહ સ્વભાવની ભિન્નતા છતાં મોટપણે પણ ટકી રહે છે,” પુરુષોત્તમે કહ્યું.

“પણ આ વિચિત્રવીર્ય તો સ્નેહ શું તે જ સમજતો હોય એમ લાગતું નથી,” પ્રો. ફેરજન બોલ્યા.

“સ્નેહને સમજ સાથે બાહુ સંબંધ નથી. સમજવું એ ભુદ્ધિનું કાર્ય છે, સ્નેહ હૃદયનો સંબંધ છે, અને તે બળવાન હોય તો વિરુદ્ધ આચારવિચારનાં મનુષ્યોને પણ એક કરી શકે છે. વિચિત્રવીર્ય બિચારો રમકડા જેવો, મનમાં આવે તેમ વગરવિચાર્યું બોલતો, શુદ્ધ હૃદયનો મનુષ્ય છે. વળી પ્રેમમાં ચિત્ત લાગ્યા પછી અન્યના પ્રેમની બિલકુલ અપેક્ષા પણ રહેતી નથી,” પુરુષોત્તમે કહ્યું.

* પ્રોફેસર ફેરજને કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ, અને સર્વે ચાલતાં ચાલતાં કૃષ્ણભવનની બહાર આવી પહોંચ્યા. પુરુષોત્તમે આગળ જઈ અંદર નેજર કરી તો પાછળ કૃષ્ણોદ્યાનમાંથી સ્વર આવતો સંભળાયો. તેથી સર્વે બહારને જ રસ્તે પાછળ કૃષ્ણોદ્યાનની આગળ ગયા. કૃષ્ણોદ્યાનની આસપાસ મોટાં ઝાડોની ઘટા આવી રહી હતી, તેથી અંદર જરોખર જોઈ શકાતું નહિ, પણ સ્વર સ્પષ્ટ સંભળાતા હતા. સંધ્યાસમય થઈ ગયો હતો, અને ગાગી, કુસુમ અને ગોવિંદભટ્ટ કૃષ્ણોદ્યાનમાં જોગી પ્રભુની લીલાનાં ભજન ગાતાં હતાં. આ મંડળી બહારથી તે સાંભળતી ઊભી. ત્રણે જણુ ગાવામાં એટલાં લીન થઈ ગયાં હતાં, કે પોતાનાં શરીરનું ભાન પણ ભૂલી ગયાં હતાં. તેમનાં ચિત્ત પ્રભુમાં—પ્રભુની મુંદર લીલાના સ્મરણમાં—લીન થઈ ગયાં હતાં, અને થોડી વાર પછી પુરુષોત્તમ ધીમેથી સાંકળ ઉઘાડી સર્વેને એક પછી એક અંદર લઈ ગયો, ત્યારે ત્રણેમાંથી કોઈને નવા આવેલા મનુષ્યો વિશે કંઈ ખબર પડી નહિ. પ્રભુની લીલાનું જે મુંદર ગીત તેઓ ગાતાં હતાં, તે નીચે પ્રમાણે હતું:

સાખી

૧ખંક, ૨સમ, ૩રસ ૪દષ્ટ, હે, ૫દર્શન, ૬મન અભિલાષ,
 ૭પૂર્ણ, ૮લોક, ૯મન્મથ, ૧૦રટન, ૧૧કુંજસદન, નિગળાસ.
 સ્વામયરન, ગિરિવરધરન, ગોપીજનચિત્તચોર,
 મનરાજકુંવર નિયમે બસો, મુંદર નંદકિશોર.

રાગ સામેરી

શ્રી ગોવર્ધનવાસી સાંવેરો, લાલ્લ તુમ ખિન રહો ન જાય હો,
 બજરાજ લડતો લાડીલો. ટેક.

૧ખંક ચિત્ત મુસકામકે, લાલ્લ મુંદર બદન દિખાય,
 લોચન તલપે મીન જ્યોં, મોંહિ છિન છિન કસપ ખિલાય હો—શ્રીગો. ૧

રસમ સુર બંધાનકે, લાલ મોહન બેન બળાય,
 સુરત સુહાઈ બાંધિકે, લાલ મધુરે મધુરે સુર ગાય હો—શ્રીગો. ૨
 રસિકે રસીલી બોલની, લાલ ગિરિ ચઢી જ્યાં બુધાય,
 ગંગ બુધાઈ ધુમરી, લાલ બેચી ટેર સુનાય હો. —શ્રીગો. ૩
 ૪૬૪૮ પરી જ દિવસતે, લાલ તગતે રુચે નહિ આન,
 રજની નિંદ ન આવહી, મોહિ મિસરો બોજનપાન હો—શ્રીગો. ૪
 પદશનકોં નયનાં તપે, લાલ બચન સુનનકોં કાન,
 મિલવેકોં હિયરો તપે, મેરે જિયકે જીવનપ્રાન હો. —શ્રીગો. ૫
 ૧મન અભિલાપા બહે રહી, લાલ લાગત નયનનિમેષ,
 એક ટક દેખૂં આવતો, લાલ નાગર નટવર બેષ હો. —શ્રીગો. ૬
 ૭પૂરન શશિમુખ દેખિકે, લાલ ચિત્ત ચોંટચો વાહી ઠોર,
 ૩પસુધારસપાનકે, લાલ સાદર ચંદ ચકોર હો. —શ્રીગો. ૭
 ૮લોકસાગર કુલ બેદકી, લાલ છાંચી સકલ વિવેક,
 કમલકલિ રવિ ન્યોં બદે, લાલ છિન છિન પ્રીતિ વિશેષ હો —શ્રીગો. ૮
 ૯મન્મથ કોટિક વારને, લાલ નિરખી કમમગી ચાલ;
 જીવતીજનમનદેના, લાલ અંબુજનપન વિશાલ, હો —શ્રીગો. ૯
 ૧૦ચહ રટ લાગી લાડીલે, લાલ જોમે ચાતક મોર;
 પ્રેમનીર બરખાઈએ, લાલ નવધન નંદકિશોર, હો —શ્રીગો. ૧૦
 ૧૧કુંજસદન કીડા કરો, લાલ મુખનિધિ મદનગોપાલ;
 હમ શ્રીકૃંદાવન માલતી, તુમ ભોગી બ્રમર ભૂપાલ, હો —શ્રીગો. ૧૧
 જીગજીગ અવિચળ રાખિયે, લાલ ચહ મુખ શૈલનિવાસ;
 શ્રીગોવર્ધનધરકપોં, બલિહારી ચતુર્જનદાસ, હો —શ્રીગો. ૧૨

સાખી

મહ મેરે અભિલાપ હો, પૂરો નંદકમાર;

મહ છંપીપેં કોટિક વારને, તનમનપ્રાણુઆધાર.

કહા કહોં રસના એક હો, નાહિ લક્ષ કરોડ;

કેસે કરકે બરનવોં દાસ સદા કરજોડ.

૧

૨

આ ગીત સાંભળી, તેનો મર્મ સમજી પ્રેક્ષક ફેરજના મન પર ઘણી જાંડી અસર થઈ. ગાતાં ગાતાં પ્રભુના વિરહથી તેમનાં હૃદય તમ્ભ લાગતાં હતાં, અને તે તાપના અગ્નિની જ્વાળા હૃદયમાંથી વાણીદારા બહાર નીકળતી હતી, તે સર્વ પોતાની દૃષ્ટિ આગળ જોઈ, કાનથી સાંભળી તેનું હૃદય પીગળી ગયું. તેમાં જ્યારે પાંચસાત મિનિટમાં પોતાની પાસે બેઠેલો પુરુષોત્તમ બાબ સર્વ વસ્તુનું અનુસંધાન બૂझી તે ગીત ગાવા લાગ્યો, અને તેના હૃદયમાંથી પણ ભગવદ્વિયોગનિત તાપના જિભરા બહાર નીકળવા માંડ્યા, સારે જે પ્રેમવિષે તે જ દિવસે થોડા જ સમય પર પુરુષોત્તમ પાસે સાંભળ્યા છતાં સમજ્યો ન હતો, તે ભગવત્પ્રેમ કેવી દિવ્ય અસૌકિક વસ્તુ છે, તેની એને કંઈક સમજણ પડી. તે મનમાં જ બોલ્યો: “અહા! આ લોકોનાં મન સંપૂર્ણ રીતે કૃષ્ણમય છે! એમનાં હૃદય પ્રભુનાં નિવાસસ્થાન છે. આવાં સુંદર સ્થાનમાં પ્રભુ શા માટે ન બિરાજે! ક્યાં સદા વિક્ષિપ્તચિત્તવાળા સંસારના માનવ, અને ક્યાં આ અસૌકિક પ્રભુના જન! અહીં શાંતિ અને સંપૂર્ણ આનંદ હોય એમાં શું આશ્ચર્ય!” થોડોક વખત તે શાંત રહ્યો, અને ગીત સાંભળ્યું. પાછો તે મનમાં બોલ્યો, “હવે હું સમજ્યો. મને તેટલાં શાસ્ત્રોનાં થોડાં ઉચ્ચારો, પણ જ્યાં સુધી હૃદયમાં રહેલા પ્રભુને ઝાળખ્યા નથી, પ્રભુનાં દર્શન કર્યાં નથી, પ્રભુના વિરહથી તાપકલેશ થયો નથી, ત્યાં સુધી એ પંડિતાર્થ નકામી છે. આ લોકો આખો દિવસ પ્રભુની સેવા કરે છે, પ્રભુનાં ગુણગાન કરે છે, અને પ્રભુ સિવાય એમને બીજું કંઈ રચતું નથી. એમનાં મન સંપૂર્ણ રીતે પ્રભુમાં તન્મય છે, અને બાહ્ય પ્રપંચની કોઈ પણ વસ્તુ તેને ફેરવી શકે એમ લાગતું નથી. ધન્ય છે એમને!”

ગોવિંદભટ્ટ, ગાર્ગી, કુસુમ અને પુરુષોત્તમનાં ચક્ષુ ખૂલ્યાં, અને પ્રે. ફેરજને બાથ જોડી ગોવિંદભટ્ટની સામે બેસી રહ્યો. ગોવિંદભટ્ટ તેની સામે જોઈ બોલ્યા, “આવો, પ્રેક્ષક, બેસો.”

પુરુષોત્તમ, નીતિમેન, વિચિત્રવીર્ય સર્વેને સાં જોઈ તે બોલ્યા,
“ક્યારના આપ્યા છો ?”

“થોડોક સમય થયો. વગરરગ્નએ છાનામાના અમે આપ્યા
છીએ તે દ્વંદ્વ કરશો.” પ્રે. કેરજને કહ્યું.

“એમાં શું ? પ્રભુ તમને સદ્બુદ્ધિ આપો.” ગોવિંદભટ્ટ બોલ્યા.
સાંજે ટાઇમસર કરવા જનાર વિચિત્રવીર્યને આવો પ્રસંગ આવેલો
નહિ. આ ગીત સાંભળી, સમજી, આ લોકોની પ્રભુમાં તન્મયતા
આંખે નિહાળી, એ તો સગ્ગત જ થઈ ગયો હતો. ગોપીઓનો પ્રભુ
પર પ્રેમ કેવો હશે, તેનું એને કંઈક બાન થવા લાગ્યું, અને આવા
સંપૂર્ણ પ્રભુમય હૃદયવાન ભગવન્નનમાં કામાવેશ અથવા વિષય હોય
જ નહિ, તેની એને પૂરેપૂરી ખાતરી થઈ ગઈ. તે મનમાં જ બોલ્યોઃ
“આ લોકોનાં મન, ઇન્દ્રિયો પ્રભુમાં જ તસ્લીન છે, ત્યાં બાહ્ય
સર્વ પ્રપંચની આવી સંપૂર્ણ વિસ્મૃતિ છે, ત્યાં એ પ્રપંચના વિષ-
યોનું આકર્ષણ એ લોકોનાં મન, ઇન્દ્રિયો પર સંભવે જ ક્યાંથી ?
એમનાં મન, ઇન્દ્રિયો તો પ્રભુથી જ સંપૂર્ણ રીતે આકર્ષાયેલાં છે,
માટે વિષયવાસના અહીં છે જ નહિ, એ વાત તો નક્કી. પોતાના
હૃદયની સંપૂર્ણ અધમતા અનુભવતો, તેના મનમાં કંઈક થઈ આવતાં,
તે બોલ્યો, “બહેન કુસુમ, પાપી છવોને શિખામણ મળે એવું કાંઈ
ગીત ગાય તો મારા જેવા છવોનો કંઈક ઉદ્ધાર થાય.”

કુસુમે સાંભળ્યું, પણ કંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ. તેનું ચિત્ત પ્રભુ-
ના વિરહથી થતા તાપકલેશના આનંદનો અનુભવ કરતું હતું, એવે
સમયે તે વિરહપીડિત હૃદય બીજને શી શિખામણ આપે ?

ગોવિંદભટ્ટે વિચિત્રવીર્યની વિસ્મૃતિ સાંભળી, અને એમને તેના
પર દયા આવી. તે બોલ્યા, “ભાઈ, પ્રભુ તારા ઉપર પણ કૃપા
કરશે જ. પુરુષોત્તમ જેવો મિત્ર પ્રભુએ તને આપ્યો છે તે
તારા પર કૃપા જ સમજવી.”

“મને પણ કોઈ કોઈ વાર એમ લાગે છે, પણ પાછું મન ઠેકાણાસર ગડેતું નથી.” ત્રિચિત્રીયે કહ્યું.

“સૌ સાગ વાના થયે (હુમ તમ્ જોછતે) જાદેન હુમ, હું ઘણો વખત યથા સૂરપચ્ચીરી બૂની ગયો છું, માટે બૂનો પડે તો જોઈએ, હો ?” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું.

હુમે મોઠા મનકાન્યુ ગોવિંદભટ્ટજીએ ગાના માણ્યુ—

પદ (રાગ જિહ્વાવલ)

મના રે, કર માંગોમો પ્રીત,	
કામ ક્રોધ મદ લોભ મોહ, તું છાડ મડન નિપરીત	૧
ભોગ ભોગી જન ભમે રે, મોદ ન માને માપ,	
સગ સુમન નીગમ કર જે, હમન બધાવે આપ	૨
સુન પગમિત પ્રિય પ્રેમઝી રે, ચાતક ચિત્તવે વાર,	—
ધનઆશા સગ દુખ સહે રે, અનત ન યાચે વાર	૩
દેખકું કળી કમનકી રે, કાનો ગવિમો દેત,	
પ્રાણ તજે પ્રેમ ના તજે રે, સૂક્યો સગ હિ સમેત	૪
દીપક પીર ન જાનહી રે, પાનક પરે પનગ,	
તન તો તિન જ્વાના જરૂરે રે, ચિત ન ભયો ગ્સભગ	૫
મીન જિયોગ ન સહી સકે રે, નીર ન જૂઝે જાન,	
દેખ તું તાકી ગતિ રે, ગતિ ન ઘટી તન જાત	૬
પગની પરેવા પ્રેમઝી રે, ચિત લાઇ ચઢત આકાશ,	
તહા ચઢી તાહિ જુ દેખ હી રે, ભો પગિ તજત હિસાસ	૭
મમર સનેહ કુરગકો રે, અનણ ન રાચ્યો ગગ,	
ધર ન સૂક્યો પગ પડમનો રે, સગ સનમુખ હિ લાગ	૮
દેખ કળી જડ નારીખી રે, જરત પ્રેતકે સગ,	
ચિતા ન ચિત રીકો ભયો રે, મુ રાચી પ્રિયકે રંગ	૯

- લોકખેદ બરજો સમે રે, 'નયનન દેખે ત્રાસ;
ચોર ન છૂપ ચોરી તજો રે, અરુ સજ સહન વિનાસ. ૧૦
- સખ રસકો રસ પ્રેમ હે રે, વિપથી ખેલે સાર;
તન મન ધન જોગન ખસ્યો રે, તોડિ ન જની દાર. ૧૧
- તું જી રતન પાયો બસો રે, જાન્યો ન સાધન સાજ;
પ્રેમકથા અનુદિન સુની રે, તોડિ ન છપની લાજ. ૧૨
- સદા સંઘાતી આપનો રે, જીવકો જીવનપ્રાન;
સો તો ખિસાર્યો સહજ હી રે, હરિ ઈશ્વર ભગવાન. ૧૩
- બેદ, પુરાન, સ્મૃતિ સખે રે, મુરગુનિ સેવે જાહિ;
મહામોહ અજ્ઞાનમે' રે, ક્યોં ન મુમરે તાહિ. ૧૪
- ખગ મૃગ મીન પનંગયો રે, મેં સોધે સજ ઠોર;
જલ સ્થલ જીવ જીતે કિતે રે, કહૂં કહાં લગ જોર. ૧૫
- પ્રભુ પૂરન પાવન સખા રે, પ્રાનનહિકે નાય;
પરમકૃપાતુ દયાતુ દયાનિધિ, જીવન છલિકે લાય. ૧૬
- ગર્ભખાસ અતિત્રાસમે' રે, જહાં ન જોકો અંગ;
મુન સઠ તેરે પ્રાનપતિ રે, તહાં ન છાંઓ સંગ. ૧૭
- દિન રાત પોપન રહે રે, જમેં ચોવી પાન;
વા દુ.ખતેં તોહિ કાઢિકે રે, ગેહિં દીનો ખપપાન. ૧૮
- જહિં જગતે ચેતન કિયો રે, રમિ ગુણ તત્ત્વ બિધાન;
ચરણ ચિકુર કર નખ દિયો રે, નયન નાસિકા કાન. ૧૯
- અસન બસન બહુબિધિ દિયે રે, અવસર અવસર આનિ;
માતપિતા બૈયા મિલે રે, નઈ રુચિ નઈ પહિયાન. ૨૦
- સ્વજન કુટુંબ પરિકર બઢ્યો રે, સુત દારા ધન ધામ;
મહામોહબિપયી બયો રે, ચિત આકર્ષ્યો કામ. ૨૧
- ખાતપાતપરિધાનમે' રે, જોગન ગંથો સજ ખીત;
જ્યોં વિટ પરત્રિપસંગ ખસ્યો રે, ભોર બયો બધબીત. ૨૨

જેસેં સુખહી ધન બઢ્યો રે, તેસેં તન હિ અનંગ;
 ધૂમ બઢ્યો લોચન ખર્યો રે, સખા ન સજ્યો સંગ ૨૩

જમ જાન્યો સખ જગ સૂન્યો રે, બઢ્યો અજસ અપાર;
 ખીચં ન કાઢુ તખ દિયો રે, જમદતન દીની માર. ૨૪

કો જાને કેહિ વાર મર્યો રે, એસે કુમતિ કુનીચ;
 હોરિસોં હેત વિસારિકે રે, સુખ આહત હે નીચ. ૨૫

જાપેં જીવ લજ્જા નહિ રે, કહા કહોં સો ખાર;
 એકો અંગ ન હોરિ લજ્યો રે, સુન સઠ સૂર ગમાર. ૨૬

ગાઇને પાંચ મિનિટ શાંત રહ્યા. વિચિત્રવીર્યના મન પર ગીતના એકે એક શબ્દે ઘણી અજળ્ય અસર કરી. ગોવિંદબદ્ધ ગાતાં ગાતાં વિચિત્રવીર્યની સામે જ એછીટસે જોઈ રહ્યા હતા. ગાતાં ગાતાં કોઈ કડી પર ભાર મૂકતા હતા, કોઈ કડી બે વાર ગાતા હતા, અને વિચિત્રવીર્યને હરેક પ્રકારે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા: ‘સખ રસકો રસ પ્રેમ હે રે, વિપયી ખેલે સાર, તન મન ધન જોખન ખર્યો રે, તખડુ ન જાની હાર.’ એ કડી બે વાર ગાઈ, વિચિત્રવીર્યની તરફ જોઈ ખોલ્યા, “ભાઈ, વિષય બહુ જ ખરાબ વસ્તુ છે. પ્રભુના દર્શનમાં, પ્રભુના સ્મરણમાં, એના જેવો વેરી કોઈ નથી. તે છતાં, વિષયમાં આસક્ત ચિત્ત, તન, મન, ધન, જોખન સર્વનો નાશ પોતાની સમક્ષ જોવા છતાં, જેમ વિષયમાં જ તક્ષીન થઈ રહે છે, તેમ જ તારું ચિત્ત પ્રભુમાં એવી રીતે લીન થયું જોઈએ કે તું તન, મન, ધન, જોખન, કશાની દરકાર કરે નહિ, કશાની દરકાર કરવાનું તને સૂઝે પણ નહિ, પણ તન, મન, ધન, જોખન સર્વે સંપૂર્ણ પ્રેમથી પ્રભુને અર્પણ કરી પ્રભુની સેવામાં સર્વદા તત્પર રહે, સર્વદા એકતાન રહે. માત્ર પ્રભુ જ હૃદયના પ્રેમને લાયક છે. શ્રી પુત્રે કોઈ નથી.” ગાઇ રહ્યા પછી ખોલ્યા. “ભાઈ, આપણા પરમ મિત્ર પ્રભુ જ છે, આપણા પ્રાણનાથ છે, પરમ દયાળુ છે,

ગર્ભવાંસમાં પણ પ્રભુએ તારી સોળતે છોડી નથી, જન્મતાં વાર તારે માટે માતાના સ્તનમાં દૂધ તૈયાર કરી રાખ્યું, હાથ, પગ, કાન, આંખ સર્વ પ્રભુએ જ તને આપ્યાં, અને જેમ જેમ કુટુંબ, પરિકર, સુત, દારા, ધન, ધામ સર્વે તને પીંટણાતાં ગયાં, તેમ તેમ નિકટના સ્નેહી પ્રભુને ભૂલતો ગયો, મોહપાશમાં પક્રો, વિગયી થયો, તારા લોચનમાં ધુમાડો ભરાયો, અને અંધ થયો! હરિની મૈત્રી તેં વિસારી. હે નીચ! સુખ કેમ થાય? સૂરદાસ પોતાના જીવને કહે છે: 'હે જીવ, તને લક્ષ્મી નથી, તને સો વાર શું કરું? હે સૂરગમાર! હે શક! એક પણ અંગયી તેં હરિ ભજ્યા નથી.' ભાઈ, સૂરદાસની આ શિખામણ સર્વને લાગુ પડે છે. દુનિયામાં હજારો લાખોમાં કોઈકને જ 'શક ગમાર' ઇત્યાદિ વચનો લાગુ પડતાં નહિ હોય. પ્રભુનો ભક્ત બધું વિરલ હોય છે, તેમાં પણ શુદ્ધ પ્રેમી તો બધું જ દુર્લભ છે. ન્યારે આ પ્રકારે તે વિરલ ભક્તનું ચિત્ત પ્રભુમાં તન્મય થાય છે, ત્યારે તેને પ્રપંચની વિસ્મૃતિ થઈ જાય છે, અને પ્રભુના વિરહથી પીડિત મન પ્રભુના દિવ્ય સ્વરૂપમાં અને પ્રભુની દિવ્ય લીલામાં મગ્ન થાય છે. ભગવન્મય થયેલા આવા જીવને પ્રભુના ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય સર્વ ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે, પણ ભગવત્સ્વરૂપને શોધતો તે જીવ એ ગુણોની પણ અપેક્ષા ન કરતાં પ્રભુના સ્વરૂપમાં જ મગ્ન રહે છે. એવો જીવ હૃદયમાં પરમ આકાશમાં રહેલા સદૃષ, જ્ઞાનરૂપ, આનંદરૂપ અહને જાણે છે, ઓળખે છે, અને વિપચિત્ત અહની સાથે તે સર્વ કામ ભોગવે છે. શ્રુતિ કહે છે કે સત્ય જ્ઞાનં અનંતં બ્રહ્મ યો વેદ નિહિતં શુદ્ધાયાં પરમે વ્યોમન્ સોઽશ્રુતે સર્વાન્ કામાન્ સહ બ્રહ્મણા વિપચિત્તા ॥ અર્થાત:- અહ સત્ય છે, જ્ઞાન છે, અનંત છે, હૃદયગુહામાં પરમ આકાશમાં રહેલા એ અહને જે જાણે છે, તે વિપચિત (ચતુર) અહ સાથે સર્વ કામો ભોગવે છે. અહીં જે 'કામ' શબ્દ વાપર્યો છે, તેનો વિપચ-સાથે સંબંધ ન કરવો. અહની-પરમાત્માની-સાથે જીવ વિપચભોગ

ભોગવે છે, એવો અર્થનો અનર્થ કરવો એ તો મલિનતા અને તગ્ગતન્ય અંધકારની પરાકાષ્ટા કહેવાય.”

“ નહિ જ, નહિ જ, અહીં વિષય ક્યાંથી? હવે હું સમજ્યો. મારા જેવું વિષયગ્રસ્ત ચિત્ત પ્રભુ પાસે જાય જ ક્યાંથી? મને કોઈ કોઈ વાર એમ થઈ આવે છે કે તમારો દાસ થઈ અહીં ગદ્દ, કે કોઈ દિવસ આમ તમારી માફક પ્રભુના શુભગાનનો આનંદ—પણ મારા ભાગ્યમાં એ શુભ ક્યાંથી? તમારા જેવા પવિત્ર જીવ પ્રભુ સાથે જે કામ ભોગવે તે મારા જેવા ક્ષુદ્ર પાપી જીવ, આંખે પણ કેમ જોઈ શકે? પ્રભુનાં જ દર્શન દુર્લભ-ત્યાં જ અંધારું-તો પ્રભુની લીલાનાં દર્શન તો ક્યાંથી જ? મેં ગીતગોવિંદ એક વાર વાંચવા માંડ્યું હતું, પણ વિષયવાસના ઉદ્દીપ્ત થવાથી બંધ કરવું પડ્યું.” વિચિત્રવિર્યે કહ્યું.

“ સામાન્ય મનુષ્યે એકદમ એવા ભગવદ્લીલાના મંથો ન વાંચવા, કેમકે ભગવાનની લીલામાં અન્યથા શુદ્ધિ થવાથી વધારે પતિત થવાય છે.” ગોવિંદભદ્રે કહ્યું.

“ એ વાંચવા સમજવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય શોધવા મેં રા. રા. કેશવસાક્ષની ટીકા જોઈ, પણ તેમાંથી કંઈ મળ્યું નહિ.” વિચિત્રવિર્યે કહ્યું.

“ પરમંભગવદીપ નાગજીભાષિના વંશજ રસિક સહૃદય કેશવસાક્ષ-ભાષિની ટીકા સાહિત્યની દૃષ્ટિથી લખાયેલી છે, ભક્તની દૃષ્ટિથી નથી. પરમભક્ત જ્યારે રાધાકૃષ્ણને ઉત્તમ નાયકનાયિકા બનાવી માત્ર સાહિત્યની દૃષ્ટિથી એ મુંદર મંથ લખ્યો હતો, એમ સમજવું એ બ્રાન્તિ છે. માતાપિતાને નાયકનાયિકા બનાવી તેમનો શૃંગાર વર્ણવવો, એ જેમ પુત્રને માટે અયોગ્ય, પાપ ગણાય, તેમ કૃષ્ણનો પરમભક્ત જ્યારે માત્ર બાહ્ય દૃષ્ટિથી રાધાકૃષ્ણને નાયકનાયિકા બનાવી શૃંગારરસ વર્ણવતો હોય તો ભક્ત તરીકે તે અધમ જ ગણાય. પણ વસ્તુરિચિતિ એમ નથી, એમાં

તો અનંદમય પરમાત્માની નિત્ય સ્વરૂપાત્માની લીલાનું જ વર્ણન છે.” એમ કહી, ગોવિંદબદ્ધે વિશેષમાં કહ્યું. “જેમ પરમાત્મા પ્રકૃતિથી પર છે, તેમ એમની લીલા પણ પ્રકૃતિથી સ્વતંત્ર, સ્વરૂપાત્મક છે.

“પ્રથમ તો સમજ કે પ્રભુ સર્વસૌંદર્યયુક્ત છે, પ્રભુએ પરમ કૃપા કરી અશુભને જે સ્વરૂપનાં દર્શન કરાવ્યાં તે જ જો —

અનેકવપ્તનયનમનેકાદ્ભુતદર્શનમ્ ।

અનેકદિવ્યાભરણં દિવ્યાનેકોદતાયુધમ્ ॥

દિવ્યમાલ્યાંધરધરં દિવ્યગંધાનુલેપનમ્ ।

સર્વાશ્ચર્યમયં દેવમનંતં વિશ્વતોમુખમ્ ॥

દિધિ સૂર્યસહસ્રસ્ય ભવેણુગપવુત્થિતા ।

યદિ માઃ સદશી સા સ્યાદ્ઝાસસ્તસ્ય મહાત્મનઃ ॥

તત્રૈકસ્થં જગત્કૃત્સ્નં પ્રવિભક્તમનેકધા ।

અપદ્યદેવદેવસ્ય શરીરે પાંડવસ્તદા ॥ગીતા॥૧૧,૧૦-૧૩॥

અર્થાત્ એ સ્વરૂપ અનેક ભુષનયનોવાળું, અનેક અદ્ભુતદર્શન વાળું, અનેક દિવ્યઆભરણુવાળું, અનેક ઉચ્ચત દિવ્ય આયુધવાળું, દિવ્યમાળા અને દિવ્ય વસ્ત્ર ધરનાર, દિવ્ય ગંધના લેપનવાળું, સર્વે આશ્ચર્યોથી ભરેલું, પ્રકાશનત, અનંત, સર્વ તરફ દષ્ટિ કરતું હતું. આકાશમાં એક જ સમયમાં હજાર સૂર્યોનો પ્રકાશ પ્રકટ થાય તો તે પ્રકાશ તે મહાત્માના પ્રકાશને મળતો આવે. ત્યાં તે સ્વરૂપમાં અશુભને અનેક રીતે વિભાગ પામેલું સમસ્ત જગત તે દેવના દેવ કૃષ્ણના શરીરમાં એક ભાગમાં સ્થિત જોયું.

“ભાઈ, આ અને આવાં ભગવાનનાં સ્વરૂપ પ્રકૃતિમય—માયાવેદિત છે,—એમ ન સમજવું. ગીતાના સપ્તમ અધ્યાયમાં પ્રભુ કહે છે કે, ‘આ પ્રકારના બેદવાળા પ્રકૃતિ મારી છે, અને મારાથી પર બીજું કંઈ નથી,’ મત્તઃ પરતરં નાન્યત્કિંચિદસ્તિ ધનંજય । વળી ત્રયોદશ અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ આશા કરે છે કે,

ત્રિભિર્ગુણમયૈર્માર્ગૈરેભિઃ સર્વમિદં જગત્ ।

મોહિતં નામિજાનાતિ મામેશ્યઃ પરમશ્યયમ્ ॥૧૩-૧૩॥

દૈવી હોપા ગુણમયી મમ માયા દુરત્યયા ।

મામેવ ચે પ્રપચન્તે માયામેતાં તરન્તિ સે ॥ ૧૩-૧૪॥

અર્થાત્ એ ત્રણ ગુણવાળા ભાવોવડે આ સર્વ જગત મોહ પામેલું છે, તેથી એમનાથી પર, અને અવ્યય એવા મને ઓળખવું નથી, મારી આ ત્રણ ગુણોવાળી દૈવી માયા દુસ્તર છે, જેઓ મારે જ શરણે આવે છે, તેઓ એ માયાને તરી જાય છે.

“ભગવાનનું” ખરું સ્વરૂપ તો ધ્યાનમાં આવી શકે જ નહિ, કેમકે વેદ ‘ નેતિ નેતિ ’ કહે છે ‘ એ સર્વ ભ્રમ છે. તેનો ખરો અર્થ એ જ છે કે, પ્રકૃતિ-માયા-તથા તેના ગુણોથી પ્રભુ પર છે. પ્રભુ પ્રવચનથી, શ્રુતિથી, કે બહુશ્રુત થવાથી લભ્ય નથી, કેમકે મન, શ્રુતિ વગેરે સર્વ પ્રકૃતિજન્ય છે, માટે પ્રભુ જેને વરે છે-પસંદ કરે છે-તેનાથી જ પ્રભુ લભ્ય છે. પ્રભુકૃપાસિવાય કોઈ પણ સાધન પ્રભુ-પ્રાપ્તિને યોગ્ય નથી. જેને પ્રભુ વરે છે, તેના શરીરને પોતાના શરીર તરીકે પસંદ કરે છે. જ્યદેવ પર પ્રભુની કૃપા હતી. પ્રભુ-ભક્તિને-પ્રભુ પર દદઆસક્તિને-લીધે પ્રભુમાં મનનો નિરોધ જેમ જેમ થતો જાય છે, તેમ તેમ ઈન્દ્રિયોની બહિર્મુખતા મટતી જાય છે, ઈન્દ્રિયો અંતર્મુખ થઈ પ્રભુ તરફ વળે છે, પ્રપંચમાં સર્વ સ્થળે પ્રભુમયતા સ્ફુરવા લાગે છે, વાસુદેવઃ સર્વમિદમ્ એમ જાન થાય છે, સંપૂર્ણ રીતે નિરોધ મન સૌંદર્યમય-આનંદમય-પ્રભુનાં અને તેમની લીલાનાં દર્શન કરે છે, જ્યદેવનું મન પ્રભુમય હતું, પ્રભુસિવાય ખીણું કંઈ કર્તવ્ય દષ્ટવ્ય, પ્રાપ્તવ્ય એને ન હતું, પ્રભુએ કૃપા કરી પોતાની પવિત્ર આનંદમય, સ્વરૂપમય, લીલાનાં દર્શન એને કરાવ્યાં, તેના કંઈક અંશનાં દર્શન એ આપણને ગીતગોવિંદદ્વારા કરાવે છે, એમાં પ્રકૃતિ-મય વિષયની ભાવના કરવી એ મનની અધોગતિ મુશ્કેલ છે.

“જ્યદેવ વિષયો ન હોય, પણ રસિક તો હોય જ. રસશાસ્ત્રની એને સારી રીતે ખબર હતી. પણ રસ અને વૈરાગ્ય એકએકના વિરોધી છે. સામાન્ય વિષયનિમગ્ન મનુષ્યોને રસની સમજ હોતી નથી, અને વિષયવાસનાની યથાતથા તૃપ્તિ કરવી એટલું જ સમજે છે, કોઈક રસિક રસ અને શૃંગાર સમજે છે, અને તેની દ્વારા ધણુા જિંયા પ્રકારનો આનંદ ભોગવે છે. દયારામ ‘જે કોઈ પ્રેમ અંશ અવતરે’ વગેરે ગરબીઓમાં, કાળીદાસ પોતાના શાકુંતલ, વિક્રમેર્વ શીય ઇત્યાદિ સુંદર નાટકો તથા મેઘદૂતમાં, અમરુ પોતાના રાનકમાં, એ રસ ખીસવે છે, અને રસમાં મહાસે છે, પણ એ રસમાં, શૃંગારમાં, વિષયવાસનાનું ખીજ તો છે જ, અને તેને લીધે જ શૃંગાર તે શૃંગાર અથવા રસ છે, પણ અહીં, પ્રભુને, એવા શૃંગારની સાથે શા સંબંધ?” નીતિસેને પૂછ્યું.

“વિષયવાસનાનું સામાન્ય મન પરથી ખસતું જાય છે, તેમતેમ પ્રેમ, રસ, શૃંગાર, કોઈક વિરક્ત, રસિક મનુષ્યના મનમાં સ્ફુરતો જાય છે. દરેક મનુષ્યને રસ સ્ફુરતો નથી જ. રસ આંતર, સ્વતંત્ર, નિત્ય છે, વિષય બાહ્ય પરતંત્ર, ક્ષણિક છે. રસૌ વૈ સતઃ । શ્રુતિ કહે છે કે, રસ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા—છે, વિષયવાસના તો હૃદયનો રોગ છે. રસરૂપ પરમાત્માના આનંદમય સ્વરૂપમાંથી જે જીવો નીકળ્યા છે, તે જ રસિક હોઈ શકે છે. માટે રસમાં—શૃંગારમાં—વિષયનું ખીજ છે એ સમજ ખોટી છે, કૃત્રિમ વિષય રસના ઉદ્ઘાટનનો અને દર્શનનો વિરોધી છે. પ્રખળ ઇંદ્રિયો જીવને બાહ્ય વિષયોમાં ખેંચી આનંદમય રસમય પરમાત્માથી વિમુખ કરે છે. અને સંસારચક્રમાં ગ્રમણ કરાવે છે, પણ ઇંદ્રિયોનો સંપૂર્ણ સંયમ થયો હોય તો હૃદયગુદામાં બિરાજમાન રસમય પ્રભુનું જીવ અને શરીર પર સામાન્ય પણ થાય છે, અને તેને દેદીપ્તમાન કરે છે.” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું.

“બાઈ નીતિસેન, શામળનો શૃંગાર કલ્પિત છે ત્યારે દયા-

રામને બ્રહ્મિયો ઊભગને પવિત્ર છે આ દુનિયાના વિચારપાત્રમાં બધાવયા મનુષ્યોની દૃષ્ટિ ઘણું ખરું અધ યર્ષ ગયેની હોય છે, અને પ્રભુની લીનાતુ તેજ ખમી ગમ્તી નથી ગીતગોવિંદ નિચિત્વીર નહિ વાચી શમ્યો, તેનું કાગણુ પણ એ જ દયારામને—એના રસને— શૃંગારને—વિદ્વાન ગણાતા સજ્જનો પણ સમજી ગમ્યા નહિ, તેનું કારણ પણ એ જ આમ કહી પુરોત્તમે વિશેષમાં કહ્યું “પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાંતોના અગ્નિને લીધે માત્ર સાક્ષર ગોવર્ધનરામે જ નહિ, પણ ઘણા લેખકોએ ભક્ત દયારામને વણો જ અન્યાર ક્યો છે સામાન્ય રીતે મનુષ્યનું મન ઇંદ્રિયોથી આકર્ષિત હોનાથી મનુષ્ય પોતાના જેવા જ મનિન અતઃ જરણવાળા સર્જને માને છે, તેથી જ શ્રીકૃષ્ણની ગસલીનાને પણ ભારોભાર દુષણ આપનાગ આપણને મળી આવે છે દયારામનું ખરું જીવનચરિત્ર ‘અનુગ્રહ’ માસિકના આવણુ અને ભાદ્રપદ ૧૯૯૯ ના અંકમાં એડવૉર્થે જીવલુરામ જોશીએ બહુ સુદર રીતે આપ્યું છે નિ પક્ષપાત રીતે વાચનારને એ ચરિત્ર વાચતા જ ખાતરી થાય છે કે ખરું દયાગમનું ચરિત્ર આ જ છે, અને બીજા સર્વ ચરિત્રો લેખકોની મનુષ્યોને સુનબ મનિન વાસનાઓથી ભગપૂર છે એનું કારણ એટલું છે જ્યાંએ ઇંદ્રિયોને બહિર્મુખ જ ધડી છે, તેથી મનુષ્ય બહિર્મુખ જ રહે છે, અતરાતમાને જેતો નથી કોઈક ધીર મનુષ્ય જ અમૃતત્વની ઇચ્છાથી ઇંદ્રિયોને પાછી વાળી પ્રભુના દર્શન કરી શકે છે રા રા ગોવર્ધનરામે “દયારામના અક્ષર દેહ”માં દયારામની પ્રવિતામાં યોગના સિદ્ધાંતો જોયા છે, તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી યોગ, ભક્તિ અને જ્ઞાન મનને શરીર અને ઇંદ્રિયોના અધ્યા સમાધી છુટું મરી ઉચ્ચ ભૂમિમાંએ પગ લઈ જાય છે, અને ત્યાં જેમ જેમ જાયે જવાય, તેમતેમ વિશેષ સામ્ય માનૂસ પડે જ, અને મનની ભક્તિની દશામાં યોગનો સબમ થાય તે સ્વાભાવિક છે સદ્ગત સાક્ષર રા રા ગોવર્ધનરામભાઈ દયાગમની પ્રવિત્તશક્તિ વખાણતા, પણ પ્રથમ તો એના રસમાં એ પણ વિષય જ જેતો

ગુજરાતના કવિઓ વિશેના પોતાના વિદ્વાનભરેલા નિબંધમાં એઓ કહે છે કે:—

‘કવિત્વશક્તિમાં તો એ પ્રેમાનંદના સમય પછી સૌથી વિચ-
ક્ષણ હતો. કૃષ્ણ અને ગોકુળની ગોપીઓ વિશેની એની ગરબીઓ
ઉઘાડા શૃંગાર અને પ્રેમરૂપી ઝળહળતા અસિના ઊભરાતા ઝરા
નેવી છે, અને જે લખાણોમાં સ્ફુરતી વિષયવાસનાથી (લ’પટ-
પણાથી) કવિના ગુણોને આંચ આવતી નથી એમ ગણીએ તો
એ ખરેખર ઘણો જ ઉત્તમ કવિ કહેવાય.....વળી એ પણ ધર્મનાં
તરવોની શોધમાં ‘ઊંડો’ ઊતરે છે, અને ભક્તિમાર્ગના સૌંદર્ય
અને પ્રેમના શિખર સુધી તેટલી જ શક્તિથી ચઢી શકે
છે. પણ વળી એ કાઈ કાઈ વખત વદ્ધલસના પુષ્ટિમાર્ગનો ખુલ્લો
ખુલ્લો પક્ષ કરે છે, અને એ છેક જ નકામા, નહારા પુષ્ટિ-
માર્ગનો પક્ષ ખેંચતા ઉત્તમોત્તમ વકીલને પણ અપચદ જ મળે.”

“તે છતાં એ સૌંદર્યભક્તિની, ઉત્તમતા અને પવિત્રતાથી
અચાંત ન હતો. નિર્મળ સુંદર હૃદયના ભક્તના મુખથી શૃંગારભક્તિ-
થી ઊભરાતી ગરબી એ ગવડાવે છે, અને તેમાં સૌંદર્યની, રસની,
ઝાંખી થતાં બોલી ઊઠે છે કે “હું સોગન ખાઈને કહું છું કે આપણા
મિત્ર દયારામની આ કડીઓમાં વિષયવાસના સ્ફુરતી નથી જ. અગ્નિ,
કામપાશમાં બદ્ધ આત્માને આંછ નાખી, પોતાના જળહળતા પ્રકાશમાં
ઝીંકી લઇ, ભક્તિરસના સુંદર સ્વર્ગમાં દિનિકસની માફક ઉંચે ચઢાવવાને
માટે જ તેના પર વિષયવિકારનું આવરણ ઢાંકેલું છે. ત્યારે લોકોના
કહેવા પ્રમાણે આ વિષયવસ્તુ માર્ગ-ધર્મ-છે ? લોકોના કહેવા પ્રમાણે
આ માત્ર પ્રકૃતિની પૂજા છે ? નહિ જ, નહિ જ. આ સુંદર છોકરી-
નું હૃદય હું સમજું છું, તેના મર્મભાગના અનુભવને કળી શકું છું,
અને કહું છું કે જેમ કાઠિયર કવિ પોતાના “એલને” ભજનમાં
“નિત્ય સૌંદર્યને-નિત્ય લીધાને” પ્રેમપૂર્ણ હૃદયથી ચાહે છે અને

સેવે છે, તે વખતે તેના હૃદયમાં જે પવિત્રતા અને પૂજ્યભાવ છે, તેનાથી આ છોકરીનો ભાવ કોઈ પણ રીતે ગતરતો નથી.”

“આ જાંખી ચવાનો પ્રતાપ એમના પિતાની શુદ્ધ ભક્તિ હતી. તેઓ પુષ્ટિમાર્ગીય શુદ્ધ વૈષ્ણવ હતા, પુષ્ટિમાર્ગની રીતે પ્રભુને તેમણે સર્વ સમર્પણ કર્યું હતું, અને વ્યાપારમાં પણ “શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવની પેઠી” એ નામ રાખ્યું હતું. ‘એમના હૃદયની જાંડમાં જાંડી ધમ્મી જુઓ તો હાકોરજીની સેવા કરવી, બજન ગાવાં, અને ભક્તિમાં જ આપું’ જીવન ગાળવું, એ હતી. સંસારની ખટપટમાં એમનું ચિત્ત પેસતું નહિ. સ્વભાવે બહુ નરમ, દિલ્લના બહુ બોળા, અને ‘મરતાને પણ મેર કહે નહિ’ એવા ભક્ષા હતા. સર્વ કોઇને માટે એમના વિશાળ હૃદયમાં દયા અને માયા જ હતાં...રંગેરંગ વિરાગી ભક્ત ‘હતા.’ એ વિરાગી ભક્ત પોતે ગીનગોવિંદ ધણું સારું તથા ધણું ભક્તિભાવથી ગાતા. તેમ આહ્વાણેને મોટેથી સામગાન સાંભળતા, કે દેવની પૂજન કરતાં નિર્ભર રસથી દેવસંમુખ જાતે સામગાન કરતા, ત્યારે એમનું હૃદય તેમાં લીન થતું ‘હતું.’ ‘હરિનાં સ્વપ્ન જોતાં તથા હરિનું નામ જપતાં, આ ભક્ત, આ અશાશ્વત સંસાર છોડી, છેવટે હરિપદમાં લીન થયા. મૃત્યુને સમયે માધવરામને કશી ચિંતા હતી નહિ, કારણ કે ભક્તિરસથી બીનું એમનું હૃદય સંસારના વિષયોમાંથી તો ક્યારંતુંયે જોડી ગયું ‘હતું.’

“ભાઈ નીતિસેન, આવા પરમ ભક્ત પિતાના કીર્તિમાન પુત્રની શુદ્ધિ વિશાળ હતી, પણ તે અંતર્મુખ થઈ ન હતી, તેણે હૃદય-ગુહામાં રહેલા પ્રભુને ઝોળખ્યા-દર્શન કર્યો-ન હતા, એને એ શુદ્ધિએ સંન્યાસનો પણ વિચિત્ર, નવીન, અર્થ યોગ્યો હતો. ‘આ દુનિયાના બંધા સ્વાથી, પોતાને જ ખાનગી બંધી સંસારી સ્ત્રીએ તણ દેવી, અને પ્રાણીમાત્રના-આખા વિશ્વના-કલ્યાણને અર્થે પોતાની જિંદગીનું

સમર્પણું * કરવું એ એમને મન 'સંન્યાસ' હતો. વિશ્વનું કલ્યાણ કરવાની ઝંઝૂનવાળા ધણા સન્ન્યાસી બહુ શું અને બૂકું શું તેના વિચાર ખરોખર કરતા નથી. શાસ્ત્રદષ્ટિએ જોતાં જ્યાંસુધી મનુષ્ય ધ્યાની સ્થિતિને પામ્યો નથી, પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ સમજ્યો નથી, ત્યાંસુધી અંધારામાં જ છે, પ્રભુની માયાને તરી ગયો નથી. મનુષ્યોને સત્યસ્વરૂપ સમજાવવું, અને મિથ્યા માયામાંથી છાડાવવા એ જ તેમનું કલ્યાણ છે. વૈરાગ્ય, સાંખ્ય, યોગ, તપ, ભક્તિ, સર્વનો સાર એ જ છે કે મુક્તિ-પરમ કલ્યાણ એટલે સ્વરૂપસ્થિતિ. મુક્તિર્હિત્વાન્યથા-રૂપં સ્વરૂપેણ વ્યવસ્થિતિઃ । જ્યાંસુધી સ્વરૂપસ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ નથી, ત્યાંસુધી ઉપર ઉપરનું કલ્યાણ, દેહનું કલ્યાણ કરવું, એ સુખને માટે હુમાડાના બાયકા બરવા જેવું છે. પોતાનું કલ્યાણ જેણે ક્યું નથી, તે પારકાનું શું કલ્યાણ કરશે ? માયામસ્ત મોહ-બદ્ધ, ખીળને સીધે કલ્યાણમાર્ગે કેમ લઈ જઈ શકશે ?”

“હવે જો. બોળા, સરળ, અંતર્મુખ દષ્ટિવાળા, ભગવાનની ભક્તિમાં લીન, ભગવાનની લીલાનાં દર્શન કરનાર, પ્રપંચની વિસ્મૃતિ-માન માધવરામને પ્રભુની લીલાનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો, અને ગોવર્ધન-રામનું ચિત્ત તો જિંદગીને અવસાન સમયે યોગાભ્યાસમાં ગયું ! અને દયારામબાઈની રસમય કવિતામાં એમણે માત્ર યોગના છાંદા-કુસ્કા જ જોયા* ! ભક્તિ તો રસ છે; યોગ તો ભક્તિનું માત્ર બાહ્ય શરીર છે, અને રસિક દયારામને તે ન જ ગમે. એ સ્વાભાવિક છે, એ રહસ્ય એ ન જ સમજ્યા.

* શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ પાન ૫૮.

● દયારામના “અક્ષરદેહ” મા એમણે એ વાત લખી. એમના ભાઈ-નરહરરામે “અક્ષરદેહ” ની એક પ્રત રા મુલચંદ્ર તેલીવાળાને સુધારા અથવા નીચે નોટસ લખવા આપી હતી, પણ તેલીવાળાના ગોલોકવાસ પછી તે પાછી લઈ જવી પડી હતી.

“દ્યારામની રસથી રેલાતી સ્વનંત્ર ગરબીઓમાંથી યોગ સમગ્ર-
વનારને દ્યારામ પોને જ શું કહેશે ? સાંજળ,

‘ જોગ તો તેને જોઇએ રે, જેનું મન જગતમાં બગે;
તે તો અચળ અમારું રે, ચિત્ત રસિયામાં રમે.
જેનું મન માને રે, જોગ સુખેથી ગ્રહો;
અમે! તો એક માયું રે, પ્રીતમજી શુ પ્રીત રહો.’

વળી,—

‘ જાનીની ગતિ નવ પડોએ રે, પ્રેમરસ પ્રેમીને જરે,
જેમ દૂધ સિંદણકેર’ રે, સિંદણમુતને ઠરે.
એ પ્રેમ પરમ આનંદરસ રે, રખે વિખચર વિપચ સમ આણે,
એમાં શુક્રમુનિને શિવ છાડ્યા રે, તે શું કામી જન જાણે.
જેણે કામને ગોહ પમાડ્યો રે, તે પ્રભુ કામવશ ક્યમ થાયે ?
એ કૃષ્ણકીડારસ ગાતાં રે, કામરોગ ઉરથી જાયે.’

વળી,—

‘ અજ્ઞાસરખા જોગને, શું પાથરીએ કે ઓઢીએ ?
પ્રત્યક્ષ પાવક પરહરી, સીદ પથ્થરમાં સિર ફોડીએ ?

“ તાત્પર્ય’ એ કે પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાંતોથી અજ્ઞાન આ કીર્તિમાન
સાક્ષરને પ્રભુના સૌંદર્યની, શૃંગારભક્તિની ઉત્તમતાની માત્ર થોડી-
ઘણી જાંખી થઈ હતી. દ્યારામ, વ્યદેવ, અન્ય અનેક અનન્ય ભક્તો,
શ્રીકૃષ્ણચૈતન્ય અને વૈષ્ણવ આચાર્યોની માફક પ્રભુના પ્રેમરસથી
બીના એ થઈ શક્યા ન હતા.

“ એ જ પ્રમાણે સુપ્રખ્યાત હરિહર્યદ દ્રુવ અને કેશવ હર્યદ દ્રુવ,
નૈસર્ગિક શક્તિવાળા અત્યુત્તમ, ગસિક લેખકો, પરમ ભગવદીય,
નાગજીભાર્ગના કુળના હતા, પણ પુષ્ટિમાર્ગીય જ્ઞાનને અભાવે હરિ
હર્યદ શ્વનપર્યંત લૌકિક રસમાં જ મગ્ન રહ્યા, અલૌકિક રસ ગ્રામી
શક્યા જ નહિ.”

“એ લૌકિક-અલૌકિક કઈ બરાબર સમજાતું નથી રસ તે રસ, તેમા લૌકિક શું, અને અનૌકિક તે શું ?” વિચિત્ર વીર્યે પૂછ્યું

“પ્રાકૃત એટલે પ્રકૃતિના સત્ત્વ રજસ્, તમોગુણવાળું તે લૌકિક, નિર્ગુણ તે અલૌકિક. પ્રાકૃત સૃષ્ટિ લૌકિક, આત્મસૃષ્ટિ અલૌકિક. સામ્યશાસ્ત્રમા જે અનિત્ય તે નૌકિક, યોગશાસ્ત્ર પ્રમાણે સમાધિથી ધૃતર દશા તે લૌકિક, જ્ઞાનશાસ્ત્ર પ્રમાણે બ્રહ્મથી ધૃતર સર્વ લૌકિક, ભક્તિશાસ્ત્રમા ભગવાન અને ભગવાનની લીના સિવાયનું ધૃતર સર્વ લૌકિક એ સંબંધી વિરદ્ધનો અનુભવ અલૌકિક

“આમ હોવાથી જ સ્વર્ગસ્થ કેશવ હાર્દ મુવ, જેમણે ગીતગો વિંદતી ભગવતીનાનું સુદર, અદ્વિતીય, ભાષાતર કર્યું છે, પણ જેઓ લૌકિક દૃષ્ટિથી જ એ લીનાને જોતા હતા, તેઓએ જ્યારે મૂલ્યર્થક તેલીવાળાની શંગારરસમંડનની પ્રસ્તાવના વાંચી, ત્યારે અત્યંત પ્રસન્ન થઈ, તેમની સુદામાની ઝૂપડી જેવી ઓરડીમા મળવા આવ્યા હતા, અને તેમની સાથે પુષ્ટિસપ્રદામના ત્રયો વાચવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી, શૃંગારરસમંડન મંગલપૂર્વક વાંચી, પારફર સૂચવ્યા હતા, અને ભાનાતરના સુધાગની હતા ’ પુત્રોત્તમે કહ્યું.

‘એ બધું ખરું, પણ ગીતગોવિંદમા જે પ્રભુની લીના જ હોય તો એમા હિરાડો જીપુરનો શૃંગાર વર્ણવેલો છે તેનું કેમ ? રાધાકૃષ્ણના નામ આસ્વાથી કઈ શૃંગાર મળી, તે ભક્તિની કોટિમા આવી શકતો નથી ’ નીતિસેન બોલ્યા

“આ નીતિસેન તારા પ્રશ્ન પરથી સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે કે હજી તારું મન કનુવિત છે, વિચારપાશમા છે, જ્યાંસુધી તારા મન પર આ પ્રપચની વસ્તુઓ આકર્ષણ છે, ત્યાંસુધી તું ભગવાનનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજવાને યોગ્ય થયો નથી તોપણ એ દાણ તું એ આર્ષણને દૂર કરના પ્રયત્ન કર, હૃદયમા બિડો બિતર, અને અત

દર્શિથી હૃદયમાં બિરાજમાન પ્રભુનાં દર્શન કર. એ પ્રભુ પર પ્રીતિ કર. બીજી મિથ્યા ભાંજાડ મૂકી દે.” આમ દલી વિશેષમાં કહ્યું કે, “પ્રભુને સર્વભાવથી શરણુ જા. પ્રેમ પ્રેમને આકર્ષણે. પ્રભુનાં દર્શન થશે, પછી પ્રભુની લીલાનાં દર્શન થશે, ત્યારે શુદ્ધ થયેલો તારો જીવ પ્રભુની, પરમાત્માની સાથે જોડાયો. તારું જોતિક, પ્રકૃતિમય, ગુણમય, સ્પૃષ્ણ સૂક્ષ્મ શરીર ખરી પડશે, અને તને દિવ્ય શરીર પ્રાપ્ત થશે. ગીતગોવિંદમાં એવા દિવ્ય જીવોની પ્રભુ સાથેની લીલાનું વર્ણન છે. પ્રકૃતિબદ્ધ જીવ પ્રભુને પ્રાપ્ત કરી મરતો નથી. ગીતામાં પ્રભુએ કહ્યું છે કે—

નાન્યં ગુણેભ્યઃ કર્તારં યદા દ્રષ્ટાન્નુપદ્યતિ ।

ગુણેભ્યઃ પરં વેતિ મદ્ભાવં સોઽધિગચ્છતિ ॥૧૪।૧૯॥

ગુણાનેતાનતીત્ય વ્રીન્દેહી વેદસમુદ્ભવાન્ ।

જન્મમૃત્યુજરાદુઃખૈર્વિમુક્તોઽમૃતમશ્રુતે ॥૧૪।૨૦॥

માં ચ યોઽવ્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન સેવતે ।

સ ગુણાન્સમતીત્યેતાન્ બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥ ૧૪।૨૬ ॥

બ્રહ્મણો હિ પ્રતિષ્ઠાદમમૃતસ્યાવ્યયસ્ય ચ ।

શાશ્વતસ્ય ચ ધર્મસ્ય સુખસ્યૈકાન્તિકસ્ય ચ ॥૧૪।૨૭॥

અર્થાત્ જ્યારે દ્રષ્ટા જીવ ગુણોના સિવાય બીજા કાંઈને કર્તારૂપે જોતો નથી, અને આત્માને, પ્રભુને, ગુણોથી પર જાણે છે, ત્યારે તે મારા ભાવને પામે છે.

“દેહના ઉદ્ભવના કારણરૂપ આ ત્રણ ગુણોને ઉત્સાહીને દેહી જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વગેરે દુઃખોથી વિમુક્ત થઈને અમૃતને—આનંદને ભોગવે છે.

“જો અનન્ય ભક્તિયોગથી મારી સેવા કરે છે, તે ગુણોને ઉત્સાહીને બ્રહ્મરૂપ થવાને યોગ્ય થાય છે,

“કારણ કે અમૃત, અવ્યય બ્રહ્મનું, શાશ્વત ધર્મનું, અને અત્યંત સુખનું ધ્યાન, આશ્રય, હું છું.”

“આપણુ કહેવુ દુ સમજ્યો પ્રભુ અને પ્રભુની લીલાને પ્રકૃતિ ની તથા તેના શુદ્ધોની સાથે કઈ સંબંધ નથી, તે તો આનંદમય, પવિત્ર, અને નિત્ય છે બ્યારે પ્રભુકૃપાથી હવ પ્રકૃતિને છતી પ્રભુની ભક્તિમા લીન થાન, ત્યારે જ એ પ્રભુ તથા તેની પવિત્ર લીલાના દર્શન થાય ” નીતિમેને કહ્યું

“હા ” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું

“પણ લીલામા જ દાવન, ઝાડો, પશુ, પક્ષી વગેરે પ્રકૃતિમય વસ્તુઓ છે તેનુ કેમ ? સ્ત્રીપુરુષના હાનભાન, દીડા વગેરે છે તેનુ કેમ ? ” નીતિમેને પૂછ્યું

“પ્રભુની લીલાની સર્વ સામગ્રી પ્રકૃતિથી પર, સ્વરૂપમય છે. જ દાવન, ઝાડો, પશુ, પક્ષીઓ વગેરે સર્વ સ્વરૂપમય-પ્રભુમય-છે, પ્રકૃતિમય નથી ” ગોવિંદભટ્ટે બોલ્યા

“એ તો કઈ માઠી અમજમા ઊતરવુ નથી ”

“વળી સ્વરૂપમય ઝાડો અને પક્ષીઓ તે કેના હશે ? પ્રભુને પક્ષીઓ અને વૃક્ષો થવાનુ પણ મન થવુ હશે ? ”

“વસ્તુન આ સર્વ બ્રહ્મ જ છે, એટલે પ્રભુ પોતે જ પક્ષી અને વૃક્ષ થાન છે, એ કઈ જોડુ, વેવિરહ, કે આશ્ચર્યકારક નથી, પણ એમા તાગતમ્ય એ સમજવાનુ છે કે, પ્રભુનીના નિત્ય અને આધિદેવિક છે, અને તેની સર્વ સામગ્રી પણ તેવી જ નિત્ય અને આધિદેવિક છે સામાન્ય મનુષ્યના બુદ્ધિ અને મન એ નિત્યતા બરે બર સમજ શકે એની સ્થિતિમા નથી, કારણ કે મન અને બુદ્ધિ પ્રકૃતિમય છે, અને પ્રકૃતિની પરની કોઈ પણ વસ્તુ તેમની ગતિની મહાત છે ” એમ કહી ગોવિંદભટ્ટે વિશેષમા કહ્યું “એ મન અને બુદ્ધિ કાગથી અને દિશાથી નિયંત્રિત છે, અને પ્રભુ અને તેમની લીલા તો સ્વતંત્ર છે પ્રભુ જીવ પગ કૃપા કરીને જોડલો આનંદીય તેના મન અને બુદ્ધિમા કરે, તેટલુ જ જીવ સમજ શકે સર્વસમર્થ

પ્રભુ કાળ અને દિશાના પડદા ખસેડી મુખ, અસિદ્ધિત યજ્ઞોદામાનાને સ્વમુખમાં અહ્માંડનાં દર્શન કરાવી શકે છે, અને પ્રભુની કૃપા વિના સર્વવેદવેદાંતપારંગ મુનિને પ્રભુના અસ્તિત્વ સરખાનું પણ જ્ઞાન થતું નથી ! પ્રભુ કૃપા કરી, અર્ચુનને દિવ્ય દષ્ટિ આપી, ભાવિ યુદ્ધમાં સંહારાતા યોદ્ધાનાં મૃત્યુનાં દર્શન પ્રથમથી કરાવી કાળની અવગણના કરી શકે છે, અને પ્રભુની કૃપા વિના વિદ્વાનો વર્તમાનનું પણ સ્વરૂપ ભૂલી જાય છે. સારાંશ એ કે એવી જાગૃતિમાં વેદ પર અને આમત્સાહ્ય પર શ્રદ્ધા રાખવી ઉચિત છે. ”

“ ત્યારે આપણી ભુદ્ધિમાં ન જનરે, વિચારશક્તિને અયોગ લાગે, તે પણ વેદમાં હોય માટે જ્ઞાનવું ? ” વિચિત્રવીર્યે પૂછ્યું.

“ હા, ” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું.

“ કારણ ? ” ગ્રા. ફેરજનને પૂછ્યું.

“ કારણ કે ભુદ્ધિ પ્રકૃતિના આઠ ભાગમાંનો માત્ર એક ભાગ છે, અને પ્રકૃતિ ભગવાનની અસંખ્ય શક્તિઓમાંની માત્ર એક શક્તિ છે, તે એવી ક્ષુદ્ર ભુદ્ધિ અથવા મન સર્વવ્યાપક પ્રભુને પોતાનો વિષય કેમ કરી શકે ? નહિ જ. માટે જ વેદ કહે છે કે, ‘ નૈવા તર્કેણ મતિરાપનેયા ’ વેદવિત્ આ સારી રીતે સમજે છે, અને તેથી જ કહ્યું છે કે, ‘ યોડન્યથા સંતં આત્માનં અન્યથા પ્રતિપદ્યતે કિં તેન ન કૃતં પાપં ચૌરેણાત્માપહારિણા ’ અર્થાત્ જે અન્ય રીતે રચિત આત્માને અન્ય રીતે સમજે છે, તે આત્માની ચોરી કરનારે શું પાપ નથી કહ્યું ? પણ આ શિક્ષા ધણીને ગળે જતરતી નથી, અને તેથી જે વેદમાં સ્પષ્ટ કહ્યું હોય તેનો પણ ભગવત્કૃપા વિના, પોતાના હૃદયમાં આવિર્ભાવ ન થાય, ત્યારે વેદનો—શ્રુતિનો—સ્પષ્ટ વાચ્યાર્થ ઉઘાડી દઈ, તર્કના ઘોડા દોડાવી, પોતાની ભુદ્ધિને ગ્રાહ્ય લાગે એવા લક્ષ્યાર્થ કરવા મંડી જાય છે ! દષ્ટાંત તરીકે શંકર શારીરકમાન્યમાં જ્ઞાનંદમયાધિકરણની સમાપ્તિમાં

બ્રહ્મની આનંદમયતા નિરૂપણ કરીને પણ પાછો આનંદમયની કોશતા નિરૂપણ કરવાને માટે ‘અસ્મિન્નસ્ય ચ તદ્યોગં શાસ્તિ’ સૂત્રના ભાષ્યની સમાપ્તિમાં ‘પ્રત્યક્ત્વં ભવતિ’ ઇત્યાદિ કહીને પોતાના માયાવાદનો પુરસ્કાર કરવા મંડી ગય છે ! નિષ્પક્ષપાને સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી અવલોકન કરનારને સ્પષ્ટ માત્રમ પડે છે કે, સૂત્રકારને માયાવાદ કોઈ પણ અંશમાં સંભત નથી, અને ડો. થોમો તો સ્પષ્ટ કહે છે કે શંકરે પોતાનો માયાવાદ સૂત્રકારના મનથી બિન જ ઉપજાવી કાઢ્યો છે !

“૧૧ીં વ્યાખ્યાનસૂત્રના દ્વિતીય અધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં ‘શ્રુતેસ્તુ શબ્દમૂલત્વાત્’ સૂત્રમાં વ્યાસ કૃત્સ્ત્રગ્રસક્તિ શંકાની નિવૃત્તિને માટે કેવળ શ્રુતિનું જ સરણ માને છે, અને શંકર પણ તે સૂત્રના પ્રથમ ભાગમાં વિરોધભાંજનનો અંગીકાર નીચે પ્રમાણે કરે છે :

‘તસ્માદસ્ત્યધિકૃતં બ્રહ્મ, ન ચ નિરવયવત્ત્વશબ્દ-
ફોપોઽસ્તિ, ધ્યમાણત્વાદેવ, નિરવયવત્ત્વસ્યાપ્યમ્બુપગમ્ય-
માનત્વાત્, શબ્દમૂલં ચ બ્રહ્મ શબ્દપ્રમાણકં નેન્દ્રિયાદિપ્રમાણકં
તદ્યથાશબ્દમમ્બુપગમન્તવ્યં, શબ્દશ્ચોભયમપિ બ્રહ્મણઃ પ્રતિપાદ-
યત્પ્રકૃત્સ્ત્રગ્રસક્તિ નિરવયવત્ત્વં ચ, લૌકિકાનામપિ મણિમન્ત્રૌ-
પધિપ્રભૃતીનાં દેવકાલનિમિત્તવૈચિત્ર્યશાસ્ત્રક્રત્યો વિરુદ્ધા-
નેકકાર્યવિપયા દૃશ્યન્તે, તા અપિ તાવન્નોપદેશમન્તરેણ કેવ-
લેન તર્કેણાવગમ્યું શક્યન્તેઽસ્ય વસ્તુન પતાવત્ત્વ પતત્સ-
હાયા એનદ્વિપયા પતત્પ્રયોજનાશ્ચ શક્યત્વમિતિ, કિમુતા-
ચિન્ત્યસ્વભાવસ્ય બ્રહ્મણો રૂપં વિના શબ્દેન ન નિરૂપ્યેત,
તથા ચાદ્યુઃ પૌરાણિકાઃ, અચિન્ત્યાઃ ચલુ ચે ભાવા ન
તાંસ્તર્કેણ યોજયેત્ પ્રકૃતિભ્યઃ પરં ચચ તદચિન્ત્યસ્ય લક્ષણ-
મિતિ તસ્માદ્શબ્દમૂલ પવાત્તીન્દ્રિયાર્થયાથાત્મ્યાધિગમઃ’

અર્થાત્ ‘તેથી બ્રહ્મ અવિકૃત છે. બ્રહ્મ અવયવ વિનાનું છે, એ શબ્દનો વિરોધ આવતો નથી, કારણ કે અવયવ હોવાનું પણ

વેદ જ કહે છે, અને અવયવ વિનાનું બ્રહ્મ છે એમ પણ વેદ જ કહે છે. બ્રહ્મનું મૂળ વેદ છે, વેદ જ તેનું પ્રમાણ છે, ઇન્દ્રિય વગેરે તેનું પ્રમાણ નથી. તે બ્રહ્મ જેમ વેદમાં કહ્યું છે તેનું જ માનવું જોઈએ. વેદ તો બ્રહ્મને થોડાક ભાગમાં પરિણામ પામવાનું તેમજ અવયવ ન હોવાનું બતાવે કહે છે. લોકોમાં પણ મણિ, મંત્ર, ઔષધિ વગેરેમાં, દેશ, કાળ અને નિમિત્તના યૈશ્વિન્યને લીધે વિરદ્ધ અનેક કાર્યવિપયક શક્તિઓ જોવામાં આવે છે. તે શક્તિઓ પણ હિપ્તેશ વિના કેવળ તર્કથી જાણી શકાતી નથી, કે આ વસ્તુની આટલી, આટલી સહાયવાળી, આટલા વિપયની, આટલા પ્રયોજનવાળી શક્તિઓ છે,—તો પછી અચિંત્ય સ્વભાવવાળા બ્રહ્મનું સ્વરૂપ વેદ વિના નિરૂપણ કરવું જ નહિ. તેથી પૌરાણિકો કહે છે કે, જે ભાવો ખરેખર અચિંત્ય છે, તેમને તર્કથી ચોત્તવા નહિ, કેમકે અચિંત્યનું લક્ષણ જ એ છે કે તે પ્રકૃતિઓથી પર છે. તેથી અતીન્દ્રિય પદાર્થ (બ્રહ્મ)ના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન વેદમૂલક જ છે.’

“અહીં મુખી શાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક બ્રહ્મમાં વિરુદ્ધસર્વધર્મા-શ્રયનો અંગીકાર સ્પષ્ટ રીતે કર્યો, પણ તરત જ અમિત શુદ્ધિના ઘોડા દોડવા મંજા, અને દોડતા, બિછળતા, ખોંખારવા મંજા, કે ‘નન્તુ દાઢ્વેનાપિ ન શક્યતે વિરુદ્ધોડયઃ પ્રત્યાયયિતું સાધયયં ચ દ્રઢ્ય પરિણમેતે ન ચ કૃત્સ્નમિતિ, યદિ નિરવયયં દ્રઢ્ય સ્યાન્નૈય પરિણમેત, કૃત્સ્નમેવ યા પરિણમેત । ‘શંકા-વેદથી પણ વિરદ્ધ અર્થનું જ્ઞાન આપી શકાય નહિ. અવયવવાળું બ્રહ્મ જ પરિણામ પામે’ સમગ્ર નહિ. જો બ્રહ્મ અવયવ વિનાનું હોય, તો પરિણામ પામે નહિ. અથવા (એક સમગ્ર હોય તો) આખું પરિણામ પામે...અને એમ ખોંખારતા, શ્રુતિનો, શબ્દનો, અંકુશ પત નહિ કરી અવિદ્યાના ખાડામાં શુદ્ધિને લઈને પડ્યા, અને પડતાં પડતાં ઉચ્ચાર કર્યો કે ‘નૈષ દોષઃ, અવિદ્યાકલ્પિતરૂપ-મેદાભ્યુપગમાત્, ન હાવિદ્યાકલ્પિતેન રૂપમેદેન સાધયયં વસ્તુ

સંપદ્યતે આ દોષ આવતો નથી, કેમકે રૂપના બેદનું જ્ઞાન અવિદ્યા-
કલ્પિત છે, અને અવિદ્યાકલ્પિત રૂપબેદથી અવયવવાળી વસ્તુ (બ્રહ્મ)
બની જતી નથી.” ઇત્યાદિ...આમ જ્યાં જ્યાં શ્રુતિનો અર્થ ન સમ-
જાય ત્યાં ત્યાં પ્રભુકૃપાનો આશ્રય છોડીને, પોતાને અનુભવગમ્ય ન
હોવાથી અવિદ્યાનો—માયાનો—આશ્રય કરવાથી જ વિદ્યાજ્ઞ શુદ્ધિ છતાં
શંકર માયાના અંધારા ખાડામાં પડ્યો છે, અને એક જડભુદ્ધિની પણ
ભગવદ્કૃપાથી હૃદયમાં પ્રભુના આવિર્ભાવવતી વૈષ્ણવ ડોશીને જે
ભગવત્સ્તીલાનાં દર્શન સદૃશ થઈ શકે છે તે એ કરી શક્યો નથી !

“વળી દ્વિતીય અધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં તદનન્યત્વમારમ્ભજ-
શબ્દાદિમ્યઃ સુત્રમાં બ્રહ્મ અને જગનની અનન્યતા વ્યાસે અંગી-
કાર કરી છે તેનો વિસ્તાર કરીને પણ બેદખંડનને માટે બેદાબેદ-
વાદનો ઉપન્યાસ કરીને, તેનું કંઈક અંશમાં ખંડન પણ કરીને,
વિરૂદ્ધસર્વધર્માશ્રયવિશે ‘નનુમૃદાદિદૃષ્ટાન્તપ્રણયનાત્પરિણામચક્રસ-
ચાસ્ત્રસ્યામિમતમિતિ ગમ્યતે’ ઇત્યાદિ કહીને, ‘નહિ કૂટસ્થસ્ય
બ્રહ્મણઃ સ્થિતિગતિષદનેકધર્માધ્યત્વં સંભવતિ’ ઇત્યાદિ વડે
વિરૂદ્ધધર્માશ્રયનું ખંડન કરતાં, ‘તત્રૈતત્તિસદ્ધં ભવતિ’થી આર-
બીને ‘તદેવમવિદ્યાત્મકોપાધિપરિચ્છેદાપેક્ષમેવેશ્વરસ્યેશ્વરત્વં
મંતવ્યં, સર્વજ્ઞત્વં સર્વશક્તિત્વં ચ, ન પરમાર્થતઃ વિધયાપા-
સ્તસર્વોપાધિસ્વરૂપે આત્મનિ ફૈશિત્રીશિતવ્યસર્વેશ્વત્વાદિધ્ય-
વહાર ઉપપદ્યતે” કહીને ઈશ્વરની ઈશ્વરતા વગેરે પણ આવિષ્ક

● “મારી વગેરેનાં દૃષ્ટાંત આપવાથી પરિણામવાળું બ્રહ્મ શાસ્ત્રને
માન્ય જ એમ સમજાય છે,” ઇત્યાદિ કહીને “કૂટસ્થ બ્રહ્મની સ્થિતિ-
ગતિની માફક અનેક ધર્મ હોવા સંભવતા નથી” ઇત્યાદિ વડે વિરૂદ્ધ-
ધર્માશ્રયનું ખંડન કરતાં કહે છે કે, “અહીં આ સિદ્ધ થાય છે...અવિદ્યા
નામની ઉપાધિની હેઠ (ભાગ)વાળું ઈશ્વરનું ઈશ્વરત્વ, સર્વજ્ઞત્વ, સર્વ-
શક્તિત્વ માનવું જોઈએ. પરમાર્થથી સર્વ ઉપાધિ જેમાં નષ્ટ થઈ જ
એવા સ્વરૂપવાળા આત્મામાં ઈશ્વરપણું, અને ઈશ્વરના તાબામાં આપવાપણું,
સર્વજ્ઞપણું વગેરે બ્યવહાર ધરી શકના નથી.

છે એમ મૂળથી વિરદ્ધ અંગીકાર કરે છે !

તે જ પ્રકારે તે જ પાદમાં લોકવત્તુ લીલાકૈવલ્યમ્ મૂળના બાપ્યમાં જન્મત બ્રહ્મની લીલામાત્ર છે એમ અંગીકાર કરીને પણ સમાપ્તિમાં ‘ન ચ દયં પરમાર્થવિષયા સ્થિત્શ્રુતિઃ અવિદ્યાકલ્પિતનામરૂપવ્યવહારગોચરત્વાત્’ ÷ ક્ત્યાદિ વિભાગ મૂળથી વિરદ્ધ અધિક કલ્પે છે !

આ સર્વ ભ્રમ છે, તર્ક છે, અને જે તર્કભ્રમમાં દસાપ છે, તે અવિદ્યાના અધકારમાં સદૈવ ગોચાં ખાય છે. ગર્વિષ્ઠ બુદ્ધિની પ્રભુ દરકાર કરતા નથી, પ્રભુ તો દીનદયાળુ છે અને દીનનાથી જ પ્રભુની કૃપા પ્રાપ્ય છે. કૃપાથી પ્રભુ અંતઃકરણમાં પોતે પ્રકટ થઈ દર્શન દે છે, પોતાની પવિત્ર લીલાનાં દર્શન પામર જીવને પણ કરાવે છે. એમાં તર્ક બાપડો શું કરી શકે ? બુદ્ધિ અને તર્ક જાણીની બાળતોની યોજના—સંકલના—કરવામાં ઉપયોગી છે, પણ તે આંતરપ્રેરણાની (ઈન્ટ્યુશન) અને ભગવદ્દત્ત જ્ઞાનની (ઈન્સ્પીરેશનની) ગરજ સારી શકતા નથી.”

“હું સમજ્યો. ઈન્ટ્યુશન, ઇન્સ્પીરેશન અને પ્રભુકૃપાથી થયેલાં દર્શનની ગરજ તર્ક અને બુદ્ધિ કોઈ દિવસ સારી શકે જ નહિ, માટે એ વિષયમાં આત્મવાક્ય પર, ભક્તોના અનુભવની ઉપર શ્રદ્ધા ઉચિત જ છે. વળી, મને આપના તથા મારા પોતાના પ્રથમ થયેલા અનુભવ પર શ્રદ્ધા છે. વેદમાં પણ એ વિષે પ્રમાણુ દર્શે જ,” નીતિ-સેન બોલ્યો.

“હા, ઋગ્વેદમાં નીચે પ્રમાણે છે,” ગોવિંદબહે ક્યુ:

“તા ઘાં ચાસ્તૂન્યુષ્માસિ મમઘ્યૈ યન્ન માઘો મૂરિષ્ટંગા
અયાસઃ અબ્રાહ્મ તદુરુગાયસ્ય વૃષ્ણઃ પરમં પદમવમાંતિ મૂરીતિ॥”

÷ આ પરમાર્થવિષયક સ્થિતિ (ખરી સ્થિતિ) ની શ્રુતિ નથી, કેમકે અવિદ્યાથી કલ્પિત નામરૂપના વ્યવહારમાં આવતી એ સ્થિતિ વિષેની જો શ્રુતિ છે.

ટિપ્પણ:—તા તાનિ, ઘાં યુવયોઃ કૃષ્ણરામયોઃ ગોપીમાધ-
વયોઃ યા, ઘાસ્તૂનિ સ્થાનાનિ, ગમધ્યૈ પ્રાપ્તું, ઉષ્મસિ કામ-
યામદે તાનિ કાનીત્યાકાંક્ષાયાં ગૂઢામિસંધિમુદ્ધારયતિ યત્ર
ગોકુલે, ભૂરિશ્ચક્ષ્ણા દીર્ઘશ્ચક્ષ્ણા ગાવઃ ઘસન્તીતિ દ્રોણઃ, અથવા-
રણ્યગ્રામ્યપદ્મપલક્ષણાર્થે ભૂરિશ્ચક્ષ્ણા રુદ્રપ્રભૃતયો મૃગા ગાવશ્ચે-
ત્યર્થઃ, અયાસઃ શુભાવદાઃ અત્રેતિ અત્ર સ્થાને ભૂમૌ, તલ્લોક-
વેદપ્રસિદ્ધં, ઊરુગાયસ્યોરુફીર્તેર્ભગવતઃ, હૃષ્ણઃ કામાન્ ઘર્પતીતિ
હૃષા તસ્ય, ગોપિકાસુ કામઘર્પકસ્ય, તદ્ ગોકુલં, પરમં
પદં સ્થાન ધૈકુણ્ઠં તસ્માદ્વ્યધિકં પરમં પદં, પ્રકૃતિકાલા-
ઘતીતત્ત્વેનાપિ ધૈકુણ્ઠાઘપેક્ષયાતિપ્રિયત્વેનાપિ પરમં, તાદૃશં
પદમઘમાતિ પ્રકાશતે, ભૂરિ યદુતરં, તથા ચ યદેતાદૃશં
તયોઃ સ્થાનં તત્સ્થાનસંબંધીનિ ઘાસ્તૂનિ પ્રસાદત્વેન પ્રાપ્તું
કામયામદે નાન્યાનીતિ યાવયાર્થઃ સમ્પદતે ।

ટીકા:—તાઃ તે, ઘાં તમારા બેના, કૃષ્ણ અને રામના, અથવા
ગોપી અને માધવના, ઘાસ્તૂનિ ધામ, ગમધ્યે પ્રાપ્ત કરવાને, ઉષ્મસિ
હૃષ્ણીએ છીએ. તે ક્યાં, એ આકાંક્ષાને લીધે ગૂઢ અભિસંધિનું
ઉદ્ધાટન કરે છે. યત્ર ત્યાં ગોકુલમાં, ભૂરિશ્ચક્ષ્ણાઃ મોટાં શિંગડાં
વાળા, ગાયઃ ગાયો, વગેરે એ અધ્યાદાર છે. અથવા અરણ્યના અને
ગ્રામના પશુઓના ઉપલક્ષણ ભાટે ભૂરિશ્ચક્ષ્ણાઃ મોટાં શિંગડાંવાળા,
રુદ્ર વગેરે મૃગો અને ગાયો એવા અર્થ છે. અયાસઃ શુભ, અગ્રાહ
અત્ર સ્થાનમાં શ્રમિ પર તત્ લોકવેદમાં પ્રસિદ્ધ, ઊરુગાયસ્ય અર્ધ
કીર્તિવાળા ભગવાનનું, હૃષ્ણઃ ગોપીના કામ વર્ણવનાર, કામને વર્ણવે
તે વૃષા એવા પ્રકારના તેનું, તત્ તે ગોકુલ, પરમં પદમ્ સ્થાન
વૈકુંઠ તેનાથી પણ અધિક પરમપદ પ્રકૃતિ કાલ વિગેરેથી પણ અતીત
હોવાથી વૈકુંઠની અપેક્ષાથી પણ અતિગ્રિય હોવાથી પરમ, એવું પદ
અવમાતિ પ્રકાશે છે. ભૂરિ ઘણું જ. તેથી આવા પ્રકારનું તે બેનું
સ્થાન. તે સ્થાન સંબંધી વસ્તુઓ પ્રસાદ તરીકે પ્રાપ્ત કરવાને હતા

છીએ અન્ય નહિ, એવો વાપ્યાર્થ થાય છે. ‘ભૂરિ’ શબ્દ બાહ્ય અર્થનો હોવાથી અનેક પ્રકારના નિકુંજ, ગુફાનો પ્રદેશ, શ્રીયમુનાજીના તટ, ગોવર્ધનનું શિખર વગેરેમાં નિરંતર ભગવાનની રિયતિ હોવાથી એવા પ્રકારનું (સ્થાન) પ્રકાશે છે, એવો તત્પર્યર્થ છે.

ભાવાર્થ—કૃષ્ણજીરામનાં, અથવા ગોપીમાધવનાં, તે સ્થાન અમે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ કે ત્યાં ગોકુળમાં મોટાં શિંગડાંવાળાં મુંદર ગાયો છે. અહીં ભૂમિને વિશે તે પ્રસિદ્ધ પદ્યસ્ત્રી કામ વર્ણવનાર ભગવાનનું પરમ સ્થાન વૈકુંઠથી પણ અધિક મુંદર વિરાજી રહ્યું છે.

તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં આ પ્રમાણે છે:—

‘સે સે ધામાન્યુષ્મસિ ગમધ્યૈ યત્ર ગાઘો ભૂરિશૃક્ષા અયાસઃ
અગ્રાહ તદુચ્ચાયસ્ય વિષ્ણોઃ પરમં પદમયમાતિ ભૂરીતિ ।’
અર્થ:—તે તથા તાનિ ધામાનિ સ્થાનાનિ ગમધ્યૈ પ્રાપ્તું, ઉષ્મસિ
કામયામહે, ભૂરેર્વહુરુપસ્ય, રાસોત્સવાદિષુ તથા પ્રાકટ્યાત્ ।
બાકીનો અર્થ ઉપર પ્રકારે જ કરવો.

છાંદોગ્યમાર્થી નિત્યશ્રીલાનો પ્રસંગ વર્ણવતાં વિદ્વન્મંડનકાર
નીચે પ્રમાણે આગ્રા કરે છે.—‘અથ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे बह्वं
पुण्डरीकं वैश्वं बह्वोऽस्मिन्ब्रह्मन्तर् आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्त-
वन्वेष्टव्यं, तद्वा च विजिज्ञासितव्यमित्येतस्याग्ने, किन्तु
यिद्यते यदन्वेष्टव्यं यद् वा च विजिज्ञासितव्यमितिप्रश्ने,
यावान् वा अयमाकाशस्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाश उमे
अस्मिन् यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते इत्यादिना अग्निवायु-
सूर्यचन्द्रविषुन्नक्षत्राण्युक्त्वा यद्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं
तदस्मिन् समाहितमित्युक्त्वा, ब्रह्मपुरे जीर्णध्वस्ते वा तदा-
श्रितं किमवशिष्यते इतिप्रश्ने, नास्य जरयैतज्जीर्यति, न चवे-
नास्य हन्यते, एतत् सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन् कामाः समाहिताः,

एष आत्माऽपहतपाप्मेत्यादि । अत्र ब्रह्मपुरशब्देन ब्रह्मणो भगवतः पुरं लीलास्थानं श्रीगोकुलमधुराद्युच्यते, शरीरार्थ-
कत्वे, एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमित्यग्रिमवाक्यं विरुध्येत, अस्य
नित्यत्वकथनार्थमेव तज्जरादिहेतुकतदाधितनाशं पूर्वपक्षत्वे-
नोच्यते, यस्तुतस्तु तत्र जरावधादिसंभावनैव नास्ति, यत्
एतत्सत्यं ब्रह्मपुरं, तथापि, 'तुप्यस्तु दुर्जन' इतिन्यायेन
'नास्य जरये' त्याद्युक्तं, तर्कितं तदिति ज्ञेयं, अत एव भक्तानां
सर्वे कामास्तस्मिन् सम्यगाहिता इत्युक्तं, एतच्चानन्दमयाधि-
करणे 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणेतिश्रुतिव्याख्यान-
प्रपञ्चितं, किं च 'दहर् उत्तरेभ्य' इत्यधिकरणेन व्यासैर्द-
हर्शब्दवाच्योऽर्थो भगवानिति निर्णीतं, भगवत्स्थानस्यापि
भगवद्धर्मवत्त्वेन तत्स्थितियोग्यत्वमिति वक्तुं श्रीगोकुलस्थ-
भक्तहृदयकमलस्यापि दहर्त्वमुक्तं, तत्र व्याप्य प्रकटीभूय
सर्वव्यवहारहेतुत्वेन स्थित इत्याकाशत्वमुच्यते, साक्षात्पुरु-
षोत्तमलीलोपयोगिपदार्था आकाशादयो सूर्यप्रभृतयोऽपि
भगवदात्मका एवेति तदन्तःस्थिता एव, नतु कालाद्यधीना-
स्तदाश्रया वा, 'ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थं तान् विभर्ष्यह'
मितिभगवद्वाक्याच्च, 'यावान् वे' तिपरिमाणसाम्यमुपलक्षण-
विधयोक्तमिति, तेन लीलास्थपदार्था स्वरूपतस्त्यलौकिका
एव, तथापि लौकिकस्वरूपा इवेति ज्ञाप्यते, 'लोफवन्तु
लीलारंभवत्य'मिति न्यायात्, एवं सति निष्प्रत्यूहं लीलानि-
त्यत्वं श्रुतिवृन्दैरमन्दं गीतममन्दानन्दकन्दममन्दभाग्यराशि-
भिर्मनुजैर्हृदि भावनीयम् ।'

અર્થાત્ 'હવે આ બ્રહ્મપુરમાં હૃદયાકાશ, કમલ, સ્થાન છે,
આની અંદર હૃદય આકાશ છે, તેની અંદર જે છે તે ગોધવુ, અને તે
બાણવુ તેની આગળ (પ્રશ્ન છે કે) ત્યાં શું છે કે જે ગોધવુ અને
બાણવું? (તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે) જેટલું આ આનાશ છે, તેટલું

હૃદયમાં તે આકાશ છે, આ આ અને જૂગિ ખતે આની અદર જ સારી ગીતે રહેના છે, વગેરથી અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, ચંદ્ર, વીજળી, નક્ષત્રો વહીને, પ્રકૃતિ છે કે જે અગ્નિ છે એ જો નથી, તે સર્વ આની અદર સારી ગીતે રહેતું છે 'અદાપુરુષ' ધ્યાન, અથવા નાશ પામે, ત્યારે તેના આશ્રયનાણુ શું બાકી રહે છે?' એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે કે આ અદાપુરુષ ઇર્ષ્યા ધ્યાન તેની તે ઇર્ષ્યા થતું નથી, એ અદાપુરુષનો નથ યનાથી તે હજારતું નથી, આ અદાપુરુષ નાથ છે, આમાં મનો સારી રીતે રહેના છે આ આત્મા પાપગહિત છે, વગેરે અહીં અદાપુરુષ સમ્યક્થી અદા ભગવાનનું પુરુષ, લીનાગ્રથાન, ગોઠુળ મથુરા વગેરે કથુ છે જો અદાપુરુષનો ગરીર એવો અર્થ લઈએ, તો આ અદાપુરુષ નાથ છે, એ આગમના વાક્યનો વિરોધ આવ આ નાથ છે એનું રહેના મારું જ તેની જગા (વૃદ્ધાવસ્થા) વગેરે હેતુથી તેના આશ્રિતનો (તેની અદર રહેનાનો) નાગનો પૂર્વપક્ષ કથો છે, વસ્તુતઃ તેમાં જરા વધ વગેરેની અભાવ જ નથી, કાણુ કે આ અદાપુરુષ સત્ય છે તો પણ 'બને દુર્જન સતોર પામે' એ ન્યાયથી આ અદાપુરુષની જગા (વૃદ્ધાવસ્થા)થી તેનો નાગ થતો નથી, વગેરે કથુ છે, તે માન તર્ક છે એમ સમજવું આમ હોવાથી જ ભક્તોના સર્વ-કામે તેમાં સારી રીતે રહેના છે, એમ કથુ આ બાબત આત્મન્દમય અધિકરણ (અદાપુરુષ અ ૧ પા ૧ અધિ ૫) માં 'વિપશ્ચિત એટલે અતુર નહાની સાથે તે સર્વ જામ ભોગવે છે' એ શ્રુતિના વ્યાખ્યાનમાં વિસ્તારથી જોઈ છે વળી દહર ઉત્તરેમ્યઃ* (અ સુ અ ૧ પા ૩ અધિ-૫) એ અધિકરણથી ન્યાસજીએ દહર સમ્યક્નો અર્થ ભગવાન છે એમ નિર્ણય કર્યો છે ભગવાનનું ધ્યાન પણ ભગવાનના વર્મવાણુ હોવાથી તેને રહેનાને યોગ્ય છે એમ કહેનાને શ્રીગોઠુળમાં રહેના ભક્તના હૃદયકમળને પણ દહર મ્ચ ત્યાં (ભક્તના હૃદયમાં)

* આગળ કહેવામાં આવે તે હેતુઓને લીધે હૃદયકાશમાં રહેલું શક્તિ છે તે કથુ નથી

વ્યાપીને, પ્રપ્ત થઈને સર્વ વ્યવહારના હેતુ તરીકે રહ્યા, તેથી તેમને આગ્રહ કહ્યા. સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમની લીનાના ઉપયોગી પદાર્થો આકાશ ગેરે, સૂર્ય વગેરે ભગવદાત્મક જ છે, અને ભગવાનની અદૃશ રહેના છે, તે કંઈ કાળને અધીન નથી, ? જાનના આશ્રયમાં રહેના નથી, ગરણ કે ભગવાનો શ્રુત છે કે ને બપોરે નોખના ધર્મોનો ત્યાગ કર્યો છે, તેમનું હું ભરણપોષણ શું હું યાચનાવા (અથવા નેટલું) એમ ને ઉપની નુતિમાં કહ્યું છે, તે પશ્ચિમનું સરખાપણ માન ઉપનક્ષણવિધિથી (દૃષ્ટાન્ત તરીકે) શ્રુત છે એમ જાણુ તેથી લીનાસ્થ પદાર્થો સ્વરૂપથી અનૌકિંશ છે, તથાપિ લોકવત્ તુ લીલા કૈવલ્યમ્ (લો પ્રમાણે લીના તો કૈવલ્ય છે) એ ન્યાયથી લૌકિક રૂપ જેવાં જાણે દોષ એમ જણાય છે આમ હોનાથી કંઈ પણ વિગ્ર વિના લીલાનું નિત્યત્વ સુતિગણેએ પુષ્કળ ગાયું છે અને ને પુષ્કળ આનંદાત્મક છે તેની પરમ ભાગ્યવાન ભગવદીયોએ બાનના મંત્રી

‘બૃહદ્ભામનપુગલ્ય મા નીચે પ્રમાણે જ ભૂય વગેરેને પ્રજ્ઞાશ કહે છે —

પટિવર્પસહસ્રાણિ મયા તસ્મૈ તપ પુરા ।
 નન્દગોપવ્રજસ્ત્રીણા પાદરેણૂપલ્લબ્ધયે ॥
 તથાપિ ન મયા પ્રાપ્તાસ્તાસા ચૈ પાદરેણચ ।
 શ્રુત્વૈતદ્ બ્રહ્મણો વાક્ય મૃગુ પ્રાહાથ સાદરમ્ ॥
 ચૈષ્ણવાના પાદરજો ગૃહ્યતે ત્વદ્વિઘૈરપિ ।
 સન્તિ તે ચહવો લોકે વેષ્ણવા નારવાદય ॥
 તેષા વિહાય ગોપીના પાદરેણુસ્ત્વયાપિ ચત્ ।
 ગૃહ્યતે સદાયો મેઽત્ર કો હેતુસ્તદ્વદ પ્રમો ॥
 તતો બ્રહ્મા મૃગુ પ્રાહ ચિન્તયિત્વા પુરાતનીમ્ ।
 કથા સર્વશ્રુતીઃ યદ્ રહસ્ય પરમાદ્ભુતમ્ ॥

ब्रह्मोवाच ।

॥ खियो यजसुन्दर्यः पुत्र ताः श्रुतयः किल ।
 नाहं शिवश्च शेषश्च श्रीश्च तामिः समाः क्वचित् ॥
 प्राकृते प्रलये प्राप्ते व्यक्तेऽव्यक्तं गते पुरा ।
 शिष्टे ब्रह्मणि चिन्मात्रे कालमायातिगेऽक्षरे ॥
 ब्रह्मानन्दमयो लोको व्याविचैकुण्ठसंश्रकः ।
 निर्गुणोऽनाद्यनन्तश्च वर्तते केवलेऽक्षरे ॥
 अक्षरं ब्रह्म परमं वेदानां स्थानमुत्तमम् ।
 तल्लोकवासी तत्रस्थैः स्तुतो वेदैः परात् परः ॥
 चिरं स्तुत्या ततस्तुष्टः परोक्षं प्राह तान् गिरा ।
 तुष्टोऽस्मि धृत भो प्राप्ता चरं यन्मनसीप्सितम् ॥

श्रुतय ऊचुः ।

नारायणादिरूपाणि ज्ञातान्यस्माभिरव्युत ।
 सगुणं ब्रह्म सर्वेदं वस्तुबुद्धिर्न तेषु नः ॥
 ब्रह्मेति पठ्यतेऽस्माभिर्यद्रूपं निर्गुणं परम् ।
 घाढ्मनोगोचरातीतं ततो न ज्ञायते तु तत् ॥
 भानन्दमात्रमिति यद्वदन्तीह पुराविदः ।
 तद्रूपं दर्शयास्माकं यदि देयो वरो हि नः ॥
 श्रुत्वैतद्दर्शयामास स्वं लोकं प्रकृतेः परम् ।
 केवलानुभवानन्दमात्रमश्वरमध्यगम् ॥
 यत्र चृन्दावनं नाम वनं कामदुघैर्द्रुमैः ।
 मनोरमनिकुञ्जाढ्यं सर्वर्तुसुखसंयुतम् ॥
 यत्र गोवर्द्धनो नाम सुनिर्झरदरीयुतः ।
 रत्नघातुमयः श्रीमान् सुपक्षिगणसंकुलः ॥
 यत्र निर्झरफाणीषा कालिन्दी सरितां वरा ।
 रत्नवद्धोभयतटी हंसपद्मादिसंकुला ॥

नानारासरसोन्मत्तं यत्र गोपीकदम्बकम् ।
 तत्कदम्बकमध्यस्थः किशोरकृतिरच्युतः ॥
 दर्शयित्वेति च प्राह व्रत किं करवाणि वः ।
 दृष्टो मदीयो लोकोऽयं यतो नास्ति पर घरम् ॥

अतएव ऊचुः ।

कंदर्पकोटिलाचण्ये त्वयि दृष्टे मनांसि नः ।
 कामिनीभायमासाद्य स्मरक्षुब्धान्यसंशयम् ॥
 यथा त्वल्लोकवासिन्यः कामतत्त्वेन गोपिकाः ।
 भजन्ति रमणं मत्वा चिकीर्षाञ्जनि नस्तथा ॥

श्रीभगवानुवाच ।

दुर्लभो दुर्धनश्चैव युष्माकं सुमनोरथः ।
 मयाऽनुमोदितः सम्यक् सखी भवितुमर्हति ॥
 आगामिनि विरञ्चौ तु जाते स्पृष्टव्यमुद्यमे ।
 कल्पं सारस्वतं प्राप्य व्रजे गोप्यो भविष्यथ ॥
 पृथिव्यां भारते क्षेत्रे माथुरे मम मण्डले ।
 धृन्दायने भविष्यामि प्रेयान् वो रासमण्डले ॥
 जारधर्मेण सुस्नेहे सुहृदं सर्वतोऽधिकम् ।
 मयि संपाप्य सर्वेऽपि कृतकृत्या भविष्यथ ॥

ब्रह्मोवाच ।

श्रुत्वैतच्चिन्तयन्त्यस्ता रूपं भगवतश्चिरम् ।
 उक्तं कालं समासाद्य गोप्यो भूत्वा हरिं गताः ॥

सावार्थ—भूय वजरेने ब्रह्मा ७३ छे ३—

“ नंदगोपप्रबन्धोऽनीयस्वस्वानी यस्वस्वानी रज प्राप्त करवाने साऽऽद्वय
 वर्ष सुधी मे पडेवां तप कथुं हर्तुं, ते छतां तेमना यस्वस्वानी रज मने
 भणी नदि. ” त्वारे ब्रह्मानुं आ वाक्य सांभगाने भूय आदरसहित

ખોલ્યા કે, “તમારા જેવા પણ વૈષ્ણવોના ચરણની ગજ લે છે, અને નારદાદિ વૈષ્ણવો લોકમાં બહુ છે, તેમના ચરણની ગજ છોડીને ગોપી એના ચરણની રજ તમે પણ લો છો, તેથી અહીં મને શકા થાય છે, કે એમાં મોટું છે? તે હે પ્રભો! કહો” ત્યારે બ્રહ્મા સર્વ શ્રુતિઓની પુગલન કયાનો વિચાર કરીને પગમ અદ્ભુત મદ્ય ભૂગુને ડોકા લાગ્યા બ્રહ્મા ખોલ્યા “હે પુત્ર! નજમુંદરીઓ સ્ત્રીઓ નથી, એઓ તો નિમ્ન શ્રુતિઓ છે. શિવ, શેવ, લક્ષ્મી, કોર્વ પણ દિવસ એમની બેરોમગી શ્રી રાક્ષીએ ત્રિદિ ત્યારે પ્રકૃતિનો પ્રનય થયો હતો, જગત અવ્યક્તમાં લીન થયું હતું, અને ત્યારે કાળ અને માયાથી પર અક્ષર ચિન્માન બ્રહ્મ મધ્ય હતું, ત્યારે કેવળ અક્ષરને વિરો, નિર્ગુણ, અનાદિ, અનત-ચાપિરેકુંઠ નામનો બ્રહ્માનંદમય લોક જે અક્ષરબ્રહ્મ છે, અને વેદોનું પરમ ઉત્તમ ગ્યાન છે, ત્યાં ગેનાગ વેદોએ તે લોકમાં નરહેનાર પગત્પરની શ્રુતિ શ્રી, ત્યારે લાગ્યા કાળની શ્રુતિથી સતોત્ર પામી તેમને પરોક્ષ વાણીથી મધ્ય— ‘હે પ્રભો! સતોત્ર પામ્યો છું, જે મનમાં ઈચ્છિત વરદાન જોઈએ તે કહો.’

શ્રુતિઓ ખોલ્યા—

‘હે અચ્યુત! નારાયણ વગેરે રૂપો અમોએ જાણ્યા છે, એ સર્વ સગુણ બ્રહ્મ છે, તેમને વિરો અમને યથાર્થ વસ્તુશુદ્ધિ થતી નથી જે રૂપ નિર્ગુણ અને પર છે, તેને જ અમે ‘બ્રહ્મ’ કહીએ છીએ તે વાક્ય, મન વગેરેથી અતીત છે, તેથી તે જાણી શકાતું નથી જે અમને વરદાન આપવું જ ડેવ તો જેને વિદ્વાનો આનંદ માત્ર કહે છે તે રૂપના અમને દર્શન કરાવો.’ એ સામળીને પ્રકૃતિ થી પર, અક્ષરની મધ્યમાં આવેનો, કેવળ મનુભવથી ગમ્ય, આનંદ માન, પોતાનો લોક દેખાડો ત્યાં સર્વ કામને આપનાર વૃક્ષોથી મનને આનંદ આપનાર નિકુંજોથી ભરપૂર, અને સર્વ સત્ત્વોનું સુખ આપનાર વૃદ્ધાનન નામનું વન છે, ત્યાં સુંદર ઝરણુ અને

કોતરવાળો, રત્ન અને ધાતુઓથી ભરપૂર, લક્ષ્મીથી પૂર, સુંદર પક્ષી-ગણનાં સુસ્વરના કોલાહલવાળો ગોવર્ધન નામનો પર્વત છે, જ્યાં સુંદર વહેતા જળવાળી, રત્નથી ખાંધેલા ખંને તટવાળી, હંસપદ્મ વગેરેના સુસ્વરવાળી યમુના નામની ઉત્તમ સરિતા છે, જ્યાં ભાત-ભાતના રાસના રસથી ઉન્મત્ત ગોપીવૃંદ છે, અને તે વૃંદની મધ્યે કિશોર આકૃતિના કૃષ્ણ છે, અને દર્શન કરાવીને બોલ્યા: ‘કહો, હવે હું શું તમારે માટે કરું? તમે મારો આ લોક જોયો છે, કે જેનાથી પર પીચું કંઈ નથી.’

શ્રુતિઓ બોલ્યાં—

‘તમને કેટલિકંદર્પલાવણને જોઈને અમારાં મન કામિનીભાવને પ્રાપ્ત થઈને ખરેખર રમરમુદ્ધ થયાં છે. જેમ તમારા લોકમાં રહેનાર ગોપિકાઓ કામતત્ત્વથી તમને રમણ માની બને છે, તેમ અમને પણ ઈચ્છા થઈ છે.’

શ્રીભગવાન બોલ્યા:—

‘તમારો સુમનોરથ દુર્લભ અને દુર્ધટ છે, પણ હવે મેં અનુમોદન આપ્યું છે, તેથી સત્ય થવો જ જોઈએ. ત્યારે હવે પછીનો શ્રદ્ધા મૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરશે ત્યારે સારસ્વત કલ્પમાં તમે મનમાં ગોપીઓ થશો. પૃથ્વીમાં ભારતવર્ષમાં મથુરામાં મારા મંડળમાં હું અવતરીશ, વૃંદાવનમાં રાસમંડળમાં હું તમારો પ્રિય યર્ષશ, અને તમે સર્વે જરૂરથી મારે વિશે સર્વથી અતિ સુદૃઢ સુસ્નેહ પ્રાપ્ત કરીને કૃતકૃત્ય થશો,’

બ્રહ્માજી બોલ્યા—‘એ સાંભળીને તેઓ ભગવાનના રૂપનું બહુ કાળ મુધી ચિંતન કરીને, કહેવો કાળ આવી પહોંચતાં, ગોપીઓ થઈને હરિને પામી.’

“આવાં આવાં અસંખ્ય પ્રમાણો છે, પણ શ્રદ્ધા આવવી જોઈએ, દીનતા અને તત્ત્વજ્ઞ પ્રભુકૃપા વિના—”

“શ્રદ્ધા તો રાખીએ, પણ વેદના અર્થ ગમે તેવા કરવામાં આવે, નવાં નવાં ઉપનિષદો પણ કરવામાં આવે, એટલે શેના પર શ્રદ્ધા રાખવી? શું માનવું અને શું ન માનવું, તે સમજાતું નથી,” વિચિત્રપીથે કહ્યું.

“માટે જ દીનતા ધરી મનમના મઘ મદ્રક્તો મઘાજી માં નમસ્કુય । મામેવૈવ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજાને પ્રિયોઽસિ મે ॥ ઇત્યાદિ પ્રભુનાં વચન પર શ્રદ્ધા રાખી પ્રભુને જ સરણુ જવું, અને પ્રભુની ઇચ્છા હશે તો લીક્ષાનાં દર્શન થયા પછી તારા હૃદયમાં તે સદૈવ ઠારાઈ રહેશે. જેને એ દર્શન થયાં છે, તેને વેદના એ અર્થ સ્વાભાવિક છે, જેને દર્શન નથી થયાં, તેને એ અર્થ નહિ જ રહે, અને તે લક્ષ્યાર્થ કરવા મંડી પડશે, એમાં તેનો વાંક નથી,” એમ કહી ગોવિંદભટ્ટે વિશેષમાં કહ્યું:

“બ્રહ્મ—ભગવાન—પ્રકૃતિથી પર છે, અને પ્રકૃતિજન્ય વાક, મન, બુદ્ધિથી અગ્રીયર છે, એટલે ‘નેતિ’ કહ્યા વિના વાક, મન અને બુદ્ધિનો છૂટકો જ નથી, માટે જ સંકર બ્રહ્મને અત્યંત નિર્ધર્મક માને છે, અને તે પણ કંઈક અંશે સત્ય છે, કેમકે પ્રકૃતિના કોઈ પણ ધર્મ બ્રહ્મમાં હોઈ શકે જ નહિ. પણ એટલેથી જ અટકવાનું નથી. બ્રહ્મમાં પોતાના બ્રહ્મરૂપ ગુણો છે, અને શ્રુતિ કહે છે કે બ્રહ્મ સર્વગુણોપેત છે, તે દિવ્ય ગુણમય છે, અપ્રાકૃત છે, અને જેને પ્રભુ પસંદ કરે છે તેના હૃદયમાં પોતે પ્રકટ થાય છે. યમેવૈવ વૃણુતે તેન લંચ્યઃ તસ્યૈષ આત્મા વૃણુતે તનૂં સ્વામ્ । કોઈકે ધીર પ્રભુનાં દર્શન કરી શકે છે કશ્ચિદ્ધીરઃ પ્રત્યગાત્માનમૈક્ષત્ । જે બુદ્ધિ દીનતા ન ધરતાં ઉચ્છૃંખલ થાય, તો માયાનો—અવિદ્યાનો—આશ્રય લે છે, અને અવિદ્યાનો સ્નેહી સ્વાભાવિક રીતે અવિદ્યાના રૂપમાં પડે છે. એવો માયાગ્રસ્ત જીવ બિચારો માત્ર પ્રાકૃત બુદ્ધિના આશ્રયથી વેદના અર્થ કરવા બેસે ત્યારે બ્રહ્મને નિર્ધર્મક દેખી,

જ્ઞાનના—પ્રભુના—દર્શન ન થવાથી, પ્રાકૃત બુદ્ધિથી પ્રાકૃત વસ્તુઓ ન જોઈ શકે, અને અર્થ પણ તેના પ્રેરે અતિવિશાન બુદ્ધિ ભગવત્ કૃપા વિના અવિદ્યા વડે કેવી આડી દોરાર્ધ બળ છે તેમાં શકર સ્વતઃ જ અદ્વિતીય દૃષ્ટાંત છે પ્રભુ એના પર કૃપા કરે, અને એને પણ સદ્ગતિ આપે.

“જ્યાં વેદના અર્થમાં જ આમ ગોટાગો, ત્યાં પુરાણનું તો પૂઠવું જ શું ? કોઈને ટાકા પહોંચના ગપ્પા માનવાનું મન થયું કે કૃષ્ણ એક પુરાણ બસો ગજ લામી પૃછડીવાળા પૃછડિયા મૂખનું પુરાણ લખનાનું મને પણ મન થયું છે, અને જ્ઞાનના છાપામાં બહાર ખમર—” વિચિત્રવીર્ય બોલ્યો.

“વિચિત્રવીર્ય, મારી ખાતરી છે કે તે એક પણ પુરાણ વાંચ્યું નથી, અને તે છતાં જ્ઞાનના જમાનાને અનુસરી તું પુરાણોની અન ગણના કરે છે તને જે ‘બૃહદ્વામન પુરાણ’માંથી સભળાનું તેમાં તને શું અસંભવિત લાગ્યું ?” પુરુષોત્તમે પૂછ્યું.

વિચિત્રવીર્ય પ્રયોગમની સામે જોઈ ગયો કૃષ્ણને વિદ્યા અને ગોપીઓને વ્યભિચારી માનવાથી અને તેમ કહી ખતા-યાથી પોતાના શા હાન થયા હતા તે એને અમરણમાં આનું, અને દીનતા ધારણ રી તે બોલ્યો. “ખીજી બધું તો રશું, પણ પુરાણોને ખોટા માનનામાં પણ હું જૂન કરું છું ? એમાં ક’પો અને મન્ય તરેના ગપ્પા મારા છે તે બધા મારે ખગ માનવા ?”

“ક’પો અને મન્યતરે ગપ્પા નથી આજકાલના ક્ષુદ્ર શિક્ષણથી તારી બુદ્ધિ સદ્વ્યવસ્થિત થઈ ગઈ છે પણ ખગોગવિદ્યા (એન્ટ્રેનોમી) બૃહત્તરનિદ્યા (નિયોનોન) વગેરે ખગાર શીખવવામાં આવશે, અને ખ્રિસ્તી સનથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ માનવાની જૂન કૃતા અટકીશું, ત્યારે પ્રભુની અચિત્ત ખગાધ લીનાનો મધ્ય અસ તારી અમજમાં જોતરશે ત્યારે જ તને ખમર પડશે કે હાલ જે ક્ષુદ્ર નિતિહાસો

શીખવવામાં આવે છે, તેના ક્રમમાં આર્યાવર્તનાં પુગણોમાં મૃદ્ધિનો ઇતિહાસ ઘણી મુઠ્ઠા. અષ્ટ અને મત્ય રીતે આપવામાં આવ્યો છે. જેમ હાનના ઇતિહાસોમાં લેખકોના અજ્ઞાનો લીધે, કે દૃષ્ટિબિંદુ બિન્ન હોવાને લીધે, કે ડા' પણ એ ઇતિહાસ એ જ રીતે લખાયેના હોના નથી, તેમ પુગણોમાં બિન્ન બિન્ન દૃષ્ટિથી બિન્ન બિન્ન પોના જુદાજુદા વર્ણનો હોય, તેથી તે મર્વ ખોટા સમજવાના નથી તેમાં પણ ત્યારે 'જુદાજુદામનપુગણ' માથી મ્યુ તેમ માગ પોતાના અનુભવની તેમ જ અન્ય ભક્તોની અનુભવસિદ્ધ વિગતોનું વર્ણન હોય, ત્યારે તેની મત્તના વિશે શી નકા હોઈ શકે ?' પુરુષોત્તમે કહ્યું

નિચિત્રનીય ચૂપ ગ્લો

“કાગની (ટાઈમ) અને દેશની (એસ) બહાર શુદ્ધિ જઈ શકતી નથી, માટે લીના નિત્ય છે કે નહિ, તે કહી શકાય જ નહિ વગી ગોડળ, દલાવન, યમુનાપુનિન વગેરે લીનારથળ ભૂતળ પર હવાત છે, છતાં ત્યાં પ્રભુ અને પ્રભુની લીનાના દર્શન થતા નથી શાસ્ત્રો પણ સારમ્વત કંપમાં એ લીલા થયાનું કહે છે, અને તે કાળ (સારમ્વત કંપ) વીતી ગયો છે, માટે નીના નિત્ય કેમ હોય ?” ગોવિંદ બદ્ધને પ્રેમ ફેગળને પૂછ્યું

“મેં ઉપર કહ્યું તેમ એ હંપનો અનુભવગમ્ય, અથવા શ્રદ્ધાનો, અથવા આશ્રમપ્રમાણનો વિષય છે તે છતાં જોટનું કહી શકાય તેટલું કુ છુ કાળ અને દેશથી મન અને શુદ્ધિ નિષ્ક્રિય હોવાને લીધે દેશમાગની પાઠ કંઈ હોઈ શકે જ નહિ, એમ તમારાથી કહી શકાય નહિ ગોવિંદભટે મો મનમાવી ક્યુ “માત્ર એટલું જ પ્રદેશો કે મન-શુદ્ધિથી એ બહુ શકાય એમ નથી તેમ તમારે એમ પણ કહ્યું મ્યુ પડશે કે મહા, સર્વનું આનંદ કારણ દેશમાગથી નિરન્નિત હોઈ શકે જ નહિ નગી મન, શુદ્ધિ, મંદ અથગ (અન્યેનિશ) વસ્તુ નથી, પણ એ જ મનુષ્યની શુદ્ધિ બિન્ન

બિન્ન સમયે જુદીજુદી થાય છે, અને સર્વ મનુષ્યોની બુદ્ધિ જુદી-જુદી હોય છે, અને ચિત્ત જુદોજુદો વિચાર કરે છે. યોગ, જ્ઞાન, ભક્તિ વગેરેથી મન, બુદ્ધિ વગેરેની શક્તિ ઘણી વધી જાય છે. અને વળી એ પણ નિર્વિવાદ છે કે મન, બુદ્ધિનાં મૂળરૂપ પ્રકૃતિના અધિ-ક્રાતા પણ અલ્પ—પ્રભુ—જ છે, અને તે સર્વ વ્યવસ્થાપક પ્રભુ સર્વત્ર છે. તે પ્રાકૃતિક વસ્તુઓનો ચિત્તવૃત્તિમાંથી બહિષ્કાર થતાં ચિત્ત શાંત થઈ જાય છે, અને શાંતિના નિર્ચળ આનંદને પ્રાપ્ત કરે છે. આને જ યોગીઓ ‘નિર્વિકલ્પ સમાધિ’ કહે છે, જ્ઞાનીઓ ‘કૈવલ્ય દશા’ કહે છે, અને ભક્તો ‘ભગવદ્ધામ’ (તદ્ધામ પરમં મમ) ‘વ્યાપિવૈકુંઠ’ વગેરે સંજ્ઞા આપે છે. યોગીઓ અને જ્ઞાનીઓ આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી સંતોષ માને છે, પણ ભક્તો, ભગવત્સ્વરૂપમાંથી બહાર નીકળેલા જીવો અહીં પણ ભગવત્સ્વરૂપને શોધે છે, અને ‘રસો વૈ સ’ પ્રભુને તેની કૃપાથી જ—અન્ય કોઈ પણ સાધનથી નહિ—પ્રાપ્ત કરીને તેની સાથે પ્રાકૃતિક દેશકાળથી પાર કામભોગ કરે છે. શ્રુતિ કહે છે કે—

સત્યં જ્ઞાનં મનંતં દ્રહ્ય યો વેદ નિહિતં મુહાર્યાં પરમે
વ્યોમન્ સોઽધૃતે સર્વાન્ કામાન્ સહ દ્રહ્યાણા વિપશ્ચિતા ॥

કીટપતંગન્માયથી આવો જીવ ભગવદ્સ્વરૂપ થઈ ગયો હોય છે, અને છાંદોગ્યમાં કહ્યા પ્રમાણે “તે આમ દર્શન કરતો, આમ મનન કરતો, આમ વિજ્ઞાન કરતો, આત્મગતિ, આત્મકીડ, આત્મમિથુન, આત્માનંદ, સ્વરાટ્ થાય છે. તેનો સર્વ લોકમાં યથાકામચાર થાય છે.” ભગવાન અને ભગવન્જનની આ લીલાને ‘અખંડરાસ’ ‘નિત્ય-રાસ’ ‘નિત્યલીલા’ વગેરે સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે.”

“અત્યાનંદ થયો.” પ્રો. ફેરજન હર્ષથી બોલ્યા.

“ભગવાનનું આ પુરુષોત્તમસ્વરૂપ છે. એનાથી બીજું કંઈ નથી. મત્ત. પરતરં નાન્યત્ કિંચિદસ્તિ ધનસ્ય । એ આધિ-દૈવિક સ્વરૂપ છે. એ પ્રભુનું અધ્યાત્મિક સ્વરૂપ તે અક્ષરબ્રહ્મ, અને

આધિભૌતિક સ્વરૂપ તે નારાયણ આ પ્રકારે ગણના નહીં સ્વરૂપ છે
 ત્યારે શ્રીપુરોત્તમને સૃષ્ટિ ગાની ઇચ્છા થાય છે, (સ ईक्ष्वांक्रे
 स एनावानास) ત્યારે અક્ષયલક્ષ્મી થયેનો કાગ પુરોત્તમના
 કટાક્ષમાથી પૃથક્ થઈ નય છે શ્રીપુરોત્તમના બ્રહ્મટિન્નમાથી માગ
 ઉદ્ભવે છે અને કાગમાથી પ્રકૃતિ અને પુરુષ પ્રકટ થાય છે (પ્રે
 हेरगग सामु नेध) મારે ઇચ્છા બ્રહ્મટિન્ન વગેરે રામ્હો વાપરના
 પડે છે, કેમકે મારો જટમે જ નથી-પપુ ને પ્રાકૃત નથી, વસ્તુત
 જે વાણીનો વિનય નથી તેને વાણી દારા સમગ્રવસુ એ અત્યંત
 દુર્ધર્મ છે ' ગોવિન્દમ્ મોઆ

“મને ઘણો જ આનંદ થાય છે કૃપા કરી આગળ મોકલો,”
 પ્રે હેરગગે મ્હુ

“ત્યારે પ્રભુલીના દેશમાગાતીત છે, અને કાગ એ બગવન્નાન્ય
 છે સાગસ્વનમ્પ એ કાગનો એ ભાગ છે, અને તે માગનો પ્રવાહ
 ત્યારે ભૂતગ પર આનંદો હતો, ત્યારે શ્રીપુરોત્તમ વા પૃથ્વીપુરોત્તમ
 સ્વનીનાસહિત ભૂતગ પર, અને અધીન કરી પ્રકટ થયા, વૃદ્ધાન,
 ગોકુળ વગેરે પોતાના લીનાધામ પણ પ્રકટ કર્યા, સ્મૃતિઓ અને
 દેવાગનાઓને અન્ય અનતાગમા આપેલું વર્ણન પાળી, ભૂતગ પર
 પોતાની લીના પ્રકટ કરી, આત્માગમ છતાં તેમની સાથે રાસ રમ્યા,
 તેમને લીનાનો અનુભવ કરાવ્યો, પૃથ્વી અને પૃથ્વીના બે પગ મહાન
 કૃપા કરી, અને ત્યારે તે કાગપ્રનાહ વ્યતીત થયો કે લીનાસામગ્રી
 સહિત પૃથ્વી પરથી અતર્ધાન થઈ ગયા, દેશનાનાતીત થઈ ગયા
 આથી લીનાની નિત્યતાને કઈજ બાધ આનંદો નથી જો લીના
 નિત્ય ન હોય તો વેદ શા માટે મોકલે કે સસ, જ્ઞાન, અનંત બ્રહ્મ,
 જે હૃદયગુહામા રહ્યું છે, તેને જે બાણે છે, તે ચતુર બ્રહ્મની સાથે
 સર્વ મામ બોગવે છે” ગોવિન્દમ્ મ્હુ

“નહિ જ, કે સમજ્યો સાગસ્વત્ત્વપરના બેરોન મહાબાગર હો
 કે સાક્ષાત્ શ્રીપુરોત્તમના તથા તેમની નીનાના દર્શન કઈ પણ પ્રયત્ન

ક્યાં વગર તેમને થયા ” ત્રી. ફેરવવળ અત્યાનંદથી બોલ્યા

“ નિ સત્ય, તે જેમ પ્રભુકૃપા, તેમ હાનમા પણ જે ભક્ત પર પ્રભુકૃપા થાય તે ભક્ત દેવમાનના પ્રનાહમા પણો હોય છતા તેના હૃદયમા દેશમાગાતીત પુરોત્તમ અતીવાસહિત પધારે, આવિર્ભૂત થાય, એમા શું આશ્ચર્ય ? ” ગોવિંદભટ્ટે મ્હુ

“ માગ જેવા જીવને પણ તે વખતે ગમ્મત પડી હશે, કેમકે પુરોત્તમ અત જૂનગ પર પધારે, અને માગ જેવાને મુખ્તિ ન મળતા મહી જાય તો દોર પુરોત્તમને, આપણને તો હધએ નહિ આપણે તો છીએ તે છીએ ” વિચિત્રવીરે મ્હુ.

“ હા બાઈ, તે મગગ સમયમા કોઈ પણ જીવ હીનમાગી ગયો ન હતો, આખા ગોકુળને જ મક્તિ મળી હતી ” ગોવિંદભટ્ટે હસીને બોલ્યા

“ ત્યારે હવે જુઓ, હું મારા મનમા સારી રીતે સમજું છું કે હું અભાવથી જ કુદ છું, માગથી સાખ્યોગ, માનમક્તિ, વિવેકૈરાગ્ય, જપતપ, મર્ડ યર્ધ શકે એમ નથી, પણ તમે કહો છો તેના ઉગર અને દયાળુ પ્રભુએ મારા જેવા કુદ પર સ્થા કરી છે ” આમ બોલીને આકું બોઈ વિચિત્રવીર કહેવા લાગ્યો “ એમ દયાળુ, પ્રહ્લનિય ગુરુ મેળવી આપ્યા છે, તેને હું માગ મર્વ બારથી શરણે જાઉં છું, અને મારી ખાતરી છે કે માર ત્રેય થશે જ ”

એમ કહી વિચિત્રવીરે ગોવિંદભટ્ટને સાષ્ટાગ પ્રણામ કર્યા

“ બાઈ, તારાથી વિશેષ પાપીઓનો પણ પ્રભુએ ઉદ્ધાર કર્યો છે અને શ્રીવૃન્દાધીશ્વર પ્રભુની કૃપાથી તારો પણ ઉદ્ધાર થશે જ ” ગોવિંદભટ્ટે મોલ્યા

ત્રી. ફેરવવળના હૃદયમા ધણેા આનંદ પ્રસરી રહ્યો હતો, અને આનંદાશ્રુથી ભીજયેના નસનોથી સાષ્ટાગ પ્રણામ કરતા તે બોલ્યો “ આના ઉત્તમોત્તમ પુષ્ટિમાર્ગનું દર્શન કરાવી આપે મને કૃતકૃત્ય કર્યો છે ”

૧૨ : રસાત્મક આનંદમય પુરુષોત્તમ

મનુષ્યનો અભાવ બદલાતો નથી. ગીતામાં કહ્યું છે કે જ્ઞાનવાન પણ પોતાની પ્રકૃતિને યોગ્ય જ એટાઓ કરે છે (અ.૩. ૧૭). તો પણ ધ્યેય+ બદલાવાથી તેમાં અત્યંત ફેરફાર થઈ જાય છે. વેશ્યામાં અત્યંત આસક્તિ બિશ્વમંડળ ધ્યેય બદલાવાથી તેટલી જ આસક્તિ ભગવાનમાં રાખી પ્રભુના ગુણગાનમાં આસક્તિ કૃતકૃત્ય સુરદાસ થઈ ગયા. વિચિત્રવીર્યમાં પણ એવો જ કંઈ ફેરફાર થઈ ગયો. હવે એને ગોવિંદબદ્ધ, પુરુષોત્તમ વગેરે આ મંડળીના સત્સંગ સિવાય અન્યનો સંગ ગમતો નહિ. ગયા પ્રસંગ પછી બીજો જ દિવસે બપોરે એ પુરુષોત્તમ પામે દોડી આવ્યો. અને તદ્દન શાંતિથી પૂછ્યું: ‘કાલે જે રસમય પ્રભુ વિશે વાતચીત થઈ, તેનું શાસ્ત્રમાં વર્ણન હશે જ.’

‘હા, થોડું થોડું તો ઘણું ઉપનિષદમાં છે, તેનું કંઈક વર્ણન ગોવિંદબદ્ધએ ગઈ કાલે કહ્યું છે. પણ વિમતવાર વાંચ્યું હોય તો તૈત્તરીય ઉપનિષદમાં છે.” પુરુષોત્તમે કહ્યું.

“તેના સાર મને કહી જા. હું સમગ્ર ઉપનિષદ ધ્યાન દહને પછી વાંચીશ.” વિચિત્રવીર્યે કહ્યું.

“તેમાં શિક્ષાધ્યાય, અહ્યાનંદવંશી, અને ભૃગુવંશી એમ ત્રણ ભાગ છે. તેમાં અહ્યાનંદવંશી રસો વૈ સઃ નું બહુ રમણીય વર્ણન

+ જે વસ્તુનું ધ્યાન કરવામાં આવે તે.

* તેવીવાળાના તૈત્તરીય ઉપનિષદની પ્રસ્તાવનામાંથી ઉદ્ધૃત.

કરે છે.” પુરુષોત્તમે કહ્યું, “એમાં ઉત્તમોત્તમ ક્ષણનું પ્રતિપાદન કરેલું હોવાથી આચાર્યો તેને ક્ષણપ્રકરણ કહે છે. પ્રભુના ગ્રેમસાધ્ય, ગ્રેમસ્વરૂપ, અનુભવગમ્ય, નિગૂઢભાવાત્મક, આનંદમય, રસપ્રચુર, સાકારસ્વરૂપનું, તેની પ્રાપ્તિના પ્રકારનું નિરૂપણ એમાં છે. ‘બ્રહ્મ જાણનાર પરમે પ્રાપ્ત કરે છે,’ એ સૂક્ષ્મ સૂત્રવાક્ય પ્રથમ કહ્યું છે.” એમ કહી પુરુષોત્તમે આગળ ચલાવ્યું: “પછી તેના અર્થનો વિસ્તાર કરતાં જાણ્યા કહે છે કે, ‘બ્રહ્મ, સત્ય, જ્ઞાન અનંત છે. શુદ્ધમાં પરમ આકાશમાં રહેલા તેને જે જાણે છે તે ચતુર બ્રહ્મની સાથે સર્વ કામનો ભોગ કરે છે.’ અને પછી આગળ પર એટલે પુરુષોત્તમના પરત્વ વગેરેનું ઉપપાદન કરે છે. ચતુર બ્રહ્મની સાથે બ્રહ્મચર્યનીને સર્વ કામનો ઉપભોગ તે જ પરપ્રાપ્તિ એમ કહ્યું છે. એ ચતુર બ્રહ્મ ને જ શ્રુતિ આનંદમય અને રસો વૈ સઃ કહે છે. અક્ષર-ધામ-બ્રહ્મથી અગણિતાનંદ રસાત્મક આનંદસ્વરૂપ તરીકે પર એટલે પુરુષોત્તમને વર્ણવે છે. ‘તે અથવા આ આત્મામાંથી આકાશ થયું’ એ વાક્યમાં આત્મામાંથી સૃષ્ટિ થવાનું કહ્યું છે. આકાશમાંથી વાયુ, વાયુમાંથી અગ્નિ, અગ્નિમાંથી જળ, તેમાંથી પૃથ્વી, ઔપધિ, અન્ન, પુરુષ વગેરે ક્રમમુદ્દિ દર્શાવી અન્નમય પુરુષનું નિરૂપણ કરે છે.

“અન્ન તેનું શિર છે. ત્રિક્ષણપક્ષ છે, ઉત્તરપક્ષ છે, આત્મા છે, પુરુષ પ્રતિષ્ઠા છે, પ્રજામાત્રની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લયનું કારણ છે એને જે ઉપામે છે તે સર્વ અન્ન પ્રાપ્ત કરે છે, એમ જણાવી એનું બ્રહ્મરૂપ વિરાટ પુરુષરૂપ પ્રતિપાદન કરે છે. સર્વ વ્યવહારનું કારણ એ વિરાટ પુરુષ છે.

“એની અંતર્ગત પ્રાણમય પુરુષ છે. પ્રાણ એનું શિર છે, વ્યાન જમણો બાહુ છે, અપાન ડાબો બાહુ છે, આકાશ આત્મા છે, પૃથ્વી પુરુષપ્રતિષ્ઠા છે, એ પુરુષ બ્રહ્મ છે.

“આ પ્રાણમય પુરુષની અંદર મનોમય પુરુષ વિરાતે છે.

એ જ વેદપુરુષ છે, વૈદિક વ્યાપારનું કારણ છે. યજુર્વેદ એનું શિર છે, ઋગ્વેદ દક્ષિણ બાહુ છે, સામવેદ વામ બાહુ છે. કર્મની પ્રેરણા કરવી એ આદેશ—આત્મા છે, અથર્વવેદ પ્રતિષ્ઠા છે.

“આ વેદાત્મક મનોભય પુરુષની અંદર વિજ્ઞાનમય પુરુષ વિરાજે છે. યજ્ઞ એનું શિર છે. ઋત—સમજવાનો ધર્મ એ દક્ષિણબાહુ છે, સત્—અનુશાન કરવાનો ધર્મ વામબાહુ છે, યોગ આત્મા છે. એ અક્ષરબ્રહ્મ છે. એને જો પ્રાપ્ત કરે છે તેની મહા-લૌકિકતા નીચે ગતિ નથી, તેથી તે એની પ્રતિષ્ઠા છે.

“વિજ્ઞાનમય પુરુષની અંદર આનંદમય પુરુષ વિરાજે છે. એનાથી પર બીજો કોઈ નથી, તેથી એ જ પુરુષોત્તમ છે. અજ્ઞ-મય વગેરેને આકારસમર્પક આનંદમય પુરુષ છે, તેથી એનું સાકારત્વ સ્વતઃસિદ્ધ છે. એની પ્રાપ્તિ તે જ પરપ્રાપ્તિ છે, એ જ ચતુરબ્રહ્મ છે. પ્રિય એનું શિર છે, મોહ દક્ષિણબાહુ છે, પ્રમેહ વામબાહુ છે, આનંદ એનું સ્વરૂપ છે, આનંદ એનો આત્મા છે. બ્રહ્મ—અક્ષર એનું ધામ પુરુષપ્રતિષ્ઠા છે.

“અજ્ઞમય પુરુષની ઉપાસનાથી સર્વ અજ્ઞ, બાહ્ય લૌકિક ભોગ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાણમય પુરુષની ઉપાસનાથી લૌકિક આંતર-ભોગ સિદ્ધ થાય છે. મનોમય બ્રહ્માનંદના જ્ઞાનથી બંધ દૂર થવાથી વૈદિક ભોગ સિદ્ધ થાય છે.

“વિજ્ઞાનમય પુરુષની ઉપાસનાથી પારલૌકિક ભોગ સિદ્ધ થાય છે. અંતિમ—છેલ્લો પુરુષ આનંદમય છે. મધ્ય, નિંબાર્ક, કોઈ આ પાંચને કોશ કહેતા નથી. મધ્ય તો એમને અનૈકમે અનિ-રુદ્ધ, પ્રહુમ્ન, સંકર્ષણ, વાસુદેવ અને નારાયણ કહીને એ સર્વની ભગવદ્વૃથતા સ્વીકારે છે. આનંદમયોઽભ્યાસાત્ (બ્રહ્મ આનંદમય છે. કારણ કે તે વાત ફરીફરીને કહી છે), એ મૂલમાં વ્યાસ એનું પરબ્રહ્મત્વ સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારે છે. બ્રહ્મની માફક

- જીવ પહેલા કહેલા વિભૂતિ વ્યષ્ટિરૂપ પોતાનાં કેશોમાથી ઉત્ક્રમણ કરીને સમષ્ટિભૂત અનમયથી આનંદમય વિભૂતિઓને પ્રાપ્ત કરી આનંદરૂપ થઈ આ પરમપુરુષ આનંદમય બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે. શ્રી-ભાગવતના ૨-૨-૩૧ માં પણ કહ્યું છે કે જીવ આનંદમય થઈને છેલ્લે આનંદને પ્રાપ્ત કરે છે. જ્ઞાનમાર્ગની રીતિથી પ્રાપ્તિનો પ્રકાર આ પ્રમાણે છે.

ભક્તિમાર્ગીય પ્રાપ્તિપ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે:—

“આ શ્રુતિ અનુપ્રવેશ (પાછળથી પ્રવેશ કરવો) કહે છે. પુરમાં પ્રભુ આવેશ કરે છે એમ બીજી શ્રુતિ પણ કહે છે. જો કે લૌકિક શરીરમાં આનંદમયની સ્થિતિ પહેલાં પણ સિદ્ધ છે જ, અને અન્ય ચાર પુરુષો અનમય, પ્રાણમય વગેરે પણ ભક્તના શરીરમાં વ્યાપક હોવાથી રહેલા છે એમ સિદ્ધ છે જ, તોપણ આનંદમયના ધ્વજના અનુભવમાં તે ખપ લાગતા નથી. જેમ અગ્નિ કાષ્ઠમાં રહેલો છે, તે છતાં તે કાષ્ઠને બાળી શકતો નથી, તેમ ભક્તશરીરમાં આનંદમય પુરુષ વગેરેની પહેલાંથી રહેતી આવેલી સ્થિતિ ધ્વજના અનુભવમાં ખપ લાગતી નથી. પણ જ્યારે બહાર પ્રકટ થયેલા પ્રભુ ભક્તિથી ભીતર પધારે, અથવા હૃદયમાં જ માયાના ટેરને (ટેરો=પડદો) સરકાવીને પ્રકટ થાય, ત્યારે અક્ષરાત્મક વિભૂતિરૂપ, અનમય વગેરે પુરુષો આનંદમય ભગવાનની સાથે ભીતર પધારે છે અથવા તો પ્રકટ થાય છે. આ તો ભક્તના લૌકિક શરીરની વ્યવસ્થા થઈ, પરંતુ જ્યારે આ લોક છોડીને ભક્ત અલૌકિક શરીર પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તો ત્યાં આ અનમયાદિ વિભૂતિરૂપ સર્વ વિષ્ણુમાન હોવાથી ત્યાં તેઓ વિશેષ કાર્ય કરી શકે છે. આમ અનમયાદિ આધિભૌતિક રૂપે ભક્તશરીરમાં વ્યાપ્ત રહે છે, આધ્યાત્મિકરૂપે પક્ષીરૂપે પ્રવેશ કરે છે, અને આધિદેવિકરૂપે કાર્ય કરે છે. આમ ભક્તિમાર્ગીય પ્રાપ્તિપ્રકાર પણ શ્રુતિએ સ્પષ્ટ ક્યો છે, ઉપર પ્રમાણે વૈદિક સૃષ્ટિનું શ્રુતિએ નિરૂપણ કર્યું.”

‘તેણે જામના મગી, ૭ મ. ઘાઉં, ઉચ્ચ, નીચ માન પ્ર ૮ નરુ,’ એ વાચ્યમા જામના માનો ધર્મ પેસાથી મનથી ભગવાન એ સૃષ્ટિ કરે છે. એ પ્રવાહમૃષ્ટિ છે પુષ્ટિસૃષ્ટિનું નિષ્પણ રતા શ્રુતિ ૫૩ છે કે, ‘તેણે પોતે આત્માને સૃષ્ટિ કરે મ્યો તેથી તે સૃષ્ટિ મુકૂત એમ્લે સારી સૃષ્ટિ મ્યેવા છે’ આ સૃષ્ટિ પ્રભુ ત્રીઅગમાથી પ્રસદ છે તેથી તે મુકૂત-સારી સૃષ્ટિ છે આ સૃષ્ટિમા રસાત્મક આનંદમય પ્રભુ પોતે જ મર્વરૂપ છે, તે દર્શાવનારો શ્રુતિ ૫૩ છે કે ભક્ત એ જ ગસને પ્રાપ્ત મરીને આનંદી થાય છે ‘પ્રાણુ છની ગમ્ત, કોણુ પ્રાણુ ધારણુ મરી ગમ્ત, તો આ આકાશ આનંદર ન ભોત તો?’ અહીં શ્રુતિ પ્રેમમાર્ગ ઉપદેશો છે રસાત્મ ભગવત્સ્વરૂપના વાચ્યથી આનંદી થનાય છે એમ મ્હીને તે જ રસાત્મક પ્રભુને જીવનના હેતુ અને પગમાનંદના હેતુ મ્હા છે ગસરૂપ પ્રભુનું જીવન દમાનના કારણરૂપ થવું તે મગ્ન ના ભય વિના ધરી તકે નહિ

‘આ ગસ સ યોગ અને વિપ્રયોગ બનેથી પૂર્ણ અનુભવમા આવે’ ત્યા વિગ્હતાપ ધર્મો ત્રીન કોનાથી ભક્તના પ્રાણ ન ટકે તેથી રસાત્મક ભગવાન તેના હૃદયમા જ વિરાજે છે, અને તેનું જીવન ટકાવી રાખે છે શ્રદ્ધાના કવી અધિક રસાત્મક આનંદમય પુનઃ પાત્તમ છે. તેના વિગ્હતાપથી જે પ્રેમપૂર્ણ ભગવત્જન પ્રેમતી નર અનરથા અનુભવી છે તે દશમી મરણની અનરથા સમીપ પડો-ચો છે, તેનું જીવન પ્રભુ જ દમાવી શકે છે આ વિગ્હઅનરથામા પ્રનાપ ગુણુગાન વગેરે ભક્ત સ્વભાવથી જ કરે છે, તે પાપ વિપ્રયોગ ગસાત્મક પ્રભુ ૧૧ જ ધર્મો છે નર્શન, મર્ગ, આશ્લેષ, ભાણુ વગેરેથી સ્વરૂપાનંદનું દાન મરી ભક્તના વિહતાપની નિવૃત્તિ મરી તેને પ્રભુ આનંદથી પૂર્ણ કરે છે, તે જણાવનારો શ્રુતિ ૩ છે કે, ‘એ જ આનંદ આપે છે’ શ્રુતિ આગળ કહે છે કે, ‘આ સૃષ્ટિને લોક વેદનો ભય નથી, તે પ્રભુને જ આધીન ગહે છે.’

આ પ્રમાણે આસુર, પ્રાવાહિક મૃદિમાં પ્રભુ દૂરથી કીડા કરે છે, માયા વગેરેનો અંતર્ધટ રાખીને ખેલે છે. માર્યાદિક મૃદિમાં પ્રભુ વિભૂતિ વગેરેથી પરંપરાથી ખેલે છે. પુષ્ટિમૃદિ શ્રીઅંગની મૃદિ હોવાથી વિશેષ અનુગ્રહ કરી પ્રભુ સાક્ષાત્ તેમાં રમણ કરે છે. આધિદૈવિક વાદમાં પ્રભુનું દેવપણું એટલે કીડા કરવાપણું સ્પષ્ટ થાય છે. એ લીલાનું અનુસંધાત પણ પરમ દૈવત્વ મોક્ષ છે. તેનું દીર્ઘન પણ મોક્ષદાયક છે. શ્રી-વ્રજરાજ કૃષ્ણ આ પરમપ્રેમનો વિષય છે. રસાત્મક પુરુષોત્તમ તે જ છે. શ્રીગોપીજન પણ તેનું જ સ્વરૂપ છે. અને તેમનું પરસ્પર રમણ પણ રસાત્મક જ છે. આવી પરમ નિર્મળ લાવનાઓનો કંઈક અંશે પણ હૃદયના અંતરંગ ભાગમાં ભાસ થાય તો પણ પરમ ભાગ્ય સમજવું.

“આ આત્મા-પ્રભુ પ્રવચન કરવાથી, બુદ્ધિથી, બાહ્ય શ્રવણ કરવાથી, પ્રાપ્ત થતા નથી. જે જીવનું તે વરણ કરે છે તેને જ તે પ્રભુ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેને પોતાના તત્ત્વ એટલે શરીર તરીકે પસંદ કરે છે.” એ શ્રુતિમાં પ્રભુની પ્રાપ્તિનું સાધન માત્ર વરણ એટલે પ્રભુએ પસંદ કરવું તે જ છે, અન્ય સાધન નથી. વરણ થતાં તે જીવમાં કાંઈ પણ ઉપાધિ વિનાની નિરવધિ ભક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. ત્યારે જ હૃદયગુહામાં પરમ આકાશ પ્રકટ થાય છે. તે અક્ષરાત્મક વ્યાપી વૈકુંઠ છે. તે પુરુષોત્તમના સ્થાનગ્રપ છે. ત્યાં વિરાજતા પ્રભુનું જે દર્શન કરે તે ભક્ત વિવિધરસભોગ્યતુર પ્રભુ સાથે સર્વ કામનો ભોગ કરે છે. ‘તે (ભક્ત) પ્રભુની સાથે ભોગ કરે છે’ એ વાક્યમાં કર્તા ભક્ત પ્રથમ વિભક્તિમાં હોવાથી તે એમ સૂચવે છે કે રસભોગમાં ભક્ત મુખ્ય છે અને ભગવાન ગૌણ છે. આમ હોવાને લીધે શ્રી વક્ત્રેભાષ્યાર્થ ‘સેવાદ્ધન’ અંશમાં આ ક્ષણે અલૌકિક સામર્થ્ય કહે છે. ‘બળ વગરના ભક્તથી આ આત્મા પ્રાપ્ત થતો નથી’ એ શ્રુતિમાં બળનો અર્થ ઉપર પ્રમાણે ભક્તિનું

બાળ ન અમંગલ છાદોચ્ચ ઉપનિષદમા પણ આત્મગતિ એટલે
 પરમાત્માના ગતિ માં તે, આત્મકીડ એટલે પરમાત્મા સાથે કીડા
 કરવી તે, આત્મમિથુન એટલે પરમાત્મા સાથે સંયોગ થવો તે,
 અર્વાકામચાર એટલે સર્વ કામની પ્રાપ્તિ થવી તે આ વાખોથી
 ભક્તની આ ન દશાનુ વર્ણન થયું છે શ્રુતિમા જેને પરમવ્યોમ
 એટલે પરમ આકાશ થયું છે તેને પુણ્યમા વ્યાપિનદંડ શ્રીમદ્-
 ગોકુલ, વૃદાવન વગેરે કહ્યું છે આ ભગવદ્લોક નિત્ય છે.
 જૈમિનિ, વ્યાસ, ગમાનુજ, મંવ, નિર્વાહ, નીલકંઠ, શૈવા-
 ચાર્ય, સર્વ આ ભગવદ્લોકને ધ્વજરૂપ નિત્ય માને છે. શ્રી
 વલ્મીકીચાર્ય બ્રહ્મવાદ સ્થાપન કરવાને અજમન, પ્રાણમય, મનોમય,
 વિજ્ઞાનમય, અને આનંદમય એ પાચને અનુક્રમે વિરાગદેહ, આસન્ય
 (સુખ્ય પ્રાણ), વેદનાગાયત્રી, અક્ષરબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ તરીકે સ્વીકારે
 છે પરમનિર્દુષ્ટ તો પ્રભુ ન છે, તે યતાવરને અહીં આનંદમય
 પ્રભુના અનમય અને પ્રાણમય સ્વરૂપોનું નર્ણન થયું છે ગ્રેમવાળા
 ભક્તનું જીવન ટકતા, પ્રાણ ટકતા, તેના મનમા તે વિષયના સંકલ્પ
 વગેરે થાય છે તે જાણનારને પ્રભુના મનોમય સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું
 છે ત્યાર પછી હૃદયમા અનુભવાતુ ભગવાનનું વિજ્ઞાનમય સ્વરૂપ છે
 હૃદયમા અનુભવ થયા પછી વિગ્રહતાપ ઉત્પન્ન થતા પ્રભુ હૃદયમાથી
 બહાર દર્શન થાય છે તે પ્રભુ આનંદમય છે આ દર્શનથી દર્શનગ
 (પ્રથમ દર્શન) વગેરે અવગ્યાના અનુભવરૂપ મોહ એને થાય છે
 ત્યારપછી પ્રભુના સ્પર્શ વગેરે સુખથી પ્રમોદ (આનંદ) થાય છે
 અક્ષરબ્રહ્મનો આનંદ ગણિત હોવાથી આનંદમય પ્રભુના નિરવધિ
 આનંદનો અનુભવ લીધા પછી ગૌણ લાગે છે આજ આનંદમય
 રસ છે અત્યુત રસ એક જ છે અને તે પ્રાણ મૃગા ન છે હાથ
 વગેરે અન્ય રસ ભરત વગેરે શાસ્ત્રગરોએ ગણ્યા ના છે તેમનું રસત્વ
 પણ મૃગારથી ન પ્રાપ્ત થાય છે આનંદમય પુરોહિતમની પોતાના
 અગમાથી પ્રકટ થયેલી અનૌકિક સૃષ્ટિ આનો અનુભવ કરે છે

આવા ભક્તને શ્રુતિ સંત કહે છે. પોતાને જાતે અનુભવ ન હોય પરંતુ આવા કોઈ રસોત્તમ પુરુષોત્તમ છે, એટલું પણ શુરના ઉપ-દેશથી માને તેને મેહાનુભાવો સંત કહે છે. આવા પુરુષોત્તમને જે ન ઝાળજો તે પોતે ગગનકુસુમ (મિથ્યા) જેવા છે એમ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે.

“આનંદની મીમાંસા (વિચાર) નીચે પ્રમાણે છે.—વેદાદિનું અધ્યયન કરેલો, નીરોગી, બોજનશક્તિયુક્ત, દૃઢ અંગવાળો, અતિ-શય બળવાન કોઈ તરુણ હોય, આ સર્વ પૃથ્વી વિત્તથી પૂર્ણ તેની હોય, આ એક મનુષ્યનો આનંદ. આવા સો મનુષ્યના આનંદ તે એક શ્રોત્રિય, નિષ્કામ મનુષ્યગંધર્વનો આનંદ, સો મનુષ્ય ગંધર્વના આનંદ મળીને શ્રોત્રિય નિષ્કામ દેવગંધર્વનો આનંદ થાય. સો દેવગંધર્વના આનંદ, તે પિતૃલોકનો આનંદ. સો પિતૃનો આનંદ તે દેવનો આનંદ. સો દેવનો આનંદ તે એક કર્મદેવનો આનંદ. સો કર્મદેવનો આનંદ તે એક નિષ્કામ દેવનો આનંદ. સો નિષ્કામ દેવનો આનંદ તે એક ઇન્દ્રનો આનંદ. સો ઇન્દ્રનો આનંદ તે એક પ્રજાપતિનો આનંદ. સો પ્રજાપતિનો આનંદ તે એક બ્રહ્માનો આનંદ. (પરમાત્મા કૃષ્ણના આનંદની ગણના થઈ શકતી જ નથી). કૃષ્ણપરમાત્માનો આ આનંદ મનુષ્ય-દા-વનના વારીઓ, ગોપગોપીઓએ બોગ્યો છે, અષ્ટસખા સૂરદાસ, પરમાનંદદાસ, કુંબનદાસ વગેરેએ તે ગાયો છે, નૃસિંહ મહેતાએ તેનાં દર્શન કર્યાં છે, દયારામ એ રસમાં ડૂબ્યા છે, જ્યેષ્ઠેએ રસનું દુનિયાને પાન કરાવી મુગ્ધ કરી મૂકી છે—સૂરદાસ એનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કરે છે—

બની સહજ યદ જટ હરિકેલિ ગોપીન કે,
સુપને યક કૃપા કમવા ન પાવે,
નિગમ નિર્ધાર ત્રિપુરાર હું વિચાર રલો,
પય રહ્યો શેષ નહિ પાર પાવે.

કિંનરી બહુર, અરુ બહુર ગંધર્વની,
 પનગની ચિંતન નહિ માઝ પાવે.
 દેત કરનાર વે લાલ ગોપાળસો,
 પકર વ્રજલાલ કપિળ્યોં નચાવે !
 કોહિ કહે, લલન, દેખોં મોર કેમેં નચે !
 કોહિ કહે, ભ્રમર કેમેં શુન્નરે !
 કોહિ કહે પૌર લગ દૌર આહિ લાલ,
 રીઝ મોતીન કેં દારવારે !
 બે કહુ કહે, વ્રજવધૂ સોઈ સોઈ કરત,
 તોતરેં બેન બોલન સુહાવેં, -
 રાય પરત વસ્તુ જળ્ય ભારી ન જોકેં નમે,
 ચૂમ મુખ જનની ઉરસોં લગાવે !.....
 બેન કહી લોની પુન ચહી રદન વસ્ન દસ,
 સ્વમુળ બીચ લેલે કલોલે,
 ધામ કે કામ વ્રજબામ સખ બૂલ રહી,
 કહાન બલરામ કે સંગ હોલે,
 સુર ગિરિધરન મધુચરિત્ર મધુપાન કે,
 ઔર અમૃત કહુ આન લાગે,
 ઔર મુખ રંકટી કૌન ઇચ્છા કરેં,
 મુક્તિ હોં લોનસી ખારી લાગે !

૧૩ : 'રસો વૈ સઃ' ની પ્રાપ્તિનું સાધન

“બહુ આનંદ થયો. પુષ્ટિપુષ્ટિ પ્રભુ શ્રીઅંગમાંથી પ્રકટ કરે છે, આ સૃષ્ટિમાં પ્રભુ પોતે જ સર્વરૂપ છે એટલે શું?” વિચિત્ર-વીર્યે પૂછ્યું.

પુરુષોત્તમે કહ્યું: “પ્રભુ, પરમાત્મા, કૃષ્ણ એ એક જ છે, તે સમ્વિદ્યાનંદ છે. સત્, ચિત્, આનંદ જે પ્રકારના છે, સ્વરૂપાત્મક અને ધર્માત્મક. એ બંને પણ આધિદૈવિક, આધ્યાત્મિક અને આધિ-ભૌતિકનાં બેઢી ત્રણ પ્રકારના છે. તેમાં સ્વરૂપાત્મક આધિદૈવિક સમ્વિદ્યાનંદરૂપ ભગવાન પુરુષોત્તમ કૃષ્ણ છે, આધ્યાત્મિક અક્ષર બ્રહ્મા પુરુષ છે, આધિભૌતિક સમ્વિદ્યાનંદરૂપ ધર ત્રીજો પુરુષ છે.

“ધર્માત્મક આધિદૈવિક સમ્વિદ્યાનંદરૂપ હીલાપરિકર, ઝળ, વૃંદાવન, ગોપે, ગોપી વગેરે છે, ધર્માત્મક આધ્યાત્મિક સમ્વિદ્યાનંદરૂપ વૈકુંઠાદિ પરિકર છે. ધર્માત્મક આધિ-ભૌતિક સદંશાત્મક તત્ત્વ છે. ધર્માત્મક આધિભૌતિક સિદંશાત્મક તત્ત્વમાં નિષાવાણું યાન છે, ધર્માત્મક આધિદૈવિક આનંદરૂપ તત્ત્વ-નિષ્ઠ સુખ છે?”

“પુષ્ટિમાર્ગમાં અનુગ્રહથી પ્રભુ પોતે જ સર્વ કરે છે; તેનું કંઈ દર્શાવ છે કે નેથી સમજ પડે?” વિચિત્રવીર્યે પૂછ્યું.

પુરુષોત્તમે જવાબ આપ્યો: “શ્રીભાગવત દશમસ્કંધમાં રપૃષ્ઠ છે કે બ્રહ્મા, દેવકીમાતા, તથા ભક્તોનું દુઃખ દૂર કરવાને કૃષ્ણ પોતે પ્રકટ થયા. કંસ વગેરેથી દુઃખ બ્રહ્માને હતું, કાળરૂપ આકાશવાણીથી દુઃખ

માતાને હતું, અજ્ઞાનથી દુઃખ ભક્તોને હતું. પાંચમા અધ્યાયથી અગિયારમા અધ્યાય સુધી પતનાવધ, શકટબંધન, તૃણાવર્તનાશ, ગુંબાલીલા (અગાસું ખાધું તે), દામોદરલીલા, નવકૃષ્ણરમણિત્રીવ પ્રસંગ, વગેરે પ્રમાણથી પોતાના ભક્તોને પોતા પર પોતે પ્રેમ ઉત્પન્ન કર્યો, પછી ધેનુદત્ત, કાલીવદન, દાવાનલપાન, પ્રસન્નવધ, દ્વિતીયદાવાનલપાન વગેરેથી ભક્તોના દેહાધ્યાસ, ઇન્દ્રિયાધ્યાસ, પ્રાણાધ્યાસ, અંત કરણાધ્યાસ, અને સ્વરૂપવિરમૂર્તિ નિવૃત્ત કરીને ભક્તોને પોતામાં આસક્તિ ઉત્પન્ન કરી. એ આસક્તિનું મુંદર વર્ણન વેણુગીતમાં છે. કૃષ્ણની કૃપાથી પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોને હૃદયમાં થતા ભાવો અને અનુભવો એમાં સારી રીતે દર્શાવ્યા છે—એની પહેલાના સત્તરમા અધ્યાયમાં વર્ણવેલા અને શરદ્નું વર્ણન છે. વર્ણાથી સર્વ સત્ત્વોની ઉત્પત્તિ અને શરદ્થી વૃંદાવનમાં નિર્મળતા વ્યાપી ગઈ. પ્રથમ વૃંદાવન દેવની સ્ત્રી વૃંદાનું સ્થાન હતું તે, પ્રભુની વૃંદા પર કૃપા થવાથી અતિ પવિત્ર, પૃથ્વીની કીર્તિ વધારનાર થયું. (શ્લોક ૧) આ પ્રકારની શરદ્થી સ્વચ્છ, નિર્મળ જળ, નિર્મળ ભૂમિઓના પ્રવાહ જેમાં વહેવા માંડ્યા છે, કમળથી સુગંધિત વાયુની લહેરો જેમાં પ્રસરી રહી છે, એવા વૃંદાવનમાં ગાયો, ગોપો અને જળદેવજી સહિત ભગવાને પ્રવેશ કર્યો; અને સાથે સાથે નિર્મળ, કૃષ્ણમાં આસક્ત શ્રીગોપીજનના હૃદયમાં પણ વૃંદાવન, ગાયો, ગોપીઓ સહિત કૃષ્ણનાં દર્શન થયાં. (શ્લોક ૨.) વસંતથી પુષ્પિત થયેલી પનરાજીમાં, જિંઘાંનીયાં સ્થાનોમાં ઉન્નત ભ્રમર, કેટલેક વગેરેના સ્વર થઈ રહ્યા છે, નદીઓ, પર્વતો શોભાથી ગાજી રહ્યાં છે, એવા વૃંદાવનમાં ગાયો ચરાવતા મધુપતિ કૃષ્ણ, જળદેવ અને ગોવાળો સાથે પ્રવેશ કરીને વેણુ વગાડવા લાગ્યાં, અને શ્રીગોપીજનનું કૃષ્ણાસક્ત, નિર્મળ હૃદય તે લીલાનું દર્શન અને પોતે જ્યાં હતા ત્યાં પ્રજામાં તેનું શ્રવણ કરવા લાગ્યાં. (શ્લોક ૩-૪) ભ્રમરનો હૃદય કરનાર તે વેણુગીતનું શ્રવણ કરીને કેટલાંક ગોપીજન કૃષ્ણની પરાક્ષમાં

પોતાની સખીઓ આગળ વર્ણન કરવા લાગ્યા, પણ રમંગેગને લીધે તે વર્ણન થઈ શક્યું નહિ માટે ત્રીશુદ્ધેવજી તેનું વર્ણન પોતે જ કરે છે (શ્લોક ૫) ભગવાને મોરપિચ્છનો મુકુટ ધર્યો છે, નટ અને વરરાજ જેવું શ્રીઅંગ ધર્યું છે, બને કર્ણુમા કર્ણિકાર ના ફૂલ ધર્યાં છે, સુમર્ણના જેવું પીણું વસ્ત્ર ધર્યું છે, વૈજયંતી માળા ધરી છે, પોતાની અધરમુધાથી વેણુના ઝિદ્રોને પૂરે છે, ગોપોના વૃદ્ધો જેની કીર્તિ ગાઈ ગયા છે, એના કૃષ્ણ ભગવાન પોતાના પગનાથી રમણીય દેખાતા વૃદ્ધાનમા પ્રવેશ કરે છે સાથે સાથે આ લીના મરતા ભગવાન શ્રીગોપીજનના હૃદયમા પણ પ્રવેશ કરે છે (શ્લોક ૬) સર્વ પ્રાણિના મનનું હૃદય મરનાર આ વેણુનાદનુ શ્રવણ કરીને સર્વ મનસ્વીઓ તેનું વર્ણન કરવા લાગ્યા

“ સાખ્યો અનિત્યનો ત્યાગ કરી નિત્ય વસ્તુનો અનુભવ કરતા સ્વપ્ને પણ આ સુખ અનુભવતા નથી યોગીઓ નિર્વિકલ્પ સમાધિ મા આ સુખથી વચિત જ રહે છે માનીઓ તુર્ધાવગ્ધામા આ જગ તનો મદ્દ તરીકે અનુભવ કરે, પણ આ લીનાસ્થળના દર્શન તેમને નથી શાસ્ત્રના સાધનો કરી ભક્તિ પ્રાપ્ત કરનાર ભક્તો આ લીનાના દર્શન કરી રાખતા નથી વેદોક્ત કર્મ મનાગ અને યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુ । એટલે યજ્ઞરૂપ વિષ્ણુને યજ્ઞમા પ્રકટ કરી શકે એના ઉત્તમ યાજ્ઞિકો પણ, વમિષ્ઠ, ત્રિશ્વામિત્ર પણ આ લદાવો લઈ શકતા નથી માત્ર કૃપાથી જ અવિહિત ભક્તિ એટલે કૃષ્ણને પુત્ર તરીકે ગણનાર યશોદા, પતિ તરીકે ગણનાર શ્રીગોપીજન, અને મિત્ર તરીકે ગણનાર ગોષો જ તેમની ચોખ્ખતા પ્રમાણે આ લાલ લઈ શકે છે.

“ (શ્લોક ૭) શ્રીગોપી જ આ લીનાના દર્શન કરતા કહે છે કે ‘હે સખીઓ ! ચક્ષુવાળાઓનું, ઇન્દ્રિયોવાળાઓનું કંઈ તો આ છે, પરંતુ એટલે માત્ર મોક્ષ કાઈ કંઈ નથી, તે અમે

બાણીએ છીએ. મિત્રો દ્વારા પશુઓને વનમાં પ્રવેશ કરાવનાર કૃષ્ણ-
બાળદેવનું વેણું વગાડતા, અનુરક્ત કટાક્ષ ફેંકતા મુખનું જોમણે સેવન
કયું છે, તેમણે જ એ કળનો આસ્વાદ કયો છે." આ શ્લોકમાં
સંયોગરસનું વર્ણન છે.

"વિપ્રયોગ રસનું વર્ણન શ્લોક ૮ માં છે. આંખાના પ્રવાળ,
મધુરપિચ્છના ગુચ્છા અને કમળની માળાની સાથે મળેલા પીતાંબર
અને વસ્ત્રોથી વિચિત્ર વેશવાળા કૃષ્ણબાળદેવ ગોપાલીની ગોહરીમાં
કદાચિત ગાન કરનાં શ્રેષ્ઠ નટોની માફક શોભ્યા.

"અહીં આંખાના પ્રવાળરસના રચાયીભાવરૂપ છે, મધુરપિચ્છ-
ના ગુચ્છા વ્યભિચારી ભાવરૂપ છે; કમળની માળા અનુભાવરૂપ છે.
વસ્ત્રરૂપ માયા છે, આ રસનું બાહ્ય મુદ્દર વિવેચન શ્રીમુખોદિતી અને
પ્રકાશમાં છે, તે વાંચવાથી આનંદ થશે.

"શ્લોક ૯ માં રસને આધિદેવિક કરનાર વેણુનાદનું વર્ણન છે.
તે પૂર્વના સ્વાભાવિક કામને દૂર કરી ભગવદીય કામરસને
પ્રકટ કરે છે, તે કહે છે:—‘હે ગોપીજન! આ વેણુએ એવું તે શું
પુણ્ય કયું છે કે ગોપિકાની માલિકાની દામોદરની અધરમુધાનો ભોગ
પોતે પ્રસિદ્ધ રીતે કરે છે? કેમકે તક્ષાવડીઓ અને વૃક્ષો પણ એ વેણુના
ભોગથી બાકી રહેલા રસનો ભોગ કરે છે, અને તેનાથી આનંદ પામી
આર્યોની માફક તેમને રોમાંચ થાય છે, અને આનંદાશ્રુ સ્રવે છે.’

"હવે વનમાં બેઠા બેઠા શ્રીગોપીજન પોતાના હૃદયમાં પ્રકટ થતા
લીલાસ્થળ જંદાવનનું વર્ણન કરે છે. (શ્લોક ૧૦.) ‘હે સખી! જંદાવન
ભૂમિની કીર્તિનો વધારો કરે છે, કેમકે દેવકીસુતના ચરણકમળની
લક્ષ્મી એણે પ્રાપ્ત કરી છે.’ (દેવોના ચરણ ભૂમિને સ્પર્શ કરતા નથી,
તો દેવોના દેવના ચરણકમળનો સ્પર્શ જંદાવનની ભૂમિને થાય એ
આશ્ચર્ય નથી ?) એ જંદાવનમાં ગોવિંદના વેણુને અનુસરીને મત્ત

યથેના મધરનું નૃત્ય જોઈને શ્રીગિરિગંગા શિખર પર સર્વ પ્રાણીઓ ત્યાં શાત થઈ ગયા, તે દર્શન શ્રીગોપી-નને નગમા પોતાના હૃદય કાચમા થયું

“ત્યાર પછી છ શ્લોકથી ભગવાનના ૭ ગુણો-ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈગમ્યની કેવી અસર થાય છે તે જણાવ નાં છ શ્લોકો ૭ ત્યારે મૂઠ પ્રાણીઓ પણ ઈશ્વરના ઐશ્વર્યનો અનુભવ કરી તેની પ્રેમથી પૂજા કરે ત્યારે નિરૂપાધિક ઐશ્વર્ય સમન્વય, તે દર્શનવા દક્ષિણીઓની પૂજા ૧૧મા શ્લોકમા કહી છે ‘નોક ૧૨મા કહ્યું છે કે, ‘વિમાનમા જેડેની દેવીઓનો, કૃષ્ણનો વનિતાને ઉત્સવરૂપ મુદર વેશ જોડે, અને તેણે વગાડેની વેણું વિચિત્ર ગીત સાભળીને, કામ પ્રદીપ્ત થનાથી વિવેક જતો ગયો, માયાના વાગમાથી ફૂલો પડી ગયા, અને વસ્ત્ર છૂટી ગયા.’-આમા વીર્ય અપ્પ ૭ ૧૩મા શ્લોકમા કહ્યું છે કે, ‘કૃષ્ણના મુખમાથી નીકળેના વેણુગીત-કથી અમૃત મ્હાં જાયા કળીને ગાયો પીના લાગી, અને વાઝરડા રતન ધાનનાં અડધેથી છોડી દઈ કૃષ્ણના દગન કગવા લાગ્યા’-ત્યારે આવા મુઠ ખાનાં છોડીને ભગવાનથી આમ્પાવ, ત્યારે યશ અપ્પ સમન્વય ૧૪મા શ્લોકમા કહ્યું છે કે, ‘વેણુગીત સાભળીને રુચિર પ્રતાપનાગી ઝાડની ડાળીઓ ઉપર ચઢીને પક્ષીઓ બીજાં ખોનનાં છોડી દઈને, આખો મીચીને મુનિઓ થઈ ગયા’ ક્યા પક્ષી, અને તેનું ક્યા મુનિ રૂપ થયું’ આમા શ્રી અપ્પ ૭ ૧૫મા શ્લોકમા કહ્યું છે કે, ‘મુકદ્દતુ ગીત સાભળીને નદીઓ અગિત થઈ ગઈ, વડેનાનો સ્વભાવ જૂની જઈ, ભગવાનને ડમળ અર્પણ કરના લાગી, અને ચરણઅર્પણ કરવા લાગી’-જોમા જ્ઞાન અપ્પ ૭ ૧૬મા શ્લોકમા કહ્યું છે કે, ‘મેધે તડકામા નજપશુઓની સાથે ગમ અને જોપોની સાથે આવતા અને વેણુ વગાડતા કૃષ્ણને જોયા, ત્યારે પ્રેમથી પુનઃકિત થઈ, પોતાનું સર્વસ્વ નિવેદન કરી, વડાં કરી, ભક્તિમાર્ગીય વૈગમ્ય સૂચવ્યો’ લાગપછી પુત્રિદી અને જોવર્ધન એ બે પરમ ભક્તોનું વર્ણન ૭

“આ સર્વ લીલાનાં દર્શન શ્રી ગોપીજનને પ્રજમાં થાય છે. આ પુષ્ટિમાર્ગીય લીલાના અનુભવની શરૂઆત છે. અને યુગલગીતમાં તેની પરાકાષ્ઠા છે, કેમકે તેમાં ભગવાનની સાથે રાસ થયા પછીના અનુભવનું વર્ણન છે.

“દરેક ભક્તે હૃદયમાંથી આ રસાત્મક પ્રભુનાં દર્શન કરી, પ્રકટ કરવાનો પ્રકાર શ્રીવદ્ધભાગ્યાર્થે ‘નિરોઘલક્ષણ’ અંથમાં નીચે પ્રમાણે કહેા છે.—

“શ્રીગોકુલમાં વિરહાનિર્થ્યા શ્રીયશોદ્ધ તથા શ્રીનંદ વગેરેને જે કુખ થયુ, જે કુખ શ્રીગોપીજનને થયું, તેવું કુખ મને ક્યારેય થશે ? ગોકુલમાં શ્રીગોપીજનને અને સર્વ પ્રજાવાસીઓને જે શુખ પ્રભુપ્રાકટ્યથી થયુ, તેવું ભગવદ્દૃષ્ટપ્રાકટ્યથી મને થશે ? ઉદ્ધવના આગમનથી જે સુંદર મહાન ઉત્સવ ટંદાવનમાં અને ગોકુલમાં થયો, તેવા ઉત્સવનો અનુભવ મારા મનમાં ક્યારેય થશે ? નિજજનોને આમ ક્લેશ પામતાં જુએ, ત્યારે ભગવાન કૃપા કરે, અને સર્વ સદાનંદ જે હૃદયગુહામાં નિહિત (રહેલા) છે, તે બહાર પ્રકટ થાય છે. પ્રભુ સર્વાનંદમય છે, પણ તેનો કૃપાનંદ સુદુર્લભ છે. હૃદયમાં વિરાજતા પ્રભુ પોતાનાં ગુણગાન શ્રવણ કરીને, નિજજનોને આનંદથી ભરપૂર કરી મૂકે છે. માટે સર્વનો પરિભાગ કરીને, ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરીને, સદાનંદકૃષ્ણપરાયણ થઈને, પ્રભુનાં ગુણગાન કરવાં, તેથી સન્નિવિદાનંદૃષ્ય થઈ જવાય છે. સંકલ્પથી હરિમૂર્તિનું ધ્યાન ધરવું, ચક્ષુથી દર્શન, હસ્તથી સ્પર્શ, પ્રભુને માટે જ સર્વ કાર્ય કરવાં, પ્રભુને માટે જ ચરણની ગતિ કરવી, શ્રવણ, કીર્તન કરવું, આમ સર્વ ઇન્દ્રિયો ભગવાનમાં લગાડવાનો પ્રયત્ન કરવો. ગીતામાં ભગવાને કહ્યું છે કે, ‘મારામાં મન રાખ, મારો ભક્ત થા, મારું યજન કર, મને નમસ્કાર કર, તું મારી પાસે જ આવશે.’ તે જ પ્રકાર વિશેષરૂપે આહી છે. સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ કરી, ભગવાનને એકલાને શરણે જવાનું છે. સાધનોની સંપત્તિ-

થી હરિને સંતોષ થતો નથી, પણ ભક્ત દીન થઈ, પોતાની સ્થિતિનો, પોતાના દોષોનો પશ્ચાત્તાપ કરી, ભગવાનને શરણે જાય, તો તે કૃપાળુ પ્રભુ પોતામાંથી જ વ્યુચ્ચરણ પામેલા (નીકળેલા) જીવ પર, જેમ વ્યભિચારી સી પશ્ચાત્તાપથી પતિના આશ્રયમાં તેની કૃપાથી જ આવે, તેમ કૃપા કરી પોતાના આશ્રયનું દાન કરે છે. જીવ પ્રભુ પાસે હતો, ત્યારે સંયોગરસનો આસ્વાદ લેતો હતો, પછી પ્રભુએ સંયોગથી વિશેષ સુખનું દાન કરવાને વિપ્રયોગ આપ્યો; તેમાં તાપકલેશાનંદ જ ઉત્તમ સુખરૂપ છે, તેનો કંઈક ભાસ ભ્રમરગીતમાં શ્રીગોપીજન કરાવે છે. તે તાપકલેશ ન કરનાં પ્રપચમાં, માયામાં; જીવ આસક્ત થયો, અને ભગવદ્દૃષ્ટ જગતના પદાર્થોને અહંકારથી પોતાના ભોગ્ય-પદાર્થો માની તેની માયામાં આસક્ત થઈ, કુષ્ટ શરીર અને ઇન્દ્રિયોથી તેમના ભોગમાં ફસાયો, માટે ભગવદ્દૃષ્ટ પદાર્થો ભગવાનને અર્પણ કરી, તેની સેવામાં ચિત્તને પરોવીને, પાછો ભગવાનના વિરહનો અનુભવ કરી ભગવદ્સુખ અનુભવવું, એ જ જીવનું કર્તવ્ય છે.

• “ સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી ગ્રંથમાં શ્રીવદ્ભાયાર્પણ કહે છે કે કૃષ્ણ, જે પરમાત્મા છે, જેનાથી પર બીજું કંઈ નથી, જે રસરૂપ છે, તેની સેવા સદા કરવી, અને માનસી સેવા શ્રેષ્ઠ છે. ચિત્ત ભગવાનમાં પરોવાયણું રાખવું તે જ સેવા, અને તે સિદ્ધિ થાય, તેને માટે શરીર અને દ્રવ્યનો વિનિયોગ સેવામાં જ કરવો. આથી સંસારનાં બંધન ધીમે ધીમે નિવૃત્ત થઈ જાય છે, અને બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે, તે અંવાંતર (વચ્ચેનું) રૂપ છે. પરબ્રહ્મ તો નક્કી કૃષ્ણ જ છે, અક્ષરબ્રહ્મ સચ્ચિદાનંદાત્મક છે. તેનાં બે રૂપ છે. એક જગદ્દૃષ્ટ છે, અને બીજું ભગવદ્દામરૂપ છે. જગતરૂપ અક્ષર-બ્રહ્મને કેટલાક મતોમાં માનિક, સગુણ, કાર્પ, એમ જુદે જુદે રૂપે કહે છે. વેદ તો કહે છે કે જગત અક્ષરબ્રહ્મનો જ એક પ્રકાર છે. ”

× તદેવૈતત્ પ્રકારેણ ભવતીતિ શ્રુતેર્મતમ્ ।

જેમ ગંગા જળરૂપ છે, તે આધિભૌતિક છે, તેની સેવા કરનારા ભક્તોને ભોગ અને મોક્ષ આપનાર ગંગા આધ્યાત્મિક છે, અને ગંગાદેવી આધિદેવિક છે, તેમ જગત ભગવાનનું આધિભૌતિકરૂપ છે, અક્ષર આધ્યાત્મિકરૂપ છે, અને કૃષ્ણ આધિદેવિક છે. આધિભૌતિક જગતમાં ઘસા, વિષ્ણુ અને શિવથી લોકોનાં કાર્ય થાય છે, અક્ષર બ્રહ્મમાં કૃષ્ણથી કાર્ય થાય છે. માટે બ્રહ્માદેવી કૃષ્ણમાં શુદ્ધિ રાખવી. આકાશમાં જાણે છિદ્રો હોય, તેમ આત્મા (અક્ષરબ્રહ્મ)માં એતન છવો છે. ઉપાધિનો નાશ થતાં, વિજ્ઞાન થતાં, પોતે બ્રહ્માત્મક છે, એમ વિશેષ જ્ઞાન થતાં, જેમ ગંગાતીર પર ભેભેલો ગંગાનો ભક્ત ક્વચિત્ ગંગાદેવીનાં દર્શન કરે, તેમ જ્ઞાની પોતાના હૃદયાકાશમાં કૃષ્ણનાં દર્શન કરે છે. સંસારી છવ જે કૃષ્ણને બળે છે, તેને તો જેમ ગંગાને દ્વરથી બળનારને જળ વગેરે કંઈ મળતું નથી, તેમ કૃષ્ણદર્શન અશક્ય છે. માટે સર્વ લોકથી વિમુક્ત થઈને શ્રીકૃષ્ણના માર્ગમાં રહેનારે આત્માનંદરૂપી સમુદ્રમાં રહેનાર કૃષ્ણનું ચિંતન કરવું.

“પુષ્ટિમાર્ગીય મંદિરોમાં દર્શન કરવા જનાર ઘણા દર્શન શું તે સમજતા જ નથી. પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રભુ એટલે ગોકુલમાં શ્રીનંદરાયજીને ઘેર પ્રકટ થયેલા બાળકૃષ્ણ, શ્રીપ્રેમાદેવસંગસાક્ષિત, ગોકુળનું સર્વસ્વ, શ્રીવજરત્નોનું સર્વસ્વ, ઘણાં ઘણાં વર્ષો પછી વિરહી ભક્તોના મનોરથ પૂર્ણ કરવાને પ્રકટ થયેલા પ્રભુ, શ્રીપ્રેમાદેવની શ્રીનંદરાયજી વગેરેની, વજવાસીઓની, આર્તિ નહિ સહન થવાથી પ્રકટ થયેલા પ્રભુ; એમનાં દર્શન એટલે ઘણાં ઘણાં વર્ષોથી વિખૂટા પડેલા કોટિકંઠર્પલાવણ્યપતિનું દર્શન, તે દર્શનથી થતો આહ્વાદ, હૃદયનાં સર્વ દુઃખોનો નાશ, સર્વ મનોરથોની પૂર્ણતા, આ લોક અને પરલોકનું સર્વસ્વ; એમનાં દર્શન એટલે હૃદયના ઊભરા ઊછળી, નેત્રમાં આવી, હઝારો વર્ષ પછી પ્રાપ્ત થયેલા પ્રિયનો સંગમ, હૃદયનાં સર્વ દારનું ખૂલવું, તે પ્રિયના

આશ્લેષ (બેટવા)ની આકાંક્ષા; તેનાં વચન શ્રવણ કરવાની ઉત્કંઠા, મળની સર્વ લીલાનું સ્મરણ, ઇન્દ્રાવનની સર્વ નિરંકુશ લીલાનું સ્મરણ, એ લીલામાં ચિત્તની તન્મયતા, તે લીલાસ્થળની પુનઃપ્રાપ્તિની તીવ્ર ઇચ્છા, વિયોગથી થતી દીનતા, પરદેશવાસી સ્વ જનને મળવાની ઝંખના, તે મેલાપ દૂર હોવાથી હૃદયનાં આંસુ, વિયોગી શ્રવણની નિષ્કળતાનું ભાન.

“સાંખ્ય માર્ગીઓને, યોગમાર્ગીઓને, જ્ઞાનમાર્ગીઓને બહાર પ્રભુનાં દર્શન થતાં જ નથી. તેઓ માત્ર આંતર્યશુધી હૃદયમાં દર્શન કરે છે. નારદ, કૃષ્ણ, પ્રહ્લાદ વગેરે દેવ તરીકે, વિષ્ણુ તરીકે, સહજ બ્રહ્માંડના નાથ તરીકે બહાર દર્શન કરે છે. પુષ્ટિમાર્ગીઓ આગળ પ્રભુનું સ્વરૂપ મળઈન્દ્રાવનનું છે, બાળકૃષ્ણરૂપે, રાધારમણરૂપે, મદનમોહનરૂપે, નટવરનાગરૂપે, ગોકુલચંદ્રરૂપે, ગોવર્ધનધરરૂપે છે બહાર ચક્ષુથી દર્શન થાય છે એ ધાત ખરી છે, પણ ત્યાંસુધી હૃદયમાં ભાવ ન હોય, હૃદય તન્મય થયું ન હોય, સર્વ હૃદય તેને અધીન ન થયું હોય, ત્યાંસુધી હૃદયમાંથી ઊભરાઈ તે રસો વૈ સઃ બહાર પ્રકટ થતા નથી; હૃદયમાં રસનું પૂર ન માર્છી શકે, ત્યારે જ બહાર પ્રકટ થાય છે. એ બહાર પ્રકટ થયેલા રસની આકૃતિ-ભૂતિ તે જ ઇન્દ્રાવનના આનંદમોત્કરપાદમુખોદરાદિ ફલરૂપ કૃષ્ણ; સંયોગ સમયે બહાર પ્રકટ, વિપ્રયોગ સમયે અંતઃકરણના સ્વામી. વિપયાવેશમાં, સંસારાવેશમાં, રસરૂપ પ્રભુનાં દર્શન દુર્લભ, સંયોગરસ દુર્લભ, અને વિપ્રયોગરસ તો બહુ જ દુર્લભ. રસ વિષયનો વિરોધી છે, સંસારનો વિરોધી છે. જેમના દેહ વિષયથી ભરપૂર છે, તેમને પ્રભુનો આવેશ સર્વદા થતો જ નથી. x વિષયરૂપી કચરો હૃદયમાં હોય, પછી પ્રભુ તેમાં કેવી રીતે પધારે ? નારદ,

ધ્રુવ, પ્રદ્ભાદ વગેરેની શાસ્ત્રીય અથવા વિદિત ભક્તિ છે; નંદ, પશોદા, ગોપીજનની ભક્તિ અસાસ્ત્રીય અથવા અવિદિત છે,—અવિદિત ભક્તિનો આનંદ ઓર છે. બ્રહ્મા, મહાદેવ વગેરેને પણ તે દુર્લભ છે. તેનું દાન માત્ર પ્રજ્ઞની વિશેષ કૃપાથી જ થાય છે, એ નિઃસાધન માર્ગ છે. વૈદિક સાધન તેમાં ખપ લાગતાં નથી. પ્રાતઃકાળથી ઊઠી ભગવાનનું પ્રેમથી જ ચિંતન કરો, તેનું સ્મરણ, કીર્તન, સંવા કરો; અને ભક્તનું લૌકિક, વૈદિક તે જ સિદ્ધ કરશે; જ્ઞાન જોઈશું તો તે પણ આપશે; ભરણપોષણ પણ કરશે; ઓટેએ ધંધો કરવાની પણ જરૂર નહિ, કેમકે ‘યોગક્ષેમં વ્રહ્મામ્યહમ્’ એમ સ્વમુખથી કશું છે. દોષ તો આપણામાં ઘણા છે, ‘જીવાઃ સ્વભાવતો દુષ્ટાઃ,’ પણ હું ભગવાનનો દાસ છું, જેવો તેવો પણ ભગવાનનો છું, એવું મનમાં દૈન્ય થયું કે વ્રહ્મસંવંધ થયો. એ વ્રહ્મસંવંધ શ્રીમદ્દેવસ્થાનાચાર્યજી પેતે કરાવે છે. ત્યાર પછી એનું સદા અનુસંધાન રહે તો સદા દોષ, દેશકાળના દોષ, સંયોગના અને સ્પર્શના દોષ, લોક-વેદના દોષ, બાધ કરતા નથી. સર્વદા ભગવન્નિચિંતનથી સાંખ્યોને દુશ્મનની માફક ખીડાતા દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરે પ્રસન્ન રહી, ભક્તને આનંદ આપી, ભગવાન સાથે આનંદ ભોગવાવે છે, યોગની પ્રાણાયામ વગેરે કલેષહાયક પ્રક્રિયાની જરૂર પડતી નથી, જ્ઞાનીનું ‘મહં બ્રહ્માસ્મિ’નું મિથ્યા અભિમાન ચતું નથી, માટે પ્રાતઃકાળથી ઊઠી, ભગવાનની લીલાનું અનુસંધાન કરવું. એ માર્ગમાં અંબરીષ, ધ્રુવ, પ્રદ્ભાદ વગેરેની શાસ્ત્રીય ભક્તિ નથી, પણ દાન માત્રથી કવચિત જ પ્રાપ્ત થતી અવિદિત, શાસ્ત્રીય ભક્તિ છે. ભક્તોનો નિરોધ કરવાને માટે જ તેમના પર કૃપા કરી ભગવાને આ લીલા કરી છે. એ લીલામાં જો કે ભગવાનનું ‘એક એક રોમ (ફવાડું) વિરાટકોટિસમ’ છે, તે છતાં ભગવાન શ્રીયશોદાજીના બોળામાં સર્વ બ્રહ્માંડો સહિત બાલકરૂપે વિરાજે છે ! યોગીએને અણિમા, મહિમા, લઘિમા, વગેરે

સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તો તે ભગવાનમાં નિત્ય હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? મુખમાં બ્રહ્માડના દર્શન કરાવે છે. કરોડો બ્રહ્માંડ જેના હૃદયના એ- એ- હિન્ની અદર છે, અને જેની હૃદય નથી, એવા ભગવાન દોગડાથી બધાઈ દામોદર ચર્મ બાય છે. પણ પગનામાં આકાશ પાતાળ ભરી લેનાર પ્રભુ યશોદાના ઘરમાં છૂટણિયાં તાણુતાં હોમરો પણ ઝાળંગી ગણતા નથી ! ચિતામણિ, લક્ષ્મી, કામરેનું સર્વ વાહિત આપનારો ઉત્સુક હતા યશોદાનું સ્તન-પાન કહે છે ! યજ્ઞોમા દ્રવ્ય, મન વગેરેમાં કંઈ પણ લેશ-માન અપવિત્ર હોય, તો મ્હં નિર્દોષ કરનાર પ્રભુ હસી હસીને ગોપો માધે રમતાંરમતાં તેમનું ઉન્નિષ્ઠ ખાય છે ! ઘણા કંઈ વેડી પવિત્ર કરેતા યોગીઓના અતઃ હૃદયમાં કવચિત જ ભાગ રહેતા પ્રભુ યમુનાકિનારે ગોપીજનની પરિપદમાં તેમના કૃત્યકૃંકૃમથી અન્નિત ઉત્તરીય વસ્ત્રની ગાદી પર આનંદથી ખિરાઈ તેમનો કંપકો સાંભળે છે કે, ‘હે ચતુર, ભજન કરનારને ન ભજો એના કોઈ તમે માનવ્યા છે ?’ આ લઢાવો અનુભવ છે, વેદથી આગદિન સુધીમાં કોઈ કોઈ પ્રેમઅશ બખ્તોને જ તેનો નામ થયો છે પુગના પુછળ છે, મનોમ માત્રી છે માટે સસારમાં આવીને જે નિર્ભય કરનાર છે તે આ જ માર્ગની શ્રીગોપીજનની રીતે પ્રભુની સેવા છે એ જ રસ છે બીજા સર્વ રસાભાસ છે આથી જ આધિભૌતિક- દેહ, ધન્દિય, મન, અત કરણના સર્વ દોષનો નાશ થાય છે, કેમકે એવો શાશ્વતો નિરમ છે કે દરેક કોપના આરિભૌતિક સ્વરૂપનો નાશ તેનું આધિદૈવિક સ્વરૂપ કરે છે. તેથી જ રામપદ્માષ્ટીને અતે ત્રીશુકે મ્હુ જી કે, ‘આ રાસવીનાનું શ્રવણ કરનારના હૃદયનો રોગ, કામ, તરત નાશ પામે છે’ ”

“વાદ” બહુ આનંદ થયો આના સુદઃ માર્ગને પોતાની જ અયોગ્યતાને લીધે નહિ સમજવાથી તેને માટે કેના ખોટા વિચારો

લોકો બાધી બેમે છે. જો તારો સત્સંગ ન હોય તો હું આ માર્ગ કદાપિ સમજી શકતો નહિ.” વિચિત્રવીર્ય બોલ્યો.

પુરુષોત્તમે કહ્યું “મનુષ્યો જોટા વિચાર બાધે તેમાં તેમનો દોષ નથી. આબાધિત રીતે પોતે જ્યાં હોય તેવા જીનને માની લે છે. પોતે શરીર ઇન્દ્રિયને વશ હોવાથી સર્વને તેવા માને તેમાં આશ્ચર્ય પશુ શું? વળી તેમને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન હોય, અત્યુચ્ચો હોય, તોપણ પ્રભુ કૃપા વિના કૃષ્ણજીવા સમજી શકતા નથી. દૃષ્ટાંત તરીકે પરીક્ષિત જેના ઉત્તમ ઓતાએ શુન્દેવજી પામેથી રાસજીવા અન્ય ક્યાં પછી પ્રશ્ન કયો હતો કે,

સંસ્થાપનાય ધર્મસ્ય પ્રશમાયેતરસ્ય ચ ।
અવતીર્ણો હિ ભગવાનંશેન જગદીશ્વર ॥
સ કથં ધર્મસેતૂનાં કર્તા વક્તામિરક્ષિતા ।
પ્રતીપમાચરદ્ બ્રહ્મન્ પરદારામિર્મર્શનમ્ ॥
આત્મકામો યદુપતિઃ છુતવાન્ વૈ જુગુપ્સિતમ્ ।
કિમભિપ્રાય एतं ન સંશયં છિન્ધિ સુવ્રત ॥

મા ૬૦-૩૦-૨૭, ૨૮, ૨૯.

અર્થાત્ ધર્મનું સંસ્થાપન કરવાને અને અધર્મનું પ્રશમન કરવાને ભગવાન જગદીશ્વર અશકિત અવતર્યા. હે બ્રહ્મન્! તે ધર્મના મેતુઓના કર્તા, વક્તા અને રક્ષણ કરનારે પારકી સ્ત્રીઓના સભોગ-રૂપ દુષ્કર્મ કેમ આચર્યું? આત્મકામ યદુપતિએ નક્કી જુગુપ્સિત કર્મ કર્યું, તેનો અભિપ્રાય શો? હે સુવ્રત! એ અમારો સ શય છેદો.

“વળી આજે પણ સારા વિકાસોને એવી જ શકા થયા કરે છે તેથી તેઓ ‘રાસપ્રયાધ્યાયી’ને પ્રક્ષિપ્ત દરાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

૧૪ : રાસલીલા શ્રીમદ્ભાગવતમાં પ્રક્ષિપ્ત છે ?

પુરુષોત્તમની ‘પ્રક્ષિપ્ત’ વિષેની દીકા સાંભળી વિચિત્રવીર્યે હસીને કહ્યું. “ હા, હું પણ એવી બાળતો ધ્યાનથી એકઠી ક્યાં કરતો હતો. દૃષ્ટાંત તરીકે ડિસેમ્બર-૧૯૩૮ ના ‘સલાદ્રિ’ માંસિકમાં પ્રો. શંકર લક્ષ્મણ ગોખલેએ ‘રાસક્રીડા ભાગવતાત્ પ્રક્ષિપ્ત આદ્યે કાય ?’ એ નામનો લેખ લખ્યો હતો, અને આપણા પ્રખ્યાત ‘ગુજરાતી’ વર્તમાનપત્રમાં તેનો લાભો ઉતારો આવ્યો હતો. તે વખતે હું પણ એને પ્રક્ષિપ્ત જ માનતો હતો, અને તારા જેવાને બોળા ભ્રમિત માનતો હતો. ”

“ પણ એમ પ્રક્ષિપ્ત કહેવા માત્રથી પ્રક્ષિપ્ત સાબિત કરી શકાતું નથી. તેઓને એમાં રહેલો ઉધાડો શૂંગાર ગમતો નથી. ઇન્દ્રિયોના આકર્ષણથી તેઓ અધ થઈ જાય છે, તેથી પ્રક્ષિપ્ત ગણવા લયચાલ છે એ સ્પષ્ટ છે. શીશુકદેવજીએ પરીક્ષિતને ઉત્તર આપ્યો છે, પણ તેથી તેમને શાસ્ત્રના અધ્યાનને લીધે સંતોષ થતો નથી. ” આમ કહી પુરુષોત્તમે આગળ ચલાવ્યું.

“ પણ રાસપંચાધ્યાયીને એમ પ્રક્ષિપ્ત કહીને ઉડાવી શકાય તેમ નથી. કેમકે શ્રીભાગવતમાં દશમસ્કન્ધ અને તેમાં રાસપંચાધ્યાયી મૂર્ધન્યરથાને છે, અને એનો સંબંધ અન્ય છણા અધ્યાય અને સ્કન્ધોમાં છે. દૃષ્ટાંત તરીકે સ્કન્ધ ૧૦-૩૨-૧૭ માં કહ્યું છે કે, ‘ ભગવાનના વિલાસ સહિત વીક્ષણથી કામભાવ પ્રદીપ્ત થવાથી ગોપી-જનને સાત્ત્વિક ભાવથી સ્તંભ થાય છે, અને પોતાના કેશ અને વસ્ત્રનું ભાન રહીતું નથી ’ ત્યાં ૧૯મા શ્લોકમાં ‘ ગૌપીજનની માફક

ધરની આસા જેણે છોડી દીધી છે ' એમ કહ્યું છે. એમાં રાસનું જ સૂચન છે. ૨૫મા શ્લોકમાં ' મધ્યી વિધૂર્ણિતલોચન,' ' ગજરાગના જેવા વિહાર કરનાર,' એમાં સ્પષ્ટ વિહારનું સૂચન છે. આખો અમર ગીતનો ૪૪ મો અધ્યાય રાસનું જ સ્મરણ કરાવનાર છે. તેમાં શ્લોક ૮-૧૦-૧૨-૧૩-૧૪-૧૫-૧૬-૧૭ શૃંગારના જ પોષક છે. શ્લોક ૧૯ માં ' તેના નખના સ્પર્શથી તીવ્ર કામનું કુખ ' એમાં ઉઘાડો શૃંગાર છે. શ્લોક ૨૦-૨૧, ૪૧-૪૨-૪૩ રાસના સ્મરણના જ શ્લોકો છે. શ્લોક ૪૪ માં રાસગોષ્ઠી સ્પષ્ટ શબ્દમાં જ કહી છે. શ્લોક ૪૫-૪૮-૪૯ માં રાસનું સ્મરણ સ્પષ્ટ છે. શ્લોક ૬૦ માં શ્રી ગોપી-જનને માટે વ્યભિચારદુષ્ટાઃ શબ્દો શુકદેવજીએ ઉદ્ધવના મુખમાં મૂક્યા છે. શ્લોક ૬૧ માં રામેતસવ સ્પષ્ટ કહ્યો છે. શ્લોક ૬૨ માં ' ભગવાનનું ચરણારવિન્દ સ્તન ઉપર ધરેલું તેનું પરિરમ્ભણ કરીને તાપ દૂર કર્યો ' એમાં રાસનું સ્મરણ સ્પષ્ટ છે.

"વેદસ્તુતિના ૮૪ માં અધ્યાયમાં ' નાગની ફેણ જેવા જુજદંડમાં જેની પ્રુદ્ધિ આસક્ત થઈ છે ' એ શબ્દો પણ રાસનું જ સૂચન કરે છે. ૮૭ માં અધ્યાયમાં ૪૮ માં શ્લોકમાં ' ત્રજસ્ત્રીઓને કામની વૃદ્ધિ ' સ્પષ્ટ કહી છે.

"૧૧મા સ્કન્ધના ૧૨મા અધ્યાયના ૬૩ શ્લોકમાં વ્યાધ, કુખ્જા, મજામાં ગોપીઓ, યજ્ઞપત્નીઓ, એમાં પણ સ્મરણનું સ્મરણ સ્પષ્ટ છે. શ્લોક ૭, ૮ માં ગોપીઓના ભાવની વાત સ્પષ્ટ છે. ૧૦ માં શ્લોકમાં ' વિગાદભાવથી મારા વિયોગનું તીવ્ર કુખ ' એ શબ્દો સ્પષ્ટ છે. શ્લોક ૧૧ માં ' પ્રેમ્ણતમ ભગવાનની સાથે તે તે રાત્રિઓ ગાળેલી ' એમાં રાસની રાત્રિઓનું સ્મરણ સ્પષ્ટ છે. શ્લોક ૧૨-૧૩ માં મારે વિશે જ જેનો કામ છે, મને 'જેઓ સ્મરણ અને જર તરીકે માને છે; એવી સેંકડો અને હજારો સ્ત્રીઓ પ્રભુને પ્રાપ્ત કરે છે ' એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. સ્કન્ધ ૧૨-૧૨-૩૨ માં ' સ્ત્રીઓની સાથે રાત્રિઓમાં જોડા' એ શબ્દોથી રાસકીડા સ્પષ્ટ કહી છે. શ્લોક ૩૪

માં યજ્ઞહીઓમાં વિરહથી વિલાપ સ્પષ્ટ કહ્યો છે.

“સ્કંધ ૨-૭-૩૩ માં ‘ભવિષ્યમાં રાત્રિએ રાસરમણ’ની વાત સ્પષ્ટ છે. સ્કંધ ૭-૧-૩૦ માં ગોપીઓ કામથી ભગવાનને પ્રાપ્ત થઈ એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. આમ ઘણા સ્કંધોમાં રાસનો, ગોપીજનના કામનો, વિરહનો, સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. માટે જો રાસપંચાધ્યાયી પાછળથી હિરેરાયલી ગણીએ તો આ સર્વ શ્લોકો પણ પ્રક્ષિપ્ત ગણી કાઢી નાખવા પડે, અને તેમ કરતાં શ્લોકોનો એકેકની સાથે સંબંધ જ તૂટી જાય, અને એક નવું જ ભાગવત રચવું પડે. વળી ભાગવતના એક મુખ્ય સિદ્ધાંતનો તેમ કરતાં વિરોધ આવે છે. તે સિદ્ધાંત એ છે કે ‘કામ, ક્રોધ, ભય, રૂનેહ, ઐક્ય નિત્ય હરિને વિષે જોઓ કરે છે, તેઓ તન્મયતાને પ્રાપ્ત થાય છે.’ ભા. ૧૦-૨૬-૧૫. આ શ્લોકમાં ક્રીડામ્ભરન્યાયે સ્પષ્ટ છે. અને એવી જ રીતે શિશુપાલ, કંસ, ગોપીજન, યાદવો, ભક્તો વગેરેનો મોક્ષ થયો એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. જો આ ન્યાય માન્ય કરવામાં આવે, તો રાસપંચાધ્યાયી પ્રક્ષિપ્ત ગણવાનું કારણ જ રહેતું નથી. જે દોષ સ્ફુરે છે તે ‘ધ્વિરતુ’ ઐશ્વર્ય નહિ સ્વીકારવાથી, તેને લૌકિક મનુષ્ય ગણવાથી જ, અને ગોપીજનને સામાન્ય સ્ત્રીઓ માનવાથી જ સ્ફુરે છે.

“ભાગવતમાં કહેલું કૃષ્ણનું સ્વરૂપ નહિ સમજવાથી વિષયવાસ નાનો દોષ ઉદ્ભવે છે. ગીતામાં કૃષ્ણને યોગેશ્વરેશ્વર, હાર અને અક્ષર પુરુષથી ઉત્તમ, પુરુષોત્તમ, સર્વના હૃદયમાં સન્નિવિષ્ટ, યુગે યુગે અવતાર લેનાર, અને ભાગવતમાં પણ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા કહ્યા છે. આકાશને વિષે હજારો સૂર્ય સામટા જિગે અને તેનો પ્રકાશ જોવો થાય તેવો કૃષ્ણમહાત્માનો છે. અને તે મહાત્મા કહે છે કે. ‘જોઓ જે પ્રમાણે મારે શરણે આવે છે-તે પ્રમાણે તેમને હું ભણું છું.’ એમ હોવાથી, ભગવાન સર્વ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરનાર હોવાથી યથાધિકાર તેને સંબોધન આપવામાં આવે છે. ધર્મમાર્ગમાં ‘હે ધર્મપાત્રક, હે બ્રહ્મણ્ય, હે યજ્ઞેશ્વર,’ વગેરે કહેવામાં આવે છે. અર્થની સિદ્ધિને માટે ‘હે

લક્ષ્મીપતે, સર્વસિદ્ધિદા' વગેરે કહેવામાં આવે છે. મોક્ષને માટે 'હે મુકુંદ, હે યોગેશ્વર, હે જ્ઞાનનિધે' વગેરે કહેવામાં આવે છે. અને કામસિદ્ધિને માટે શ્રી ગોપીજન 'હે મુરતનાથ,' એમ સમોધન આપે છે. (સુગોધિની ૧૦-૭૮-૨)

“જો કુઝળનો પ્રસંગ પ્રદક્ષિત ગણ્યતા નથી, તો રાસવીલામાં એનાથી વિશેષ ઉવાડો કયો પ્રસંગ છે? પણ સત્ય એ છે કે શંકા કરનારને કૃષ્ણજન્મની અનૌકિકતાની જ ખબર નથી અને તેમાં શ્રદ્ધા નથી દશમસ્કન્ધના બીજા અધ્યાયના પંદરમા શ્લોકથી ચોવીસમા શ્લોક સુધી શ્રદ્ધાથી વાચનારને અને પછી એકતાક્ષીસમા શ્લોક સુધી દેવતાઓની સ્તુતિ વાચનારને કૃષ્ણના પરબ્રહ્મપણાની શંકા રહેવી જોઈએ નહિ. ત્રીજા અધ્યાયના આઠમા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે વિષ્ણુરૂપ દેવકીમા સર્વગુહાશયી વિષ્ણુ પૂર્વ દિશામાં પૂર્ણચન્દ્ર પ્રકટ થાય તેમ પ્રકટ થયા. તે અદ્ભુત બાલક, કમલનયન, ચતુર્ભુજ, શંખ, ચક્ર, ગદા ને પદ્મ સહિત હતા, શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળા હતા, બાળામાં કૌસ્તુભ શોભતું હતું, પીતાંબર ધારણ કરેલું હતું, ઘનશ્યામ હતા, કિમતી વૈદ્યના કિરીટકુંડલવાળા હતા. હિમા કાચી અગદ કંઠથી શોભતા હતા. આવા અલૌકિક બાલકની વસુદેવદેવકીએ સ્તુતિ કરી. કાંઈ લૌકિક બાલકની માફક કૃષ્ણજન્મ ન હતો તે અહીં સ્પષ્ટ છે.

૧૫ : રાસલીલાની સમજ

એમ છતાં તુલ્યતુલ્યનન્યાયેન ધારે કે રાસપંચાધ્યાયી પ્રક્ષિપ્ત છે, તો શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્યને કૃષ્ણવિરહથી વારંવાર મૂર્છા આવતી હતી તે, નૃસિંહે રાસલીલાનાં દર્શન કર્યાં તે સર્વ ઢોંગ માનવા પડશે. તે માનવાને ભારતવર્ષના આર્યો તૈયાર નથી. મીરાંબાઈ, દયારામ, સુરદાસ, પરમાનંદદાસ વગેરે અષ્ટ-સખાનાં કીર્તન, પદ, અને કવિતાઓ હવાઈ દિલ્લા જેવી ગણવી પડશે. લીલાશુકનું 'કૃષ્ણકર્ણમૃત,' જ્યદેવનું 'ગીતગોવિંદ' નૃસિંહનું 'સુરતસંગ્રામ' ચાતુરીપોડશી 'ચાતુરીખત્રીશી' શ્રીવિદ્યેશ્વરનું 'શૃંગાર-રસમંડન' એ સર્વ માત્ર લૌકિક વિષયથી ભરપૂર માનવા પડશે. સ્ત્રીહૃદય જે સૌન્દર્યનો અનુભવ કરે છે, જે આત્મસમર્પણ અત્યંત ઉદારતાથી આખા જીવનમાં કરે છે, જેનું ઉત્તમ વર્ણન કવિ-કૃષ્ણગુરુ, સ્ત્રીહૃદયન કાળીદાસે મેઘદૂતમાં કર્યું છે, તે સર્વ માત્ર બાહ્ય વિષયરૂપ માનવું પડશે. પણ એ હૃદયની ઊંડી લાગણીઓના ઉત્તમ વર્ણનનું અનુકરણ કરનારા ધણા 'દૂતો' થયા છે. તે જણાવે છે કે એ વર્ણન મનુષ્યના હૃદયમાં મૂઢ રીતે રહેલા ઉત્તમ રસની જ પૂર્તિ કરે છે. એ રસ વસ્તુતઃ ભગવદ્દર્શ છે, અને હૃદયની અંદર સાથે રહેલા પ્રભુ અને જીવ એ રસ ભોગવે તે જ યોગ્ય છે. ગોપીજન, અષ્ટસખા, વગેરેના ભગવાનના સ યોગ અને વિપ્રયોગ રસના અનુભવ જ્યદેવની માફક, મીરાંની માફક જે મનુષ્ય કરી શકે છે તે જ કૃતકૃત્ય છે. જેનું હૃદય આવી કોમળ લાગણીઓ જીરવી શકતું નથી તે રસશાસ્ત્ર વાંચવાને, ચન્દ્ર જેવા હરિહર્યંદના શૃંગારના ભાવો સમ-જવાને અને અનુભવવાને લાયક નથી તે સ્પષ્ટ છે. તેથી જ જ્યદેવે કહ્યું છે કે:—

यदि हरिस्मरणे सरसं मनो यदि विलासकलासु कुतूहलम् ।
मधरफोमलकान्तपदावलीं शृणु तदा जयदेवसरस्वतीम् ॥

અર્થ—જો હરિસ્મરણમાં રસવાણું મન હોય, જો વિલાસકલા

ઓમાં કુતુહલ હોય, તો મધુર, કામલ, કાન્ત પદોની હાર જોમાં છે એવી જ્યોત્સ્વિની સરસ્વતીનું શ્રવણ કરે, નહિ તો નહિ.

અને શ્રીગોસ્વામીજીએ કહ્યું છે કે—

પ્રાર્થયે રસિકાઃ સ્વૈર પશ્યન્તિવદમહર્નિશમ્ ।

एतद्रसानभिज्ञस्तु मा द्राक्षीदपि चैष्णवः ॥

અર્થાત્—હું પ્રાર્થના કરું છું કે રસિકોએ આનું સ્વેચ્છાથી અહર્નિશ અવલોકન કરવું. વૈષ્ણવ હોવા છતાં, આ રસ નહિ સમજનારે વાંચવું નહિ.

“ ઉપર કહી ગયેલા તૈત્તરીય ઉપનિષદના આનંદમય પુરુષની આનંદમાત્ર કરપાદ્મખેડરાદિની આત્મીય સૃષ્ટિ માનવાથી જ આ સર્વ સંશય દળી જાય છે.” ચિત્તને બાહ્ય વસ્તુઓમાંથી ખેંચી હેઠળની અંદર બિરાજતા રસો વૈષ્ણવી પાસે લઈ જઈ વિપશિત્ (ચતુર) બ્રહ્મની સાથે સર્વકામનો ભોગ કરવો એમ જે શ્રુતિ કહે છે તે જ યોગ્ય છે: તેમાં કાંઈ પણ બાધ આવી શકતો નથી. સંત્વજ્ય સર્વવિષયાંસ્તથ પાદમૂલં પ્રાપ્તાઃ—સર્વ વિષયોનો સારી રીતે ત્યાગ કરીને તમારા ચરણના મૂળને પ્રાપ્ત થયા છીએ એ વાક્યથી અને ગોપ્યઃ કામાત્—એ વાક્યથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે સર્વાત્મભાવવાળા અને કામભાવવાળા એ બે પ્રકારના ગોપીજન છે. આ દેહ સાથે જ સર્વાત્મભાવવાળા ગોપીજનની સાથે ભગવાન રાસક્રીડા કરે છે, અને કામભાવવાળાને આ કામવાસનાવાળા દેહમાંથી મુક્ત કરીને તેને રાસલીલામાં લે છે. પુરોહિતમહાશયનામમાં કહ્યું છે કે વેણુનાથથી જે ગોપીજનનો કામ પ્રદીપ્ત થયો હતો, તેને મુક્તિનું દાન કરીને વિશેષ સુખ આપ્યું હતું, અને સર્વાત્મભાવથી જે ગોપીજન ભગવાન પાસે ગયા હતા તેમને આ દેહથી જ અત્યંત સુખનું દાન કર્યું હતું. પુષ્ટિમાર્ગ દષ્ટ ફલ આપવાવાળો છે, તેથી આ દેહથી જ કૃષ્ણની મેવા, કૃષ્ણનું ગુણગાન, કૃષ્ણમાં સર્વાત્મભાવ અને તેથી પ્રાપ્ત થતા રસો વૈષ્ણવી અનુભવ એ પુષ્ટિમાર્ગનું સર્વસ્વ છે. શ્રીભાગવતમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે, મન્નિષ્ઠં નિર્ગુણં સ્મૃતમ્—મારામાં રહેલું સર્વ નિર્ગુણ છે. શ્રીવદ્ભાગવાય

ભાગવત ૧૦-૨૬-૪૨ માં સ્પષ્ટ કહે છે કે:—

ક્રિયા સર્વાપિ સૈવાત્ર પરં કામો ન વિદ્યતે ।
તાસાં કામસ્ય સંપૂર્તિઃ નિષ્કામેનેતિ તાસ્તથા ॥
કામેન પૂરિતઃ કામઃ સંસારં જનયેત્ સ્ફુટઃ ।
કામાભાવેન પૂર્ણસ્તુ નિષ્કામઃ સ્યાત્ ન સંશયઃ ॥
અતો ન કાપિ મર્યાદા મગ્ના મોક્ષફલાપિ ચ ।
અત્ત એતદ્દુત્તૌ લોકો નિષ્કામઃ સર્વથા ભવેત્ ॥
ભગવદ્ચરિતં સર્વં યતો નિષ્કામમીર્યતે ।
અતઃ કામસ્ય નોદ્યોધઃ તતઃ શુકવચઃ સ્ફુટમ્ ॥

અર્થાત્ અહીં ક્રિયા સર્વકામની જ છે, પરંતુ કામ નથી. શ્રીગાંધીજીનના કામની પૂર્તિ નિષ્કામ ભગવાનથી થઈ, તેથી તેઓ પણ નિષ્કામ થયા. કામથી જ જો કામ પુરાય તો તે સંસાર જ ઉત્પન્ન કરે. કામના અભાવથી પૂર્ણ થાય તે નિષ્કામ જ થાય, એમાં સંશય નથી; માટે કાંઈ પણ મર્યાદાનો ભંગ થયો નથી, અને એ લીલા મોક્ષદક્ષર થઈ છે. તેથી જ એ લીલાનું શ્રવણ કરવાથી લોકો સર્વથા નિષ્કામ થાય. આ સર્વ ભગવદ્ચરિત છે, માટે તે નિષ્કામ કહેવાય છે, અને તેથી જ કામનો અવબોધ થતો નથી. અને તે બાબતનું શુકદેવજીનું વચન સ્ફુટ છે.

“રસની પ્રણાલિકાથી જ રસનિષ્પત્તિ કરવી યોગ્ય છે, તેથી ભગવાને તેમ કહ્યું છે. પરંતુ તે લીલાથી કામદેવ જ અંખવાણું પડી જાય છે. શિવ, બ્રહ્મા વગેરે સર્વ દેવોને કામદેવ હતો છે, પણ ક્રોધિકામદેવ પણ કૃષ્ણને હતી શક્તિ નથી, માટે જ કૃષ્ણને ‘ક્રોધિ-મન્મથમન્મથ.’ નામ આપવામાં આવ્યું છે. પદ્મપુરાણ પદ્મખંડમાં શેષવાત્સ્યાયનસંવાદથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે વાત્સ્યાયન વૈષ્ણવ છે, અને તેનો હેતુ કૃષ્ણમાં જ શૃંગારનો વિનિયોગ કરાવી લોકોને કૃતાર્થ કરવાનો છે. તેમજ નાટ્યશાસ્ત્રકર્તા ભક્ત હનુમાનનું તાત્પર્ય પણ લોકોને વિષયમાં પટકવાનું નથી, આત્મદમ્ય રસાત્મક પ્રભુનો અનુભવ કરાવવાનું જ છે.”

૧૬ : રાસલીલા વિષે શુકદેવજીના ઉત્તરની સમજ

“તો પત્ની તેવો ઉત્તર આપવાને બદલે શુકદેવજીએ પરીક્ષિતને શા માટે કહ્યું કે મોટા જે કરે તેમાં દોષ ન જોવો? નાના કરે તે પાપ, મોટા કહે તે બધું પવિત્ર.” વિચિત્રવીર્યે કહ્યું.

પુરુષોત્તમે દક્ષીને કહ્યું. “તું શુકદેવજીનો ઉત્તર સમજ્યો ન નથી. તે ઉત્તરના પ્રથમ શ્લોક ૩૦ માં કહ્યું છે કે —

ધર્મવ્યતિક્રમો દદૃષ્વૈશ્વરાણાં ચ સાહસમ્ ।
તેજીયસાં ન ક્ષોષાય વહેઃ સર્વભુજો યથા ॥

અર્થ—ધર્મિયો (મોટા પુરુષો)ને ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરતાં અને સાહસ કરતાં જોવામાં આવે છે. જેમ અગ્નિ સર્વનો ભોગ કરતાં છતાં તેને દોષ લાગતો નથી, તેમ તેજવાળાઓને દોષ લાગતો નથી,” આમ બોલી પુરુષોત્તમે વિશેષમાં કહ્યું કે, “આ શ્લોકમાં જે કહ્યું છે તે સમજવાને મહાભારતમાંથી કેઈ પણ ઋષિમુનિનું ચરિત્ર ધ્યાન આપી વાંચશે તો તારી ખાતરી થશે કે એ અક્ષરશઃ સત્ય છે. યોગ, જ્ઞાન, ભક્તિ વગેરેથી મનુષ્યની શક્તિ ઘણી જ વધી જાય છે, તે મનુષ્ય અસંત ઉચ્ચ કોટિનો થઈ જાય છે. યોગસાધનાં મુત્રો, વિભૂતિપાદમાં આપેલી સિદ્ધિઓ, કેટલીજ આશ્ચર્યજનક છે, તે વાંચે તેને જ ખબર પડે. વિદ્વાન અને ભક્તિના અનુભવ કેટલા ઉત્તમ હોય છે, તે પણ આપણાં શાસ્ત્રોમાં સારી રીતે, ગીતા, ભાગવત વગેરેમાં વર્ણવ્યાં છે. આ કલિયુગમાં આપણે સર્વ સામર્થ્ય ગુમાવી બેઠા છીએ, પણ જો એ અલોકિત શાસ્ત્રોમાંથી આપણી શ્રદ્ધા

પણ જતી રહે, તો કાંઈ પણ ઉચ્ચ-અવલંબન નહિ રહેવાથી આપણે નીચે ને નીચે જ પડ્યા કરીશું. બ્યારે આપણા મોટા ગણાતા વિદ્વાનો પણ મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત વગેરેની કથા સત્ય નથી, વાર્તામાત્ર છે, એમ કહે છે, ત્યારે હૃદયને મોટા આઘાત થાય છે. આટલાં બધાં વંશાવળીનાં નામો, સ્થાનોનાં વિગતવાર વર્ણન, જ્ઞાનભક્તિના પ્રવાહ, એ બધું જ માત્ર ગરખાં? શા માટે? એ અરણ્યમાં રહેતા ઋષિમુનિઓને શું સ્વાર્થ હતો કે જૂઠું બોલે ને લખે? એ સત્ય છે કે નહિ તેની કસોટી કરવા યોગશાસ્ત્રોમાં સંયમરૂપી મોટું સાધન આપ્યું છે, તે તમે કરી જોયું છે? તે કરવાની શક્તિ ન હોય તો બધાં ગરખાં છે, એમ કહેવાનો તમને શો અધિકાર છે? ”

“એ ખરું, પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી બધાં સુધી પ્રક્ષિપ્ત ભાગો કાઢી નાંખી, અસત્ય, શુદ્ધ મહાભારત, રામાયણ વગેરે તૈયાર ન થાય ત્યાં સુધી અંદરનું સર્વ સત્ય કેમ મનાય? ” વિચિત્રવીર્યે કહ્યું.

“ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી બધે પ્રક્ષિપ્ત ભાગો જુદા કરો, એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે, પણ એ બાલ્ય દૃષ્ટિ છે, એનાં પરિણામો પૂર્ણ સંતોષકારક હોતાં જ નથી; કંઈક નવીન શોધ થાય, કોઈ નવું કારણ મળે કે બધું ફેરવી નાખવું પડે.” આમ કહી પુરપોત્તમે આગળ ચલાવ્યું : “એક સંયમ જ નિત્ય સત્ય શોધવાનું સાધન છે. રામાયણ, મહાભારત, ભાગવતના દ્રષ્ટાઓ એ સંયમરૂપી સાધનવાળા હતા, એમ તે શાસ્ત્રોમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે. યોગથી આત્મદર્શન પણ થઈ શકે છે, તો પ્રાકૃતદર્શન શા માટે ન થાય? બીજું યાદ રાખવાનું એ છે કે પ્રક્ષિપ્ત ભાગો ઉમેરનારાઓને પણ આપણાં શાસ્ત્રોમાં શ્રદ્ધા હતી, જે અશક્ય લાગે છે તે અને તેથી વિશેષ યોગશાસ્ત્ર, મંત્રશાસ્ત્ર, સ્વર-શાસ્ત્ર વગેરેથી બની શકે છે, માટે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિના મિપથી અશ્રદ્ધાળુ, બહિર્મુખ થવા કરતાં, શ્રદ્ધાથી સર્વ માનવામાં બહુ જ ઝોઝી હોતી છે. દર્શન તરીકે અગત્ય સમુદ પી ગયા

એ યોગશાસ્ત્ર ન જાણનારને અસમ્યક લાગે, પણ જેણે વિભૂતિપાદ વાંચ્યો છે, તે પ્રકૃતિજન્યનાં ૩૯ થી ૪૪ મુત્ર વાંચ્યા પછી એમાં આશ્ચર્ય નેતો નથી. મદામારતના વનપર્વનો ૨૬૧ મો અધ્યાય વાંચશે તો તને ઘણો લાભ થશે. આપણે માટે ઉપયોગી બાબત તેમાં નીચે પ્રમાણે છે—હે મુદ્દગળ મુનિ, જે લોકો સ્વર્ગમાં ગિચ્છિત કરે છે, તેમનાં શરીર તેજસ્ હોય છે. તે શરીર કર્મજન્ય હોય છે, પરંતુ માતાપિતાના સમાગમ થવાથી વીર્યજન્ય હોતાં નથી, તેમને પરસ્પેયો થતો નથી, કુર્ગંધ થતી નથી, મૂત્ર, પુરિષ (નરક) વગેરે મળ વહેતા નથી, વસ્ત્રો ધૂળથી મસિન થતાં નથી. (શ્લોક ૧૩, ૧૪). તેમની દિવ્ય પુષ્પમાળા કરમાતી નથી, તેઓ વિમાનોમાં આવજીવ કરે છે. ઈર્ષ્યા, શોક, ઝલાનિ, મોહરહિત થઈને સુખમાં દિવસો નિગમે છે. તેમની ઉપર બ્રહ્મલોક, તેમના કલુદેવો, તેમના દેવો સૌથી ઉપર છે, તેઓ સ્વયંપ્રકાશ છે, તેજસ્વી છે, લોકોની કામના પૂર્ણ કરે છે. તેમને સ્ત્રીસંગથી સંતાપ નથી, લૌકિક ઐશ્વર્યનો મત્સર નથી, તેઓ આકૃતિ ઉપર આજીવિકા કરતા નથી, અમૃતનું પણ ભોજન કરતા નથી, તેમનાં શરીર દિવ્ય છે, લૌકિક નથી. તેમને જરામૃત્યુ નથી. હર્ષ, પ્રેમ, સુખથી રહિત છે, રાગ દ્વેષ છે જ નહિ. તે દેવો ૩૩ છે. ત્યાંના દોષો— નવાં કર્મ કરી શકાતાં નથી, મૂળની મૂડીનો જ ખર્ચ કરવાનો છે. પડતી વખતે અત્યંત સંતાપ અને અસંતોષ રહે છે. માણાનાં પુષ્પ કરમાવા માંડે છે, પડવાનો ભય થાય છે. આ ભય બ્રહ્માના લોકોમાં, તેમ સર્વ લોકોમાં રહેલો છે. લાભ એ છે કે ત્યાંની શુભ મતિથી મનુષ્યલોકમાં અવતરે છે...બ્રહ્મલોકની ઉપર જે લોક છે, તેને વિષ્ણુનું પરમ ધામ કહે છે, તે શુદ્ધ, સનાતન, તેજસ્વી છે. યોગીઓ તેને પરબ્રહ્મ નામથી ઓળખે છે. કામ, ક્રોધ, લોભવાળા ત્યાં જઈ શકતા નથી, મમતારહિત, અહંકારરહિત, સુખદુઃખરહિત, નિતેન્દ્રિય, ધ્યાન-યોગમાં પરાયણ, ત્યાં જઈ શકે છે. (શ્લોક ૩૬ થી ૪૦)

“શુકદેવજીએ તેજીયસાં પદ વાપર્યું છે, તે આ અર્થમાં છે. ‘મોટાં જે કરે તેમાં દોષ ન જોવો’ એમ સામાન્ય વાત અહીં છે જ નહિ; પણ તેજીયસ્ તેજવાળાઓને દોષ સ્પર્શ કરતો જ નથી, તે દોષ તેમના હૃદયમાં છે જ નહિ, તે દોષિત મનોવૃત્તિનો તો ત્યાગ કરેલો હોવાથી જ આટલી જગ્યા કક્ષાએ તેઓ પહોંચ્યા હોય છે. પરસ્પરીસંભોગની મહિન વૃત્તિ કૃષ્ણ જે પરબ્રહ્મરસરૂપ છે, તેનામાં હોવી શક્ય જ નથી, પછી તે વ્યભિચાર કેવી રીતે કહેવાય? યોગેશ્વરેશ્વર મહિનવૃત્તિવાળા હોઈ શકે ખરા? આ દૃષ્ટિથી શ્રી-શુકદેવજીના ઉત્તરના શ્લોકો વાંચી જશે તો તને જરૂર સમજ પડશે. જે પોણશ વર્ષના નમ્ર શુકદેવજી, જે આ કથા કહી રહ્યા છે, તે મહિન હૃદયના નથી, તો તે શુકદેવજી જેમને વારંવાર નમન કરે છે, તે જગતના આમી વ્યભિચાર કરે એમ સમજનારને મનુષ્ય કહેવો કે શુદ્ધિવગરનો પશુ કહેવો?”

“હવે હું બરાબર સમજ્યો. શ્રીકૃષ્ણ તથા ગોપીજનના દેહ આપણા જેવા પ્રાકૃત નથી, એ સર્વ આત્મસૃષ્ટિ હોવાથી આનંદ-માત્રકરણાદિમુદ્રાદિ છે. એ સ્થાનમાં ગીતામાં કહ્યા પ્રમાણે કૌંકિક સૂર્યચંદ્ર પણ નથી, એ વિષ્ણુધામ અકૌંકિક છે, ત્યાંની સર્વ લીલા કૃષ્ણને અધીન છે, રસમય છે, નિત્ય છે, વિષયરૂપ નથી, અને એનો અનુભવ કરનાર લીલાશુક, જયદેવ, નૃસિંહ, મીરાં પરંતનુમૃત્ એટલે ઉત્તમ દેહધારીઓ છે, એ નિસંશય છે.” વિચિત્રવીર્યે કહ્યું.

“હવે એકત્રીસમા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે જેઓ અનીશ્વર છે, તેમણે મનર્થી પણ એવું આચરણ કરવું નહિ, કેમકે રૂદ્ર ન હોવા છતાં મૂઠતાથી રૂદ્રની માફક સમુદ્રમાંથી નીકળેલા કાલકૂટ વિપત્તિ ભક્ષણ કરવા જાય, તો તેનો વિનાશ જ થાય.” આમ કહી પુરુષોત્તમે વિશેષમાં કહ્યું: “ધૃષ્ટિરાત્રું વચન હંમેશાં સત્ય હોય છે, આચરણ તો અન્યના લાભને માટે પોતાના ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન, વૈરાગ્યરૂપી ધર્મોથી ગમે તે કરી શકે છે, શુદ્ધિમાને તે કરવાની

પૃષ્ઠના કરવી નહિ. તે ઈશ્વરને કૃશ્ણ કે અકૃશ્ણ કમો કરવામાં ત્યાગ હોતો જ નથી, કેમકે તેમનામાં અહંવૃત્તિ જ હોતી નથી. તે પછી સર્વ પ્રાણીના, દેવ, પશુ, મનુષ્યોના સર્વના પરમેશ્વરને આત્મા કમો સાથે શ્રી સંબંધ હોય ? (શ્લોક ૩૨-૩૩-૩૪). જે પ્રભુના ચરણકમળના પરાગભૂત સેવકોની સેવાથી તૃપ્ત થયેલા યોગીના પ્રભાવરૂપ વિભૂતિઓથી જેમનાં સર્વ કર્મબંધન તૂટી ગયાં છે, જેઓ મુનિ છે, તે સર્વ ભક્તિમાર્ગીઓ, કર્મમાર્ગીઓ, બંધન નહિ પામતાં સ્વૈર (સ્વેચ્છાથી) આચરણ કરે છે, તેા સ્વેચ્છાથી ભોગાર્થતત્ત્વ ધારણ કરનાર ભગવાનને બંધ ક્યાંથી થાય ? (શ્લોક ૩૫). ગોપીઓ, તેમના પતિઓ, તથા સર્વ દેહીઓના જે અંતર્યામી છે, તે જ ભગવાન ક્રીડા કરવાને પુરુષ દેહ ધરે છે. વસ્તુતઃ એ પુરુષ નથી, સ્ત્રી નથી, તેમ અન્ય પણ નથી. (શ્લોક ૩૬) ભક્તો પર અનુમદ કરવાને માનુષ દેહ ધરે છે. ગોપીઓ પર કૃપા કરવાને તેવી ક્રીડા કરે છે, કે જેનું શ્રવણ કરવાથી ભગવતપરાયણ થવાય. (શ્લોક ૩૭) રસાત્મક પુરુષોત્તમનું મજબૂતી સાથેનું આ રમણ જે કોઈ શ્રદ્ધાળુ થઈને શ્રવણ કરશે, અને વર્ણન કરશે, તે ધીર પુરુષ તરત જ ભગવાનમાં પરા ભક્તિ પ્રાપ્ત કરીને કામરૂપી રોગથી મુક્ત થશે.”

“ બહુ આનંદ થયો-સ્વર્ગલોક, મદલોક, જનલોક, તપલોક, સત્યલોકની ઉપરના વિષ્ણુધામની આ લીલા છે, એમાં પ્રાકૃત કશું નથી, સર્વ આનંદમય છે એમ તૈત્તરીય ઉપનિષદ કહે છે. મહાભારત, ગીતા, ભાગવતની એકવાક્યતા કરવાથી તે સ્પષ્ટ સમગ્રય છે. એવા પ્રભુની નિસ્વાર્થ, નિર્ભળ, પવિત્ર લીલામાં પ્રાકૃત કામ, ક્રોધની શંકા લાવવી એ અધમતાની પરિસીમા છે. જ્યદેવ, રસિંદ, અણસખા વગેરે જેઓ એ લીલા ગાવામાં મસ્ત રહેના તેમના ભાગ્યની શી વાત કરવી ? અને જે આનંદ થયો, તે આનંદ પ્રભુ સર્વને આપે ! ” વિગિત્રવીર્યે કથું.

૧૭ : પ્રો. ફેરજનનું હિંદુધર્મ પર ભાષણ

ગોવિંદભટ્ટ, પુરુષોત્તમ, કુસુમ વગેરે સજ્જનોની અત્યંત સાદી જિંદગીથી પ્રો. ફેરજન આશ્ચર્ય પામતો, તેમના સહવાસથી પોતાના હૃદયને પવિત્ર કરતો, અને પુષ્ટિમાર્ગના અંધોના કાંઈક પરિચયથી એની ચિત્તવૃત્તિ અંતર્મુખ થઈ પ્રભુને શોધવા લાગી, અને ગોવિંદભટ્ટ વગેરેનાં કીર્તનોથી આકર્ષાઈ પ્રભુના દર્શન અને સેવાની એને ઉત્કંઠા થઈ, એટલામાં બાળે પ્રભુ પરીક્ષા કરતા હોય તેમ સંસાર એની સામે આવીને ઊભો રહ્યો—શર્મનોના શહેનશાહનો તાર એને મળ્યો કે તમને મેં વડા પ્રધાન નીમ્યા છે માટે તરત આવો. તે વખતે ઇંગ્લાંડ જર્મનીનું પહેલું મુદ્દ શરૂ થયું ન હતું, પણ ફેરજનની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિને તેની આગળથી ખમર પડી હતી, અને જગતનું કલ્યાણ કરવાનો, પુરુષપ્રયત્ન કરી દુનિયાને સુખી કરવાનો એને લોભ થયો, અને પુરુષોત્તમ સાથે વિચાર કરવા બેઠો કે મારે પ્રભુદર્શન, પ્રભુસેવા કરવા, કે જગતનું કલ્યાણ કરવું,—અત્યંત રાજસતામસ દેશમાં નહરેલાને આ આકર્ષણ કાંઈ જેવું તેવું ન હતું. પણ એવા તામસ શરીરમાં પણ ધર્મનું જે ખીજ પ્રભુએ મૂક્યું હતું, જેને લીધે એ પ્રોફેસર આખી દુનિયામાં ધર્મની શોધમાં બટકચો હતો તેની અસર પણ જેવીતેવી ન હતી. પાંચસાત દિવસ વિચાર કરી એણે અંતે તારમાં જવાબ આપ્યો કે “આપનો ઉપકાર હું બૂલવાનો નથી, પણ મને દેશ છોડવાને ઘણાં વર્ષ થઈ ગયાં, સંસારની વસ્તુઓમાં હવે મારું ચિત્ત બરોજર ચોંટતું નથી, માટે માફ કરશો.” પ્રોફેસરની અને પુરુષોત્તમની મૈત્રી ઘણી જ વધી. તે ધરના માણસ

જોવો થઈ ગયો. ગોવિંદભટ્ટ અને પુરુષોત્તમના સત્સંગમાં એ જીવન્યુક્તની દશા અનુભવવા લાગ્યો. વિચિત્રવીર્ય પણ ઘણીવાર આવતો અને આડીઅવળી ઘણી વાનો ચતી. એક દિવસ તે, પોતાનો મિત્ર ચંદ્રકાંત ‘સદ્ધર્મપ્રચારિણી સભા’ નો મેકેટરી હતો તેને લઈને આવ્યો, અને પુરુષોત્તમને કહ્યું : “પુરુષોત્તમ, ત્રા. ફેરજન ધાર્મિક વિષય પર ભાષણ આપશે ?”

પુરુષોત્તમે કહ્યું : “તેમને પુછ.”

“મિ. ફેરજન, મારા મિત્ર ચંદ્રકાંતની એવી ઇચ્છા છે કે આપે એમની સંસ્થામાં ધર્મ પર ભાષણ આપવું.” વિચિત્રવીર્યે કહ્યું.

“મારા કરતાં પુરુષોત્તમ ધર્મની બાબતોમાં વધારે પારંગત છે, અને તેના કરતાં ગોવિંદભટ્ટ વધારે જાણે છે, તો તેમનાં ભાષણ સાંભળવાનાં મૂકી મને શા માટે કહો છો ? તેમનાં ભાષણ લોકોને ઘણાં જ ઉપયોગી થઈ પડશે.” ત્રા. ફેરજને કહ્યું.

“આપ ધર્મની ગોઠવણમાં આખી દુનિયામાં ફર્યા છો, માટે ઘણું નવું નવું આપ કરી શકશો.” વિચિત્રવીર્યે જોડ્યો.

દુનિયા ભટકવામાં કાંઈ ધર્મનાં સત્ય જડતાં નથી, એ તો દૃઢ શોધવાથી જ મળે.” ત્રા. ફેરજને કહ્યું.

“અમારા વિદ્વાનોનો અનાદર કરી પરદેશના ઓછા વિદ્વાન-જોટા વિદ્વાનો પર આસક્ત થવામાં અમારા લોકોએ મોટી ભૂલ કરી છે, અને એથી અમારે ઘણું સોસવું પડ્યું છે એ મને ખબર છે. આપ પરદેશી છતાં અમારા દેશીઓને માટે આપનો, શુદ્ધ ભાવ જોઈ મને બહુ આનંદ થાય છે. આપ આપના અનુભવનું, હિંદુ ધર્મ શા માટે આપે પસંદ કર્યો એ વિષયનું ભાષણ આપો, અને પુરુષોત્તમ સભાના પ્રમુખ થાવ તો આપને ગમશે ? પુરુષોત્તમને મેં ઘણી વાર કહ્યા છતાં એ ભાષણ આપવાની ના પાડે છે. આપ એમને પણ જેથી લાવશો તો આપનો અમારા પર બેવડો ઉપકાર થશે.” ચંદ્રકાંતે કહ્યું.

“ચંદ્રકાંત, આપની ચતુરાઈને ધન્ય છે !” પુરુષોત્તમે કહ્યું.

“આપના આવા સદ્ગુણ, ઉત્તમ જ્ઞાન છતાં ત્યારે આપે એ સદ્વસ્તુઓનો લાભ અમને આપવામાં ના કહી કંબૂસાઈ કરવા માંડી, ત્યારે આ રસ્તો લેવો પડ્યો છે !” ચંદ્રકાંત બોલ્યો.

પુરુષોત્તમ હસી પડ્યો. અંતે એણે અને ફેરજનજી મસક્કન કરી, કાશ્યપ શુદ્ધ ૧૫ સાયંકાળે આઠ વાગ્યાનો સમય નક્કી કર્યો, ‘હિંદુ ધર્મ’ એ સામાન્ય વિષય રાખ્યો, અને ચંદ્રકાંત રાત્રી થઈ વિચિત્ર-વીર્ણની સાથે રજા લઈ ગયો.

માધવબાગમાં આજે એક મોટી સભા મળી છે. શહેરના સંભા-વિત ગૃહસ્થો, ધર્મનો વિચાર કરનાર વિદ્વાનો, પ્રેફેસરો, શાસ્ત્રીઓ, સ્કૂલો અને કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓ મોટી સંખ્યામાં એકઠા થયા છે. સ્ટેજ પર પ્રમુખસ્થાનથી જાણે પાંચ ધર્માધ્યક્ષોનાં સ્થાન ગોઠવેલાં છે, તે ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયના વિદ્વાન આચાર્યોએ અક્ષરકૃત કર્યાં છે. પ્રમુખસ્થાન પુરુષોત્તમે લીધું છે. તેનું મુખ્ય ગંભીર છતાં પ્રસન્ન છે. વ્યાસપીઠ પર સૌથી લઘુ વયનો તે જ છે. ઋષિમુનિઓની સભામાં શુક્રદેવજીની માફક સર્વેના ચિત્તનું આકર્ષણ કરે છે. તેની જમણી બાજુએ ગોવિંદબદ્ધજી વિરાજમાન થયા છે. ડાબી બાજુ પર પ્રો. ફેરજનજી પગને ઢાંકી દે એવો લાંબો પહોળો શ્વેત ઝબ્બો પહેરી બેઠો છે. તેનું માથું ઢિલાઈ છે. કપાળ બલ્બ વિશાળ છે, ચક્ષુ પ્રકાશ-માન છે, મુખાકૃતિ સરળ બાળક જેવી છે. પ્રશ્નના શુદ્ધ જ્ઞાનની શોધમાં આખી સૃષ્ટિ ફરવા છતાં એના મુખ પર અમનું કાંઈ પણ ચિહ્ન નથી. પણ જે જ્ઞાનની શોધમાં એ ફર્યો હતો તે જ્ઞાનાનંદની કાંઈક છાયા સ્પષ્ટ એના મુખ પર જણાઈ આવે છે. શુક્ર, દેશ વગેરે સંસારનો ત્યાગ કર્યા છતાં મુખનું લાવણ્ય ઓછું થયું નથી, પણ એ વિરાગી તરફ સર્વેને રાગ ઉપજાવે છે. સભા મોટી હોવા છતાં અત્યંત શાંતિ છે, પાંદડું પડે તો પણ સંભળાય. ગુનાગુનાં કૂલ

વક્તૃસ્થત્વ પર ધારણ કરી પ્રસન્ન વદને રૂપ સ્વયંએવઠા સભાની બેવસ્થા રાખે છે. એટલામાં વ્યાસપીડની જામણી બાગુએ આવી ચંદ્રકાંત બોલ્યો:—

“અમારા મંડળના નિમંત્રણને માન આપી આપ સર્વ સન્નતો, મહાત્માઓ અને આચાર્યોએ આ સભાને અલંકૃત કરી છે તેથી આપ સર્વનો ઉપકાર માનું છું. આજના બાપણકર્તા પ્રો. ફેરજન છે. જર્મની જે ઢળાકૌશલ્ય વગેરેમાં સૌથી અગ્રસ્થાને આજે પહોંચ્યું છે, ત્યાંના એક વિદ્વાન નર છે, શુદ્ધધર્મની શોધનો એમણે સતત પ્રયાસ કર્યો છે. હિંદુધર્મથી આકર્ષાઈ આપણાં સાત્ત્વોને એમણે ઘણો સારો અભ્યાસ કર્યો છે. (પુરુષોત્તમ તરફ અંગુલિ કરી) આ મારા નાના મિત્રે અને એના આ (ગોવિંદભટ્ટ તરફ અંગુલિ કરી) ગુરુજીએ એમના પર જૂરકી નાખી છે, અને એઓ એ બે સન્નતનના સહવાસમાં પ્રસન્નતાથી રહે છે. મારો મિત્ર વિચિત્રવીર જે (આમ તેમ સર્વ સ્થળે દષ્ટિ નાખી) અહીં જણાતો નથી:—

“તૃતીય નેત્રથી જુઓ!” તેની પાછળ જ બેઠેલો વિચિત્રવીર ધીમેથી બોલી ઊઠ્યો. ચંદ્રકાંત પાછળ જોઈ (પછી સભા તરફ જોઈ) બોલ્યો: “આ ન હોત તો (પુરુષોત્તમ તરફ અંગુલિ કરી) આ મારા મિત્રને અહીં લાવી શકાત નહિ, અને એ ન આવત તો પ્રો. ફેરજનને બંધણ કરવાનો ઉત્તમ લાભ આપણને પ્રાપ્ત થાત નહિ. બાપણકર્તાની ખાસ ઇચ્છાથીજ મારા આ યુવાન મિત્રને પ્રમુખસ્થાન આપ્યું છે. સંસારસુધારાપરિષદ, દેશોદ્ધારકપરિષદ વગેરેમાં ઘણાં ઉત્તમ બાપણો એ આપતા, એ આપમાંના ઘણાને વિદિત હશે. અને પોનાના બાપણ પર ચર્ચા કરાવવાને માટે જ બાપણકર્તાએ એને પસંદ કર્યા છે. લઘુ વયના હોવા છતાં સંસારથી વિરક્ત છે, ચતુર છે, જ્ઞાનભક્તિ વગેરેથી અલંકૃત છે, અને ધર્મના વિષયમાં કોઈને નમતું આપે એમ નથી. એમનો સ્વભાવ જ નીડર છે, એટલે જે પેલે માનતા હોય તે સ્પષ્ટ

કહી નાખે છે. ધર્મના વિષય પર અનેના વિચાર આપને અવશ્ય મનન કરવા યોગ્ય લાગશે, માટે શાંતિથી ધ્યાનપૂર્વક શ્રવણ કરશો."

પછી પ્રો. ફેરજનજી પોતાનું પ્રવચન શરૂ કરતાં કહ્યું: "આ અત્યંત પ્રાચીન, અત્યંત ધાર્મિક, અત્યંત પવિત્ર ભારતભૂમિ પર મેં પણ મૂક્યો ત્યારથી મારા અંતરાત્માને ઘણા આદ્વાદળનક અનુભવ થયા છે, અને ત્યારથી હું આ મારા નાના મિત્રના અને આ એમના વિદ્વાન ગુરના નિકટના સંબંધમાં આવ્યો ત્યારથી એવી શાંતિ, સંતોષ અને આનંદમાં મસ્ત રહું છું કે અન્ય વસ્તુનું મને સ્મરણ થતું જ નથી, અને ગમે તેવો સંભાવિત ગૃહસ્થ મને ગમે તેવી લાલચો આપી મારી આ (હસીને) બ્રાહ્મી સ્થિતિમાંથી મને ચંકાવમાન કરી શકે એમ નથી. ધર્મ વિશે અત્યંત પ્રાચીન સુંદર સાહિત્ય જૂતણ પર આ પવિત્ર દેશમાં છે તેવું કયાંયે પણ નથી. પણ એ સાહિત્ય વાંચવામાં પ્રથમ આવશ્યકતા શ્રદ્ધાની છે. ઠાકજીક, મુર, બાર્થ, મેક્સમુલર, વિન્સન, વેબર વગેરે પ્રાચીન સાહિત્યના જિજ્ઞાસુઓએ અત્યંત શ્રમ લઈ વેદથી માંડી અત્યાર સુધીમાં આ પવિત્ર જૂમિમાં પ્રચલિત સર્વે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોનો અભ્યાસ કર્યો છે, અને પોતાના અભ્યાસના ફળરૂપી મંથો મૂકી ગયા છે. પણ એ સર્વેમાં એક મોટો દોષ અશ્રદ્ધાનો છે, શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં કહ્યું છે કે 'અદ્વાવાન્ લભતે જ્ઞાનમ્, તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિયઃ' તે અક્ષરશઃ સત્ય છે. શ્રદ્ધા વિના જે કાંઈ કર્મ થાય તે રાખમાં-ધૂળમાં નાખ્યા સમાન છે. કલ્પવૃક્ષની નીચે એ લોકોએ દીર્ઘકાલ બેસીને એ કલ્પવૃક્ષનાં મૂળ, શાખાઓ, પત્ર, સર્વ ચૂંધી નાખ્યાં. પણ સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી શુદ્ધ જ્ઞાનની પ્રાર્થના એ કલ્પવૃક્ષ પાસે ન કરી. પરિણામ શ્રદ્ધાહીન જનને મળે તેવું જ આવ્યું. ધર્મની શુદ્ધ તીવ્ર જિજ્ઞાસાવાળાને અને તેમાં આ પવિત્ર દેશના સન્નજનને એ સર્વ સાહિત્યથી પોતાના સુંદર ધર્મમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરે એવું કશું મળતું નથી. આવા શોકજનક

પરિણામનાં કારણ ધણાં છે. પ્રથમ કારણ, તામસ-રાગદ્વ નાર્તિક દેશમાં જન્મ, ખીચું, આસુર ઇન્દ્રિયસમૂહ, ત્રીચું, પોતાના કિલ્લિયન ધર્મ પર બાપદાદાથી જીતરી આવેલી અંધશ્રદ્ધા, ચોથું, પોતે ઉત્તમ, અને આ કાર્કસ્ટથી વિમુખ લોકો પોતાથી જીતરતા છે એવો પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવેલો વદેમ, પાંચમું, આર્યોવર્તની હાલતી પરતંત્ર સ્થિતિ, છઠું, કાર્કસ્ટના જન્મથી સૃષ્ટિ ગદ્દ પ્રાચીન નથી એવી મૂર્ખ હા, સાતમું, કાર્કસ્ટ સૃષ્ટિમાં સર્વોત્તમ અને કૃષ્ણ વગેરે તો થઈ જ નથી ગયા, પણ કાર્કસ્ટની વાનો સાંભળી આર્યોવર્તના લોકે ઉપજાવી કાઢેલા કલ્પિત જન છે એવો મનનો દુરાગ્રહ, આઠમું, કાળ વિષે, દેશ વિષે ખોટા જાંઘા વિચારો, નવમું, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષે જાંઘા વિચારો,—આમ જેમ જેમ હું વિચાર કરું છું તેમ તેમ મને ધણાં કારણ જડે છે એ-કારણ મને પણ જડત નહિ જ, પણ આ શુભ પરિણામનું કારણ હું (ગોવિંદમદ તરફ દૃષ્ટિ કરી) સત્સંગ માનું છું, અને એ સત્સંગનું કારણ પ્રભુકૃપા વિના અન્ય કોઈ દષ્ટિગાચર થતું નથી.

“જો મારા પર પ્રભુકૃપા ન થઈ હોત, તો હું પણ આ લોકોના દુઃસંગમાં દુર્મતિવાન ચાત, અને મિથ્યા તર્કબળમાં ફસાત. આ પવિત્ર ભારતદેશના બોળા તત્વશોધકો પણ એમના દુઃસંગથી, એમને પોતાથી વધારે વિદ્વાન અને અનુકરણીય માનવાથી એમના જેવા જ શ્રદ્ધાહીન થઈ ગયા છે. અને તમારા પવિત્ર શાસ્ત્રોના અનર્થ થઈ ગયા છે. અસંત પરિશ્રમ લઈ, એકેએક શબ્દ વિચારપૂર્વક લખનાર પ્રખર વિદ્વાન ગણાતા હો. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકર જેવા, અને અત્યંત ચતુર વિદ્વાન ગણાતા લોકમાન્ય બાલ ગંગાધર તિલક જેવા પણ આ દુષ્ટ અસરમાંથી મુક્ત નથી. અને તેથી જ જોકે તમારા પૂર્વજો વેદને અપૌરુષેય અને નિત્ય માનતા આવ્યા છે, તોપણ આ વિદ્વાનો વેદના હાલનો નિશ્ચય કરવા મંડી પડ્યા છે અને એમની દૃષ્ટિ પ-ઃ હજાર વર્ષથી દૂર પહોંચી

શક્તી નથી ! જે શ્રદ્ધા હોત તો ઋષિમુનિઓનાં વચન જુદાં માનતા પડેલાં તે સમજવાને પ્રયત્ન આરંભાયો હોત. યોગશાસ્ત્રમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે સંયમ કરી સત્ય શોધ્યું હોત, દાળ એ વસ્તુ છે કે અવસ્તુ છે તે સમજવા પ્રયત્ન થયા હોત. કૃત, ત્રેતા, દ્વાપર, કલિ એ સર્વ યુગોનું રહસ્ય સમજવા મથ્યા હોત. હું પૂછું છું કે તમારા ઋષિમુનિઓનાં વચન નહિ માનવાને તેમને ક્યાં સમગ્ર પ્રમાણો મળ્યાં છે ? જેમ ગમનશીલ જગત્ રૂપસૃષ્ટિ બંધનકર્તા છે, તેમ જ્ઞાનરૂપ વેદ, નામસૃષ્ટિ બંધનમાંથી મુક્તકર્તા છે, એનું રહસ્ય એઓ સમજ્યા છે ? વેદમાં નિરૂપણ કરેલા યજ્ઞોનું ગદ્ય, દેવતાઓનું રહસ્ય શ્રદ્ધાથી કેતી પાસે શીખવાને પ્રયત્ન કર્યો ? મૂંઝે અત્યંત શ્રમ લઈ વેદના દેવતાઓના મંત્ર એકઠા કર્યા, સાગ મું મળ્યો ? એક મનુષ્ય કબરસ્થાનમાં ગયો, બધી કબરો ખોલી કાઢી, મરેલાં શમેને જેમ તેમ કરી બેસાડી, તેમને હવાવવા ચલાવવા માંજાં. હાથ ચાંપ્યા. પગ ચાંપ્યા. પણ ત્યાંના ત્યાં. આંખ ખુલ્લી. પ્લ દેખે

વિદ્વાનોએ માનવા યોગ્ય નથી. અબણ અંધગ્રહાણુ એવી નપગી વાતો માન્યા કરશે, પણ ધીમે ધીમે તેમને પણ સાચ-સના સંતત પ્રચારથી આપણા જેવા સમજદાર બનાવી શકાશે. મને ખારીક તપાસ કરતાં માત્રમ પડયું છે કે દરેકને કાંઈ એ જ હાથ ન હતા. કેટલાક એવા એક હાથના, તેમ જ એક જ આંખનાં અને એક જ પગનાં પણ મનુષ્ય પ્રાણીઓ મને મળી આવ્યાં છે. કોઈકે છૂટા હાથપગ વગેરે પણ મળ્યા છે, પણ તે આ એક હાથપગવાળાનાં જ છે, એમ માનવાને કોઈ પણ સગળ કારણ અद्याપિ પર્યંત પ્રાપ્ત થયું નથી.” વેદના ઋષિમુનિઓ, વેદનો સમય, વેદના દેવતા વગેરેનું વર્ણન કરનાર શ્રદ્ધાહીન, બહિર્મુખ, આશુર હૃદયસમૂહવાળા પંડિતમન્યોના વિચાર આ કબરસ્થાનની શોધખોળ કરનારના વિચાર જેટલા જ વિદ્યસનીય છે. મને તો લાગે છે કે આ સાચ-સના ગુમાનવાળા મનુષ્યો અત્યંત તામસ અને અંધ છે. વેદનો અને એમનો પંથ ન્યારો છે. અચ્યુત પ્રભુની દૃષ્ટિમાંથી નીકળેલો કાલ પ્રવાહરૂપ છે. એ પ્રવાહમાં મનુષ્ય પ્રાણીઓ તણાયા કરે છે. જેમ તુંબકું બાંધનાર દૂબતો નથી, તેમ સર્વકાલ વેદમાં કહેલા યજમાન, કર્મ, ઉપાસના, ભક્તિ કરનાર દૂબતો નથી, પણ વેદની સહાયથી પ્રભુ અચ્યુતનાં દર્શન કરે છે. વેદ નિત્ય છે, તેમ વેદમાંના દેવતાઓ પણ નિત્ય છે, અચ્યુતની વિભૂતિઓ છે. વેદમાં ‘નેયરવર્ષિષ’ જેનારાઓ હાથીને સૂપડું, રતંબ, ઢોરડું કહેનારાઓ કરતાં પણ વધારે અજ્ઞ, અંધ છે. અનાદિકાળથી ચાલતી સૃષ્ટિમાં ૫-૬ હજાર વર્ષ પર વેદ રચાયા એમ સમજનાર પણ એના જેટલો જ અંધ સમજવો. આ પવિત્ર જૂમિના શિર પર પરમ પવિત્ર હિમાલય વિરાજે છે, તેમાં માનસસરોવર, કૈલાસ, ગંગોત્રી, બદ્રિ-કેદાર, હરિદ્વાર અद्याપિ હજારો અને લાખો વર્ષો થયાં વિરાજે છે. ગંગાઅવતરણનું અદ્ભુત વર્ણન રામાયણ, મહાભારત અને શ્રીમદ્ભાગવતમાં વાંચી મનને જે આનંદ થાય છે, તે

અવર્ણનીય છે. પણ આજકાલના ક્ષુદ્ર વિચારકોના મનને એ સર્વ અસંભવિત અને કલ્પિત લાગે છે. પણ કલ્પિત કથાઓ સર્વજ્ઞ મુનિઓ લખે જ નહિ; વેદ, રામાયણ, મહાભારત અને ભાગવત વગેરે જ્ઞાનના અને ભક્તિના સાગર-રૂપ ગ્રંથોમાં જે અસંભવિત લાગે તે આપણી ક્ષુદ્રતાને લીધે, ઋષિમુનિઓની કલ્પનાઓને લીધે નહિ, એ વાત એમને રુચતી નથી. જે ઋષિઓ જ્ઞાન, ભક્તિ વગેરેમાં પારંગત છે, તેઓ ગંધાં શું કરવા લખે? પણ ગંગાને જે જળનો સમૂહ જ માને, તેમાં ચૈતન્ય જ ન સ્વીકારે, તે તેનું આધ્યાત્મિક બળ, પાવન કરવાપાતું તથા ભોગ ભોક્ષ આપવાનું સામર્થ્ય ક્યાંથી સ્વીકારે? અને તેની આધિદૈવિક મૂર્તિનાં તેને સ્વપ્ને પણ ક્યાંથી દર્શન થાય? એટલે ગંગાની સર્વ કથાઓ એનું મન ક્યાંથી સ્વીકારી શકે? તેમ જ જે જૂતળ સિવાયના અન્ય લોક-ચૌદ લોક જ ન માની શકે, તેને અવતરણમાં શું ચમત્કાર માલૂમ પડે? હે આ પવિત્ર આર્યાવર્તના ઋષિ-મુનિઓ! હે જગતના કલ્યાણને માટે અદ્વાપિ પરિશ્રમણ કરનાર પરોપકારી સાધુજનો! અમારા જેવા ક્ષુદ્ર જંતુઓ પર કૃપા કરો! અમારાં જ્ઞાનચક્ષુનો વિકાસ કરો! અમારા મનની મૂઠના દૂર કરો! પ્રિય બંધુઓ! તમને આ પવિત્ર દેશમાં જન્મ આપીને પ્રભુએ તમારા-પર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરનાર ઋષિ-મુનિઓનું રક્ત તમારી શિરાઓમાં વહે છે, તેમના અત્યંત બિંદા જ્ઞાનના બંડાર તમારા દેશના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ભરેલા છે. એ ગ્રંથો સમજવાને તમે જ લાયક છો, એમ હું અંતઃકરણથી માતું છું. એ બંડારોની કૃપી તમારી પાસે જ છે. એમાં પાંચસો વ્ર છે, અને બારસો બ્રહ્મ છે, અને પંદરસો વ્રહ્મ છે, એવી ગંણતરી કરી કરીને યુરોપના વિદ્વાનો યાદી ગયા, પણ જેઓ બંધા જ વાસે તે સીધા ક્યાંથી જાય? પશ્ચિમનો રસ્તો લઈ પૂર્વમાં કેમ જવાય? અમે જે ગ્રંથો અહીંથી લઈ ગયા છીએ, તે તમને પાઠ

મોપાનના, અને તમને જોઈતા સર્વ સાધનો આપી, ગાતિ, આધ્યાય અને સયમ અગત્યથી આપી શકે એવા પ્રયત્નો કરી, પ્રયોગના શુદ્ધ અર્થ કાઢી, આ સમગ્ર ભૂતળ પર શુદ્ધ જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાને તમને મોકલી આપવા એ તમારા ગાળાધિપતીઓનું કર્તવ્ય છે. અમારા વિદ્વાનો ઉત્કૃષ્ટિવાદથી માઝના, પછી વાદરા, અને પછી મનુષ્ય થયા એમ માને છે, તે તફાવત બહુ જ છે સર્વસમર્થ પ્રભુએ પ્રથમ પોતામાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન કર્યા, તેમણે ઋષિઓને ઉત્પન્ન કર્યા, તેમણે સર્વે પ્રજા ઉત્પન્ન કરી, એમ તમારાં શસ્ત્ર કહે છે તે જ યથાર્થ છે. પ્રભુએ બ્રહ્માને જ્ઞાન આપ્યું, બ્રહ્માએ ઋષિઓને આપ્યું, એ જ યથાર્થ છે. તમારા જ્ઞાન, ભક્તિ, ઉપાસના, મત્રો વગેરેની વાતો તો દૂર ગઈ, પણ તમારા યોગશાસ્ત્ર જેવું પણ અમારા તામસરાજસ દેશોમાં કશુંયે નથી. યોગની સિદ્ધિઓની તમારા ઋષિમુનિઓ તો દુકાળ પણ કરતા નથી, પણ એ જ સિદ્ધિઓ ને પશ્ચિમના મલિમુખ આશુર લોકોને પ્રાપ્ત થઈ હોત તો ઘાઈ કાઢ ઉત્પાત એ લોકોએ કરી મૂક્યા હોત પણ પ્રભુએ એ લોકોને શ્રદ્ધા જ નથી આપી, એ અત્યંત ઉચિત થઈ છે ક્ષુદ્ર સાયન્સના બળથી રેનવે, ઓમોન, તાર, સિલો વગેરે બનાવી વિરોધા વધારે ને વધારે આસક્ત થઈ ભૂતળ પરની મોજશોખની વસ્તુઓ યોગીઓએ જ વહેંચી લઈ ભૂતળ પરના મનુષ્યોના મોટા ભાગને ભૂખે મરતો કર્યો છે આ પવિત્ર દેશના સાધુજનોને તો ભૌતિક સમૃદ્ધિ જવાથી કાંઈ વિશેષ નુકસાન નથી પ્રભુજ્ઞાનમાં, પ્રભુભજનમાં જે વૈરાગ્ય જરૂરનો છે, તે એથી તેમને સહજસિદ્ધ થાય છે પણ એ વિષયોની લોભુપતાને લીધે દેશેદેશમાં વેરઝેર વ્યાપી રહ્યાં છે, મોટા મોટા દેશો પચાવી પાડવામાં ચાતુર્ય ગણાય છે, અને પ્રભુની વાત કરનારે મનુષ્ય પાગલ ગણાય છે. ભૂતળ પર આ મર્વ અધિકાર પ્રસર્યો છે, અને હબ્બુ વધારે પ્રસરે છે.

માધવબાગની આ પવિત્ર ભૂમિ પર, આ ભાગ્યશાળી આર્યોની સભામાં, આ એકલા મળેલા આચાર્યોની સમક્ષ, 'સર્વના અંતઃકર્ણમાં, તેમજ આ સામેના દેવાલયમાં વિરાજતા લક્ષ્મીનારાયણ દેવની સન્નિધિમાં હું કહું છું કે હું મારા આર્થભાઈઓ! હવે તમારો સમય આવ્યો છે, ભૂતળ પર પ્રથમ શાંતિ ફેલાવી પછી તેમાં 'ધર્મનાં, જ્ઞાનનાં અને ભક્તિનાં બીજ વાવવાં એ તમારો હાથ છે. પશ્ચિમના દેશોનો મોહ છોડો. તેમાંથી તમને કંઈ પણ પ્રાપ્ત થશે નહિ. જે વસ્તુ સત્ય છે, નિત્ય છે, શાશ્વત સુખકર છે, તે અહીં જ છે. તમે ઉત્તરના મહાસાગરના પ્રદેશમાંથી અહીં આવી રહ્યા, અથવા યુરેટીસ ટાઈગ્રીસના પ્રદેશમાંથી આવ્યા, અથવા ઈડનના બાગમાંથી આવ્યા, એ સર્વ તર્કબળ છે. ઋષિ-મુનિઓના ત્રિકાળજ્ઞાન આગળ તે શૈબ્યદ્વીપના તરંગ જેવા જૂઠા અને અસત્ છે. લાખો વર્ષ પરનો તમારો અભાવર્તનો અત્યંત પવિત્ર પ્રદેશ હજી અગુલિથી દર્શાવાય તેમ છે. લાખો વર્ષ પર સાંખ્યસિદ્ધાંતના વક્તા કપિલમુનિએ જે પ્રદેશને પાવન કહ્યો હતો, તે વેદમયી સરસ્વતીનો પ્રદેશ, તે બિંદુસર, અને તેમની ભાગ્યશાળી માતા દેવહૂતિજી બ્યાં સિદ્ધિને પામ્યાં હતાં તે સિદ્ધપુર, એ સર્વે આજે પણ તમારા દેશમાંથી ભૂંસાઈ ગયાં નથી. પ્રયાગનું પવિત્રધામ હજી પણ તમને પાવન કરે છે. બ્રહ્મા, મહેશ અને વિષ્ણુની બ્રહ્મતાની પરીક્ષા કરનાર ભૃગુઋષિનું ભૃગુપુર હજી પણ પવિત્ર નર્મદાતટ પર વિરાજે છે. પરબ્રહ્મ આનંદમય કૃષ્ણની અત્યંત અલૌકિક લીલાની ભૂતળ પર ઝાંખી કરાવનાર વૃંદાવન, ગોકુળ, મથુરા, દ્વારકા, અઘાપિ ભૂતળને અલંકૃત કરે છે. પવિત્ર રામચંદ્રજી અને સતી સીતામાતાનાં પવિત્ર સ્થાનો નાશક, પંચવટી અને અગ્રોધ્યા આજે લાખો વર્ષ થયાં અઘાપિ તમારા પર કૃપાદષ્ટિ કરી રહ્યાં છે.

પવિત્ર બદિકાશ્રમમાં આજે પણ પરમકૃપાળુ નારાયણજીપિ તમારા કલ્યાણ માટે તીવ્ર તપ કરી રહ્યા છે. બાપજી, તમે પૂર્વે ઠેકાણે પુણ્ય કર્યાં હશે, કે જેથી અહીં આ પવિત્ર દેશમાં તમારો જન્મ થયો છે. મને આ મારા શ્વેત સરીર પર ઢેલો તિરસ્કાર છે, તે તમને કેમ ખબર પડે? મને ઢેલો વાર પવિત્ર ગાગીમાતાને પેટે જન્મ લેવાની અનિલાપા યદ્ય છે, પણ હું તો તમને એ કહેતો હતો કે તમે આ પ્રાચીન પવિત્ર ધામના અસ્તિત્વને સત્ય માનો છો કે શુદ્ધ તર્કને સત્ય માનો છો? હે ભારતના બાગ્યશાળી સંતાનો! સેંકડો અને હજારો વર્ષથી ભૂતળના દૂર દેશના બાગ્યહીન લોકોની દષ્ટિ તમારી પવિત્ર કર્મશ્રુતિ તરફ, તમારી પવિત્ર રહેણીકરણ તરફ, તમારા કલાકૌશલ્ય તરફ, અને તમારી પવિત્ર લક્ષ્મીદેવી તરફ ખેંચાયતી રહી છે, અને હજુ પણ હજારો વર્ષ સુધી રહેશે જ. આ તામસ કલિયુગમાં પ્રભુભક્તિનો ભૂતળ પર પ્રચાર તમારા દેશ પરથી જ થશે. પ્રભુ તમને સદા ક્ષેમકુસલ રાખે, અને તમારા દ્વારા ભૂતળના અન્ય જનોનો ઉદ્ધાર કરે.”

બાપજી પર ટીકા

બાપજી યદ્ય રહ્યું, એટલે પ્રથમ વિદ્વાન આચાર્યો એક પછી એક જાણ્યા. હિંદુધર્મની સ્તુતિ કરવા માટે પ્રો. ફેરજનનાં વખાણ કર્યાં, પોતપોતાના ઠેવણદૈત, વિશિષ્ટદૈત, શુદ્ધદૈત, દૈત વગેરે સિદ્ધાંતો સમજાવ્યા, અને કલિયુગમાં ભક્તિ જ તારનાર છે, એમ સર્વે આચાર્યોએ બાર મુકીને કહ્યું. પછી બંગદેશના પ્રો. હિરમ્પગર્ભ જાણ્યા. તેમણે કહ્યું કે, “ બાપજીકર્તાના ઓરીએન્ટલ સ્કોલરો પરના આક્ષેપ ખરા છે, પણ બંગદેશના હાલના લેખકો એ માનસિક પર-તંત્રતા, ગુલામગીરી બરોબર સમજી ગયા છે, અને ઠેકાણોએ પોતાનો નવીન છતાં અત્યંત પ્રાચીન મત સ્પષ્ટ રીતે બહાર ક્યો છે, અને મારી ખાતરી છે કે બહુ જ સ્વલ્પ સમયમાં એ સ્થિતિ ફેરવાઈ જશે.”

પછી પ્રો. ગ્રેડે કહેવા અને બોલ્યા કે, “ અમારા મહારાષ્ટ્રમાં પ્રો. હિરણ્યગર્ભ કહે છે તેવો ફેરફાર થતાં જલ્દી સમય લાગશે હાથ તો અમે માનસિક પરત્રાનને સંપૂર્ણ કરવાને, અને પ્રાચીન ઋષિ-મુનિઓનો તુચ્છકાર કરવાને, પશ્ચિમની રીતિનું અનુકરણ કરવાને, તર્કવિતર્કના ઘોડા દોડાવવાને, હિરાગરિટાંગ ટેન્ડ્રા મારવાને અને પશ્ચિમની પૂજા કરવાને એક પત્ર કાઢ્યું છે. અમારા નવીન મહાત્મા-ઓએ સિદ્ધ કર્યું છે—અને આખું આર્થાવર્તન હમરો વર્ધી ગમે તેમ માને અને વર્તે તો પણ આ નવીન સિદ્ધાંતમાં તો રતિમાર ફેરફાર કરવાનો કોઈને શો હક છે ?—કે કૃષ્ણ, ગાય ચારનાર ભરવાડ કૃષ્ણ જેવો તો કોઈ થઈ જ નથી ગયો, એ તો કાષ્ટરટના પછી એ કાષ્ટરટની વાતો જ રૂપાંતર થઈ ભરવાડોની ભટકતી જતોદારા હિંદુસ્તાનમાં આવી છે, અને કાષ્ટરટને જ આર્થાવર્તના ભોગા લોકોએ કૃષ્ણ કોફી બેસાડો છે; વગી બ્રહ્મમૂર્તિના યોગનાર પણ બાસ એકલો નહિ, પણ બે ત્રણ જુદાજુદા લેખકો હોવા જોઈએ, એવા પુરાવા પણ મળી આવ્યા છે. આ ગ્રંથમાંથી કદાચ નિગૂઢ સાર એ નીકળે કે પશ્ચિમનું બધું સારું, કાષ્ટરટ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ જ ખરો, અને કૃષ્ણ અને કૃષ્ણમૂર્તિ તો એક મોટો ઢોંગ-જમ છે, પણ મારે કહેવું જોઈએ કે આ મહાલેખકોએ આવું કશું રજૂ કર્યું નથી. તેઓએ તો નિષ્પક્ષપાતપણે પોતાને મૂઝવું તે કહ્યું છે, મારે પ્રો. ફેરજને ફરી વિચાર કરવો અને સાંખ્ય, યોગ, જ્ઞાન અને ભક્તિ, જેમાંનું કશું આપણે પ્રત્યક્ષ જાણના નથી, તે માની, પ્રાચીન આર્થાવર્તના જંગલી, જંગલમાં જ રહેનારા, વસ્ત્ર પહેરનારા, દન્દિયો અને તેના સુંદર વિષયો એટલે ‘સકળ સુધારા’નો તુચ્છકાર કરનારા ગાંડા લોકોની મુક્તકંઠે સ્તુતિ કરી તેમનું અનુકરણ કરવાથી, કોઈને પણ યતિચિંતિત પણ લાભ નથી એમ ખૂબ સમજવું.”

વગેરે શાસ્ત્રો સારી રીતે શુરુ પામે ભણ્યા હતા હા ના નાજીજીઓ, જેઓ નામમાનથી જ રાજીજીઓ હતા, જેઓએ વસ્તુત એક પણ શાસ્ત્ર જેથી ન હતું, તેમના પર એમને અત્યંત તિરસ્કાર હતો, અને ત્યારે એનાઓને કોઈ વ્યક્તિ અથવા સમ્યા તરફથી વાચ્યપતિ, ગ્લન, ગ્લનાકર, પ્રિશાગ્દ, વગેરે ખોટા ઈનકામ મળતા, ત્યારે એમને ખૂબ જ હચમચ આનંદ, અને હમેશા ટોળમા તેમને વાચ્યપતિ, ગ્લન, ગ્લનાકર વગેરેથી જ સમોધન કરના એઓ ખોટ્યા કે, “જે વસ્તુની જે સમયે આનંદનના હોય છે, તે વસ્તુ પ્રભુ પ્રગટ કરે છે, અને ગમે તેવી ઉત્તમ વસ્તુ હોય, પણ ઉપયોગ નહીં થતા તે ધીમે ધીમે નષ્ટ થાય છે આ સ્વાભાવિક નિયમ છે, અને તેમા મનુષ્ય દેશ્વર કરી શકતો નથી ત્યારે શાસ્ત્ર પર શ્રદ્ધા હતી, ત્યારે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ થતો, શાસ્ત્રીઓના માન હતા, કિંમત હતી આપણા લોકોએ શાસ્ત્રીઓની કિંમત ન કરી, ત્યારે તેઓ પશ્ચિમના ગુણુઆહી લોકોના ‘આશ્રિત’ થયા, અને તેઓના વિચારોને અર્થન કરનારાં વાક્યો શાસ્ત્રોમાંથી શોધી ટાંકી આપ્યાં. પશ્ચિમ એ આવ્યું કે, આપણા જ શાસ્ત્રોની સહાયથી આપણા શાસ્ત્રો વિશ્વસનીય નથી એવો ભ્રમ થયો, હાનનાં સમયમા કોઈક શાસ્ત્રમા પારગત થયેના શાસ્ત્રીની શુ કિંમત છે? પાટિયુ મારી એકેના મૂર્ખ ધુતારા ન્યોતિધીઓને તમે દ્રવ્યનોભથી હળવેરો રૂપિયા આપો છો, ત્યારે ન્યોતિપશાસ્ત્રમા પારગત થયેનાની કદર કરવાનું—શાસ્ત્રની કદર કરવાનું તમને મૂઝવું નથી દ્રવ્યવાનની ખુશામત કરનાર એક પણ શાસ્ત્ર નહિ જાણનાર ‘શાસ્ત્રી’ને જેયાર હળવેર રૂપિયા સહેજમા મળે, એટલે ખુશામતની કદર તમે કરો છો, અને શાસ્ત્ર જાણનાર શાસ્ત્રીને તમે વેદિયો ઢોર કહી ઘાસ પણ નાખતા નથી શાસ્ત્રોના અધ્યયન માટે એમને ઉત્તમ પાઠશાળા પણ ન મળે લોકોની વૃત્તિ એટલી અધમ થઈ ગઈ છે કે, નાટ્ય અને સિનેમાના હાઉસો ભરનાર નથી છે, એશઆગમમા વાળોકરોડો રૂપિયાનો

મિથ્યા વ્યથ થાય છે, પણ ધર્મ માટે, શાસ્ત્ર માટે, વિદ્યા માટે, કાંઈ પણ આપનાં ફેંકી દેતા હો, એવું બાન નમને થાય છે. પરિણામ એ આંબુ છે કે, શાસ્ત્રો અને શાસ્ત્રીઓ લગભગ નષ્ટ થઈ ગયા છે, અને રહાસલા નષ્ટ થતા જાય છે.”

પછી પ્રમુખ પોતાના વિચાર દર્શાવતા બોલ્યા કે, “પંચાનન શાસ્ત્રીનું કથન ઘણે અંશે સત્ય છે; પણ તેથી માત્ર ખેદ કરી ખેસી રહેવું યોગ્ય નથી. પ્રભુ જે કરે છે, તે સર્વથા સર્વદા સારું જ કરે છે, એ સિદ્ધાંત જે એકવાર આપણે ગળે ઊતરી જાય તો પછી ખેદનો અવકાશ જ રહેતો નથી. ઘણે ભાગે વેદ નષ્ટ થયા છે, અન્ય શાસ્ત્રો નષ્ટ થતાં જાય છે, પણ ભક્તિશાસ્ત્ર નષ્ટ થયું નથી. કલિયુગમાં ભક્તિનો પ્રચાર વધારે થશે એમ ભવિષ્યવાણી છે, અને જે જીવો ભક્તિ કરશે તે પ્રભુ પાસે જશે જ. જે સર્વ શાસ્ત્રોનું અંતિમ લક્ષ્ય પ્રભુસંબંધ છે એમ સ્વીકારીએ, તો પ્રભુપ્રાપ્તિ શીઘ્ર કરાવનાર કલિયુગમાં અન્ય શાસ્ત્રો નષ્ટ થાય તો પણ શું ? શાસ્ત્રીઓ પોતાનું લક્ષ્યબિંદુ-પ્રભુસંબંધ-ખોઈ ખોઈ છે, એટલે ઉદરનિમિત્તે આમતેમ ખટકે છે; એવાઓની કદર ક્યાંથી થાય ? પંચાનનશાસ્ત્રીનું જ દષ્ટાંત લઈએ. એમની વિદ્વાતાની પ્રભા મુંબઈમાં, તેમજ કાશીમાં થોડી છે ? રાગરજવાડાઓ તેમજ ધનિકો એમને વર્ષાસનો આપનાં નથી ? જદર પડતાં શાસ્ત્ર જાણનાર શાસ્ત્રીઓ કેટલા મળે છે ? કોઈ કોઈ દક્ષિણી શાસ્ત્રીઓનાં નામ મળે છે, પણ તેઓને અવકાશ જ ક્યાં છે ? માટે યોગ્ય શાસ્ત્રીઓની તો કદર થાય છે જ, પણ વિદ્યાર્થી યતાં પડેલાં જ ‘શાસ્ત્રીજીઓ’ બનનારને તો ધનિકોના આશ્રિત બની તેમની દગ્ગરી કર્યા વિના કેમ ચાલે ? સર્વ શાસ્ત્રોના અધ્યયન માટે એકે મોટી પાઠશાળા કાઢવાનો દરાવ થોડા સમય પર મકવામાં આવ્યો હતો, પણ તે માનસિક ગુનામગીરીને લીધે ઊડી ગયો હતો. પણ તેથી નિરાશ થવાનું કારણ નથી. ગ્રા. દિરખગર્ભ કહે છે તેમ

બંગદેશમાં આ પરતંત્રતામાંથી મુક્ત થવાના પ્રયત્નો આરંભાયા છે, અને તે સમગ્ર આર્યાવર્તમાં પ્રસરશે જ. જે વિચારો બહિષ્ છે, તેનો નાશ કોઈ કાળે નથી જ. મહારાષ્ટ્ર તરફ આ ભૂસ્ત્રીમાંથી છૂટવાના પ્રયત્ન સ્પષ્ટ જણાતા નથી, પણ તેમની શુદ્ધિ અત્યંત તીવ્ર છે, તે ભૂક્ષવાનું નથી. પ્રો. ફેરગ્ગની સરળતા, દીનતા અને શ્રદ્ધા આપણને સર્વને ચકિત કરે છે. આવા ઉત્તમ જીવને પ્રભુ શું દાન ન કરે, અને શા માટે ન કરે? ત્યારે એમને સમજવવામાં આવ્યું કે દેહ શબ્દનું મૂળ દિહ્ સંચય કરવો એ છે, જેમ પંચમદાભૂતનો આપણો દેહ છે, તેમ બિન્ન બિન્ન પ્રકારથી એકત્ર થયેલા થોડાધણા મદાભૂતોના થયેલા જુદાજુદા પ્રકારના 'દેહ' હોઈ શકે, સરિતનો દેહ જલપ્રધાન હોઈ શકે, ગિરિરાજનો દેહ પૃથ્વીપ્રધાન હોઈ શકે, તેમજ કોઈક ઋષિઓના દેહ અગ્નિપ્રધાન, ભક્તોના દેહ વાયુપ્રધાન હોઈ શકે, ત્યારે એમના મનમાં તે નિઃશંક બેસી ગયું હતું. ત્યાર પછી ગંગાવતરણનો પ્રસંગ વાંચતાં એમનાં ચક્ષુમાંથી આનંદાશ્રુ સ્રવ્યાં હતાં, અને એમણે એવા ઉદ્ગાર કાઢ્યા હતા કે આવું અદ્ભુત ચિત્ર મેં કોઈ પણ ધર્મના શાસ્ત્રોમાં જોયું કે વાંચ્યું નથી. ગંગાનું પાવન કરવાપણું, ગિરિરાજનું ભક્તિપ્રાધાન્ય, સાઠ હજાર વાલખિલ્ય ઋષિઓનું સૂર્યદેવ આગળ રત્નુત્તિ કરતાં કરતાં ચાલવું, એ એમને અત્યંત મુંઝરે તથા ચિત્તાદર્પક લાગ્યું હતું. પૃથ્વી, સૂર્ય, નક્ષત્રો, ઝાડો, પાણી, પર્વતોમાં એમને ચૈતન્યનો ભાસ થતાં પશ્ચિમના વિચારકોની જડ શબ્દ જેવી સૃષ્ટિમાં એમને આત્માનાં દર્શન થયાં હતાં, અને ત્યારથી જ હિંદુધર્મનો અભ્યાસ એમણે શરૂ કર્યો છે, અને જ્ઞાન, જગત અને જીવનો પારતત્વિક વિચાર ઉત્તરમીમાંસામાં વાંચી બહુ પ્રસન્ન થયા હતા, અને અભેદ છતાં ભક્તિ, શ્રંગાર અને ભક્તિ વગેરે પરસ્પર વિરુદ્ધ ભાવોનું ઐક્ય, ઉપનિષદપ્રોક્ત વિપશિત જ્ઞાનની સાથે સર્વ કામાશનનું રહસ્ય, આત્મકીડ, આત્મ-

મિથુન વગેરે ઉપનિષદ્ભૂત શબ્દોનો વિચાર, ગીતગોવિંદનો વિચાર કરવામાં ઘણો સમય ગાળ્યો છે, અને હિંદુધર્મ સર્વોત્તમ છે, એમ એમની ખાતરી થઈ છે. અને તેથી જ એમણે આપણા ધર્મની આટલી સ્તુતિ કરી છે.

“માત્ર હિંદુ ધર્મની સ્તુતિ કરી પોતાનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરવામાં એમણે સારી ભુદ્ધિ અને ચતુરાઈ વાપરી છે. હું માનું છું કે પરંપરાથી રસેચ્છ વંશમાં જન્મેલો અને પશ્ચિમના તામસ ભોગ-પ્રધાન દેશમાં જન્મેલો મનુષ્ય ગમે તેટલો ભુદ્ધિમાન હોય તો પણ તે આ કર્મપ્રધાન ભારત દેશના મોક્ષદાન કરવાને સમર્થ હિંદુ ધર્મને યથાર્થ સમજવાને એકદમ યોગ્ય થઈ શકતો નથી. આપણા ભાષણ-કર્તાના જેવા કેટલાક મનુષ્યો તેમની સરળતા અને દીનતા વગેરે દેવી સંપત્તિને લીધે આપણા ધર્મ તરફ દોરાય છે, અને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થતાં તેમનું કલ્યાણ એકે જે જન્મના અલ્પ સમયમાં પ્રભુ કદાચ કરી પણ દે; પણ તેથી ધર્મજ્ઞ તરીકેનું અભિમાન જો લેશ માત્ર પણ આવે તો તેમની ઉન્નતિમાં જરૂર પ્રતિબંધ નડે છે. માત્ર સ્તુતિ કર્યાથી અધ્યયનનાં દ્વાર ખંધ થતાં નથી, પણ ગ્રંથટો ઉત્સાહ વધે છે. કોઈ પણ વસ્તુ તરફ આકર્ષણ થવું એ તે વસ્તુને સમજવાનું પ્રથમ પદ છે, અને ત્યાંથી ધીમે ધીમે આગળ વધવાથી જ તે યથાર્થ સમજાય છે. વળી કર્મ, જ્ઞાન, ઉપાસના, ભક્તિ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન માર્ગોને લીધે, તેમજ વિષ્ણુ, શિવ, દેવી વગેરે ભિન્ન ભિન્ન દેવતાઓને લીધે, હિંદુધર્મની એટલી બધી શાખાઓ છે કે તે સર્વેનું વર્ણન એક ભાષણમાં થઈ શકે જ નહિ, એકના વર્ણનથી કોઈને સંતોષ થાય જ નહિ, અને ધર્મનાં મૂળ તત્ત્વોનું યથાર્થ વિવેચન તો ધર્મમાં પારંગત હોય તે જ કરી શકે. એવું વિવેચન બ્રહ્મસૂત્રો તથા ગીતામાં થયેલું છે, અને તે આપણા દેશમાં સામાન્યતઃ સર્વ-માન્ય છે. જ્યારે જીવ ગીતામાં સારી રીતે વર્ણવેલી બ્રાહ્મી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે, અને જ શોચતિ, જ કાંક્ષતિ એ દશાને પ્રાપ્ત

થાય છે, ત્યારે સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ થઈ પ્રભુની પરામક્તિ ને પ્રાપ્ત થાય છે, ભક્તિથી પ્રભુને સર્વ પ્રકારથી ઓળખે છે, અને સાયુજ્ય કૃણ પ્રાપ્ત કરે છે. જેને જ્ઞાનના મૂલ્યવાડામાં ન પડવું હોય તેને માટે ‘મન્મના ભય, મદ્ગત્કો’ વગેરે સરળ ઉપદેશ શ્રીકૃષ્ણ કરે છે. દૂંડમાં સમજવાનું એટલું જ છે કે કીટભ્રમર ન્યાયથી કીડા પણ ભ્રમર થઈ જાય છે, તેમ જીવે બ્રહ્મમાં તન્મય થઈ બ્રહ્મ થઈ જવાનું છે. સ્નેહ, દેવ, જ્ઞાન, ભક્તિ વગેરે સર્વેમાંથી એક પણ તન્મય થતાં મુધી કરવું જોઈએ. આ તન્મયતા પ્રાપ્ત કરવાને જ સંસારના સર્વ સંબંધ તોડવાની આવશ્યકતા, અને તેથી જ ત્યાગ કે વૈરાગ્ય એ હિંદુધર્મમાં પ્રથમ પગલું છે. પણ જે વસ્તુ ભાવણકર્તાએ હાપણ વાપરી કડી નથી, તેનું વિશેષ વિવેચન કરવાની મારી ધ્વજા નથી. આથી વિશેષ હોડા ઊતરવાનું આવી જાહેર સમાઓમાં યોગ્ય નથી. જેઓને ધર્મ સમજવાની શુદ્ધ જિજ્ઞાસા છે, તેઓ તો યોનાને યોગ્ય ગુરુ શોધી જ લે છે, અને ‘પ્રણિપાત્તેન, પરિપ્રશ્નેન, સેવયા’ ને ગુરુ પ્રાપ્તિ પોતાના મનમાં ઉદ્ભવતી વિવિધ શંકાઓનું સમાધાન કરી લે છે. અક્ષયત્ત, ગુરુ મેળવતાં શ્રમ પડે છે, તેઓ કાંઈ હાટે કે વાટે મળતા નથી, પણ જિજ્ઞાસુને યોગ્ય સમયે મળે તો છે જ, અને અવશ્ય આ ભારત-વર્ષમાં સ્વરૂપ સમયમાં મળે છે. માટે જિજ્ઞાસુએ સંસારના સંબંધ તોડવાનો પ્રયત્ન કરવો. લૌકિક વિષયો, રાજદારી વિષયો, સામાજિક વિષયો—એ સર્વ સંસારના સંબંધ વધારનારા છે, દૈહિક સંબંધી છે, માટે જિજ્ઞાસુએ તેમાં કાળ વ્યતીત ન કરવો, કેમકે એ વિષયો સર્વ દેશમાં, સર્વ કાળમાં સર્વદા પ્રભુએ ઘડેલી ઘટના પ્રમાણે ચાલ્યા જ કરવાના, અને માયાથી મોહિત જીવો તેમાં ફસાયા જ કરવાના—”

એક અવાજ—“નો-સેન્સ (અછક્ક વગરની વાત).”

બીજો અવાજ—“તમે-શું કહેવા માગો છો? બધાએ વૈરાગી થવું? લૌકિક, સામાજિક, અને રાજદારી વિષયોમાં શા માટે ભાગ ન લેવો?”

“તમારે (પ્રશ્નકારે) એ સર્વે વિષયોમાં અવરથ ભાગ લેવો. હું જિજ્ઞાસુની વાત કર છું, તમારી વાત કરતો નથી.” પ્રમુખે કહ્યું.

ખીજો અવાજ—“ત્યારે આવા બહેર ભાષણમાં સર્વે સાંભળે એવી રીતે આવી ઊઘી વિનાશકારક વાત કેમ કહે છે? ધર્મની અતિશયતાએ ભરતખંડનું સત્યાનાશ વાળ્યું છે.”

“‘ધર્મ’ વિષયના ભાષણમાં ‘ધર્મ’ જિજ્ઞાસુને ધર્મનો માર્ગ સૂચન કરવો એમાં શું અયોગ્ય છે?” પ્રમુખે પૂછ્યું.

ખીજો અવાજ—“ધર્મનો માર્ગ બહે સૂચવો, પણ સર્વમાં ભાગ લેવો તે જ ધર્મ છે, તમે કહેો છો તે તો અધર્મ છે.”

પ્રમુખ—“તમારે માટે તે અધર્મ છે, કેમકે તમે જિજ્ઞાસુ નથી; હું ફરીથી કહું છું કે હું જિજ્ઞાસુની વાત કરું છું. તેમાં જે મનુષ્ય જિજ્ઞાસા શું તે સમજતો નથી, તેણે વચ્ચે યોગ્ય અયોગ્ય છે. જેને ધર્મની જિજ્ઞાસા નથી, તે શું ધર્મ, અને શું અધર્મ, એ કેમ સમજી શકે? જે મુમુક્ષુ હશે તે જ પોતાના પૂર્વજોના—સપિમુનિ-ઓના ગ્રંથો, મોક્ષના ખગ્નના યોગ્ય. જે મુમુક્ષુ નથી, તેને મન એ સર્વ સત્યાનાગનાં ખીજ છે!” એમ કહી પ્રમુખે આગળ અસાધ્યું: “ધર્મની અતિશયતા એટલે દેવી સંપત્તિની અતિશયતા; એ સત્યાનાશકર્તા છે એમ કહેનાર કોઈ દેવી છવ તો ન જ હોય. મુમુક્ષુને જે સહજ રીતે ધર્મ સ્ફુરે છે, તે સંસારીને અધર્મ તરીકે જ સ્ફુરવાનો. વળી ધર્મની અતિશયતાથી સત્યાનાશ તો વળવાનો જ, પણ તે પ્રશ્નકાર સમજે છે તેમ ભરતખંડનો નહિ, પણ સંસારનો. આજે પણ ધર્મની અતિશયતાથી જ ભરતખંડનો વિજય છે, અને તેનું ૨૫૯ દષ્ટાન્ત આજના ભાષણકર્તામાં મળી આવે છે. દુનિયાના સર્વ ધર્મમાં જ્યારે એમને હિંદુ ધર્મ ઉત્તમોત્તમ લાગ્યો, ત્યારે આ પ્રશ્નકારને તેમજ આજકાલના કુદ્ર શિક્ષણથી મદાંધ થઈ જતોને, અને પશ્ચિમની માનસિક શુભામગીરી

સત્યાનાશકર્તા લાગે છે. પણ આ એક વાત ભૂલવા જેવી નથી, કે ભરતખંડમાંના ઘણા મનુષ્યોને મોટી ઉમ્મરે ધર્મજિજ્ઞાસા થાય છે, પછી જીવવાનીમાં તે ગમે તેવો ઉન્નત હોય. તેનું એક દૃષ્ટાન્ત નર્મદાશંકર કવિ છે. જીવવાનીમાં સર્વ સુધારા એકદમ કરી નાખવાનું મન જીજ્ઞાસા લોહીવાળા યુવકોને થાય છે, અને ત્યારે કોઈકેલ મનુષ્ય અનુભવની વાત કરે ત્યારે તેના મનમાં ક્રોધ અથવા નિરાશા ઉત્પન્ન થાય છે, પણ આ પ્રશ્નકાર તેમ સર્વેએ સર્વદા યાદ રાખવાનું છે કે આપણા સર્વનો અધિકાર કર્મ માં જ છે, ફળમાં નથી. સમાજસુધારા, રાજકીય સુધારા વગેરેમાં પણ કામઘોષથી મુક્ત થઈ ધર્મ કરવાનાં છે, બાહ્ય સ્થિતિ તો ત્યાં પણ રાખવાની જ છે. ફળ તો દેવાધીન છે. કર્તું બકર્તું અન્યથાકર્તું સર્વ-સમર્થ પ્રભુ છે. ભરતખંડને સ્વતંત્ર કરવું હશે તો પ્રભુને તેમાં લેશમાત્ર પણ શ્રમ પડવાનો નથી. કરોડો બ્રહ્માંડોને લીલામાત્રથી ઉત્પન્ન કરી, સ્થિતિ કરી, નાશ કરનારને એ પણ એક રમત છે. મને લાગે છે કે પશ્ચિમના દેશોને ભરતખંડના વિશેષ સંબંધમાં લાવવાને, અને ભરતખંડના ઉત્તમ ધર્મ દ્વારા તેમને પણ મોક્ષનું દાર બતાવવાને પ્રભુ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે બાંછ રચે છે, અને થોડા જ સમયમાં ભરતખંડ સ્વતંત્ર થઈ ધર્મ-ધ્વજ ફરકાવશે. પણ તે વખતે સામાજિક અને રાજકીય સુધારા ઇચ્છનાર આ પ્રશ્નકાર પણ માત્ર જિજ્ઞાસુ નહિ, મુમુક્ષુ નહિ, પણ જીવન-મુક્તદશામાં હશે એમ હું ઇચ્છું છું !”

સાપાણની અસર

સભા બરખાસ્ત થઈ. સૌ બાંપણ પર તેમજ પ્રમુખના વિચારો પર ભિન્ન ભિન્ન મત દર્શાવતા પોતપોતાને ઘેર ગયા. વિચિત્રવીર્ય વિચારમાં ને વિચારમાં પોતાને ઘેર પડોંચ્યો, વાળુ કચું, અને નવ રૂપિયાની ઓરડીની બદાર ખુદ્દલી અગાસી અથવા ચાલીમાં આરામ-

ખુરશી પર સૂતો સૂતો નીચે પ્રમાણે વિચારવમળમાં પડ્યો: “આ લોકોને તે કેવા સમજવા! ભરતખંડ સ્વતન્ત્ર તો જરૂર થવાનું છે! અને તે પણ થોડા જ સમયમાં! પણ આપણા પુરુષોત્તમભાઈનો તેમાં લેશમાત્ર પણ ભાગ નહિ! તમે બધા મહેનત કરો, સ્વાર્થત્યાગ કરો, હોમાઈ જાઓ, મરો, પણ એતો પ્રભુ બન્યા કરવાનો! તેમાં વળી એ નિઃશ્વાસ અને મુમુક્ષુ અને અમે બધા સંસારી! અમે હલકા, નકામા, અને એ ઊંચો, જીવન્મુક્ત! એને મન દાદાભાઈ, જોખમે, તિલક, ગાંધી, બધાએ સેક’ડ દલાસ! ફસ્ટ ક્લાસમાં કેણુ એમ પૂછીએ ત્યારે હસે, અને ઉત્તર ઉડાવે. ‘તું કહેવાથી નહિ સમજે, તારી મેજે જ શોધી લે’ એવો ઉડાવવાનો ઉત્તર. પણ ભાગ ન લેવા છતાં કોઈ પૂછવા જાય તો ઉત્તમ તેમજ સરળ ઉત્તર. ‘મારે ભરતખંડ સાથે શું લેવા દેવા છે’—એમ બોલતાં પણ અચકાચ નહિ. દેશભક્ત તો એ ન જ કહેવાય. ધારો કે એને ધાર્મિક કહીએ; પણ આખો દહાડો એ શું ક્યાં કરે? હશે? જૂના-પુરાણા ગ્રંથો વાંચવામાં શું-મજા પડે? એવા નીરસ ગ્રંથો વાંચવાથી કાપદો શો? સમાજસુધારાની વાત કરીએ ત્યાં પણ એ તો હસ્યા જ કરે. વિધવાવિવાહમાં પણ એનો ભાગ નહિ. ‘પહેલાં કેમ બધે જતો હતો?’ એમ પૂછીએ તો કહે કે હું ભૂલ કરતો હતો! ‘તારો ઇશ્વર એવો કેવો કે કશામાં ભાગ જ ન લેવા દે?’ એમ પૂછીએ તો કહે કે મારા ઇશ્વરનો સ્વભાવ જ એવો છે કે મને કશું કરવા દેતો જ નથી! એક દાણ પણ વીસો મૂકે નહિ! એનો ઇશ્વર જરૂર જાળક જેવો હશે કે જે માને છોડે જ નહિ! એના ધાર્મિક વિચારો તો ગાંડા જેવા લાગે છે, પણ એ તો ગાંડો ન કહેવાય! એ તો ચારને ગાંડા કરે તેવો છે! જુઓની, ગ્રા. ફેરજન તો એને જ દેખે છે ને! કાંઈક હશે ખરું...કાંઈક છે ખરું. સમાજ, દેશ, રાજ્ય, સ્વતન્ત્રતા, એ સવ કરતાં કાંઈક અત્યુત્તમ વિચારો અને પરતુઓ એના મનમાં ભરી છે, અને તેથી જ આ સર્વ એને તુચ્છ લાગે છે. ત્યાં આ વિચારો જ તુચ્છ, ત્યાં

એ વિચારોના નેતાઓ દાદાબાઈથી માંડીને સર્વે તુચ્છ લાગે તેમાં શી નવાઈ? હું ધારું છું કે નરસિંહ મહેતાને અને મીરાંબાઈને આ બધાથી બંધા ગયે ખરે! ફર્સ્ટ ક્લાસ તો એઓ પશુ નહિ જ! એ તો મર્યાદા-બક્ત! પણ પ્રથમ તો મારે એ જોવાનું છે કે આ એનું માનવું ખરું છે? મીરાંબાઈ મોટી? દાદાબાઈ કરતાં? નરસિંહ મહેતા જાંઝર વગાડે ને કીર્તન કરે, તે દાદાબાઈ અને ગોખલે જેવું કામ કરી શકે? એટલું ભેળું જ ક્યાંથી લાવે?...પણ ગોખલે નરસિંહ મહેતાને શું સમજે? જો બે એક એકને મળે તો ગોખલે નરસિંહને જરૂર પગે લાગે. ગોખલે નરસિંહ જેવા થવાની જરૂર ઇચ્છા કરે. ત્યારે એટલું તો નક્કી કે સંસારના કોઈ પણ વિષયમાં ભાગ લેવા કરતાં પ્રભુભજન કરવું એ જ ઉત્તમ...અરેરે! પુરુષોત્તમ જેવા મિત્રનો, ગોવિંદભટ્ટ જેવા ગુરુનો, ગાગી જેવી દેવીનો, અને કુસુમ જેવી ભક્તનો, આટલાં વર્ષના ગાઢા પરિચય છતાં હું એમને આજસુધી સમજ્યો જ નહિ! મારા મગજમાં કાળા અંધારાના જ કટકા ભરેલા છે, તે મને કંઈ સમજ્યું જ નહિ! અરે પ્રભુ, તમે તે કેવા દર્શો કે કુસુમ જેવી બાળકને વશ કરો છો, ગાગી જેવી દેવીને વશ કરો છો, પુરુષોત્તમ જેવા ઉદ્ધતને વશ કરો છો, અને ગોવિંદભટ્ટ જેવાને તમારા બનાવી દો છો? તો પ્રભુ, મારા પર પણ કૃપા કરો. હું પાપી છું તેમાં શું? ધીમે ધીમે તમારા સંબંધથી સર્વ પાપ જશે જ. મારે સંસારને શું કરવો છે? મારી સ્ત્રી—તે તો રોજ કહે છે કે હવાતિયાં છોડી દઈ પ્રભુભજન કરો. પૈસો, કીર્તિ, એ સૌ મને શું કામનાં છે? આ પેટ—એમાં તો જે નાખીએ તે ચાલે. બે પૈસામાંથી ભરાય ને બે રૂપિયામાંથી ભરાય. કીર્તિ—ત્યાં સર્વે જ મરવાના, ત્યાં કીર્તિ કેવી? જે અમર તે ખરો કીર્તિમાન તે તો પ્રભુ, અને પ્રભુભક્ત. પૈસો—લક્ષ્મી પણ પ્રભુ પાસે જ. અરેરે! આટલાં બધાં વર્ષે ધરમાં આવેલી અંધારો પણ સદુપયોગ મને કરતાં ન આવડ્યો. પુરુષોત્તમ કહે છે તે ખરું છે, પ્રભુ તો સર્વથા

સર્વદા સર્વનું કલ્યાણ જ કરે છે, પણ પ્રભુ પર વિશ્વાસ ન હોવાથી ઇવ તે સ્વીકારતો નથી. અરેરે! વેદ, ગીતા, ભાગવત મર્વે ગોવિંદભટ્ટની લાયકેગીમાં છે, પણ ત્યાં મારી નજર જ ક્યારે ગઈ? મારી સ્ત્રી બિચારી કે જ કે જ કરી ગીતા અને ભાગવત વાંચે છે, પણ અભિમાનથી ભગ્ને હું તેની પાસે નિગંતે પાંચદશ મિનિટ બેમી તેને સમજાવતો પણ નથી. અદામર્વદા કામમાં ને કામમાં. તે કામ એટલે પૈસાની કે સસારના મંબધીઓની ધાધન. સાર એમા કશોયે નહિ...પણ ત્યારે હવે મારે શું કરવું?...હવે ધાધન છોડવું, અને ગોવિંદભટ્ટ પાસે બેસવું. ત્યાં બેસી શકવામાં પણ સંસારના મંબંધ છોડવાની આવશ્યકતા છે એ હું આજે જ સમજ્યો. ત્યારે ધાધનથી મ્યરો મનમાંથી ખસે, અને મનને વાગીઝાડી સાફ કરી સ્થાય, ત્યારે શાત યર્ધ ગોવિંદભટ્ટ પાસે બેસાય. પછી એ કૃપાળુ ગુરુ જે સમજાવે તે મગજમા ઊતરે. આજ સુધી તો એ અને પુરુષોત્તમ વાત કરતા હોય, અને તેમાં જ નેને ગમે તેટલો રસ પડે તોયે મને તો બધું નીરમ જ લાગતું. પણ મને લાગે છે કે હું કુદ હોવા છતાં પ્રભુ તો સર્વદા મારી સભાળ લે છે જ. હું તેને ન સંભાર પણ તે તો મને મંબારે છે જ. નહિ તો આમ મારા મિત્રમાં ફેરફાર શેનો થાય...હવે તો ભક્તોને પગલે ચાલાડું, તેમની માત્ર વાંચવી, અને તેમના જેવા થવા પ્રયત્ન કરવો. એ જ મારું પ્રાંખ્ય હોય. આ વિચારમાત્રથી જ મારા માથા પરથી ફેરફાર મળે મારે ઊતરી ગયો. આ ન ત્યારે, પુરુષોત્તમને ત્યાં નહીં બને ગયો પોલી જાઉં ને એની ગમ્મત કરું.

સભામાંથી ઘેર આજ્ઞા પછી નીતિભેતના મનમાં નીચે પ્રમાણે વિચારો ચાલતા હતા "પુરુષોત્તમ તો પ્રથમથી જ કહે છે કે માન નીતિ, સદ્ગુણ બસ નથી, પણ કોઈ વિશેષ વસ્તુની અરૂર છે. એનો પ્રશ્ન એ હતો કે "કેમકે અપ્રત્યક્ષી છતાં સુધી હમેશાં સખ મળતો હોય, તો તે કૃત્ય કેમકે ન જાણે એમ શા માટે ન કરવું? (૪. ૧

તે વખતે એ પ્રશ્ન મારા મસ્તખા ઊતરતો જ નહિ પણ હવે મને એનું કહેવું ખરું લાગે છે તો અનીતિનું કળ ન હોય તો તે શા માટે ન કરવી ? ‘ગા માટે ન કરવી ? કરવી જ’ ના, ના કળ માનવું જ પડશે એ કળ અનીતિનું ખરું, પણ અનીતિ ધર્મ એતન વસ્તુ નથી, એ તો જડ હર્મ છે, માટે કર્મ પ્રમાણે કળ આપનાર ધર્મ ઈશ્વર માનવો જ પડશે તે ઈશ્વરનો આ જગત માથે શો સંબંધ છે, મનુષ્ય સાથે શો સંબંધ છે, તે જાણવું જ જોઈએ. આ હજારો લૂના, લગડા, આધળા, બરેરા ભિખારીઓ, જેને દુ હમેશા સર્વ સ્થળે નિરાધાર ગ્રસ્તતા જોઈ છે, જેના દુખ હમેશને માટે દૂર કરવાને કાઈ પણ ઉપાય થોડો શક્યો નથી, તેમની આવી દુખી સ્થિતિનું કાળજી શોખ્યા વિના મનને સતોત ન જ થાય પુરોત્તમને, અને ગોવિંદભદ્રને દુ કાઈ પણ ઉત્તર આપી ન ગમ્યો હતો, અને એમના સર્વ કર્તાકારવના પ્રભુ પગના વિશ્વાસથી તે વખતે મને તોતોપ થયો ન હતો. પપ્પ મન વિચિત્ર વસ્તુ છે. અસકૃત, વારવાર ઉપદેશ ન થાય ત્યાં મુઘી એ ઠેકાણે આવતું જ નથી. યુરોપિયનોની નવી નવી રીતો (ચિયરીઝ) અને નવા નવા તરગોથી કાંઈ વગે નહિ, માટે એ તો તદ્દન નકામી ઠેન્ટ, હીગન વગેરેના પતનવેગી તરગોથી અજાઈ જઈ પ્રોફેસરો અમથા જ બડકાવના એમા સાચત યથુએ નહિ કાંઈએ નવો તરગ ઉઘાડ્યો, કે જૂનો જૂસાઈ જાય, અને માથે એ તરગનો ઉઘાડનાર જુનાઈ જાય શુ ડારવીનને એ લોકો માન આપતા. આજે એની શી સ્થિતિ. નાટે પ્રાચીન ‘રેવેનશન્સ’ પર જવું જ જોઈએ સર્વ ધર્મોમા પ્રાચીન વેદ, માટે સુદ્ધ જ્ઞાન માટે વેદ જાણવા જ જોઈએ, અને વેદનો દ્રુક સાર સમજવાને બ્રહ્મસૂત્રોનો અભ્યાસ કરવો જ જોઈએ બરતખડમા પૂજ્ય શ્રીકૃષ્ણે કહેલી ગીતા-ઉપનિષદોહન જાણવું જ જોઈએ આજ મુઘી એ વિષય પર મારું ચિત્ત નહિ લાગતું હતું તે જૂલ હતી એ ખોટી મગજમારી નથી જ ખરી

સુધી કામ કરું છું, એમ ગર્વ કરીશ નહિ. તારામાં અને પુરુષો-
ત્તમમાં એક મગૂર અને પ્રેરેસર જેટલું જ નહિ, પણ તેના કરતાં
પણ વધારે અંતર છે. માત્ર એની સન્નિધિથી, એના શબ્દથી,
એના સંબંધી માત્ર વિચાર કરવાથી મનુષ્યો પવિત્ર થાય
છે. એ મિલોમાં કલાક બે કલાક આવે ન આવે તેમાં અદેખાઈ
શી ? એનું ચિત્ત પ્રભુ પાસે છે. એને કામની શી પડી છે ? ભલે એ
ગોવિંદભટ્ટજીને ત્યાં ઘૂંઘાવન બનાવે. સર્વદા કૃષ્ણમાં જેનું ચિત્ત હોય
તે કૃષ્ણહીસાના પથાનયા દર્શન ન કરે તો શુ કરે ? તને એણે
ક્યારે કહ્યું કે તું ગરીબોને પૈસા ન આપ ? પૈસાના વિચારો જ
ક્યાં છે એના મસ્તકમાં ? પ્રભુનિમિત્તે દુષ્ણનો વિનિયોગ ઉત્તમ કે
ગરીબોને નિમિત્તે ? ગરીબોનાં કર્મની મને શી ખબર ? પ્રભુછાછાની
મને શી ખબર ? પ્રભુની ઇચ્છા અન્યથા હોય તો હુ.ખી હુ.ખી રહે
જ કેમ ? ગરીબ ગરીબ રહે જ કેમ ? પ્રભુ મને નિમિત્ત બનાવી
ગરીબોનાં દુઃખ ઓછાં કરે, તેના કરતાં એને નિમિત્ત
બનાવી એના સંબંધમાં આવનારાઓનો ભગવદ્ભાવ
વધારે, ભગવતપ્રાકટ્યમાં કોઈ ભગવદીયને સહાયભૂત થયા
તે વધારે ઉત્તમ નહિ ? અને આ કુસુમ ! આ પ્રભુ, તમે મને
એનું હૃદય કેમ ન આપ્યું ? ! કેટલી શ્રદ્ધા ? ! એને મન
તો આહીં જ મળ અને ઘૂંઘાવન છે ! એણે તો મને પણ
પ્રભુનાં દર્શન કરાવ્યાં, પણ આ જ દુષ્ટ શ્રવ પોતાની હક ક્યાં
છાડે છે ? સાચું કે ખોટું, સાચું કે ખોટું, એમ સંશયમાં
જ મારું બંધું ગયું. મને લાગે છે કે મારું મન એટલું પાપી
છે કે પ્રભુ પાસે જવા સમર્થ નથી; ત્યાં એને કશું નથી,
માટે મારે તો પ્રાત કાળથી સાંજ સુધી કુસુમ
નામની માળા જપવી, કે એમના પવિત્ર આત્મા
પાસે લઈ જાય, અને જે અનુભવ એ બને અર્થ
ધિમાં મને થાય છે, તે ફરી ફરીને થાય. પ્રો.

કૃષ્ણોદ્ધાનમાં સર્વત્ર આપનું સામ્રાજ્ય અને સાન્નિધ્ય મને ભામે છે. સાક્ષાત્ દર્શન તો ક્યાંથી થાય ? મહાન પર્વતમાંનો એક અણુ આખા પર્વતનાં દર્શન કેમ કરી શકે ? નહિ જ. તો (આકાશમાંના તારા તરફ જોઈ) આ અગણિત બ્રહ્માંડોના સમવાયી તેમજ નિમિત્ત કારણરૂપી કર્તાનાં દર્શન એક અત્યંત મૂલ્યમ અંશ જીવ, બાહ્ય શતભાગથી સૂક્ષ્મ અંશ જીવ, કેમ કરી શકે ? બ્યારે ચેતન જીવમાં તિરોહિત આનંદાંશનો આવિર્ભાવ થાય, ત્યારે દરેક અણુમાં કોટિ બ્રહ્માંડનાં દર્શન થાય ! વાહ ! જીવ વિવિધ વસ્તુને વિવિધ નામ આપે છે, પણ કોઈ પણ વસ્તુના એક પણ અણુનું વિજ્ઞાન એને ક્યાં છે ? સર્વ વસ્તુ બ્રહ્મ છે, તો દરેક આનું બ્રહ્મ છે, અને દરેક અણુ બ્રહ્મની સર્વ શક્તિ ધરાવે છે. માટે જેમ વડના બીજમાં વડ છે તેમ દરેક અણુમાં સકળ બ્રહ્માંડો શા માટે ન હોય ? સકળ વસ્તુનો આધાર બ્રહ્મ છે, તેમ એ આધારનું સર્વ આધિય (આધારની અંદર રહેલી વસ્તુ. તપેલી આધાર, તપેલીમાંનું જળ આધિય) પણ બ્રહ્મ જ છે. માટે જ યજ્ઞોદ્ધામાતાને પ્રભુના, બાળકૃષ્ણના, મુખમાં સકળ બ્રહ્માંડોનાં દર્શન થયાં ! વાહ ! હે બાળકૃષ્ણ પ્રભુ ! એવી કૃપા મારા પર કોઈ દિવસ નહિ થાય ? ! ના, ના, મૂર્ખ, તારો શો અધિકાર ? અતિશય માગવાથી બેઠક પરિણામ આવે. રામના અંત પુરમાં જવાની માગણી કરનાર કૃષ્ણને વધસ્થંભ મળે, તો આ વિષયાકાંત દેહેન્દ્રિયવાળો મ્હેં કોટિ બ્રહ્માંડોના મહારાજ પાસે અયોગ્ય માગણી કેમ કરી શકે ? ક્યાં યજ્ઞોદ્ધામાતા ! ક્યાં નંદ ! ક્યાં વસુ અને ધરા ! એમનાં કેટલાં તપ ! તારા પર આટલી કૃપા જ બહુ છે. ક્યાં જર્મની, જાપાન, અમેરિકાના મયિન વાતાવરણમાં ભટકવાનું, અને ક્યાં આ દેવી ભૂમિની શાંતિ ! પશ્ચિમના જન્મથી જરા સુધી વિષયગ્રસ્ત મનુષ્યોના જેવો જ હું હોત તો મારો જન્મ અક્ષય ગયો હોત, એટલું જ નહિ, પણ વધારે પાપી થઈ પતિન થયો હોત. જન્મમરણની ઘટમાળમાંથી છૂટવાનો રસ્તો જ ન સૂઝ્યો

મેવો વગેરે કાંઈ લીધું, અને સખાના વિચાર એના મનમાં આવવા લાગ્યા: “ આ ધર્મપરાયણ દેશમાં પણ પશ્ચિમના સંબંધથી અતિ દુર્લભ અને મલિન વિચારો જાડું પ્રસરી જાણાય છે. જેમ સુધારાની જાણ દાપદીપ દામ, ટ્રેન, ટેલીફોન, સ્ટીમર વગેરેએ સાદા જીવનને નસાડી મૂક્યું છે, તેમજ રાજ્યખટપટ, સંસારખટપટ, ધાર્મિક દુર્લભ-ઉપર ઉપરના ક્ષયકાળ વગેરેથી લોકોના મન અસ્ત જાણાય છે. પંચાનન શાસ્ત્રીનું કહેવું ખરું છે. શાસ્ત્રીવર્ગ નબળા થવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. પુરોહિતમ કહેતો હતો કે ઉત્તમોત્તમ દક્ષિણી શાસ્ત્રીઓના છોકરા શાસ્ત્રાભ્યાસ ન કરતાં ડ્રગ્સ અને મોસ્માને માટે વકીલ, ડાક્ટર થાય છે, અને તેમને ત્યાંની શાસ્ત્રોની પોથીઓ નકામી જગ્યા રોકવાથી અને ઉધેઈ ઉત્પન્ન કરવાથી ફેંકી દેવાય છે, અને કેટલાક ઉત્તમ શાસ્ત્રીઓના પુત્રો તો સંસ્કારહીન મડમડીઓને પરણી આર્થસંસ્કારથી નષ્ટ થાય છે. આમ થોડા સમય વ્યાધિ તો અહીંની પ્રાચીન વિદ્યા જરૂર નષ્ટ થવાની, અને સમગ્ર સૃષ્ટિને અત્યંત હાનિ થવાની. પુરોહિતમ માને છે કે કલિયુગમાં એમ તો થવાનું જ, પણ ભક્તિશાસ્ત્ર નષ્ટ નહિ થાય. જો એને એના શાસ્ત્રોની ભવિષ્યવાણી પર વિશ્વાસ છે, તો હું એ શાસ્ત્રોની ખુબીઓ સમજ્યા વિના, તત્ત્વ-સ્પર્શ ક્યાં વિના તે વિશ્વાસને અરથાને કેમ કહી શકું? મને પોતાને પણ લાગે છે કે આ પાતાવરણમાં, આ સમયમાં, સખ્દગાન કદાપિ થાય, તો પણ શુદ્ધ જ્ઞાન-વિજ્ઞાન અશક્ય છે, પણ હીન મન પ્રભુને સાદાંગ પ્રણામ કરી ભગવદ્ગુણગાને કરી શકે. પણ અહીંનાં શાસ્ત્રોનું મંતવ્ય તો એ છે કે કલિયુગ પછી સત્યયુગ પાછો જરૂર આવવાનો, અને સર્વે વેદ, સર્વ જ્ઞાન, પાછાં સૃષ્ટિમાં આવવાનાં જ. એટલે કાંઈ પણ ઉત્તમ જ્ઞાન સદાને માટે નષ્ટ નહિ જ થાય! જેની આવશ્યકતા, તેનો આવિર્ભાવ, જે નિરુપયોગી, તેનો તિરોભાવ! હે પ્રભુ! શું આપની અગાધ લીલા! આ ટક્કોમાં, આ સમુદ્રના ધૂધૂ ગર્જના કરતા જળમાં, આ નીલ ગગનમાં, આ શીતલ વાયુમાં, આ

૧ એ દિવસ એ પ્રાત્ર કાળમાં ગોવિંદ-
 ૨ કગ્વાની છગ્ગથી ગયો હતો, અને જર્મ-
 ૩ પાત્ર જલુ પડ્યુ હતું. આજે એને એટલો
 ૪ મધ ગયો ન હતો. વરો મુઠ્ઠી ધર્મની ગોધ-
 ૫ ન રીતે ગાગેયો સમય પણ એને નિર્ગર્ક ગયેયો
 ૬ ત્યજ કરનાર, સર્વનું પાનન કરનાર અને મરંનો
 ૭ છે, અને તે પ્રભુની મેરા સદા સર્વદા મનુષ્યે હરવી
 ૮ એને એટલી ગ્પટ લાગી કે એમા જાળે થકાનો
 ૯ ન દોઈ શકે, અને ત્યારે એણે 'કૃષ્ણસેવા સદા કાર્યા,
 ૧૦ ગ્ગણ સેવા, સર્વદા સર્વભાષેન મજનીયો મજાધિપ;
 ૧૧ ગમેય ધર્મો દિ, નાન્યઃ કાપિ કદાચન, કર્તવ્યં સ્વયમેવ
 ૧૨ રતિ, પ્રભુ સર્વસમર્થો દિ, તતો નિશ્ચિન્તતાં મજેત્,
 ૧૩ મીનોફુલાધીશો ધૃતઃ સર્વાશ્મના કુદિ તતઃ કિમપરં'
 ૧૪ મીમદાપ્રભુચના વાક્યો વાચ્યા ત્યારે તે એને મિદ્ધ સત્યો જેવા
 ૧૫ ા, એટલાં ગ્પટ કે તેને સાગિત કરવાની જગર જ નહિ. તે
 ૧૬ ના એમું જેવું કે હાલરો, લાખો મનુષ્યોમાથી દેશએક જ
 ૧૭ રાંદા પ્રભુની મેરા હરે છે, અને ખીજ સર્વ મકંડ જેવા મનના
 ૧૮ જમારેના આમતેમ કુદ વામનાઓના બટકા કરે છે. પોતાનું પચાસ
 ૧૯ પર્વનું આયુષ્ય એો મયુ, જે વાજ ગ્પટ હતી તે ગોધરામ મયુ
 ૨૦ એમ એને લાગ્યું. 'હું નાનપણથી જ આ કુકુતમા રીડ્યોં દોન,
 ૨૧ તો દેખરેખીને, વિનામમત્યે પણ પ્રભુમેરા હમી દોન, અને મોટા
 ૨૨ થતાં જેમ સર્વ વસ્તુની મજાજ પડે છે તેમ સનજને આભાસિ
 ૨૩ ગીતે મેવા હમી દોન' એમ એનું હું બોલવા લાગ્યું. 'દરે જે
 ૨૪ મય તપ છે, પ્રનુસળધ, ઘટ્ટમજધ, પ્રભુમેરા વિનાનો જલ છે
 ૨૫ થા તપ છે, જૂના પરના ઉનમોત્તન આ સત્તરનોના નિષ્ટ
 ૨૬ નામાં આના વિના મારું મૃત્યુ મયુ તો ખીજ જન્મમાં હું
 ૨૭ નો હર્ષ મોનિમાં પડકાર્યો એવી ખીજ એને લાગતા માંડી

હોત. સત્સંગ અને પ્રભુસંબંધનું સ્મરણ થયું એ કૃપા જેવી તેવી નથી જ. પુરુષોત્તમનો એક શબ્દ-ક્રીડામરન્યાય પણ કેવો બોધક છે ! એક રીતે સકળ શાસ્ત્રનો સાર એમાં આવી ગયો. ‘મુક્તિર્દિ ત્વાન્યથારૂપં સ્વરૂપેણ વ્યવસ્થિતિઃ’ મુક્તિ એટલે અન્યથા રૂપનો, ક્રીડાના રૂપનો ત્યાગ, અને સ્વરૂપથી, ભ્રમરરૂપથી રહેવું. એનાથી આગળ એને બહુ કહેવાનું છે, પણ કન્યું નહિ. ખરી વાત છે. કામ, ક્રોધ, એકમ, ઠાઠ પણ પ્રકારે એ ન્યાય સિદ્ધ થાય; પણ તેમાં એનો આશય નથી જ, કંસ કે શિશુપાલગ્રે પ્રભુપ્રાપ્તિ કરાવવામાં એનો આશય નથી જ, પણ પ્રેમમાં છે. તેમાં પણ એના પ્રભુ એટલે રત્નો છે સઃ, અત્યંત અંતરંગ, આનંદમય. અવિદ્યાના અંધકારથી આચ્છાદિત દષ્ટિવાળા શાસ્ત્રવિચારો પણ જે વસ્તુ સમજતા નથી, જે વસ્તુથી મૂળે છે, તે સામાન્ય સમાજનો એકદમ ક્યાંથી સમજે ? સંગીતશાસ્ત્ર નહિ સમજનાર સંગીતકળાની ખૂબી શું સમજે ? પુરુષોત્તમની છુદ્ધિને ધન્ય છે ! સર્વે માન્ય કરે, એટલી વાત કહી. સાથે સાથે બહુ કહેવાનું છે, બહુ બાળવાનું છે, એમ પણ મૂલ્યવ્યું. જેને વિશેષ જિજ્ઞાસા થાય તે આવીને વિશેષ પ્રશ્ન કરે. જેને જિજ્ઞાસા નથી, અથવા આટલા સામાન્ય જ્ઞાન પર શ્રદ્ધા નથી, તેને આગળ કહેવાનું પ્રયોજન નથી. વિસિષ્ઠ સ્ટેડ, ‘રીવ્યુ ઓફ રીવ્યુઝ’ના તંત્રીએ ‘મરણ પછીના સમાચાર’ નામના પુસ્તકમાં પોતાના મૃત પુત્રની તથા મૃત મિત્રની સાથેની વાતોનું, ઘણાં વર્ષો સુધી ચાલેલી વાતોનું, વર્ણન આપ્યું છે, પણ મુરોખના લોકોને નથી શ્રદ્ધા કે નથી જિજ્ઞાસા. અહીં પણ સામાન્ય મનુષ્યો તો એવા જ. હવે મારો રસ્તો તો સરળ છે. જી, દેશ, કીર્તિ—અરે ! અન્ય કશી વસ્તુની હવે મને અપેક્ષા રહી નથી. હવે તો પુરુષોત્તમ અને ગોવિંદભટ્ટના સત્સંગમાં જ રહી જેટલો લાભ પ્રાપ્ત થાય તેટલો કરવો. ચિત્ત એમને જ મોંપવું. મને એમના પર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે.”

આ પ્રમાણે પ્રા. ફેરજાની-મનની રિયતિમાં દિવસે દિવસે

બહુ ફેરફાર થતો ગયો. પહેલાં એક દિવસ એ પ્રાતઃકાળમાં ગોવિંદ-
બદ્ધને ત્યાં પ્રભુનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી ગયો હતો, અને જર્મ-
નીથી તાર આવતાં એને પાછા જવું પડ્યું હતું. આજે એને એટલો
પણ સંસાર સાથે સંબંધ રહ્યો ન હતો. વર્ષો સુધી ધર્મની શોધ-
ખોળમાં એટલે ઉત્તમ રીતે ગાળેલો સમય પણ એને નિર્થક ગયેલો
લાગ્યો. સર્વને ઉત્પન્ન કરનાર, સર્વનું પાલન કરનાર અને સર્વનો
લય કરનાર પ્રભુ છે, અને તે પ્રભુની સેવા સદા સર્વદા મનુષ્યે કરવી
જોઈએ એ વાત એને એટલી સ્પષ્ટ લાગી કે એમાં જો શંકાનો
અવકાશ જ ન હોઈ શકે, અને જ્યારે એણે ‘કૃષ્ણસેવા સદા કાર્યા,
ચૈતસ્તત્પ્રવર્ણ સેવા, સર્વદા સર્વભાવેન મજ્જનીયો વ્રજાધિપઃ,
સ્વસ્વાયમેવ ધર્મો હિ, નાન્યઃ કાપિ કદાચન, કર્તવ્યં સ્વયમેવ
કરિષ્યતિ, પ્રભુઃ સર્વસમર્થો હિ, તતો નિશ્ચિન્તતાં વ્રજેત્,
યદિ શ્રીગોકુલાધીશો ધૃતઃ સર્વાત્મના હૃદિ તતઃ કિમપરં’
વગેરે શ્રીમદ્દા પ્રભુજીનાં વાક્યો વાંચ્યાં ત્યારે તે એને સિદ્ધ સત્યો જેવાં
લાગ્યાં, એટલાં સ્પષ્ટ કે તેને સાબિત કરવાની જરૂર જ નહિ. તે
છતાં એણે જોયું કે હજારો, લાખો મનુષ્યોમાંથી કોઈએક જ
સર્વદા પ્રભુની સેવા કરે છે, અને બીજા સર્વ મરડે જેવા મનના
બમાવેલા આમતેમ ક્ષુદ્ર વાસનાઓમાં બટકમા કરે છે. પોતાનું પચાસ
વર્ષનું આયુષ્ય એણે ગયું, જે વાત સ્પષ્ટ હતી તે શોધવામાં ગયું
એમ એને લાગ્યું. ‘હું નાનપણથી જ આ કુટુંબમાં જીજ્ઞેષી હોત,
તો દેખદેખીને, વિનાસમળ્યે પણ પ્રભુસેવા કરી હોત, અને મોટા
યનાં જેમ સર્વ વસ્તુની સમજ પડે છે તેમ સમજીને સ્વાભાવિક
રીતે સેવા કરી હોત’ એમ એનું હૃદય બોલવા લાગ્યું. ‘હવે જે
સમય બાક છે, પ્રભુસંબંધ, બ્રહ્મસંબંધ, પ્રભુસેવા વિનાનો બાક છે
તે ક્યા બાક છે, જૂતળ. પરના ઉત્તમોત્તમ આ સંજ્ઞાનોના નિકટ
સમાગમમાં આવ્યા વિના મારું મૃત્યુ થયું તો બીજા જન્મમાં હું
ક્યાં અને કઈ યોનિમાં પટકાઈશ એવી ભીતિ એને લાગવા માંડી.

“આપને શું નામ પ્રસંદ છે?” ગોવિંદભટ્ટે પૂછ્યું.

દેરજજે કહ્યું: “મહારાજ, આપના પવિત્ર ભાગ્યશાળી દેશમાં લાખો મનુષ્યોનાં નામ કૃષ્ણ, બળદેવ, શંદાવન, મથુરા, દારકા, રામ, લક્ષ્મણ, અયોધ્યા, વિક્રાંત, હનુમાન, લક્ષ્મી, રુકિમણી, સીતા, ગંગા, યમુના વગેરે પવિત્ર સ્મરણ કરાવનારાં છે, મને કાંઈક એવું જ નામ કૃપા કરીને આપો.”

આપનું નામ ‘બાલગોવિંદદાસ.’ ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું.

દેરજજે ચમક્યો. બોલ્યા વગર પણ મન મનની વાત બોલે છે, એ પ્રત્યક્ષ થયું. તે દીન વાણીથી બોલ્યો: “મહારાજ, આપે મારા પર અત્યંત કૃપા કરી, મને દિજ કર્યો, તો એક વિશેષ કૃપાની પાત્રતા કરું છું.”

“શું છે? બોલો.” ગોવિંદભટ્ટ પ્રસન્ન વદને બોલ્યા.

“સિદ્ધાંતરહસ્યમાં શ્રીમહાપ્રભુશ્રીએ કહેલો સાક્ષાત્ પ્રભુએ આજ્ઞા કરેલો બ્રહ્મસંબંધ મને કરાવો.” બાલગોવિંદદાસે કહ્યું.

ગોવિંદભટ્ટ મૌન રહ્યા.

“મહારાજ, આપના જેવા ભક્તજનો ભૂતળ પર અવતરે છે તે લોકોના કલ્યાણને માટે જ. એ કલ્યાણ કરવામાં જો આપ યોગ્યતા જેવા બેસશે તો લાખમાંથી એક પણ નહિ જડે. જીવ કુષ્ટ છે, તો પછી પ્રભુના સંબંધને યોગ્ય થવાય એવું શું સાધન એ કરવાનો છે? સૂરદાસજી જેવા ઉત્તમ ભક્તો પોતાને ‘પતિતનમાં નામી’ ગણતા, દયારામ જેવા કૃપાપાત્ર પોતાને અત્યંત અધમ માનતા, તેં પછી મારા જેવાનો-મ્લેચ્છનો પાર ક્યારે લાગશે? જો આપને એમ લાગતું હોય કે મ્લેચ્છ પર કૃપા કરવી એ શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવા જેવું થાય છે, તો મહારાજ, શ્રીમહાપ્રભુશ્રીએ તથા શ્રી-ગુણસાંઈશ્રીએ કોઈ કોઈ બાળ્યવાન મુસલમાનો પર પણ કૃપા નથી કરી? પરમભક્ત શ્રીસિંહ મહેતાએ ઢેડ લોક પર કરેલી કૃપા તો

તે એકલો એકલો પોતાના રૂમમાં પ્રભુને હાથ નેડો, દંડવત પ્રણામ કરતો, પ્રાર્થના કરતો, પોતાના અંગે તામસ દેશને, તેના જ સંબંધીઓને, પોતાના શ્વેત શરીરને, પોતાના દુષ્ટ કર્મોને છુટકારતો, આર્પવર્ત દેશને, તેના પ્રાચીન ઋષિમુનિઓને, તેમની અત્યંત પવિત્ર વિદ્યાને, એ દેગના દીન પણ ધર્મશીલ મનુષ્યોને, એ બધું ભાગ્યવાન ગણતો, અને વાગવા નેરમાં અશ્રુમદિત પ્રભુને પ્રાર્થના તથા પ્રણામ કરતા કેટલો અમય જતો તે એને ખમગ પડતી નહિ. એનું મન માયકવત્ ચર્ચ ગયું હતું, હૃદયમાં પજાતાપ હતો, ચિત્ત અવલબન વિનાનું વિચ્છ લાગતું હતું.

પ્રજ્ઞામૃગંધ

એક દિવસ પ્રાતઃકાળે એ સમુદ્રમાં આન કરી આર્પવેશ-ધાતી ઉપગણો ધરી, નિયત કરી, નેરમાં અશ્રુમદિત પ્રભુને દંડવત પ્રણામ કરી ગોવિંદભદ્ર પાંચે કૃષ્ણજીવનમાં આવ્યો, અને બહાર પા'શાળામાં બેઠો. “તિકારો દમ્ભ મોહિ બાવે, શ્રીયમુનાજી” એ કીર્તન એના કાન પર પડ્યું ‘સામાન્ય જળ પણ મર્વને ઘણું ઉપકારક છે, અને શ્રીયમુનાજી વિરોધ ઉપકારક છે. આતો આધિભૌતિક રૂપ; એમાં રહેલી શક્તિ, જે યમુનાદેવતામાં રહેલી અદ્વિતિય દાન કરે છે તે આધ્યાત્મિક રૂપ, અને દેવીરૂપ શ્રીયમુનાજી સાક્ષાત્ આધિદેવિક સ્વરૂપ,” એમ એનું મન વિચાર કરવા લાગ્યું. જેનું આધિભૌતિક રૂપ આટલું ઉપકારક છે, તેનું આધિદેવિક સ્વરૂપ કેટલું કૃપાવત અને ઉપકારક હશે’ એવો વિચાર એને આવ્યો, અને શ્રીયમુનાજીના પ્રમત્ત પદની છાયા એના શરીર પર પડતી હોય એમ એને લાગ્યું. ગોવિંદભદ્ર બહાર આવ્યા એટલે હાથ નેડી ‘જય શ્રીકૃષ્ણ’ કર્યા. ગોવિંદભદ્રે જન શ્રીકૃષ્ણ કરી પૂછ્યું ‘કેમ, ફેરજ—’

“મહારાજ, હવે એ નામ જવા દો. હવે કાઈ બીજું નામ આપો.” ફેરજો કહ્યું.

“આપને શું નામ પસંદ છે?” ગોવિંદભટ્ટે પૂછ્યું.

ફેરજને કહ્યું: “મહારાજ, આપના પવિત્ર ભાગ્યદાતા દેશમાં લાખો મનુષ્યોનાં નામ કૃષ્ણ, બળદેવ, વૃંદાવન, મથુરા, દારકા, રામ, લક્ષ્મણ, અયોધ્યા, વિક્રાંત, હનુમાન, લક્ષ્મી, રુક્મિણી, સીતા, ગંગા, યમુના વગેરે પવિત્ર સ્મરણ કરાવનારાં છે, મને કાંઈક એવું જ નામ કૃપા કરીને આપો.”

આપનું નામ ‘બાલગોવિંદદાસ.’ ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું.

ફેરજને ચમક્યો. બોલ્યા વગર પણ મન મનની વાત જાણે છે, એ પ્રત્યક્ષ થયું. તે દીન વાણીથી બોલ્યો: “મહારાજ, આપે મારા પર અત્યંત કૃપા કરી, મને દિવ્ય કર્યો, તો એક વિશેષ કૃપાની માગના કરું છું.”

“શું છે? બોલો.” ગોવિંદભટ્ટ પ્રસન્ન વદને બોલ્યા.

“સિદ્ધાંતરહસ્યમાં શ્રીમહાપ્રભુશ્ચએ કહેલો સાક્ષાત્ પ્રભુએ આજ્ઞા કરેલો બ્રહ્મસંબંધ મને કરાવો.” બાલગોવિંદદાસે કહ્યું.

ગોવિંદભટ્ટ મૌન રહ્યા.

“મહારાજ, આપના જેવા ભક્તજનો ભૂતળ પર અવતરે છે તે લોકોના કલ્યાણને માટે જ. એ કલ્યાણ કરવામાં જે આપ યોગ્યતા જેવા ખેસશે તો લાખમાંથી એક પણ નહિ નડે. શુદ્ધ હૃદય છે, તો પછી પ્રભુના સંબંધને યોગ્ય થવાય એવું શું સાધન એ કરવાનો છે? સૂરદાસજી જેવા ઉત્તમ ભક્તો પોતાને ‘પતિતનમાં નામી’ ગણતા, દયારામ જેવા કૃપાપાત્ર પોતાને અત્યંત અધમ માનતા, તો પછી મારા જેવાનો—મ્લેચ્છનો પાર ક્યારે લાગશે? જે આપને એમ લાગતું હોય કે મ્લેચ્છ પર કૃપા કરવી એ સાત્ત્વની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવા જેવું થાય છે, તો મહારાજ, શ્રીમહાપ્રભુશ્ચએ તથા શ્રી-ગુણાધિકારીએ કાંઈ કાંઈ ભાગ્યવાન મુસલમાનો પર પણ કૃપા નથી કરી? પરમભક્ત નૃસિંહ મહેતાએ ઢેક લોક પર કરેલી કૃપા તો

જગપ્રસિદ્ધ છે આપના પ્રભુએ તો કૈવલના બાળક પ્રદના પર કૃપા કરી તેને ઉત્તમોત્તમ બનાવી અમર કયો છે પૃથ્વીગુણ પ્રભુ આગળ અધમની અધમતા જતી ગડે છે. એવઞ્હનું એવઞ્હપણ મટી જાય છે. મારે સાચ્ચનો બાવ મને તો કાઈ બાસતો નથી ” બાનગોવિદ દાસ બોલ્યા

“શ્દિનુ બાળ સાચ્ચ મરતા એણુ નથી ” ગોવિદબહે કહ્યું

“શ્દિ સસારીને મારે છે. મારે હવે અસાર લેધતો નથી લોકો મને ગમે તે કહે, મારે વિશે ગમે તે ધારે, તેની મને દગ્ધાર નથી કેટનાયે જન્મો સુધી આ દુષ્ટ જીવ પ્રભુને ભૂલી, પ્રભુની સેના, પ્રભુનો સબધ છોડી, મિથ્યા મારુતારુ કરતો, મિથ્યા વસ્તુ ઝોના મોદયી બમતો બમતો, ભરમગિયે તોફાનમા અફળાતા વહાણુ ની માર-અથડામા કરે છે આપની કૃપાથી પ્રભુના ચગણાગવિદ પાસે પડોયવાનો સમય આવ્યો લાગે છે, તે વખતે જો આપ કૃપા-દષ્ટિ કરી હજી મઠી રક્ષણુ નહિ આપો તો આ જીવની શી ગતિ થશે ? શુ ગ્રીમહાપ્રભુએ ક્યુ નથી કે દેહધર્મ કરતા આત્મધર્મ અને ભગવદ્ધર્મ વચ્ચે પ્રમણ છે ? ” બાનગોવિદદાસે પૂછ્યું

“આપની યોગ્યતા વિશે મને કાઈ પણ શક નથી ધણા બહુસબધ લીધેના બ્રાહ્મણુ તથા વૈશ્યો કરતા આપ અતિ ઉત્તમ છો. જ્યારથી આ માર્ગ પર આપની રચિ થઈ ત્યારથી જ ભગવત્કૃપા આપના પર થઈ છે એમ હું અત્ત કરણુથી માનુ છું આપના મા અલકા લેશમાત્ર પણ નથી સસારની મમતાનો પણ આપે ત્યાગ કર્યો છે પુષ્ટિમાર્ગના ત્રયો આપે વાચ્યા છે, એટલું જ નહિ, પણ તેમા જિડા જિતરવાનો પ્રસાસ કર્યો છે, અને આચારવિચારની ઐક્યતા પણ ઘણે અરો સાધી છે. પ્રભુપ્રેમના અકુર પણ આપના હૃદયમા રપટ જણાય છે પણ —” ગોવિદબહે કહ્યું.

“પણ—”

“ મને મારી પોતાની ઊણપનું ભાન થાય છે. હું પણ આપના જેવો એક ક્ષુદ્ર જીવ છું. આપને બ્રહ્મસંબંધ કરાવવાની યોગ્યતા મારામાં નથી. જેને શ્રીમદ્ભાગવત પર શ્રદ્ધા છે તેને ગુરુની આવશ્યકતા નથી. શ્રીભાગવતાર્થ, શ્રીસુગોધિની, શ્રીભાષ્યપ્રકાશ વગેરેનો સંબંધ જે આપને થયો છે, તે આપને પ્રભુ પાસે લઈ જવાને સમર્થ છે. જે આપની ઇચ્છા હોય તો—”

“ તો શું ? ”

“ તો આપને શ્રીમદ્વાચાર્યવંશ્ય પામે—સુર મહારાજશ્રી પામે લઈ જાઉં. ”

“ મેં તો આપને જ ગુરુ માન્યા છે, મને આપના સમાગમથી જ અત્યંત લાભ થયો છે. આપના વિચાર હું સમજી શકતો નથી, પણ તે યોગ્ય જ હશે, એમ મારી ખાતરી છે. ” બાલગોવિંદદાસે કહ્યું.

“ પુષ્ટિમાર્ગમાં સર્વસમર્થ ગુરુ સાક્ષાત્ શ્રીમહાપ્રભુજી છે. તેમના વંશ્યો ગુરુદ્વાર છે. કેમ કે તેમના નિકટના સંબંધી છે. તેમની આજ્ઞાથી જ મારા જેવા વૈષ્ણવો અન્યને નામ આપવામાં સહાયબૂત થાય છે. તેમના દ્વારા આપને શ્રીમહાપ્રભુજીનો અને પ્રભુનો સંબંધ થાય એવી મારી ઇચ્છા છે. ” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું.

(નમન કરીને) “ આપના ઉપકારનો બદલો મારાથી કોઈ રીતે વળે તેમ નથી. ” બાલગોવિંદદાસે કહ્યું.

“ આજે તમે ઉપવાસ કરજો, અને ભાગવતાર્થમાંથી દરેક સ્કંધની શરૂઆતની સંબંધમૂલક કારિકાઓ વિચારી જાઓ. જન્મ-પ્રકરણના શ્રીસુગોધિની વાંચજો, અને વેણુગીતમાંથી રસનિષ્પત્તિપ્રકાર વાંચી જાઓ, કાલે પ્રાત્ર કાળે મારી પાસે આવજો. હું તમને મહારાજશ્રી પામે લઈ જાઉં. ” ગોવિંદભટ્ટે કહ્યું.

આજે આપણા ગ્રા. ફેરજન અથવા હવે બાલગોવિંદદાસનું મન આનંદથી, ઊભરાણ હતું. કેટલોક સમય થયાં—ન્યારથી પુષ્ટિમાર્ગ

ઉત્તમોત્તમ છે એમ એનો નિશ્ચય થયો ત્યારથી એને પોતાનું નામ ફેરવવાની ઇચ્છા થઈ હતી. તે કહેતો કે, “હું ફેરવજ એટલે યથાર્થ ન્યાય આપનાર’ શેનો કહેવાઉં ? મારું શું ગળું ? મારું જ્ઞાન કેટલું ? એક પણ મનુષ્ય કે અન્ય કોઈ પણ પ્રાણીના જીવનચરિત્રનું મને કેટલું જ્ઞાન છે ? હું જાતે જ કેટલો દુષ્ટ છું ? તો પછી દોષિત મનવાળો અન્ય યથાર્થ ન્યાય શું આપે ? યથાર્થ ન્યાય આપનાર તો પ્રભુ જ હોઈ શકે, અથવા તો તેમના નિર્મેલા ધર્મરાજ અથવા ધર્મરાજ જેવા અધિકારીઓ. હું તો દાસપણાને જ યોગ્ય છું. પ્રભુના દાસ થવાની યોગ્યતા મારામાં નથી, પણ કોઈ કૃપાળુ ભગવાનનું મને સેવાનો લાભ આપે તો હું કૃતાર્થ થાઉં. આવા વિચાર એના મનમાં ઘણીવાર આવતા હતા. વળી આશ્રમપ્રભુએ યશોદામાતાને સ્વમુખારવિંદમાં બ્રહ્માંડનાં દર્શન કરાવેલાં તે, તથા પૃથ્વી પુરુષોત્તમ હોવા છતાં કૃપા કરી. તે જ પૃથ્વી પુરુષોત્તમરૂપે જ દામણાથી બંધાઈ દામોદર થયા હતા. એ લીલાઓનું વર્ણન શ્રીમદ્બોધિતીમાં વાંચી, મનન કરી પોને આશ્ચર્યચકિત થયા હતા. એ આશ્ચર્ય એના મનમાંથી ખસતું જ ન હતું, તેથી બ્યારે ગોવિંદબદ્ધએ પ્રભુનું તથા પોતાનું નામ જોડી તે નામે એને આપી દાસ તરીકે સ્વીકાર્યો ત્યારે એનું મન આનંદથી આહ્લાદિત થાય તેમાં શી નવાઈ ? પણ એને તો એથી પણ વિશેષ મળવાનો સંભવ-લગભગ નિશ્ચય થયો હતો. એના યુરુએ કૃપા કરી મહારાજશ્રી પામેથી બ્રહ્મસંબંધ અપાવવાની આશા આપી હતી. પોતાના સંસારનો—જન્મ, મૃત્યુ, જરો, બ્યાધિ દુઃખ-રૂપી દોષોનો અંત પામે આવતો જોઈ, દેહભાવની સાર્થકતા થતી જોઈ એનું મન હાથમાં રહેતું ન હતું. જેમ મૃત શરીરને છેલ્લો સંસ્કાર—અગ્નિદાહ કરતાં પહેલાં તેના સંબંધીઓ તેના પર છેલ્લો કટાક્ષ નાખે, તેમ તે પોતાના વનન તરફ છેલ્લો માત્સિક કટાક્ષ નાખતાં જોડ્યો : ‘અરે, જર્મની ! શુદ્ધ ધર્મના અભાવે તને કેવી અધમ સ્થિતિમાં આણી મૂક્યું છે ? તારી રાજસ તામસ આસુરી

બુદ્ધિએ તારું સત્યાનાશ વાળ્યું છે. તારા ક્રેટલાક પુત્રોએ ભારત-વર્ષના ધર્મોનો અભ્યાસ કર્યો, પણ દીનતાથી ગુરુ પાસે શિષ્ય થઈ ન શીખતાં, અહંભાવ રાખ્યો, તેનું પરિણામ જિંદું જ આવ્યું. અરે ક્રાન્સ! તારા નારિતક ઉપશ્ચર્યા લોક આ ભારતવર્ષના લોકો કરતાં ઉત્તમ છે એમ સમજીશ નહિ. અરે ઈંગ્લાંડ! આ પવિત્ર ભૂમિના વિશેષ સંબંધને લીધે તને પ્રભુએ આચુરી મટી દેવી થવાની બાકી સારી તક આપી; પણ તેં તારી મૂર્ખતા અને અહંકારમાં એ તક ગુમાવી, અને જિંદી જ બાકી માંડી. તારી દષ્ટિ તો એ પવિત્ર દેશની ભૌતિક લક્ષ્મી ખેંચવા તરફ જ છે. આ પવિત્ર દેશના ઉત્તમ દૈવી જીવોની ઉત્તમતા સ્વીકારવાને બદલે તને, તારી તુચ્છ આકાંક્ષાને, તો તારા રાક્ષસી કારખાનાઓનો માત્ર વેચાતો લેનાર મોટો જનસમૂહ માત્ર ગ્રાહક, પરતંત્ર ગ્રાહક જોઈએ છીએ, તારું તો સદા ઉદર તરફ જ લક્ષ છે, અને તારું મસ્તક ઉદરનિર્વાહનાં સાધનો યોગ્ય તેમાં જ તને આનંદ છે. વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસાશ્રમનું રહસ્ય તું ક્યાંથી સમજે? આ ભાગ્યવાન ભારતવર્ષની બ્રહ્મવિદ્યા, ઉપનિષદ, બ્રહ્મસુત્રો, ગીતા અને શ્રીમદ્ભગવતમાં અમૃતના ઓઘ બર્ષા છે, તેનું પાન કરવાની યોગ્યતા રાજસ તામસ પ્રકૃતિવાળી પ્રજાને ક્યાંથી હોય? ઉત્તમ, દૈવી, ભારતના ભાગ્યવાન સંતાનોના ચરણ આગળ શિષ્ય તરીકે ખેસી તારાં સદૈવ વિષયમસ્ત સંતાનોને ભગવદ્ભાવવાળાં કરવાની, અને આખા યુરોપને ધાર્મિક જનારી ભગવદ્ભજનનો રસાસ્વાદ ચખાડવાની ઉત્તમ તક તને પ્રભુએ આપી, પણ ‘ઉત્તમ વસ્તુ અધિકાર વિના મળે તદ્દપિ અર્થ નવ સરે’ એ તેં દુનિયાને સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. અરેરે! આ ગોવિંદભદ્રજી, પુરુષોત્તમ, ગાર્ગી, કુસુમ, જે રસમાં નિમગ્ન થઈ રહ્યાં છે, તેનું બાન હે યુરોપવાસીઓ! હે અમેરિકનો! તમને કોઈ દિવસ પણ થશે ખરું? હે શ્રીમદ્વેદ-ભાગ્યાર્થ, આપનું વિજ્ઞાન અહંબુત છે, આપ વૈદ્યાનર વાકપતિ છો, અગ્નિ છો, એમ સ્વયંબધી કહો છો તેમાં મને લેશ પણ સંશય

નથી. પ્રભુએ પોતે વારંવાર બિન્ન બિન્નરૂપે પ્રકટ થઈ આ ભારત-
 ભૂમિ પર અત્યંત કૃપા કરી છે, અને જ્યારે આ કલિકાળમાં અહીંનો
 અદ્ભુત વેદધર્મ નષ્ટ થયો છે ત્યારે ઉત્તમોત્તમ નિર્ગુણ ભક્તિરસ-
 નું પાન દેવી શ્રવણે કરાવવાને જ પ્રભુએ આપને મોકલ્યા.
 આપે પધારી વેદ કંપવૃક્ષના દળરૂપ શ્રીમદ્ભાગવતના દરેક સંપ્રદમાંથી
 મોક્ષમુખને પણ તુરંત કરે એવો ઉત્તમ રસ નીચેની કાઢ્યો, રસો વૈ
 સ્તઃ સુઃ પ્રાકલ્ય જૂનળ પર ઠર્યું. હે પશ્ચિમના ભાગ્યહીન લોકો, જે
 એ રસનું કિંચિત્ ભાન તમને થાય તો તમે પણ મારી માથે
 ગાંડા થયા વિના ન જ રહો. પણ તમારું એ ભાગ્ય ક્યાંથી? મનુ-
 પ્યાણાં સહસ્રેષુ કશ્ચિત્ યતતિ સિદ્ધયે । યતતામપિ સિદ્ધા-
 નાં કશ્ચિન્માં યેત્તિ તત્તતઃ ॥ એ વસ્તુસ્થિતિ સ્વમુખથી
 પ્રભુએ જ કહી છે. દ્રવ્ય અથવા ભૌતિક કોઈ પણ વસ્તુ જે આનંદ
 આપી શકે તેના કરતાં બ્રહ્મી સ્થિતિનો બ્રહ્માનંદ ઉત્તમ છે; વસ્તુતઃ
 દ્રવ્ય અથવા ભૌતિક કોઈ પણ વસ્તુમાં આનંદ જ નથી. જે છે તે
 માત્ર આનંદાભાસ છે. અને બ્રહ્માનંદ કરતાં બ્રહ્મજૂત પ્રસન્નાત્મા જે
 પ્રભુભક્તિ અથવા ભજનનાંદ પ્રાપ્ત કરે છે તે વિશેષ ઉત્તમ છે. આ
 આનંદનું સ્વપ્નું પણ પશ્ચિમના લોકોને કોઈ દિવસ આવશે ખરું?
 જે રસ અયોધ્યાવાસીઓને મળ્યો, જે રસનું પાન ગોકુળ-
 વાસીઓએ કર્યું, જે રસમાં વૃન્દાવનવાસીઓ ડૂબેલા
 રહેતા, જે રસનું પાન અઘાપિ ભાગ્યવાન ભગવદીયો કરી
 રહ્યા છે, અને જે હું જાતે જોઈ રહ્યો છું, તેના સહસ્રાંશ
 પણ તમારા ભાગ્યમાં દેખાતો નથી. પણ હું જૂઠું છું. આ
 પવિત્ર ભારતદેશ અને અન્ય દેશોમાં તારતમ્ય જ એ છે કે આ
 કર્મભૂમિ છે, ત્યારે બીજી ભોગભૂમિ છે. આ કરાવ કલિકાળમાં
 અહીં ભજનનાંદ ભાગ્યવાનોને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, ત્યારે અન્ય દેશોમાં
 વિધવાનંદ જ છે. શ્રીમદ્ભાગવતનું વચન યથાર્થ છે.

પોતે એવા ભાગ્યહીન દેશનો છતાં પોતાના પર પ્રભુએ ખાસ

કૃપા કરી હતી, તેથી પ્રભુનો બિપકાર માની બાલગોવિંદદાસરૂપે મોક્ષાનંદનો અનુભવ કરતો હતો, અને પ્રભુના દાસ્યમાં કેવા કેવા આનંદ મળશે તેના તરંગો એના મનમાં બિડતા હતા.

ગોવિંદભટ્ટજીને ત્યાંથી બહાર નીકળી તે સમુદ્ર તરફ જતો હતો. તે સમુદ્ર જતો ન હતો. તેના ચક્ષુની ગતિ બહાર નહિ, પણ આંતર હતી. છેક ત્યાં અત્યંતથી બ્રહ્મલોક પર્યન્તના ચૌદ લોકોનું વર્ણન પોતે વાંચેલું તે એના માનસિક ચક્ષુ આગળ નકશાની માફકે આવીને બિંદુ હતું, અને ઓત્રિય અકામદત્ત ને ઉત્તરોત્તર કેવા આનંદ થતા હશે, તેનો કાંઈકે આભાસ એના મસ્તકમાં પડતો હતો. દેવધાન માર્ગે જનાર ભગવદીપને આતિવાહિક ભગવદ્ભૂત કેમ દોરી જતા હશે? તેના માર્ગનો એ વિચાર કરતો હતો. સૂર્ય, સ્વર્ગગંગા, સપ્તર્ષિઓ, અને ધ્રુવ બ્રહ્મપદ એના મસ્તકમાં રમી રહ્યાં હતાં. આમ ભગવદ્ભાહાત્મ્યના દર્શનમાં તે ડૂબ્યો હતો, એટલામાં આનંદના આવેશમાં આવી જઈ બોલી જઈયો: 'આહા! પ્રભુએ કૃપા કરી પોતાની સ્વરૂપલીલાનું વર્ણન વ્યાસરૂપે શ્રીમદ્ભાગવતમાં કર્યું, અને કલિકાળના મંદસુમંદ લોકો તે પણ ન સમજ્યા ત્યારે વિશેષ કૃપા કરી સ્વઆસ્થવૈશ્વાનર પાદ-પતિને તેનો ગૂઢ અર્થ પ્રકટ કરવા મોકલ્યા; તેમના જ વંશના—જે વંશ પ્રભુએ આત્મસાત્ કર્યો છે તેના એક બાળકદ્વારા કાલે મને—આ દુષ્ટ મેચ્છને વ્રહ્મસંવંધ થશે, પ્રભુસંબંધ થશે, અને પ્રભુને 'હું અને મારું' સર્વ નિવેદન કરી કૃતાર્થ થઈશિ! પ્રભુનો, સાક્ષાત્ પૂર્ણપુરુષોત્તમનો દાસ થઈ સર્વદા પ્રભુની નિકટ જ રહીશ! હે બકતજનો! હે સુરદાસજી, પરમાનંદદાસજી, પદ્મનાભદાસજી, દામોદરદાસજી, મારા પર કૃપા કરજો. આપના ચરણની રજમાં મને સર્વદા રાખજો.' જાણે સ્વપ્નમાંથી જાણ્યો હોય તેમ તે ધીમે ધીમે પોતાને બંગલે ગયો, અને ગોવિંદભટ્ટજીએ કહેલા ગ્રન્થો વિચારવાને પોતાના લાવઝેરીશ્મમાં ગયો. એ રૂમની ચાર દીવાલો પર થોડા સમયમાં

પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવત્પ્રયોના, તથા શ્રીમદ્દામરુચી, શ્રી ગુરુમંડિત તથા સર્વે ગોસ્વામી બાનકેના તથા ગોઠ્ઠ, દુદાવન વગેરે ભગવત્પ્રીતાના દર્શનોના, જે ચિત્રો એને પ્રાપ્ત થયા તે સુંદર દેખોમા જડાવી ટાગી દીધા હતા. દેગન પર શ્રીમુખોધિની, નત્તવદીપ, ભાષ્ય પ્રગત, વિદ્વન્મ ડન વગેરે સપ્રદાયના છપાયેના ગ્રંથો ગોસ્વેલા હતા, અને કમ્પી ભુન્દેય પર ગોવિંદભદ્રજી પામે વાચવા આણેલી રત્નમી બધોર્થો બાધેલી પોથીઓ હતી દેગનભુગ્ગીનો ત્વાગ કરાનો વિચાર થયો હતો, પણ વણા વરોની દેવ છટતી ન હતી, અને અડધુ લાગતુ હતુ વાચન અને મનનમા હમ્મત થાય તે એને રુચતું ન હતું તેથી તેમનો ત્વાગ કર્યો ન હતો.

ગ્રંથો વિચારી સૂતો, પ્રાત કાનમા ગોવિંદભદ્રજીની સાથે જઈ, શ્રીમદ્દામરુચીની પાહુકા મિગગતા હતા, ત્યાં શ્રીમદ્દામરુચીની સમક્ષ મહાગાનશ્રી પાસે યજ્ઞસંબંધનો મન લીધો મનના શબ્દોની એના પર જખરી અસર થઈ, અમૃતિ થવાથી હૃદય પીગાડ્યું, ઉપજી અમુની દૃષ્ટિ ચર્ચ, પાપના પર્વત ગમી ગયા, હૃદયમા રહેલા ભગવદ્દામે ગોઠ્ઠ દુદાવનના દર્શન થયા, કૃષ્ણીનાનો સાક્ષાત્કાર થયો, અને જો કે એ જૂતન પર હતો તોપણ એના નયનમા શ્રી ગિરિધારી જ હમેશા ઝગડતા હતા, અને સર્વદા કૃષ્ણકથા, કૃષ્ણમેવામા જ તન્મય રહેતો.

